

Мене називають Червоний

Орхан Ферит Памук

Орхан ПАМУК

МЕНЕ НАЗИВАЮТЬ ЧЕРВОНИЙ

Роман

Присвячується Рюї

...Ви вбили людину, та (ще й) сперечалися про це між собою.

Коран, сура[1] "Корова", аят[2] 72

Сліпий та зрячий — одне одному не рівня.

Коран, сура "Янголи", аят 19

Аллахові належать і Схід і Захід.

Коран, сура "Корова", аят 115

1. Я — мрець

Тепер я мрець, труп на дні колодязя. Вже збігло чимало часу, як з мене вилетів мій останній подих, моє серце давно перестало битись, але, крім падлюки-вбивці, ніхто не знає, що зі мною трапилось. А він, мерзотник і паскуда, аби повністю перекопатися, що вбив мене, прислухався до мого дихання, перевірів пульс, потім садонув ногою по нирках, притяг до колодязя й кинув униз. Коли ж я впав у колодязь, мій череп, уже розтрощений каменюкою, рознесло на шматки, розчавлені чоло, обличчя й щоки просто зникли, кістки попереламувались, рот заюшило кров'ю.

Ось уже чотири дні я не повертаюся додому. Мене шукають дружина та діти. Дочка виплакала всі сльози, стоїть геть виснажена й дивиться на ворота. До воріт та шляху прикута поглядами вся сім'я.

Хоча чи справді вони мене виглядають — таки й не знаю. От лихо! Може, досі звикли, що мене нема й не буде. Адже, коли людина перебуває тут, їй здається, що життя, з яким вона розпрощалася, плине, як і колись. До мого народження був нескінченний час. А по смерті настає час вічний, якому немає кінця-краю. За життя про це не думалося: жив собі у світлі поміж темрявами двох часів.

І був щасливий, виявляється, був щасливий, нині усвідомлюю: я виконував найкращі розписи в майстерні нашого падишаха, і за хистом не було мені рівних. На стороні моє ремесло давало мені дев'яцот акче в місяць. Що й казати, коли про це згадуєш, смерть здається ще нестерпнішою.

Займався я лише розписом та позолотою — прикрашав береги сторінок у книжках та розмальовував їхні рамки барвистими листочками, віттям, ружами, квітами, птахами, а ще — кучерявими хмарами в китайській манері, переплетеним листям, розмаїтими лісами, де причаїлися газелі, а ще були там і галери, й падишахи, й дерева, й палаци, й скакуни, й мисливці... Раніше я вряди-годи розписував тарілки, іноді затилля дзеркал чи ложки, а то — стелі вілл на Босфорським узбережжі, а то скрині... Вже останні роки працював тільки над розписом книжок, адже падишах щедро платив

за них. І тут, на "тому" світі, я не сказав би, що гроші в житті геть нічого не важать. Навіть по смерті людина знає, чого варті гроші. Довідавшись про таке диво, що розмовляю мертвий, я знаю — ви подумаете: "Годі тобі базікати про свої колишні заробітки. Краще розкажи, як воно там? Що там після смерті, де зараз твоя душа? Які рай та пекло, що ти там бачиш? Що воно таке — смерть, чи палає твоя душа?"

Ваша правда. Сам розумію, як цікаво живим дізнатися про потойбічне. Чув колись історію про одного такого цікавого, що розгулював на полі битви, залитому кров'ю... Кажуть, цей чоловік вештався із думкою віднайти серед поранених, які конали в муках, когось, хто помер і воскрес, і почути від нього про таємниці потойбічного світу, а вої Тимура прийняли того чоловіка за ворога й один із них розрубав його навіл ударом меча; от він і подумав, що люди на тому світі пополам діляться.

Нічого подібного. Можу навіть сказати, що душі, розділені на землі, тут збираються до купи. Але всупереч усім невірним, безбожникам та богохульникам, котрі скачуть на повіді в шайтана, — і на тому світі люди вдячні Богові. Доказом є мій голос звідси. Так, я помер, але самі бачите — не канув у небуття. З іншого боку, мушу зізнатися — не знайшов я того, про що мовиться в Куран-и Керімі[3]: ані золотих і срібних райських палаців, з-під яких витікають ріки, ані широколистих дерев із соковитими плодами, ані незайманих красунь. Хоча чудово пам'ятаю, як за життя частенько, не без задоволення, змальовував в уяві великооких райських гурій, про які говориться в сурі Вакіа[4]. І, звісно, зовсім не бачив я чотирьох рік, наповнених замість води молоком, вином, сиропом та медом, про які солодко пише вже не Куран-и Керім, а неперевершені мрійники на зразок Ібн аль-Арабі[5].

Правду кажучи, треба прояснити: йдеться особисто про мене. Не хочу позбавляти віри тих багатьох, котрі живуть надіями та маревами того світу. Кожен мусульманин, бодай трохи обізнаний у питаннях життя після смерті, погодиться, що будь-хто, так само позбавлений спокою, як і я, навряд чи здатний побачити райські ріки.

Якщо коротко: я — відомий у колі майстрів живопису як Заріф-ефенді — помер, проте не був похований. Ось чому душа не змогла цілком розлучитися з тілом. Хоч би де вони були, рай чи пекло, аби наблизитися до них, спершу треба звільнитися від тілесної скверни — така моя доля. Це особливе становище, в яке міг би потрапити хто завгодно, невимовно ятрить мене. Ні, я не відчуваю розтщеного на шматки черепа, не відчуваю й того, що половина тіла в ранах і переломах гніє в холодній як лід воді, проте з ніг до голови мене пронизує біль душі, яка прагне покинути тіло. Так, ніби цілий світ проник у моє ество й починає стискатися всередині. Цю скутість можна порівняти хіба що з шаленим відчуттям простору, подоланим у мить смерті. Тільки-но мій череп розтрощило каменюкою, я збагнув: мерзотник хоче мене вбити, але я не міг повірити, що-таки вб'є. Сповнений надій, скромно існуючи між майстернею й домом, я не зумів нічого такого передбачити. Я жадібно вчепився за життя руками, кігтями й зубами, кусаючи того падлюку. Ще багато чого я переніс, та не хочу вам надокучати своїми скаргами. Коли, прибитий горем, усвідомив, що помру, моє серце охопило неймовірне відчуття безмежжя. З ним я пережив хвилину переходу в потойбіччя:

прибуття сюди було плавним-плавним, наче споглядання себе вві сні. Останнє, що побачив, — це бруднющі, обліплені снігом чоботи паскуди-вбивці. Немов засинаючи, я заплющив очі й тихо відійшов.

Зараз я нарікаю не на те, що зуби в скривавленому роті посипалися як горох, не на понівечене до невпізнання обличчя, не на те, що тіло валяється на дні колодязя, а нарікаю на те, що мене досі вважають живим. Ті, кому я дорогий, гадають, ніби десь у підворіттях Стамбула я мучуся якимись дурницями або навіть занадився до іншої жінки, й завдають мені цими думками нестерпних душевних мук. Швидше б вони знайшли моє тіло, здійснили намаз і поховали мене. Проте, поки не розшукають оту гадину, затямте: хай навіть захоронять мене в найпишнішій могилі, я чекатиму, поки його спіймають, і без спочину перевертатимусь у ній, а вас усіх спокушу невір'ям. Знайдіть байстрюка, який став душогубом, і тоді я сповна розповім вам про все, що побачу на тому світі! Але спійману сволоту мусите піддати тортурам лещатами — не поспішаючи, з хряскотом зламати йому вісім-десять кісток, бажано з грудної клітки; згодом слід повисмикувати йому по волосинці оте бридке й засалене волосся, проколюючи шкіру на черепі шпичками, що їх кати виготовили для такої справи, тим самим змушуючи його нестямно волати.

Хто мій душогуб, до кого проймаюся гнівом, чому несподівано він убив мене? Дізнайтеся про все. Кажете: у світі безліч зарізак, не вартих ламаного мідяка? В такому разі я вас попереджаю: за моєю смертю криється мерзенна загроза нашим звичаям, релігії, уявленням про світ. Розплющіть свої очі: дізнайтеся, за що мене вбито ворогами ісламу, ворогами життя, яким ми живемо і в яке віримо, і за що одної днини можуть убити вас. Раз у раз справджується сказане великим проповідником Нусретом-ходжею[6] з Ерзурума[7], чий слова я слухав зі слізьми на очах. Навіть якщо скласти книгу про наші злощастя, то їх не відтворити наймайстернішому художнику. Подібно до Куран-и Керіму — боронь Боже зрозуміти неправильно, — могутня сила такої книги теж у тому, що її неможливо прикрасити малюнками. Сумніваюся, що ви бодай здогадуєтесь про це.

Знаєте, ще учнем я також боявся реальних голосів звідтіля, проте не звертав на них уваги й насміхався над подібними речами. А закінчилося все на дні колодязя. Таке може випасти й на вашу долю — пильнуйте! Коли добряче розкладуся, ймовірно, виявлять моє тіло через сморід — нічого й не лишається мені, окрім цієї надії та ще мрій про муки, яких зазнає негідник-убивця від котрогось із моїх благодійників.

2. Моє ім'я — Кара[8]

Ніби сновиди, повернувся я через дванадцять років до Стамбула, де народився й виріс. Кажуть, земля тягне в могилу, мене теж сюди тягла смерть. Тільки-но я прибув до міста, мені здалося, що існує лише вона — смерть. Згодом я зустрівся й з коханням, однак спершу з приїздом до Стамбула оте почуття любові було для мене чимось далеким і забутим, як і спомини про саме місто. Дванадцять років тому я закохався тут у свою сестру в перших по матері, тоді ще дитину.

Тільки чотири роки опісля, покинувши Стамбул і мандруючи безкраїми степами,

засніженими горами та сумними містами Персії, розвозячи листи та збираючи податки, я відчув, що поступово починаю забувати дитяче личко дівчини. Охоплений тривогою, докладав усіх зусиль, щоб його пригадати. Та я зрозумів: хоч би як сильно ви любили, кохане обличчя, яке довго не бачиш, із часом забувається. На шостому році своєї служби на Сході в паші, поміж секретарів та подорожніх, я вже знав: риси, витворені моєю уявою, не є лицем стамбульської любові. Вони — оманливі спомини. На восьмому році розлуки, ще дужче забувши обличчя, я зрозумів: воно вимальовується мені щораз по-іншому. Повернувшись до рідного міста через дванадцять років, тридцятишестирічним, я болісно усвідомив: образ коханої давно мені невідомий.

За цей час померло багато друзів, родичів, знайомих із мого махалле[9]. Я прийшов на кладовище з видом на Халіч[10] і помолився за своїх маму, дядьків по батьковій лінії. Запах сльотавої землі перемішався зі спогадами; хтось розбив глек біля маминої могили. Побачивши черепки, я чомусь почав плакати. Чому плакав, не знаю: чи за небіжчиками, чи через те, що — дивна річ — за плечима стільки літ, а я все ще живий, а може, навпаки, плакав, бо відчував, що моя життєва дорога добігає кінця. Мляво посипав рідкий сніг. Я втупився у сніжинки, які пурхали в повітрі на всі боки, й поринув у думки про те, що загубив свій шлях у лабіринтах незбагненності життя. Раптом я помітив, як із темного закутка кладовища на мене дивиться чорний пес.

Сльози перестали литись, я втерся. Подививсь, як чорний пес привітно махає хвостом, і покинув цвинтар.

Згодом осів у махалле, винайнявши кімнату в будинку, де колись мешкав батьків родич. Жінка, господиня дому, вважала мене схожим на власного сина, вбитого на війні сефевідськими[11] вояками. Вона мала наводити лад у домі й готувати їжу.

Я наче тимчасово прибув до якогось арабського міста на краю світу, а не повернувся до Стамбула. Й, ніби чужинець, котрий цікавиться, що воно за місто, довго-предовго блукав вулицями. Чи вони справді повужчали, чи так мені здавалося? В деяких місцях, на вуличках, затиснутих поміж будинків, які вишикувались один навпроти одного, я мусив просуватися, обтираючи стіни й двері, аби не наштовхнутись на нав'ючених коней. І багатіїв побільшало. Чи мені таки здавалося? Впав у вічі розкішний екіпаж, якого я не бачив ані в Аравії, ані в Персії. Він був запряжений баскими кіньми й схожий на фортецю. Тут же, на майдані Чемберліташ[12], в гущі гидкого смороду, що напливав із Тавук-базару, я здибав тісні гурти нахабних жебраків у лахмітті. Один, сліпий, немов прилип поглядом до летючих сніжинок і посміхався. Якби мені сказали, ніби колись Стамбул був бідніший, менший і щасливіший, я швидше за все не повірив би, хоча серце погоджується, адже тут, посеред тих самих лип і каштанів, стояв дім моєї забутої коханої. Але в ньому вже жили інші. Моя тітка, а дівчині — мати, померла, батько ж виселився звідси. На них посипались нещастя. Оце й розповіли мені люди в дверях того дому, навіть не припускаючи, як безжально розбивають моє серце і мрії. Та ліпше не говорити про це. Скажу тільки, що з лип старого садка звисали бурульки завдовжки з мій мізинець; садок, який нагадував мені про спекотні літні дні в суцільній зелені, тепер своїм смутком, занедбаністю й снігом

навіював думки про смерть.

Узагалі ж дещо з пережитого моїми родичами я знав із листа, отриманого в Тебрізі[13] від тітчиного чоловіка. В ньому він кликав мене до Стамбула, просив допомогти в роботі над якоюсь таємничою книгою для нашого падишаха. До нього дійшли чутки, що протягом певного часу в Тебрізі я видавав книжки на замовлення османських пашів, валі й стамбульських ходатаїв. Взявши наперед гроші в замовників, я виловлював тих художників і каліграфів, котрі, нарікаючи на війни та османських вояків, ще не покинули місто й не виїхали до Казвіна[14] або інших перських міст. Далі я замовляв тим великим майстрам, з їхніми скаргами на безгрошів'я й на свою непотрібність, написати, розмалювати та зшити аркуші. Нарешті створена у Тебрізі книжка відсилалася до Стамбула. Якби не любов до гарної книжки та розпису, які почерпнув у молодості від тітчиного чоловіка, ніколи б не захопився цією справою.

На вулиці, що вела до базару й де раніше жив батько моєї коханої, була перукарня. В ній досі працював той самий цирульник, сновигаючи серед тих-таки дзеркал, глеків для води, бритв і наміленого волосся. Ми зустрілися поглядом, але чи впізнав він мене — не знаю. Потішно було дивитися, як усе ще гоїдається туди-сюди підвішений до стелі дзбан, наповнений гарячою водою для миття голови, він випишував у повітрі ту ж саму дугу.

Деякі вулиці й квартали моєї молодості за дванадцять років зникли, згорівши дотла. Де-не-де там валують здичавілі пси. Вештаються, лякаючи дітей, божевільні. А подекуди виросли пишні палаци, що вражають приїжджих, таких, як я. Вікна там з найдорожчого венеційського кольорового скла. В сяйві ліхтарів, що звисають з високих стін, я побачив ошатний двоповерховий будинок, зведений за час моїх мандрів.

Подібно безлічі інших міст, у Стамбулі гроші стрімко втратили свою вартість. Коли я їхав на Схід, за один акче[15] пекарні продавали величезну хлібину вагою з чотириста дирхемів[16]. Коли ж повернувся додому, за ці гроші можна було купити лише половину хлібини, далеко не такої смачної, як раніше. Якби моя покійна мама почула, що за дюжину яєць треба платити три акче, вона сказала б: "Тікаймо звідси в інші краї, поки капосні кури не напаскудили нам на голову". Але я знаю: гроші знецінилися всюди. Чув, ніби трюми торговельних суден з Голландії та Венеції вщерть заставлені скринями цих фальшивих монет. Здавна монетний двір зі ста дирхемів срібла карбував п'ятсот акче, тепер, через нескінченні війни проти Сефевідів, з того самого шматка стали карбувати вісімсот акче. Яничари[17], почувши, що здобуті ними гроші викидають у затоку, мов гнилля з овочевого причалу, обложили султанський палац, неначе ворожу фортецю.

Проповідник Нусрет теж зажив слави в пору панування аморальності, дорожнечі, злочинності та грабунків, оголосивши себе нащадком Магомета й ведучи бесіди у мечеті Беязит[18]. Ерзурумієць, як його називали, відкрито говорив про напасті, від яких потерпає Стамбул упродовж останніх десяти років: згорілі квартали Бахчекапи й Казанджилар, чуму, що кожного разу, прокотившись містом, залишає десятки тисяч трупів, відсутність будь-яких бажаних результатів у війні з Сефевідами, всупереч

палким закликам, а також про заколоти християн на заході країни й повернення ними собі назад невеличких укріплень, про зміну дороговказів пророка Магомета й відступництво від настанов Куран-и Керіму, про те, що в текке[19] грає християнська музика, а на ґяурів[20] ніхто не звертає уваги і ті, не криючись, торгують вином.

Такі вісті почув я від торговця квашениною й маринадом. Він із хвилюванням розповідав мені про Нусрета з Ерзурума й бідкався, що фальшиві гроші, нові дукати[21], флорини[22] із зображенням лева, акче, де все меншає срібла, заповнили ринки подібно масовому поверненню в рідні краї черкесів, абхазців, боснійців, мінгрелів, грузинів, вірменів, якими кишать вулиці. Він запевняв, що такий хід подій тягне за собою жахливий занепад моралі, та що з цього болота людині не виборсатись. Розпусники й бунтарі збираються в кав'ярнях і до ранку збавляють час теревеннями. Всілякі пройдисвіти, голі й босі, схиблені на опії, заявляючи, що шлях до Аллаха пролягає через Календері[23], в текке до ранку під музику заганняють собі в тіло гострі шпиці, а накоївши всякого неподобства, злягаються один з одним та ґвалтують хлопчиків.

До мене долинула солодка мелодія уда[24]. Не збагну: чи то я пішов на його звуки, чи мене змусило піти звідси збентеження, викликане спогадами й надіями, чи то мені стало нестерпно слухати далі гіркі нарікання торговця. Якщо вашому серцю дороге якесь місто, якщо ви постійно блукаєте його вулицями, то навіть після багатьох років розлуки не лише душа, а й тіло впізнає ті вулиці. Коли вас змагає смуток, коли похмуро ляпає мокрий сніг, ноги самі винесуть вас на улюблене верхів'я.

Так і я, залишивши позаду ринок Налбант, біля мечеті Сулейманіє[25] дивився на сніговицю в Халічі. Дахи з північного боку, закутки веж, де свистів північно-східний вітер, — усе побіліло. Невідомий корабель, привітавши мене своїм "фр-фр", підплив до берега. Свинцево-туманні кольори його спущених вітрил зливалися з поверхнею затоки. Кипариси, чинари, панорама дахів, вечірній сум, голоси з кварталів унизу, крики дітей, які гралися на подвір'ї мечеті, злились у моїй голові в єдине ціле, і, позбавляючи усіляких сумнівів, навіювали відчуття, що я не зможу жити ніде, окрім цього міста. І в якусь мить здалося: забуте з літами обличчя коханої ось-ось постане перед очима.

Я зійшов униз і розчинився в натовпі. Нарешті після вечірнього азану[26] втамував голод у м'ясній крамниці. Її власник із співчуттям дивився, як я їм, неначе на kota. Я ж уважно вислухав усі його монологи. Потім за вказаним ним напрямком та із перейнятим від нього натхненням після того, як Стамбул цілковито огорнула темрява, звернув на одну з вузьких вуличок за Есір-базаром і знайшов там кав'ярню.

Всередині було людно й задушно. Відбувалося дійство, подібне до баченого мною в Тебрізі, в інших перських містах. На підвищенні біля вогню сидів меддах[27], якого в Персії називають пердедар. Поруч із ним висіло зображення собаки, намальоване поспіхом, проте вправно, на грубому папері. Меддах провадив розповідь від імені пса, час від часу киваючи на малюнок.

3. Я — пес

Гляньте, які довжелезні й гострі мої зуби, ледве в пащі вміщаються. Знаю, що надають страхотливого вигляду, але мені вони до вподоби. Одного разу якийсь різник, побачивши, які вони великі, вигукнув: "Ей, це не пес, а кабан!"

Тоді я так укусив його за ногу, що там, де закінчується жирне м'ясо стегна, наткнувся кінцями зубів на кістку. Для собаки немає більшої втіхи, як із гарячим завзяттям та гнівом, що випліскуються зсередини, вп'ястися зубами в мерзенне тіло ворога. У такі жадані моменти жертва, яка заслуговує кари, втікає, мов несповна розуму, а мені тоді в очах темніє від насолоди, зуби наче ниють, і з'являється оскома, і сам не помічаю, як із горлянки виринається злісне гарчання, що викликає навколо переляк.

Я — пес. Ви — далеко не такі розумні створіння й вважаєте, ніби собаки не розмовляють. А з іншого боку — виставляєте напоказ свою віру в небилиці, де мертві балакають і вживають нікому не відомі слова. Собаки розмовляють, але тільки з тими, хто вміє слухати.

Давно-давно, коли зерно ще не молотили, до однієї з найбільших мечетей столиці, ну добре, хай це буде мечеть Беязита, з якогось провінційного містечка заблукав нахабний проповідник. Ліпше не називати його справжнього імені, назвімо його, наприклад, Хусретом-ходжею. Ну, все — більше нема чого вигадувати. Чоловік цей був збіса тупим. Клепок у голові було замало, але, машаллах, язик добре підвішений. Щоп'ятниці він доводив натовп до екстазу й ридань — були такі, що, виплакавши всі очі, валилися непритомними й не могли поворухнути ані рукою, ані ногою. Заради Аллаха, не зрозумійте мене хибно. Сам він анітрохи не переймався сказаним, як інші проповідники. Зовсім навпаки: поки всі ридма ридали, на його повіках не те що сльозинки, а й поруху не було видно — він ніби знущався над мечеттю, — і все сильніше й сильніше всім вичитував. Імовірно, всім городникам, гвардійцям султана, черні й багатьом іншим проповідникам подобається, коли їм дають прочухана, і вони зі шкури пнулися, тільки б йому догодити. А він же був не собака, а дитина — від плоті й крові жінки. Стоячи перед виючим юрмиськом, Хусрет накручував себе по-своєму: він відчував насолоду не лише від нестримного ридання натовпу, а й від уміння наганяти страх, до того ж розумів, що в такий спосіб має змогу добряче заробити. Набравши повні легені духу, він починав просвіщати:

— "Єдина причина дорожнечі, чуми та воєнних поразок криється в тому, що ми відступили від ісламу часів пророка Магомета, зваблюємось іншими книгами, всякими брехнями, сприймаючи їх як щось притаманне мусульманству, і віримо їм. Чи вершили мевліт[28] у часи Пророка? Чи творили тоді обряд на сороковий день після смерті, чи приносили душам халву та хліб? Хіба за Магомета читали Куран-и Керім навспівки?" Охоплений пихою, він казав: "Послухайте, як вихваляються нинішні імами[29]: "До чого гарний мій голос, коли сходжу на мінарет, а моя арабська мова звучить немов у справжнього араба" — й запитував: "Чи закликали в давнину до молитви голосом жінки, що, співаючи, погойдує стегнами? Прийшовши на могили, моляться, сподіваються на допомогу померлих, перед гробницями святих, наче язичники,

поклоняються камінню, в'яжуть якесь ганчір'я й ставлять свічки, аби збулися бажання. Хіба існували ці дервіші[30], що нарадять подібне, за життя Пророка? Наставник дервішів Ібн аль-Арабі навіки занапастив душу, присягнувши, що фараон помер в істинній вірі. Дервіші Мевлеві, Халветі, Календері[31] читають під музику Куран-и Керім, заводять під неї свої танці й стверджують, що всі разом — з хлопчиками для нічних утіх — моляться Аллахові. Всі вони — невірні, відступники. Їх текке треба зруйнувати, підвалини розкопати на сім аршинів углиб, а землю викинути в море. Тільки тоді на цих місцях можна буде вершити намаз"".

Дедалі більше й більше сповнюючись люттю, бризкаючи слиною, цей Хусрет-ходжа виговорював: "Послухайте, правовірні, пити каву — це харам. Великий Пророк не вживав її, бо вона затуманює розум, спричинює кольки в шлунку, призводить до грижі та безпліддя. Пророк розумів: кава — винахід шайтана. Ну а прокляті кав'ярні — це напхот напхані закутні, де кояться всілякі безчинства отими, хто схиляється перед кавою та багатіями, хто, сидячи в тісному колі, марнує свої статки. Насамперед слід закрити навіть не текке, а кав'ярні. Чи мають бідняки гроші на каву? Сунуть у кав'ярні й кавою задурманюють собі голови. Та це ще нічого, бо далі вони доходять до нечуваного безумства: слухають собачі брехні — той пес поносить мене й нашу віру, а вони сприймають його теревені за щирі правду". Отаке, кажуть, проповідує цей Хусрет-ходжа.

З вашого дозволу, я хочу піддати сумніву останні слова ваїза, що стосуються безпосередньо мене. Вам, звичайно ж, відомо: наш і хаджі[32], й ходжа, й ваїз[33], і імам в одній особі просто-таки ненавидить нас, собак. По-моєму, проблема ось у чому: свого часу Магомет, аби тільки не потривожити kota, який заснув на полі його халата, відрізав ту полу. Згадуючи цей вияв шани до котів, якої зовсім не знали собаки через нашу одвічну, відому й бовдурові з бовдурів, гризню з отими створіннями, почали твердити про вороже ставлення до нас Посланця Аллаха. Століттями псів женуть з подвір'я мечетей її служителі, звинувачуючи, ніби ми споганюємо абдест[34], і завдають нам принизливих ударів віниками. Й це — не що інше, як наслідок хибного тлумачення Куран-и Керіму, здійсненого далеко з не найкращими намірами.

Хочу вам нагадати одну з найчарівніших сур Куран-и Керіму — "Кехф"[35]. Але не подумайте, ніби я вважаю, що серед нас у цій чудовій кав'ярні є віровідступники, котрі не читають Священної Книги. Волію, аби ви просто освіжили її в своїй пам'яті. У сурі йдеться про сімох молодиків, які не захотіли жити серед язичників. Вони знаходять притулок у печері й засинають. Аллах, прагнучи вберегти юнаків од гомону навколишнього світу, усипляє їх на триста дев'яносто років.

Повільно тягнуться роки до миті пробудження. Нарешті, прокинувшись, один із юнаків опиняється поміж людей і дізнається, що його сікке — ніким не бачені гроші. Він з товаришами більше ніж здивовані. Ця сура розповідає нам про зв'язок людини з Творцем, про Його дива, плинність часу, навіть насолоду дивного сну. Хоч я, як собака, й не маю на це права, та нагадаю вам частину з вісімнадцятого аята під назвою "Кехф": біля входу до печери, де сплять юнаки, лежить пес. Безумовно, кожен, знайшовши

рядки про себе в Куран-и Керімі, може запишатись. Отож як пес, я пишаюся, що мене згадано в сурі Куран-и Керіму, і сподіваюся, сура "Кехф" додасть розуму прихильникам Ерзурумійця, які обзивають своїх ворогів жалюгідними псами.

Яке ж підґрунтя ворожого ставлення до собак тепер? За що ви ображаєте пса словом "нечистий"? Чому після того, як ми заглянемо у ваш дім, вимиваєте всі закутки й тричі творите ритуальне омовіння? Чому вважаєте, що той, хто доторкнувся до нас, осквернив абдест? Чому поспішаєте випрати сім разів каптан, коли його край зачепиться об мокру собачу шерсть, немов безголові істеричні баби? Чи пес лизне каструлю — і вже зчиняють гвалт: "її треба або викидати, або наново лудити". Лишень лудильники можуть розпускати такі брехні. Та ще, либонь, — коти.

Відколи людина покинула степ та кочів'я й подалася до міста, чабанський собака залишився в селі. Відтоді нас вважають нечистими. А в часи до ісламу один з дванадцяти місяців називали місяцем собаки, відтоді бути псом — суцільне нещастя. Друзі мої, цього вечора ви чекаєте трохи байок, трохи моралі. Я не хочу засмучувати вас своїми нещастями. Моя злість спричинена бажанням ваїза-ефенді зруйнувати наші кав'ярні.

А що ви скажете, коли почуєте, що ніхто не знає батька цього ерзурумійця Хусретіна? Так, я вже не раз вислуховував про те, що який ти в біса пес, ти меддах, котрий повісив малюнок художника. Пес — це ширма, прикриття. Пішов геть, собача пико! Злословиш тут на ваїза-ефенді. Боронь мене Боже, я не злословлю. Дуже-бо люблю наші кав'ярні. Знаєте, я сумую не тому, що зображений на такому дешевому папері, не тому, що переймаюся своїм собачим походженням. Я сумую, бо не можу людському посидіти з вами за столом і попити кави. Ми ж, собаки, готові померти за каву й кав'ярні... Але ні, це ще не все... дивіться, мій художник подає мені каву з джезве. Невже малюнки п'ють каву? Не скажіть — таки п'ють. Погляньте, погляньте — пес жадібно сьорбає каву.

А-а!.. Ох, як добре пішла, зігріла, в очах просвітліло, і в голові проясніло — ось послухайте, що я згадав. Чи знаєте ви, що подарував венеційський дож її великості, дочці нашого падишаха, окрім тюків китайського шовку й китайських горщиків, розцяцькованих голубими квіточками? Він прислав їй кокетливу французьку собачку, чия шерсть — немов із шовку та соболя. Собачка ця напрочуд ненаглядна, навіть одягнута в сукеночку з червоного шовку. Один мій друг зазнайомився з нею, і від нього я дізнався, що вона навіть злигатися не може без своєї сукенки. Взагалі-то, в тій європейській країні всі собаки носять таку одєжину. Розказують, що одна європейка, дуже вже аристократична дама, побачила чи то просто голого пса, чи то його причандалля — толком і не знаю — й знепритомніла, закричавши: "Ой! Гола тварина!"

По суті, у Європі, в землі г'яурів, кожен пес має господаря. На шиї в бідних собак — ланцюги, і отак, мов найнещасніших рабів, їх, самотніх, волочать за ланцюг на прогулянку. А потім ці європейці ледве затягують собак додому, мало того — ще й беруть їх до себе в ліжко. У тих землях собаки не можуть ані обнюхати одна одну, ані вільно покохатися, та що там казати — пройтися в парі не можуть. Закуті в ланцюги,

здибавшись на вулиці, кинуть поглядом одна на одну, та й потому. Ми ж — собаки, що зграями бігаємо стамбульськими вулицями, без усякого господаря перетинаємо дорогу, солодко спимо, скрутившись калачиком у теплі, або дримаємо, розлігшись у затінку, випорожняємося будь-де, кого завгодно кусаємо — г'яурам таке про нас і на думку не спаде. Цікаво, чи не тому прихильники Ерзурумійця виступають проти милостині собакам. Якщо ж вони збираються ставитись до нас не просто вороже, а жорстоко, то я нагадаю: Ерзурумієць — жорстокий. Смертна кара цьому мерзотникові від рук ката була б наукою для інших — так іноді чинять. Сподіваюся, страта Ерзурумійця не за горами.

І останнє, що хочу сказати: мій попередній господар був дуже справедливий чоловік. У своїх нічних свавіллях ми ділили роботу навпіл: поки я гавкав, він перерізув горлянку жертві, і ніхто не чув крику. В подяку господар різав покараного злочинця на шматки, варив їх і годував ним мене. Я не люблю сирого м'яса. Дасть Бог, кат ваїза Ерзурумійця подбає, щоб я не дістав розладу шлунку, наївшись бридкого сирого м'яса нашого проповідника.

4. Про мене скажуть — убивця

Якби незадовго до того, як я вбив отого бевзя, хто-не-будь сказав мені, що когось уб'ю, то нізащо б не повірив. Іноді мій злочин оддаляється від мене в серпанку туману, наче чужинський галіон. Іноді я й почуваю себе так, ніби ні в чому не винен. Відколи, як я, зовсім того не бажаючи, мов собаку, забив на смерть свого нещасного побратима Заріфа, минуло чотири дні; і тепер я вже трохи змирився зі своїм становищем. Мені так хотілося вирішити свою нікчемну проблему без душогубства, але я розумів: іншого виходу немає. Я не міг піддати небезпеці цілий гурт художників через наклеп якогось дурня, тому всю відповідальність узяв на себе. Моїм злочином нашу справу було врятовано.

Проте мені важко змиритися з тим, що став убивцею. Я не можу залишатися вдома, не можу ходити вулицею, переходжу з однієї на іншу — й так без кінця. Блукаючи, вдивляюся в людські обличчя й відчуваю, що багато хто вважає себе невинним тільки тому, що ще не настала зручна мить для злочину. І через таку дріб'язковість долі важко повірити в те, що більшість людей моральніші чи кращі за тебе. Вони ще не скоїли злочину, і їхні обличчя від цього щонайменше — придуркуваті, та, як усі дурні, вони здаються людьми з добрими помислами. А мені, після вбивства отого бідолахи, вистачило чотири дні потинятись вулицями Стамбула, аби переконатися, що кожен, у чийх очах світиться розум, а на обличчі проступає тінь справжньої душі, — потаємний убивця. Невинні тільки дурні.

Наприклад, цього вечора за Есір-базаром я зігрівався гарячою кавою, сміявся разом з усіма, дивлячись на малюнок пса, заслуховувався собачими теревеннями. Й тут піймав себе на відчутті, що чолов'яга, який сидить поруч, теж убивця, як і я. Він, як і я, може сміятися з меддаха, але не знаю чому — через те, що його рука по-братськи лежала біля моєї, чи, може, тому, що пальці, якими він тримав чашку, постійно ворушилися й не знали спокою, — я виніс йому вирок, що він із моєї породи й,

несподівано обернувшись, суворо глянув на нього. Тип відразу злякався, його лице стало нетямущим. Коли він виходив з кав'ярні, якийсь його знайомий кинув йому: "Тепер Нусрет-ходжа зрівняє це місце із землею". А той, моргнувши у відповідь, змусив його замовкнути. Їхній страх передався й мені. Всі довкола не довіряють один одному, кожен чекає підлості від сусіда.

Надворі ще дужче похолодало, і в закутках вулиць та попід стінами лежав сніг, його дедалі більшало. Я шукаю дорогу наосліп у непроглядній темряві, відчуваючи лише вузькі вулиці. Іноді звідтіля, де стоять будинки зі щільними віконницями, з-за зачинених чорнючими дошками вікон, проникає назовні й відбивається на снігу бліде сяйво світильників, яких досі не загасили. Хоча здебільшого я не можу вгледіти ніякого світла й взагалі нічого, тому шукаю дорогу, прислухаючись до ударів товстих палиць сторожів махалле об каміння, до завивання зграй оскажених псів, до стогонів, які долинають з помешкань. Іноді, посеред ночі, вузькі й страшні вулиці міста міняються дивним сяйвом, яке неначе пробивається з-під самого снігу, й мені здається, що поміж дерев я бачу привидів, які століттями несуть неспокій Стамбулу. А часом з будинків чути приглушені голоси нещасних людей: чи то безперервний кашель, чи шморгання носом, чи хтось, волаючи вві сні, заходиться брудною лайкою, чи то подружжя, вдосталь надерши горлянки на дітей, що досі крутяться поруч, кидаються душити одне одного.

Раз-другий я приходив до кав'ярні послухати меддаха, щоб відвести душу, повернутись у колишнє щасливе життя, ще як не був душогубом. Більшість побратимів-художників, разом з якими минали всі мої попередні роки, приходять сюди щовечора. Але після того як я відправив на той світ бовдура, з котрим разом малювали з самого дитинства, не хочу їх усіх бачити. В житті моїх братів, які, зустрічаючись, аж ніяк не могли уникнути пліток, у вирі їхніх сороміцьких розваг було чимало такого, від чого я ніяковів. Аби побратими в'їдливо не підсміхалися наді мною й не вважали, ніби деру носа, я теж зробив кілька малюнків для меддаха. Проте й не сподіваюся, що їхні заздрісні ревності минуться.

Вони в них небезпідставні. Я — неперевершений майстер у змішуванні фарб, кресленні ескізів, у штабелюванні аркушів, виборі тем для книжок, створенні титульної сторінки, розміщенні багатолюдних сцен війни та полювання, в зображенні тварин, падишахів, кораблів, коней, вояків, закоханих, у поетичному одухотворенні малюнка, в каліграфії, у виготовленні яскравих або позолочених заставок. Говорю це не для того, щоб похизуватися перед вами, а щоб ви зрозуміли: заздрість, як фарба, неминуче супроводжує життя митця.

Позбувшись тривоги, під час своїх безкінечних блукань, буває, я йду до когось з братів по вірі, ідеалах і несподівано в душу закрадається підозра: якщо зараз думатиму про те, що я вбивця, то співрозмовник здогадається про все з мого обличчя.

Ось так мені важко думати про щось інше. Так важко, наче в далекі молоді роки я знемагаю від сорому — аби лиш не згадувати про жінок, творячи намаз. Але на відміну від молодечих надломів, коли не міг викинути з голови мрії про тілесні втіхи, скоєний

злочин я все-таки забуваю.

Кожна моя думка написана на виду — і ви розумієте все, про що йдеться, навіть коли щось замовчую. Але ж через це я перестану бути убивцею-привидом без імені, безликим, який блукає поміж вас, скину свою маску й стану звичайним злочинцем, що може вдарити каменюкою ззаду по голові. Ні, з вашого дозволу, я ліпше нічого не думатиму і дещо таки від вас приховую. Ви мудрі люди, тож викрийте мене як злодія по гарячих слідах, у моїх словах і малюнках. Ось ми й перейшли до теми стилю та манери художника, такої важливої для нас. Чи має художник власний стиль і палітру, притаманні лише йому кольори, тони?

Візьмімо, приміром, одну з мініатюр[36] уславленого майстра, засновника нашого живопису Бехзата[37]. На геніальному малюнку, який я знайшов у книжці, бездоганно виготовленій дев'яносто років тому в Гераті[38], зображено вбивство, що так влучно нагадує мені мою власну пригоду. Книжка ця — з бібліотеки перського принца, безжально знищеного у чварах за престол. У ній — оповідь про кохання Хосрова й Ширін. Ви знаєте, чим закінчується ця історія, я маю на увазі виклад Нізамі[39], а не Фірдоусі[40]. Двоє закоханих після бурхливих пригод і випробувань нарешті поєднують свої долі. Але син першої жінки Хосрова Шируї — справжній шайтан, він ні на мить не дає подружжю спокою. Принц накинув ласим оком на престол батька й саму Ширін. Шируї, про якого Нізамі пише: "З його рота тхне гниллю, як із пащі лева", знаходить спосіб самовільно захопити трон. Якось уночі він прокрадається в покої, де сплять Хосров і Ширін, навпомацки знаходить їхнє ложе й всаджує шахові кинджал під ребро. До ранку Хосров стікатиме кров'ю й помре біля прекрасної Ширін, яка спить поруч.

Мініатюра великого Бехзата, як і сама оповідь, роками наганяє на мене смертельний жах. Ви прокидаєтесь опівночі в кімнаті, де темно хоч око виколи, і вам страшно, бо не бачите того, чиї порухи чуєте. Уявіть собі — в того, хто зайшов, в одній руці кинджал, а другою — він ось-ось стисне ваше горло. Тонкі стіни, вікна, рами наче зливаються своїм кольором із безгучним воланням, що вилітає з горла, звивисті й закручені орнаменти на червоному килимі, незвичайне вкривало з витонченими веселими жовтими та фіолетовими квітами, на якому стоїть огидна гола нога вбивці, що прийшов розправитися з вами, — все це намальовано з єдиною метою: з одного боку — підкреслювати довершеність ілюстрації, а з іншого — нагадувати: світ прекрасний, але ми покинуті в ньому напризволяще, кімната гарна, але в ній ви загинете. Ідея ілюстрації — дивовижному світу байдуже до вашої смерті, а молода дружина залишиться без вас сама в цілім світі.

Двадцять років тому старий майстер, який розглядав зі мною книжку, тримаючи її в тремтячих руках, промовив: "Бехзат". А його обличчя й постать пломеніли — і не від свічки над головою, а від захоплення малюнком. "Бехзат — такий своєрідний, що немає потреби й у підписі", — додав він.

Бехзат сам знав, що його почерк упізнають завжди, і не залишив підпису навіть десь у непомітному куточку ілюстрації. На думку старого майстра, такий вчинок Бехзата — вияв скромності та сором'язливості. Справді, видатний художник малював

більш ніж геніально й у своїх неперевершених творах не залишав жодного свідчення про те, хто автор.

Я по-звірячому вбив нещасного Заріфа, тільки-но відчув його панічний страх. Уночі ж прийшов на той самий пустир, щоб переконатися, чи не лишилося там яких слідів. Раптом мене зі всіх боків обсіли думки про стиль і манеру живопису. Це всього лиш помилка, через яку нас можна розпізнати, — ось що таке стиль і манера.

За сніговим саявом я легко знайшов пустир, де відправив на небо товариша, з яким дружив двадцять п'ять років. Сніг знищив мій автограф, замівши всі сліди. Це доказ, що Аллах однієї думки зі мною та Бехзатом щодо стилю та манери. Інакше Всемогутній не проявив би своєї любові до нас, художників. Аллах не допустив би вбивства, якби чотири ночі тому той бовдур не шукав непростимого гріха в наших діях, якби ми спокійно разом розмальовували книжку.

Тієї ночі, коли ми із Заріфом прийшли на пустир, снігу ще не було. Здалеку чулося собаче виття.

— Навіщо ми сюди прийшли, — спитав бідолаха, — що ти хочеш показати мені в таку пізню пору?

— Попереду стоїть колодязь, за дванадцять кроків від нього зариті гроші, які я накопичував роками. Нікому не кажи про те, що я тобі розповів, і ми з Еніште-ефенді озолотимо тебе.

— Отже, ти визнаєш, що чиниш недобре від самого початку, — збуджено випалив він.

— Визнаю, — вимушено збрехав я.

— Те, що ви робите, — величезний гріх, і ти про це знаєш, — вів далі він, — це ересь, блюзнірство, на які ніхто не наважувався. Ви горітимете на самому дні пекла, а вашим мукам ніколи не буде кінця. Ще й мене втягли.

Почувши від нього такі слова, я з жахом збагнув, що йому повірить кожен. Чому? Бо в його словах така сила, така принадність, що людина мимоволі заслухається й захоче, щоб її посвятили в секрети чужої ницості. Про Еніште-ефенді вже й так ходили різні плітки через таємничу книжку, замовлену ним, і ті гроші, які платять за неї. До того ж його зненавидів головний майстер Осман. Ось як хитро мій золотенький братик перетворює наклеп у правду, — подумав я. — Наскільки ж він щирий?

Я змусив його повторити свої претензії, що посіяли ворожнечу між нами, але він почав перекручувати слова й лити воду. Складалося враження, ніби повернулися наші учнівські роки і він умовляє мене приховати якийсь проступок, щоб не потрапити під палицю майстра Османа. Я вже вірив у його прямодушність. Ніби в юності, Заріф широко витріщив очі, щоправда, в ті часи вони ще не поменшали від полуди. Ні, я ніскілечки не бажав кидатися йому в обійми, адже ж він збирався розп'яткати всьому світові про нашу справу.

— Послухай-но, — сказав я, намагаючись прихилити його до себе, — ми займаємося позолотою, придумуємо, як розписати береги сторінок, малюємо ескізи, прикрашаємо сторінки сліпучим золотом, творимо найталановитіші ілюстрації, оздоблюємо скрині й

шафи. Ми працюємо над цим роками. Це — наша робота. Й нам замовляють малюнки, нехай це будуть кораблі, газелі, султани, птахи, звичайні люди, сцени з оповідань. Хоч би що це було — нам замовляють, і ми виконуємо. Цього разу Еніште-ефенді доручив мені: "Намалюй коня з власної уяви". І я впродовж трьох діб сотні разів перемальовував коня, аби тільки відтворити його так, як це робить старий визнаний майстер.

Тут я показав Заріфові ескізи, виконані мною на грубому самаркандському папері, щоб набити руку. Зацікавившись, він підніс до очей ескізи й почав розглядати чорно-білих коней у блідому сяйві місяця.

— Давні майстри Герата, Ширази[41], — казав я, — говорили: "Якщо художник хоче зобразити коня так, як хоче й бачить його Аллах, то мусить невпинно малювати протягом п'ятдесяти років. І тоді досягне неперевершених результатів. Але вже у глупій темряві, бо осліпне за роки напруженої праці, та його рука завчить напам'ять контури малюнка".

Він занурився в мої роботи своїм невинним поглядом, який я пам'ятав із самого дитинства.

— Вони замовляють, а ми малюємо таємничих, дивовижних коней, так, як давні майстри. Та й годі. Хіба ми зобов'язані нести відповідальність за їхні забаганки? — спитав я.

— Не думаю, що ти правильно мислиш, — не забарився він із відповіддю, — адже ж існують наші бажання, а отже, й відповідальність. Я не боюся нікого, крім Аллаха. А він дав нам розум, щоб ми відрізняли добро від зла.

— Аллах бачить, знає все... — ніби мовою Корану заговорив я, — він розуміє, що ми, ти, я діємо без злого умислу. Кому ти збираєшся донести на Еніште-ефенді? Невже не віриш, що за нашою справою — воля Його Величності падишаха?

Він мовчав.

"Чи він справді дурний, як гуска, чи втратив глузд від страху перед Аллахом і верзе казна-що?" — подумав я.

Ми стояли біля колодязя. Незважаючи на півтьму, я випадково перехопив його погляд і зрозумів, що Заріф наляканий. Мені стало жаль його, але назад вороття не було. Аби ще раз переконатися, що недотямкуватий бовдур переді мною — не просто боягуз, а мерзотник, я помолився Аллахові.

— Відрахуй звідси дванадцять кроків і копай, — промовив я.

— Що ви робитимете далі?

— Я пораджу Еніште-ефенді спалити малюнки. Що нам ще залишається? Коли юрба прихильників ерзурумійця Нусрета-ходжі послухає тебе, вона знищить не тільки нас, а весь цех художників. Ти ж маєш серед них знайомих? Прийми наші гроші, і ми будемо певні, що триматимеш язик за зубами.

— А в чому ті гроші?

— У старому глеку з-під маринаду. Там двадцять п'ять венеційських золотих дукатів.

Який там глечик, які там дукати?! Я плів несусвітні нісенітниці, але він повірив.

Так Аллах знову став на мій бік, бо Заріф, який з кожним роком ставав дедалі пожадливішим до грошей, покvapливо почав відраховувати дванадцять кроків у вказаному напрямі.

А в моїй голові крутилися два запитання. Під землею немає ні шеляга жаданого венеційського золота! Та коли цей падлюка, цей дурень не знайде грошей, то зведе нас зі світу. Мені вже хотілося відволікти його, кинувшись з поцілунком в обійми. Але ж тепер нізачо такого не зроблю! А як він збирається копати землю? — не сходило з мислі. Нігтями? Я не встигну й оком зморгнути, як він здогадається про це.

Поспішаючи, мов на пожежу, я схопив двома руками величезну каменюку біля колодязя, з розгону гахнув нею його по потилиці. Камінь з такою силою й швидкістю рухнув на нього, що я аж здригнувся, ніби сам отримав удар.

Але мучитися за скоєне було ніколи — треба було покінчити з паскудою, який почав відбиватися.

Згодом, після того як скинув труп у колодязь, я подумав: "Не личить мені, вмілому маляреві, така груба й неакуратна робота".

5. Я — ваш Еніште

Для Кари — я дядько, Еніште-ефенді[42], але чомусь інші мене теж величають Еніште. Колись давно його матінка забажала, щоб хлоп'я так зверталося до мене, після того Еніште назавжди стало моїм іменем. Кара почав навідуватися до нас ще тридцять літ тому. Саме тоді ми оселилися в будинку на отій темній і вогкій вулиці за Аксараєм[43], де лежали тіні лип та каштанів. Повертаючись восени до Стамбула, з мандрів, у які вирушав улітку з Махмут-пашею, я завжди заставав Кару з матір'ю в нашому домі. Вона була старшою сестрою моєї дружини. Тепер обидві вже давно небіжчиці. Тоді, зимовими вечорами, сестри іноді зі слізьми на очах ділилися своїми бідами. Батько Кари викладав у закинутих на околицях міста невеличких медресе, в жодному з них не приживаючись. Він був злий, безхарактерний і часто випивав. А Карі тоді минуло шостий, разом із мамою він плакав, разом із нею мовчав. На мене ж, свого дядька, позирав із острахом.

Він виріс чемним, відповідальним і зараз — у розквіті сил. Я не без задоволення спостерігаю за небожем. Його чемність, повага до мене, те, як цілує мою руку, його мова, фраза "лише для червоного чорнила", сказана, коли дарував мені монгольський каламар, те, як сидить, скромно стуливши до купи коліна... Все це ще раз нагадало мені, що збулися не лише його, а й мої бажання. Якщо він перетворився на зрілого, мудрого чоловіка, то я — дожив до тихої старості.

Він удався в свого батька, якого я бачив кілька разів: високий на зріст, із витончено-нервовими порухами рук, щоправда, йому це личило. Коли я завів мову про одну важливу справу, Кара поклав руки на коліна, проникливим поглядом подивився мені у вічі, наче говорив: "Розумію, уважно вислухаю", і легко похитував головою в такт моїм словам. Він тримався, як і належить. У мене життя за плечима, і я знаю: справжня шанобливість — вияв не просто щирого серця, а моральності й смирення.

Його мати бачила майбутнє свого сина в нашому домі й часто приходила до нас із

дитиною, яку завжди брала з собою. Я помітив, що Кара кохається в книжках, і це зблизило нас. Згодом він просто й без викрутасів попросився до мене в науку. Так став моїм учнем. Я розповідав йому про те, що ширазькі майстри виробили новий стиль у живопису, розміщуючи лінію горизонту у верхній частині малюнка; про те, що Лейлу, душа якої рветься від нещасливого кохання до Маджнуна, всі завжди малювали самотньою й печальною посеред пустелі. А Лейла великого Бехзата готує їсти, старається розпалити вогнище, ось вона в гурті жінок прямує поміж кибиток. Розповідав про те, що художники, які відтворювали сцену, де Хосров не зводить замороженого погляду з Ширін, котра купається опівночі в озері, ніколи не читали Нізамі. Кольори, в яких вони зображали коней, одяг на мініатюрі, не викликають нічого, окрім сміху. Такий маляр, не спроможний уважно і вдумливо прочитати ілюстрований ним твір, коли береться за пензель та калям, має на думці тільки гроші.

Я тішуся, що Кара оволодів ще ґрунтовнішими знаннями; він пізнав суть майстерності: якщо не хочеш знищити своє омріяне майбутнє в живопису, боронь тебе Боже ставитися до мистецтва як до кар'єри. Хоч хай яким обдарованим і вправним ти був, не шукай грошей і влади в мистецтві. Й не нарікай на нього, якщо тебе не нагородять за твій хист і працьовитість.

Кара розповідав: аби видати книжку для стамбульських і провінційних пашів та багатіїв, він, мов голку в сіні, вишукував кожного тебрізького маляра та каліграфа. Всі вони живуть сьогодні в злиднях і розпачі. Через безгрошів'я та байдужість до них багато майстрів покинули розписувати книжки й узялися за створення картинок на одному аркуші паперу. Це — якісь аж занадто яскраві химери, що забавляють європейських мандрівників. І таке робиться не тільки в Тебрізі, а й у Мешхеді[44], Халебі[45]. Він чув, що книгу, подаровану нашому падишахові шахом Аббасом[46] під час укладення миру в Тебрізі, роздерли на сторінки, котрі використовуються для створення іншої книжки. А індійський падишах Акбар[47] сіє такими грішми заради видання якоїсь нової товстезної книги, що до його палацу позбігалися світила малярської справи з Тебріза, Казвіна й працюють не покладаючи рук.

Свою розповідь він час по час, тішачись, мов дитина, пересипав веселими історіями. То про фальшивого Мехді, а то про переполох в узбецькій стороні, коли, заради миру, Сефевіди віддали в заручники узбекам недоумкуватого принца, а той наклав там трупу, без угаву стріляючи по них три дні. Він говорив і сміявся. Але чорна тінь, яка ковзнула його обличчям, нагадала мені, що ми досі не розібралися зі справою, від якої в нас обох по спині повзали мурахи.

Я мав єдину, ні з ким не зрівняну вродою дочку Шекюре. Як і всі ті молодики, які бачили її в нашому домі, чули про неї від інших чи навіть дізнавалися про її красу за сто миль звідси, Кара теж утратив голову від Шекюре. Можливо, через те, що тоді, стільки літ тому, майже всі закохувалися в неї, навіть не бачивши жодного разу, я не надав почуттям небожа суттєвого значення. Але Кара завжди приходив до нас додому, його приймали з радістю й любов'ю, а він вишукував слушні моменти побути наодинці з Шекюре. Для мене така любов була неприйнятною, і я сподівався, що він уб'є свої

почуття в зародку. Проте Кара, навпаки, відкрито натякнув своїй дочці, що згорає від кохання. Такий крок був помилкою з його боку. Я заборонив йому ступати навіть на поріг нашого дому.

За три роки, в віці, коли жінка розцвітає, моя дочка, не покидаючи Стамбула, вийшла заміж за одного сипахія[48]. Але вояк був з вітром у голові й після того, як дочка народила йому двох хлопчиків, зник і не повернувся — ось уже чотири роки ніхто й вісточки не приніс про нього. Думаю, Кара давно про все знає й без стамбульських пліток та новин, що поширюються в одну мить. Знає — я відчуваю це, ловлячи його погляд у прикрі миті мовчанки, котрі зринають посеред балачки. Йому також відомо, що Шекюре з двома дітьми повернулася два роки тому в отчий дім, і коли він одводить очі на "Кітаб-ур Рух"[49], що стоїть на полиці для книжок, то прислухається до дитячих голосів у будинку.

Ми ще не говорили про мій новий будинок, який я звів за час мандрів Кари. Швидше за все Кара, подібно іншим молодим людям, твердо поставив собі за мету стати багатим і шанованим господарем, тож поки що, не досягнувши своєї мрії, він не зважувався зачіпати цю тему. Та й мені було соромно говорити про своє двоповерхове помешкання. Не встиг він ще увійти до будинку, як я сказав йому на сходах, що мій дім — не дивина, такі будували завжди. Хочу, щоб ви знали: в недалекому майбутньому прості сипахії, дрібні тимарджі[50], набагато бідніші за мене, матимуть змогу зводити такі ж будинки. Зараз ми сиділи в моїй зимовій майстерні. Я здогадувався: Кара відчуває, що в суміжній кімнаті перебуває Шекюре. Тож я відразу перейшов до справи, про яку писав йому до Тебріза й через яку попросив його повернутися до Стамбула.

— Я маю для тебе роботу, схожу на ту, якою ти займався, виготовляючи книги з тебрізькими майстрами, — почав я. — Її замовник — стовп неба й землі Його Величність падишах. Про книгу ніхто не повинен знати. Тож володар, без зайвого розголосу, видав на неї певні гроші через свого скарбника. Я переговорив з усіма талановитими художниками з цеху падишаха й дав їм завдання: кому зображати пса, кому дерево, кому коней, кому прикрашати береги сторінок хмарками на обрії. Моє бажання — щоб малюнки відтворювали внутрішній світ падишаха в стилі венеційських малярів. Проте щоб це були не землі та наділи, як на деяких венеціанських ілюстраціях, а образи, які передають внутрішнє багатство володаря, його стани любові й боязні, притаманні смертним. На мініатюрах є й гроші, щоб принизити шайтана та смерть, перед котрими тремтимо від страху. Не знаю, які вже розійшлися плітки через це. Безсмертя дерев, замореність коней, шолудиві пси — символізують сутність падишаха. До справи я залучив художників, відомих тобі під псевдонімами Лейлек, Зайтін, Заріф та Келебек. Навіть у лихих зимових ночі, коли лютує мороз, хто-небудь із них приходив показати мені свої малюнки. Чому наші ілюстрації виходять такі довершені та як ми їх робимо — сказати тобі не можу. Й не тому, що не довіряю чи хочу приховати правду. А тому, що сам не знаю й до кінця не розумію того, на що вони відкривають нам очі. Однак я наперед бачу, якими вони мусять бути.

По чотирьох місяцях після відправленого до Тебріза листа я почув від цирульника з

вулиці, де стояв мій колишній будинок, що Кара повернувся до Стамбула, й негайно запросив небожа до себе. Я відчував — моя розповідь передбачає вдертися в наше спільне життя як щастю, так і лихові, котрі пов'яжуть нас у майбутньому ще тіснішими узами.

— Кожен малюнок висвітлює якусь оповідь, — казав я. — Аби оздобити книжку, яку читаємо, художник відтворює її найкращі сторінки: перша зустріч закоханих, герой Рустем стинає хижу голову шайтана, доля сповіщає Рустема, що вбитий ним чужоземець — його власний син; Маджнун, котрий збожеволів од кохання, перебуває посеред темних диких хашів, в оточенні левів, тигрів, оленів, шакалів; Олександр Македонянин приходить перед війною до лісу, щоб дізнатися від птахів про своє майбутнє, й стоїть прибитий горем, побачивши, як орел роздер вальдшнепа... Наші втомлені від літер очі легко читають картинку. Якщо тобі важко уявити написане, побачити його в своїх фантазіях, на допомогу відразу приходить малюнок. Він — немов квітка, без якої рослина немислима. І ніхто ніколи не скаже, що малюнок можливий без оповіді до нього, вважав я.

— Так уважав, — говорив я, ніби каючись у своїх словах, — але малюнок таки можливий і сам по собі. Два роки тому я ще раз відвідав Венецію, як посол падишаха, й передивився там сотні картин, створених чи не всіма італійськими майстрами. Не знав, які сцени яких літературних творів вони відображають, але намагавсь зрозуміти, намагався дошукатися тексту, що ховався за ними. Якось мене вразила картина, на яку наткнувся в палаці. Мені запав у вічі її головний персонаж. Це неначе було моє власне зображення. Ні. Звичайно, то був якийсь г'яур, і він геть не такий, як я. Кругле обличчя, на якому взагалі не проступають кістки, а ще ота щелепа... Слава Богу, його риси анітрохи не нагадують моїх. Проте тоді моє серце тривожно забилося, бо здавалось, ніби розглядаю самого себе. "Це мій товариш, аристократ, як і я", — почув я від венеційського пана, котрий показував мені палац. Тамтешні малярі кладуть в основу полотна все те, що стосується їхнього життя. Ось через вікно на тій бездоганній картині видно сільський маєток біля цвинтаря. Тут-таки й ліс, що здається справжнім завдяки гармонії кольорів з тим же маєтком. На столі лежать годинник, книжки, карта, компас, шкатулки з золотими дукатами, інші безглузді предмети — все це ніби передає той час, життя, похмурий настрій автора. Поруч із тим чоловіком — його донька, красуня небаченої вроди. На них неначе падає тінь демона, шайтана. Багато чого я не можу осягнути в італійському живопису, але відчуваю... Який текст прикрашає і доповнює це полотно? Ніякий, воно саме є текстом, само себе доповнює й творить власну оповідь, зрозумів я.

— Та картина ніяк не виходила мені з голови. Я вийшов з палацу, повернувся до будинку, в якому мешкав, цілісіньку ніч думав про неї. Хотілося, щоб так хто-небудь зобразив і мене. Але ж ні, всі швидко мене забудуть! А в венеційському стилі треба малювати нашого падишаха. Власне, малювати володаря з речами, що йому належать, оточують й одночасно передають його сутність. Ось якою повинна бути наша книга — збагнув я.

— Венеційський пан був зображений так, що відразу ставало зрозуміло: він — реальна особа. Завдяки подібній картині в юрмиську, без особливих труднощів, можна знайти людину, яку ти ніколи не бачив. Італійські майстри винайшли спосіб і стиль живопису, коли передаються риси обличчя, чим насамперед і відрізняються од інших. Усе решта — зовнішні форми, вбрання — відходить на другий план. Це називається портретом. Завдяки йому твоє лице пам'ятатимуть завжди. Навіть якщо ти десь далеко, то достатньо одного погляду на таку картину, щоб відчувати твою присутність поруч. Та нехай тебе ніколи не бачили, нехай ти давно помер, завдяки їй з тобою можна зіткнутися віч-на-віч.

Запала тиша. Вікно моєї майстерні виходило на вулицю, його нижню частину закривали наглухо забиті віконниці. Верхня ж частина вікна була завішена тканиною з намальованими на ній восковими свічками. Крізь неї знадвору проникало холодне моторошне сяйво.

— Один з моїх художників, як і інші, таємно приходив до мене розписувати книгу. Ми працювали до ранку. Його заставки були найкращі. Якимось уночі бідолашний Заріфефенді вийшов з мого дому й ніколи більше не повернувся сюди. Боюся, що мого талановитого майстра вбили.

6. Я — Орхан

— Убили? — перепитав Кара.

Це був високий, вишуканий та трохи страшний Кара. Я увійшов якраз тоді, коли дідусь сказав: "Убили". Потім він подивився на мене:

— А ти що тут робиш?

Але подивився дуже лагідно, не криючись від гостя, обняв мене, посадив собі на коліна, щоправда, тут-таки й ізсадив.

— Поцілуй Карі ручку, — сказав він.

Я поцілував, і той уже зовсім не здавався страшним.

— Яке миле хлоп'я, — промовив Кара, цілуючи мене в щічки, — виросте мужнім, мов лев.

— Це Орхан. Йому шість років. У нас є ще старшенький, Шевкет, тому сім і він неабиякий упертюх.

— Я ходив на вулицю за Аксараєм. Тоді стояв мороз, і все довкола було вкрите снігом та льодом, але там нічого не змінилося.

— Змінюється все. Немає нічого вічного. Нічого, — сказав дідуньо й повернувся до мене: — А де твій брат?

— У майстра.

— А ти чому тут?

— Майстер назвав мене молодчиною і сказав, що можу йти.

— То ти прийшов сам? Старшому брату слід було тебе провести, — сказав дідусь і обернувся до Кари: — В мене є товариш-палітурник, і хлопчак заходить до нього двічі на тиждень після шкільних занять з Корану.

— Ти, мабуть, як і дідуньо, любиш малювати? — запитав Кара.

Я мовчав.

— Ну гаразд, — звернувся до мене дідусь, — іди, ми ще побачимось сьогодні.

Там було так добре й від мангала йшло таке тепло, що мені зовсім не хотілося їх покидати. Я застиг, удихаючи випари фарби та клею. А ще запахло кавою.

— Малювати по-іншому — це значить дивитися на світ іншими очима. Через це й убили нещасного Заріфа. Його заставки були в старому стилі. Я не знаю напевне, чи він загинув, але те, що зник, — це очевидно. Зараз під керівництвом старшого майстра Османа художники розмальовують для падишаха "Сурнаме"[51]. Роботу виконують удома, а Осман сидить у центральній майстерні. Я хотів би, щоб ти спершу пішов туди й подивився на все сам. Боюся, вони перегризлись між собою й вбили Заріфа. Я маю на увазі малярів, яким дав псевдоніми Осман: Келебека, Зейтіна, Лейлека...[52] Кожного з них ти застанеш удома...

Щоб зійти сходами вниз, доводилось повернутися назад до передпокою, але з кімнати, де спала Хайріє, почувся шум, і я зайшов туди. Звуки линули не від Хайріє, а від мами. Я побачив, що вона наполовину залізла в стінну шафу. Помітивши мене, мати зніяковіла:

— Де ти був?

Та вона знала, де я був. У стінній шафі була шпарина, крізь яку видно майстерню. А якщо відкрити двері майстерні, то можна побачити й передпокій та кімнату, де спить дідуньо.

— У дідуся, — відповів я і запитав: — Мамо, що ти тут робиш?

— Хіба я тобі не заборонила ходити до нього, коли там гості? — закричала вона, але не голосно, щоб не почув Кара. Потім уже ласкавим голоском запитала: — Що вони там роблять?

— Вони не малюють. Сидять собі. Дідуньо щось розказує, а той слухає.

— А як він сидить?

Я відразу опустився на підлогу й заходився мавпувати Кару: насупивши брови, подивився серйозним поглядом на маму й захитав головою, наче в такт дідовим словам.

— Спустися вниз і негайно поклич сюди Хайріє, — наказала вона мені.

Сама ж присіла, поклала на дощечку для письма клаптик паперу й почала щось писати.

— Мамо, що ти пишеш?

— Чи ж я тобі не говорила мерщій покликати Хайріє?

Я почала пах на кухню. Прийшов мій старший брат. Хайріє поставила перед ним сахан, відсипавши в нього плову, що готувався для гостя.

— Ти — брехло, — випалив мій брат. — Чкурнув, залишив мене самого в майстра, а мені довелося й за тебе робити. Та так, що аж пальці побагровіли.

— Хайріє, тебе мама кличе.

— Ось я доїм і розберуся з тобою. Ти мені дорого заплатиш за неправду й лінощі.

Тільки-но Хайріє вийшла, брат, навіть не доївши плову, метнувся до мене. Я не встиг утекти. Він схопив мою руку й став її викручувати.

— Пустити! Шевкет, пустити! Боляче!

— Ти ще будеш тікати від роботи?!

— Ні, не буду.

— Поклянися!

— Клянусь.

— Заприсягни Кораном.

— Присягаю Кораном.

Проте він не дав мені спокою й поставив на коліна. Ох і дужий же був — однією рукою записав собі до рота ложку плову, а другою й далі викручував мою руку.

— Знову цей деспот знущається над братом, — сказала Хайріє, накинувши на голову хустину й збираючись на вулицю. — Відчепись од нього!

— А ти не лізь, дочко раба, — випалив брат, не відпускаючи мене, — куди ти намилилася?

— Купити лимонів.

— Брехуха — у хаті повно лимонів!

Він попустив мою руку, і я, швидко вислизнувши, копнув його ногою й схопив для оборони свічника за ніжку. Але він притьмом вибив його з моїх рук і повалив мене додолу.

— Ах ви ж кара Аллахова на мою голову! — почувся голос мами. Вона ледь стримувала крик, щоб не почув гість. Як вона спустилася, покинувши передпокій і не потрапивши на очі Карі? Мати розборонила нас.

— Ви ж паршивці, срамота роду людського, — говорила вона.

— Орхан нині обдунив мене, — обізвався Шевкет. — Накивав п'ятами з майстерні, і я працював за двох.

— Замовкни! — сказала мама, давши йому ляпаса.

Хоч вона вдарила й несильно, та брат розплакався.

— Хочу до тата! — ревів він. — Коли повернеться, тато дістане з піхов свою червону шаблю, й ми хутко переїдемо з цього дому назад до дядька Хасана.

— Замовкни, — повторила мама. Вона вмить так розгнівалася, що схопила Шевкета за руку й поволокла в найтемнішу комірчину дому. Я посунув за ними. Матінка відчинила двері й глянула на мене:

— Обидва сидітимете тут.

— Але, мамо, я ні в чому не винен, — сказав я.

Проте ввійшов досередини, і вона замкнула двері. Тут не було щоб аж надто темно. Крізь віконниці проглядалися гранатові дерева, й проникало бліде сяйво. Однак я злякався й заскиглив:

— Мамо, випусти, я змерз.

— Не реви, боягузе, — гримнув Шевкет. — Зараз випустить.

— Ви що — збираєтеся бешкетувати, поки гість устане й піде? — сказала мама, звільняючи нас. — Гарзд, досить з вас. Сидіть на кухні біля вогню, доки Кара піде. Й щоб духу вашого не було нагорі.

— Ми нудьгуватимемо самі на кухні, — перебендювався Шевкет. — А куди пішла Хайріє?

— Це вже занадто: всюди ти пхаєш свого носа.

Зі стайні почулось іржання. Це іржав не дідусів кінь, а кінь Кари. В усіх нас відразу піднявся настрій, наче сьогодні свято або ми маємо їхати на ярмарок. Мама усміхнулася, ніби підбадьорюючи нас, і, ступивши два кроки вперед, відчинила двері, які вели до стайні.

— Тпру! — закричала вона туди.

Потім заштовхала нас на кухню, де пахло жиром та мишами.

— Пам'ятайте: ані кроку звідси, поки піде гість. І не бешкетуйте, а то він подумає, що ви розбещені, вадливі діти.

— Мамо, — тихенько промовив я, — мамо, дещо тобі маю сказати. Хтось убив нещасного майстра нашого дідуся.

7. Моє ім'я — Кара

З першого погляду на дитину я відразу збагнув: до чого оманливими були мої спогади про личко Шекюре. Воно мало бути досконалим, як і в Орхана, підборіддя довшим, аніж я уявляв, і ротик її повинен бути значно меншим, губи вужчими. Впродовж дванадцяти років, мандруючи від міста до міста, я округлював й округлював її вуста, вимальовував їх у своїх нестримних фантазіях повними й соковитішими за перестиглі вишні.

Коли б я мав портрет Шекюре на зразок тих, які виконують італійські малярі, то ніколи б не забув її обличчя й не почував себе закинутим бозна-куди від рідної землі. Бо якщо у вашому серці живе образ коханої, то світ завжди здаватиметься вам затишною домівкою.

Коли я розмовляв із сином Шекюре, цілував його, дивився на нього зблизька, то мене охопило сум'яття, притаманне людям злим, грішним, убивцям. "Ну ж-бо, негайно зайди подивитися на Шекюре", — провокував мене мій внутрішній голос.

Краєчком ока крізь відчинені до передпокою двері я нарахував на поверсі п'ять кімнат. Утекти б зараз від дядька, нічого йому не кажучи, заглянути в кожен закапелок та знайти Шекюре, — якоїсь миті подумав я. Проте сидів і слухав Еніште, тайкома позираючи на речі, до яких торкалася Шекюре, на міндер[53], де вона, можливо, навіть часто сиділа. Після того, як я бездумно й невчасно відкрив їй своє серце, мене віддалили від неї довгих дванадцять років.

Еніште розповідав, що султан хоче бачити книгу готовою до початку тисячоліття від Хіджри[54]. Покровитель світу, наш падишах, в кінці першого тисячоліття за мусульманським календарем хоче довести Європі: митці його держави не гірші за європейських. Володар звелів видати "Сурнаме", але, згідно з його волею, найушлавленіші майстри повинні працювати не тісним гуртом у цеху, а кожен поодиноці вдома, оскільки вони й так перевантажені роботою. Безперечно, падишах повідомлений про таємні відвідини художниками дому Еніште.

— Зустрінешся зі старшим майстром Османом. Кажуть, він осліп, а як на мене, то

ще й зовсім стратився розуму, — сказав він мені.

Хоч Еніште й не був художником і взагалі ніколи не вважав живопис своїм ремеслом, однак, завдяки волі й сприянню падишаха, він стежив за створенням книги для Його Величності. Звичайно, що це не могло не посварити дядька з головним маляром Османом.

Занурений у дитячі спогади, я розглядався. Такими я знав тутешні речі й дванадцять років тому: голубий килим з Кули[55] на підлозі, мідну карафу, турку й тацю для кави, кавові філіжанки, про які моя тітка-небіжчиця з гордістю говорила, що вони потрапили до неї аж з Китаю через Португалію. Пюпітр, прикрашений по краях перламутром, стінна поличка для кавука[56], подушка з червоного оксамиту, чию м'якість відчуваєш з першого дотику, — ці речі перевезені сюди з будинку за Аксараєм, де минало наше з Шеkjуре дитинство. Вони й досі передавали краплину сонячного настрою того дому й моїх щасливих днів у ньому, коли я вчився на художника. Щастя й живопис — вони є точкою відліку в моєму естві. Нехай запам'ятає це мій любий читач, котрий торкнеться сторінок цієї історії, моєї долі. У тому будинку за Аксараєм, там, серед книжок, писал і малюнків, я був колись невимовно щасливим. Згодом закохався, й мене вигнали з того раю. В роки вигнання я не раз думав: багато чому в житті я завдячую Шеkjуре та кохання до неї. Замолоду вони допомогли мені з оптимізмом крокувати в майбутнє та світ. З дитячою простотою я не сумнівався у взаємності до мого кохання й був надміру впевненим у собі; дивлячись на світ із вірою в краще, сприймав його чистим та прекрасним. Полюбив читати книжки, які давав мені Еніште, полюбив навчання в медресе, впевнено освоював уроки живопису, техніку малюнка. Я вдячний своєму кохання до Шеkjуре, бо воно зробило цю першу, найпліднішу половину мого навчання світлою та радісною. Проте настільки ж похмурим і всеруйнівним став для мене наступний відтинок життєвого шляху, після того, як Шеkjуре знехтувала моїми почуттями: холодними, як зима, ночами мені хотілося безслідно зникнути разом із полум'ям багаття в кімнатах заїздів; після любовних утіх мене не покидали сни, в яких я летів у бездонні провалля з жінками, котрі лежали поруч; мене переслідували слова Шеkjуре, що я "не вартий ламаного мідяка".

— Чи знаєш ти, що після смерті наші душі можуть зустрітися з душами тих, які солодко сплять у своїх ліжках? — промовив мій дядько.

Я не знав цього.

— Після смерті на нас чекає довгий шлях, тому я не боюся її. Та я боюся покинути цей світ, залишивши незавершеною книжку для падишаха.

Еніште говорив. А я сидів і думав: нащо було мені надягати дорогий каптан, чіпляти срібну упряж та оздоблене візерунками сідло на коня, якого невдовзі виведу зі стайні. Я вирядився так, ідучи до чоловіка, який, з одного боку, радіє, бачачи мене змужнілим, розумним і сильним, а з іншого — дванадцять років тому не дозволив одружитися з його дочкою.

Я пообіцяв допомогти Еніште, використавши всі свої знання, що перейняв од інших художників. Поцілував йому руку й спустився вниз. На мене падав сніг. Я вкотре згадав

роки, коли вже виріс був з дитинства, але ще не став дорослим, коли був щасливим і бачив цей світ у собі. Зачиняючи двері стайні, відчув подуви вітру. Тільки-но шарпнув свого білого коня за вуздечку, як той став дибки, — я теж стрепенувся. Ми з конем — неначе одне ціле: обоє норовисті, в обох міцні жилаві ноги, обох важко приборкати.

Я вийшов на вулицю й уже зібрався вискочити на коня та погнати його вузькими провулками, немов казковий вершник, який ніколи не повернеться назад, але несподівано до мене підійшла здоровенна жінка; я й не встиг помітити, звідки вона взялася. То була єврейка, з ніг до голови вдягнена в рожеве[57], з клуночком у руках. Вона була велика й широка, ніби шафа. Однак жвава й моторна.

— Мій леве, мін молодче, ти — справжній красень, про яких тільки чула, — завела вона мову. — Жонатий ти або парубок, чи не купиш у найкращої торгівки Стамбула Естер шовкову хустину для своєї таємної коханої?

— Ні.

— А червоний атласний кушак?[58]

— Ні.

— Торочиш: "ні" та "ні"! Хіба в такого лева немає нареченої або коханої? Хто знає, чи не вмивається вона слізьми через тебе, чи не палає її серце?

Раптом її тіло витяглося, ніби в гнучкого акробата, и вона напрочуд граційно опинилася біля мене. И тут-таки в її руках, немов у спритного фокусника, нізвідки з'явився лист. Та вона не встигла й оком зморгнути, як я вихопив листа й швидко, ніби роками готувався до цієї миті, запхав його собі в кушак. Лист був великий. Він обдав жаром моє змерзле тіло.

— Сідай на коня і їдь кроком уздовж цієї стіни, — заторохтіла торгівка Естер. — Далі повернеш праворуч, їдь, ні на що не зважаючи. А коли опинишся біля гранатового дерева, обернися й подивись на будинок, з якого вийшов.

Й вона миттю щезла. Я скочив на коня, але так незграбно, наче новачок, котрий робить це вперше в житті. Моє серце закалатало — ось-ось вилетить з грудей, у голові затуманилося, а на думку спало, що руки не втримають повід. Проте ноги міцно обхопили кінський тулуб, і розумна тварина понесла мене точнісінько за вказаним Естер напрямом, на повороті ми звернули праворуч. Усе було просто чудово!

Мабуть, я справді красень, майнуло мені. Немов у казці, з кожного вікна, з-за кожної огорожі за мною стежили жіночі очі, а юнацька пристрасть знову захопила душу. Чи я видавав бажане за дійсне? А може, це поверталася стара хвороба? З-за хмар нараз визирнуло сонце, й тверезе мислення геть покинуло мене.

Де ж те гранатове дерево?.. Ось воно? Сумне й миршаве дерево. Так воно! Я ледь обернувся — якраз напроти мене було вікно, але — порожнє! Ота мегера Естер обдурила мене!

Тільки-но я так подумав, як замерзлі віконниці з тріском розчинилися й у вікні, чиї шибки яскраво переливались на сонці, з'явилася кохана Шекюре — через дванадцять років крізь засніжене віття я милувався її чарівним лицем. Куди дивиться моє карооке кохання: на мене чи в далеч, в інше життя? У неї на обличчі сум, чи усмішка, чи те й

те? Дурний коню, не слухай, як забило моє серце, не рви з копита! Я знову круто повернувся в сідлі й тепер не відвертав погляду від загадкового, прекрасного, неначе намальованого обличчя; розглядав його крізь побіліле гілля доти, доки мила зникла.

Я сиджу на коні — вона стоїть біля вікна, а між нами — віття гранатового дерева — все було, як у сцені зустрічі Хосрова й Ширін, котру художники зображували тисячі разів. Я зрозумів це, тільки-но глянув на малюнок, покладений в середину сторінки, і моє серце стало гарячим, мов жар, — я дихав коханням, змальованим в ілюстраціях улюблених книжок нашої з Шекюре юності.

8. Моє ім'я — Естер

Я знаю, як вам кортить довідатися, що написано в листі, якого я передала Карі. Але й мене цікавість доймала, тож я не забарилася вивідати всі таємниці. Якщо на те ваша згода, то я переверну сторінки нашої розповіді назад і ви побачите, що ж було до того, як я передала листа.

Вже вечоріє. Ми з чоловіком Несіном сидимо в своєму домі, що в єврейському кварталі на березі Халіч. Двоє старих, все зітхаємо та намагаємося зігрітися, підкидаючи дров у вогонь. Ви не зважайте, що я називаю себе старою; нехай-но я візьму в руки свій клунок із шовковими хустинами, рукавичками, чаршафами[59], барвистими тканинами для сорочок, привезеними португальськими кораблями, та ще запхну туди персні, сережки, коралі, дешеве й дороге намисто з різнокольорових бусинок, від яких тьохкають жіночі серця! Вздовж і впоперек я обійду з тим клунком Стамбул, не залишиться жодної вулиці, де не побуває Естер. Немає таких листів або пліток, яких би я не винесла з одних дверей та не принесла до інших; якби не я, то половина стамбульських жінок сиділи б у дівках, і не думайте, ніби я вам зараз похваляюсь. Отож, як я говорила, сидимо ми ввечері зі старим, чую — хтось у двері: стук-стук. Я встала та відчинила, а на порозі — пришепелувата раба Хайріє; в руках лист. Я спершу й не второпала, що хоче Шекюре, коли та служниця розказувала, без упину цокаючи зубами, чи то від холоду, чи то від хвилювання.

Я подумала, що вона хоче передати листа Хасанові, й далася диву. Чоловік красуні Шекюре, як на мене, вимотав їй усю душу, наплював на все та й не повертається з війни. А отой Хасан — його навіжений братик.

Проте потім я зрозуміла, що лист Шекюре — не до Хасана, а до когось іншого. А Естер може збожеволіти від цікавості: що ж там написано. Зрештою я взялася читати листа.

Ми з вами добре не знайомі, й мені, щиро кажучи, якимось ніяково й прикро. Тому я не розповідатиму, яким чином прочитала листа. Може, ви станете мене зневажати, осудите за те, що пхаю носа в чужі справи. Так, наче ви самі не цікаві щонайменше, як циркульники. Тож я просто перекажу вам, що почула, коли мені читали листа. Ось що написала серденько Шекюре:

"Кара-ефенді, завдяки близьким взаєминам з моїм батьком, ти відвідуєш мій дім. Але не розраховуй на будь-які вияви моєї уваги. Багато чого трапилося після твого від'їзду. Я вийшла заміж, маю двох хлопчиків, справжніх левів. Одного з них, Орхана,

ти щойно бачив, коли він зайшов був до кімнати. Чотири роки я чекаю свого чоловіка й більше ні про що не думаю. Покинута, сама з двома дітьми та старим батьком, я можу почуватися самотньою, замученою, бачити себе в безвиході, можу потребувати чоловічої сили та захисту, проте не думай, що я дозволю комусь скористатися з мого становища. Тому, будь ласка, не стукай більше в наші двері. Одного разу ти вже мене осоромив. Чого я тільки тоді не натерпілася, щоб виправдати себе в батькових очах. З листом я повертаю тобі твій власний малюнок, подарований мені в юності, коли в тебе гуляв вітер у голові. Не плекай надаремно надій і не шукай тут якогось неіснуючого знаку. Сподіватися, що людина закохається, глянувши на якийсь малюнок, означає дурити самого себе. Буде найліпше, якщо твоя нога не переступатиме поріг нашого дому".

Бідненька моя Шекюре, вона не чоловік, не бей, не паша, щоб поставити внизу власну печатку! Вона всього лиш розписалася на папері першими літерами свого імені, котрі нагадують маленьку налякану пташечку.

Так-то — печатка. Ви, бачу, хочете дізнатися, як я закриваю назад розпечатані листи. Моя мила Шекюре гадає, що Естер — неграмотна єврейка, що вона не розбере написаного. Слушно тямить. Я не зможу прочитати, що ви там намазюкали, але ж заставлю когось іншого, хоча я сама легко зможу прочитати ваше послання. Що? Зовсім збилися з пантелику?

Зараз вам так поясню, що заплішений дурень — і той уторопає.

Лист — це не просто літери. Його, як і кожну книжку, можна понюхати, торкнутися до нього, обмацати руками. Ось чому розумні люди кажуть: "лист розповідає", а дурні — "в листі написано". Справжнє мистецтво — це прочитати лист повністю, а не тільки виведені на папері літери. Послухайте, що ще розповіла нам у своєму посланні Шекюре:

1. Я передаю листа таємно, але через звиклу до такої справи Естер. Значить, я не надто намагаюся його приховати.

2. Папір складений у кілька разів, наче закручений пиріжок, тобто, це свідчить про секретність. Але, з іншого боку — лист не запечатаний. До того ж у ньому — чималий малюнок. Отже, її задум — удавати прагнення зберегти все в таємниці. А таке більше нагадує любовне послання, аніж навпаки.

3. Це підтверджує й запах паперу. Аромат настільки тонкий, що той, хто візьме листа до рук, застигне в нерішучості (цікаво, чи свідомо вона напахалася?); але він настільки привабливий, що не помітити його неможливо (чи це есенція, чи запах її рук?). Людині, яка читала мені листа, аж у голові запаморочилося від приголомшливого аромату. Звичайно, таке ж трапиться й з Карою.

4. Я неписьменна Естер, проте багато чого мені стало ясно з почерку Шекюре. "Я пишу поспіхом і неуважно", — натякають літери. Однак їхнє делікатне тремтіння, неначе викликане легким вітерцем, засвідчує протилежне. Коли вона згадує про Орхана, то слово "щойно" видається написаним відразу, без коливань, проте швидше за все в неї перед тим була якась чернетка, бо в кожному рядку відчувається уважність.

5. Вкладений у лист малюнок відтворює історію, як казково-чарівна Ширін закохалася в красеня Хосрова. Історія відома навіть мені, єврейці Естер. Усі замріяні дівчата Стамбула обожають розповідь про Хосрова та Ширін, але я вперше бачу, щоб передавали малюнок.

Вам, грамотним щасливцям, часто випадає прочитати листа якійсь неосвіченій дівчині після її благань. Зміст послання настільки збуджує, так зачіпає найтонші душевні струни, що власниці листа стає кепсько від того, що ви — знавець її секретів. Вона засоромлено просить прочитати все ще раз. Ви читаете. Зрештою, перечитавши листа безліч разів, обоє вивчаєте його напам'ять; потім вона бере листа до рук і розпитує вас: "Оце слово — тут? А оте сказано — отут?" І, нічого не розуміючи, розглядає літери, на котрі ви вказуєте пальцем. Неграмотні дівчата вдивляються в закручені букви слів, завчених напам'ять, і з їхніх повік на папір капають сльози. Іноді це так бере за серце, що я ладна їх розцілувати.

Однак буває, їм не пощастить: дівчинонька хоче знову доторкнутися до листа, подивитись на незрозумілі слова, а деякі тварюки, набундючившись, говорять їм: "Читати не вмієш, то що ти там видивишся?" — й забирають її скарб собі.

Тоді мій обов'язок — зчинити бучу й відібрати листа назад.

Такою я вже доброю вродилася — якщо когось полюблю, то неодмінно допоможу.

9. Я — Шекюре

Чому я стояла тоді біля вікна, коли Кара появився на білому коні саме напроти мене? Чому ніби відчула його присутність і розчинила в ту мить віконниці? Чому, бачачи його крізь засніжене віття гранату, дивилася вдалеч? Я не можу до кінця відповісти вам на ці запитання. Звичайно, я наперед знала, що Кара проїжджатиме повз моє вікно, адже ж сповістила через Хайріє Естер, тільки-но він зібрався йти. Я зайшла в кімнату з видом на гранатове дерево й обладнану стінними шафами, щоб передивитися чаршафи в скринях. Тут я з запалом, з усього пориву розчинила віконниці — зробила так, як підказало серце. Кімнату враз залило сонячне сяйво; я стояла біля вікна і, немов засліплена сонцем, дивилася Карі в вічі; він був надзвичайно вродливий.

Подорослішав, змужнів, позбувся юнацької незграбності, перетворився на справжнього красеня. Поглянь, Шекюре, говорило мені серце, Кара не просто гарний, його душа чиста й самотня, немов у дитини. Виходь за нього. Проте я передала йому листа, де написала зовсім протилежне.

Кара — старший за мене на дванадцять років, однак у свої дванадцять я почувалася дорослішою за нього. В ту нору Кара, тільки-но помітивши мене, відразу пірнав з головою в книги та малюнки, бо соромився встати як справжній чоловік, підійти й упевнено поговорити про те й те. Згодом він закохався в мене й освідчився через власноручний малюнок. Зараз ми вже обоє дорослі. Та коли мені було дванадцять, я відчувала, як Кара боїться підвести на мене очі, щоб я не здогадалася про його почуття. "Подай мені отого ножа з колодочкою зі слонов'ї кістки", — звертався він до мене не дивлячись, а потім, не наважуючись глянути в мій бік, заковчував догори очі.

Або я запитувала: "Правда, смачний вишневий шербет?", проте він ніколи не усміхавсь у відповідь, як це роблять нормальні люди з напханим ротом. Він кричав щосили: "Так!", ніби я глуха, бо з переляку боявся глянути на мене. Дванадцять років тому моя краса була неймовірною. Нехай я була на порозі чи за фіранками вікна, нехай далеко — чоловікам вистачало одного погляду на мене, щоб вони ходили, мов зачаровані. Я не хизуюся перед вами, просто ділюсь пережитим.

У відомій кожному оповіді про Хосрова та Ширін є один епізод. Я часто обговорювала його з Карою. Шапур прагне возз'єднати серця Хосрова та Ширін. Якось Ширін виходить зі своєю подругою на прогулянку в садок, а Шапур непомітно вішає на гілку дерева, під яким вони відпочивають, малюнок із зображенням Хосрова. Так Ширін закохується в Хосрова. До цього епізоду, або, як кажуть художники, сцени, було створено безліч ілюстрацій, що передають зачудований, вражений погляд Ширін. Кара, працюючи з моїм батьком, кілька разів робив точну копію одного з таких малюнків. Згодом, закохавшись у мене, він ще раз відтворив для себе цю сцену на папері. Але, замість Хосрова й Ширін, зобразив себе й мене, Кару та Шекюре. Якби внизу він ще й не поставив підпис, то тільки б я могла зрозуміти, хто такі ці юнак з дівчиною на рисунку, бо іноді він жартома малював нас в одному й тому самому кольорі, однаковими обрисами: мене — в синьому одязі, себе — в червоному. Та цього йому було замало, тож він підписав своїх Хосрова й Ширін нашими іменами. Потім тайкома підкинув малюнок мені. Пам'ятаю, як він підглядав, коли я роздивлялася малюнок, як стежив за мною, вичікуючи якихось дій у відповідь.

Та я не була безтямно закохана в нього, як ота Ширін, і не подавала жодним чином виду, буцім щось таке сталося. А того літнього вечора сім'я освіжалася вишневим соком із льодом, доставленим із самого Улудагу[60]. Кара пішов додому. Я ж розповіла батькові про його освідчення в коханні. На той час Кара щойно закінчив медресе, викладав у бідних кварталах і стараннями мого батька намагався влаштуватися на службу до дуже впливового, високоповажного Наїма-паші. Батько переживав, чи потрапить той в оточення Наїма-паші, чи призначать його бодай секретарем, а Кара тим часом — вважав тато — замість старатися виконати найнеобхідніше задля своєї мети, витав десь у хмарах і переймався дурницями. Того вечора тато промовив до мами, навіть не обертаючись до неї: "Виявляється, твій злидений небіж наклав оком на ласий шматок. Він таки кмітливіший, ніж ми думали".

Мені гірко згадувати, як учинив мій батько наступного дня, як я стала недосяжною для Кари, як він спершу перестав приходити до нас, опісля ж узагалі не з'являвся в нашому кварталі, однак я не хочу вам це все розповідати, а то ще незлюбите мене й тата. Повірте моєму слову: іншого виходу в нас не було. В таких випадках розумні люди зазвичай коротко відрубують "нареченому": "Ми — не рівня". Вони чудово розуміють, що безнадійна любов є безнадійною, що той, хто ламає закони життя, обов'язково обпечеться. Пам'ятаю, як мама кілька разів просила: "Ви хоча б серце дитині не розбивайте". Дитиною вона називала свого двадцятичотирирічного небожа, тоді як я була вдвічі молодшою за нього. Батько, вважаючи любовне зізнання Кари нечуваним

нахабством, цілком імовірно, зумисне не виконав прохання мами.

Кара покинув Стамбул, і якщо ми зовсім не змогли забути про нього, то принаймні повністю викинули його зі своїх сердець. Ми роками не отримували від нього жодних звісток, тому я потайки берегла його малюнок, як спогад про наше дитинство, нашу дружбу. А щоб тато чи чоловік не розгнівалися, знайшовши малюнок, я накапала на слова "Шекюре" й "Кара" батькового чорнила й старанно вивела ним квіточки. Все вийшло дуже природно. Нехай буде соромно тим серед вас, хто в думках лихословить про мене за те, що я з'явилася перед Карою у вікні, повернувши перед тим малюнок.

За дванадцять років я постала перед ним у червоних променях вечірнього сонця; він поїхав, а я, доки змерзла, заворожено дивилася туди, де він стояв, на садок, що наливався спершу ледь багряним, а далі помаранчевим кольором. Вітру не було. Хто-небудь з вулиці, навіть батько, могли застати мене біля відчиненого вікна, або й сам Кара, якби повернувся, та мене не обходило, що подумують.

Щотиждень я відвідую лазню з дочками Зівера-паші, аби посміятися, подуріти. Одна з них, Месруре, завжди весела, завжди радіє й ще з юності верзе всяку дивину. Якось мені сказала, що ніколи ніхто достеменно не знає, про що думає інший, а людина часом і сама гадки не має про те, що коїться в її голові. Я погоджуюся з нею: буває, говориш, здається, те, що думаєш, а, насправді, на умі — зовсім протилежне.

Мене охопив сум: як і мій чоловік, безслідно зник бідолаха Заріф-ефенді, один із тих малярів, що приходили до батька. Я не приховуватиму від вас, що стежила за ними. Заріф-ефенді був найогидніший і найубогіший духом.

Я зачинила віконниці, вийшла з кімнати й спустилася на кухню.

— Мамо, Шевкет не слухається тебе, — промовив Орхан, — тільки-но Кара вивів коня зі стайні, він утік із кухні й почав підглядати за ним у шпарину.

— Велике діло! — загорланив Шевкет, вертячи в руках товчачика, — мама теж підглядає крізь шпарину в шафі.

— Хайріє, — сказала я, — підсмажиш на вечір отим двом лобурам хліба з товченим мигдалем і цукром. Олії давай небагато.

Орхан аж підскочив од радості, а Шевкет не випустив ані пари з уст. Я пішла нагору, а вони з галасом полетіли за мною. Коли хлопчаки, весело штовхаючись, випереджали мене на сходах, я засміялася: "Тихше! Хай вам абищо!" — й легко штурхнула кожного поміж ніжні плечі.

Господи! Як чудово, коли ввечері біля тебе товчуться діти!

Тато присвятив вільний час книжці.

— Ваш гість уже пішов? — обізвалася я. — Сподіваюся, він вас не потривожив?

— Ні. Радше порадував. Він уважний до свого дядька, як і колись.

— Це добре.

— Проте обережний та обачний, — сказав батько у відповідь на мою реакцію, щоб принизити Кару й закрити цю тему.

Іншого разу, гостра на язик, я б не забарилася з відповіддю. Але мені досі чулося тупотіння білого коня Кари. Одна думка про цю людину обдавала моє тіло морозом.

Навіть не уявляю, як ми потім опинилися в кімнаті зі стінними шафами. Орхан кинувсь мені на шию, Шевкет теж притулився. Хлопчаки заходились борюкатися, та так, що ми всі гуртом повалились на софу. Вони тішили мене, як цуценята; я поцілувала їх у голівки і притисла до грудей, навіть пиптиками відчуюючи, яка моя малеча тяженька.

— Фу...у...у...у, — сказала я, — у вас брудне волосся. Завтра підете з Хайріє до лазні.

— Я більше не хочу ходити до лазні з Хайріє, — запротестував Шевкет.

— А ти вже в нас такий дорослий, — відповіла я.

— Мамо, а чого ти вдягла цю гарну фіолетову сорочку? — спитав Шевкет.

Я пішла в іншу кімнату й змінила фіолетову сорочку на полинялу зелену, яку ношу щодня. Перевдягаючись, змерзла, проте тіло було гарячим, мов жар, і в моїх жилах закипала кров. Після дурощів із дітьми на моїх щоках залишився лише слід від рум'ян, але і його я старанно розтерла долонями.

Знаєте, моя рідня, жінки в бані, всі, хто мене бачив, кажуть, що я більше схожа на шістнадцятирічну дівчинку, аніж на двадцятичотирічну перестиглу жінку з двома дітьми. Я хочу, щоб ви їм вірили. Зрозуміли? А то більше нічого не розповім.

Не цурайтеся моєї мови. Роками я розглядаю малюнки в татових книжках і вишукую там різних краль. Трапляються серед них жінки дивовижної вроди. Та в їхніх очах — збентеженість і сором, наче вони почуваються винними за власну зовнішність. Вони ніколи не дивляться на світ із піднятою головою, як чоловіки, воїни, падишахи з тих-таки ілюстрацій. Але в дешевих, нашвидкуруч створених книжках художники, буває, помиляються, і тоді погляди красунь не потуплені донизу, й навіть не звернені, скажімо, на якийсь келих або на коханого, а спрямовані прямісінько на читача. Я завжди задумуюся: хто ж той читач, до якого прикуті поглядом ці героїні?

У мене волосся стає сторчма, як згадаю томи книг двохсотрічної давності, які дійшли до нас ще з часів Тимура. Цікаві гяури заплатили за них золотом і вивезли до своїх країв. Хтозна, чи не прочитає колись якийсь далекий чужинець і мою історію. В мені говорить бажання потрапити на сторінки книжки? А хіба не віддають усі падишахи й візири мішки, набиті грішми, за написання присвячених їм книжок, за таку жахливу забаганку?

Коли в моїй голові крутяться ці непристойні думки, мені хочеться поговорити з вами, з тими, що живуть в іншому часі, в невідомо якому куточку землі й споглядають мене, ніби отих красунь, у яких одне око прикуте до того світу, що на малюнку, а друге блукає поза книжкою. Я гарна, розумна, дивитися на мене — одна втіха. Сподіваюся: у вас не складається хибне враження про мене, якщо зрідка щось прибрешу.

Ви вже, мабуть, помітили: батько душі в мені не чує. До мене в нього народилося троє синів, та Аллах забрав їх до себе. Я ж, дочка, залишилася на землі. Тато тремтить над кожним моїм кроком, проте я вийшла заміж не за того, кого б він хотів, а за уподобаного мною сипахія. Як послухати мого батька, то моїм нареченим мав би бути освічений, могутній володар, багатий, мов Гарун[61], і котрий тямиться на живопису, мистецтві — такого я б зроду не дочекалась. А про красу мого майбутнього чоловіка

ходили чутки; якось я знайшла слухну мить і дала йому знак про себе; він постав переді мною, коли поверталася з лазні, — мої очі враз загорілись, і я закохалася з першого погляду. Це був зеленоокий красень з білосніжним тілом і смаглявим лицем, руками, мов із сталі, але тихий та безневинний, як дитя уві сні. Усі свої сили він віддав війні, знищенню людей, здобуттю трофеїв. Напевне, тому від нього тхнуло ледь уловним запахом крові. Однак удома чоловік був сумирним, мов ягня. Батько дав згоду на моє заміжжя з жебраком-сипахієм, як він його називав, лише тоді, коли я заприсяглася накласти на себе руки. Та сипахій, завдяки своїй мужності й героїчним подвигам у безкінечних війнах, став власником тимару вартістю в десять тисяч акче. Люди нам заздрили.

Коли чоловік чотири роки тому, після війни з Сефевідами, не повернувся з армією додому, то я спершу не переймалася. В походах він не мав спокою, вдосконалював свої військові навички, ганявся в пошуках здобичі, тимарів, муштрував аскерів. Окрім того, були очевидці, котрі бачили, як він відділився зі своїми людьми від загону й подався в гори. Щодня я чекала, що він з'явиться з хвилини на хвилину, та за два роки помалу звикла, що його немає. В Стамбулі море дружин вояків, які вшилися від них, — зрозуміла я й змирилася зі своїм становищем.

Ночами ми з дітьми тулились одне до одного та зрошували ковдру слізьми. Аби вони не тужили, я вигадувала їм, що чула від когось про тата й він має повернутися до настання весни; потім мої байки потрапляли перекрученими з їхніх уст до чужих вух і поверталися до мене, як "добрі звістки". Я ж вірила кожному, хто їх приносив.

У чоловіка були вельми делікатний батько Абаз, котрий ніколи не зазнав у своєму житті щастя, та брат, такий самий зеленоокий, як і мій чоловік. З ними я мешкала в орендованому будинку на Чаршикапи. З втратою чоловіка, опори цього дому, на нас посипалися біда за бідою. Старий свекор знову взявся за виготовлення дзеркал, роботу, котру вже був кинув після того, як старший син розбагатів у війнах. Неодружений брат чоловіка Хасан працював на митниці, його заробіток був основним для нас, тому він почав корчити з себе главу сім'ї. Якось узимку, коли не було чим платити за оренду, чоловіки поспішно продали на невільничому ринку нашу служницю, котра виконувала хатню роботу. Потім зажадали, щоб я поралася на кухні, прала, прибирала, навіть ходила на базар за покупками. Подібна робота була принизливою для мене, але я змовчала й виконувала її з каменем на серці. Однак тепер у дівера не було рабині, яка б розважала його вночі, й він став налягати на мої двері. Мене охоплював розпач: як бути?

Безперечно, я могла негайно повернутися в отчий дім. Однак мій чоловік офіційно визнавався живим, і кадій[62] вважав, що тоді чоловікові родичі не тільки повернуть мене собі назад, а й принизять нас із батьком, стягнувши з нього гроші за мій прихисток. Звичайно, можна було б спати з Хасаном, котрий був кмітливішим та людянішим за мого чоловіка й, окрім того, безтямно кохав мене. Проте такий непродуманий крок перетворив би мене, Шекюре, на його рабу, а не дружину, борони мене Аллах! Вони нізащо не погоджувалися, щоб кадій визнав мого чоловіка мертвим,

бо боялись, аби я не домагалася власного паю з його спадщини й не покинула їх, перебравшись із дітьми до тата, їх повністю влаштовували моє довготривале безпорадне становище й зникнення чоловіка. Якщо чоловік живий, то я, безперечно, не вийду заміж за Хасана, але ж не віддамся й ні за кого іншого. А це прив'язувало мене до того дому, і така невизначена ситуація, коли мій чоловік вважався "зниклим", була їм вигідна. Адже ж не забувайте: я, мов каторжна, виконувала всю хатню роботу, від куховарства до прання. Та ще ж і Хасан кохав мене, неначе несповна розуму.

Для свекра та його сина було б найкраще, якби я одружилася з сином, однак для цього потрібно було через підставних свідків довести кадію, що мій чоловік мертвий.

У тому разі, коли смерть визнають найрідніші йому люди й немає когось, хто зможе це спростувати, то підкуплені за три-п'ять акче свідки можуть переконати кадія, що бачили, як мій сипахій загинув на війні. Але залишалася найбільша проблема: мені не вдавалося запевнити Хасана, що, ставши вдовою, не покину їхній дім, не стану заявляти свої права на майно, а вийду за нього, Хасана, заміж. Я могла викликати в нього довіру й добитися вдівства, тільки якби вскочила в Хасанове ліжко, що сприймалося б як доказ взаємної любові.

Аби дуже захотіла, то змогла б покохати Хасана. Він на вісім років молодший за мого чоловіка, й, поки ми жили разом, Хасан був мені мов брат. Ми дуже зблизилися. Я любила його за простий, але водночас палкий характер, за те, що охоче бавився з моїми дітьми, любила, коли він дивився на мене, неначе помираючий від спраги — на вишневий шербет. Проте потрібно було неабияк силовати своє серце, аби покохати того, хто у вус не дме, спостерігаючи, як ти перетворюєшся в пралю та рабу, котра торгує на базарі. Хасан не дав мені нагоди відповісти взаємністю. В ті дні, час від часу відвідуючи батьків дім, я вмивалася слізьми, бачачи там чистий посуд, а вночі міцно тулила до себе дітей, аби розрадити їх і себе. Я не вірила, що Хасан заради кохання погодиться звільнити мене від принизливих обов'язків. Навпаки, він не довіряв самому собі й поводив себе нахабно та безцеремонно. Кілька разів силою стискав мене в обіймах, цілував, намагався обмацати, говорив, що мій чоловік не повернеться, що він уб'є мене, кидався з погрозами, врешті плакав, неначе дитина. Тоді я зрозуміла, що ніколи не вийду за нього, бо йому невідомо, як можна чекати, поки серце перейметься до тебе справжніми світлими почуттями, про які розповідають у казках.

Якось уночі, коли ми з хлопчиками спали, Хасан почав ломитися до нас у двері, я миттю прокинулася й, незважаючи на перелякані очі дітей, з усієї сили заверещала, що в дім проникли злі джини. Від мого лементу прокинувся свекор і викрив Хасанову пристрасть. Мудрий старий із соромом зрозумів, що за моїми нісенітницями про джинів криється гірка правда: його п'яний син безсовісно домагається братової жінки, матері двох дітей. Він не проронив ані слова, коли я сказала, що до ранку сидітиму під дверима, чекаючи джинів. Вранці заявила, що надовго перебираюся з дітьми до батьківського дому, аби доглядати за хворим татом. Вони змирилися з поразкою. Так я повернулася у рідну оселю, забравши з собою будильника, воєнний трофей мого мужа, привезений для мене з Угорщини, нагайку, сплетену з жил найгонористіших арабських

коней, подаровані чоловіком шахи із слонової кістки, виготовлені в Тебрізі (діти забавлялися ними, граючись у війну), срібний свічник, здобутий у нахджіванському поході (скільки нервів я вимотала, щоб вони його не продали). Ці речі були незамінними атрибутами мого подружнього життя.

Як я й очікувала, після мого переїзду нав'язливі почуття Хасана переросли в гідне поваги, але безнадійне палке кохання. Він знав, що батько його не підтримує, тому слав мені листи, в яких місце погроз зайняло оспівування кохання пташечок у гніздечках, заплаканих левів, печальних газелей. Не стану від вас приховувати: я укотре й вкотре перечитувала Хасанові листи. Вони відображали його мрійливий внутрішній світ, про який навіть не здогадувалася, живучи з ним під одним дахом, — якщо тільки ці послання не писав котрийсь із його друзів, маляр або поет у душі.

Від Хасанових обіцянок в останньому листі не силувати мене до хатньої роботи, бо розбагатів, його шанобливої, солодко-жартівливої мови, через безкінечні сварки дітей, нарікання батька, моя голова стала важкою, мов баняк. Я відчинила вікно, мені хотілося зітхнути так, щоб почув цілісінський світ.

Поки Хайріє накрила стіл до вечері, я приготувала для батька відвар із квіток найдобірніших фініків, котрі висилали йому з Аравії, додала туди ложку меду й розвела лимонною водою, мовчки пішла й тихенько поставила перед татом напій. Він читав "Кітаб-ур Руху" й навіть не глянув на мене, ніби не хотів.

А потім з таким сумом та неміччю в голосі запитав: "Чи йде сніг?", що я відразу збагнула — це останній сніг у житті мого бідного батька.

10. Я — дерево

Я — самотнє-самотнє дерево. Коли дощить — завжди плачу. Заради Аллаха! Вислухайте мене, випийте кави, проженіть свій сон, хай проясніє вам в очах, хай відчую на собі ваш розумний погляд і розповім, чому я таке самотнє.

1. Кажуть, мене нашвидкуруч намалювали на грубому папері, аби висіло за спиною в меддах. Справді, зараз поруч зі мною немає ані інших гранатових дерев, ані семилистої степової трави, ані крутих чорних скель, іноді схожих то на шайтана, то на людину, ані кучерявих китайських хмаринок — тільки земля, небо, я та горизонт. Однак історія моєї самотності набагато складніша.

2. Здавалося б, зовсім не обов'язково, щоб дерево було частиною книжки. Проте мене непокоїть, що я не є ілюстрацією на сторінках якогось видання. Адже ж — спало мені на думку — ідолопоклонники та г'яури можуть прикріплювати моє зображення до стіни й бити перед ним поклони. Тільки б не почули мене прихильники Ерзурумійця. Про себе я тихенько пишаюся цим, щоправда, потім стає й страшно, й соромно.

3. Існує певна причина моєї самотності, через яку я не стану сторінкою жодної книжки. А колись я ж було ілюстрацією до однієї оповіді, проте випало з неї, ніби листок, що злетів з дерева.

ОПОВІДЬ ПРО ТЕ, ЯК Я ВИПАЛО З ОПОВІДІ, НІБИ ЛИСТОК, ЩО ЗЛЕТІВ З ДЕРЕВА

Перський шах Тахмасп[63] був не лише затятим ворогом Османів[64], а й єдиним

падишахом у світі, котрий страшенно любив мистецтво. Та сорок літ тому він почав виживати з ума. Звичні розваги — вино, музика, поезія, живопис — стали для нього нецікавими. Від кави теж відмовився й геть перестав ворухити мізками. Через свої підозри, притаманні насупленим дідкам із кислими фізіономіями, він переніс свою столицю з Тебріза, котрий тоді ще належав Перському царству, до Казвіна, аби бути подалі від османського війська. Тахмасп дедалі старів. Якось, упавши в маразм та лютуючи мов той джин, він розкався у своїх минулих пристрастях до вина, гарненьких хлопчиків і малярства — це вам доказ того, що високорідний шах зовсім з'їхав з глузду, переставши вживати каву.

Майстри з золотими руками, палітурники, краснописці, позолотники, художники, котрі протягом двадцяти років творили в Тебрізі найбільші дива світу, розбіглися звідти в різні сторони. Але в шаха Тахмаспа був небіж і зять султан Ібрагім Мірза, правитель Мешхеда. Він скликав найяскравіших митців до себе, заснував малярський цех і наказав видати дивовижну книжку із семи розділів месневі[65] найвидатнішого поета Герата Джамі[66]. Шах Тахмасп і любив небожа, розумну та добру людину, й разом з тим заздрихав йому, шкодував, що видав за нього свою дочку. Коли довідався про розкішну книгу, то його почали роздирати ревності. Шах у гніві прогнав небожа з Мешхеда до Казвіна, а потім — і до зовсім крихітного містечка Себзівара. Мешхедські ж каліграфи й художники розбрелися по інших містах, інших краях, по цехах інших султанів та принців.

Однак завдяки одному воістину справжньому поціновувачеві книг пригода султана Ібрагіма Мірзи дивом знайшла своє продовження. Цей чоловік осідлав коня й погнав його до Шираза, до найкращого майстра з позолоти сторінок, звідти — в Ісфаган[67], до майстра, котрий виводив літери в найвитонченішому стилі *nestalik*, далі, минувши гори, прибув у Бухару, де вмовив уславленого маляра узбецького хана розмітити ілюстрації та намалювати людей. У Гераті половина його подорожі була за плечима, там старий сліпий майстер з пам'яті відтворив для нього сплетіння звивистих трав і листочків, а знаний каліграф зробив напис золотом на табличку дверей, зображених на одній з ілюстрацій. Врешті, після шестимісячних мандрів, він повернувся до Казвіна, показав готові сторінки султанові Ібрагіму Мірзі, і той їх високо оцінив.

Розповідають, що це ще був не кінець. Книгу передали татарським гінцям. Кожен з них, окрім сторінки книги, мав листа до митця, з текстом призначеної для написання частини твору й опис бажаної мініатюри до неї. Так татарські гінці погнали зі сторінками книги дорогами Персії, Хорасану, Узбецького краю, Закавказзя. Книга творилася зі швидкістю польоту коней вершників. Іноді десь у караван-сараї під вовче виття п'ятдесят дев'ята сторінка зустрічалася зі сто шістдесят другою. Гінці, погломонівши між собою, дізнавалися, що мандрують заради однієї й тої ж книги. Покидаючи свої кімнати, вони звіряли повідомлення, котрими володіли, й намагалися розгадати: який же епізод з якого месневі описують їхні сторінки, де їхнє місце в книзі. Раніше історію цього видання я не могло слухати без смутку. На одній з його сторінок повинно було бути і я. Прикро. Якось, холодного зимового дня, на гірському

скелястому перевалі татарського посланця зі мною перестріли розбійники. Нещасного татарина вони спершу побили, потім обдерли до нитки, згвалтували й по-звірячому позбавили життя. От і не знаю тепер: якою я мало бути сторінкою? Благаю вас, погляньте на мене й утіште словами, що я мало б затуляти Маджнуна, поки він, перевдягнений чабаном, скрадається до Лейли. Чи не повинне я було зливатися з темрявою ночі, аби передати чорну безнадію та зневіру? Ні! Я хотіло б служити затінком для останніх хвилин життя помирушого від невинної кровотечі Олександра Македонянина, котрий, наступаючи на Індію, отримав сонячний удар. Або, хіба б я не могло підкреслювати силу й мудрість батька, коли той дає синові поради в житті й любові? Якій же історії я мусило надати вишуканості та звучання?

Гінця вбили, і я потрапило до рук одного з розбійників, котрий прямував у гірське містечко. Він здогадувався про мою цінність і зрідка пильно розглядав, удаючи, ніби малюнок тішить йому душу. Але оскільки він не знав, частиною якої оповіді є це дерево, то я йому невдовзі набридло. В наступному караван-сараї він віддав мене одній чуйній людині за глек вина. Час від часу той бідолашний чоловік ночами гірко плакав і дивився на мене при мерехтінні свічки. Горе звело мого господаря в могилу. Його майно розпродали. Мене купив меддах, і я потрапило до Стамбула. Зараз я на сьомому небі від щастя: мене поважають, бо перебуваю в середовищі художників османського падишаха, у яких золоті руки, соколині очі, залізна воля. Заради Аллаха! Молю вас, не вірте, що я було недбало намальоване на грубому папері, аби лиш висіти на стіні.

Ви ж погляньте: скільки брехні, наклепів, пересудів довкола! Пригадуєте, вчора мій меддах почепив на цю-таки стіну малюнок нахабного пса і, розказуючи псячу історію, повідав нам про якогось Ерзурумійця Хусрета-ходжу. Шанувальники Його Величності Ерзурумійця Нусрета-ходжі неправильно це сприйняли. Вийшло так, ніби ми його поливаємо брудом. Ну, невже ми могли брехати, що ніхто не знає батька Його Величності нашого великого ваїза-ефенді? Господи помилуй! Та хіба нам таке спаде на голову? Що за смута, що за нахабні наклепи! Якщо вже Ерзурумійця Хусрета можна переплутати з Ерзурумійцем Нусретом, то я вам розповім історію про Шаші Недрет-ходжу з Сіваса[68].

Той сівасець Недрет-ходжа любив не тільки клясти малярство та кохання з гарненькими хлопчиками, а й злословити, що кава — це від шайтана, що кавомани горітимуть у пеклі. Ех! Сівасцю, мабуть, ти забув, як зігнулася моя здоровенна гілка? Я вам усе розповім, але заприсягніть, що нікому не розп'якаєте, бережи нас Аллах від брехливих наклепів. Ось що побачило я одного ранку. Невідомий, високий, мов мінарет, чолов'яга, схожий на дева[69], з лапами, наче в лева, та наш сівасець видерлись на оту мою гілку, сховалися в густому листі й, перепрошую, почали перепихатися. Дев, а то ж був сам шайтан, відтарабанивши коханця, почав цілувати його в гарненьке вушко й нашіптувати: "Кава — харам[70], кава — гріх". Ось так ті, хто вірять у подібне, слухають не настанови нашої прекрасної віри, а шайтана.

На закінчення розповім вам про європейських художників. Хай почуте стане уроком для тих мерзотників, котрі їх наслідують. Якщо такі є. В наш час європейські

малярів зображують обличчя королів, попів, своїх панів та панночок так, що з малюнка їх кожен упізнає на вулиці. Подумайте, що з того виходить. Та це не все — європейці зайшли ще далі. Ні, не в звідництві — в малярстві...

Одного разу двоє уславлених європейських малярів прогулювалися своєю європейською галявиною й вели бесіду про хист і мистецтво. Перед ними стояв ліс. Художник, досвідченіший, промовив до супутника: "Новий стиль живопису вимагає такого хисту, щоб зображене дерево з цього лісу при бажанні можна було б відшукати серед інших за малюнком".

Я, бідненьке дерево, перед вами дякую Аллаху, що не створене з такою метою. Й не тому, що боюся, аби всі стамбульські пси мочилися на мене, вважаючи за живе, а тому, що хочу бути не просто деревом, а зображенням, яке має сенс.

11. Моє ім'я — Кара

Цілу ніч падав сніг. Цілу ніч я раз у раз перечитував листа Шекюре й знервовано ходив туди-сюди порожньою кімнатою порожнього дому. Потім упритул біля канделябра в мерехтливому сяйві недогарка свічки розглядав, як збуджено тремтять гнівливі літери моєї коханої, як вони петляють, аби ввести мене в оману, як закручено лягають одна за одною справа наліво. Раптом в очах постала мить, коли відчинилися віконниці — обличчя Шекюре, її печальна усмішка. Лик моєї красуні, витворений уявою за останніх шість-сім років, повні вишневі губи — все щезло, тільки-но я побачив справжню Шекюре.

Ніч. Мене на час полонили марева подружнього життя. В них немає місця сумнівам ні у власних почуттях, ні у взаємності Шекюре. Ось ми, окрилені, поєднуємо наші долі, проте, бачиться мені, життя в двоповерховому будинку вщент руйнує наше щастя. Нам не щастить подолати цю перешкоду, у сварках із дружиною мої слова розбиваються об стіни.

Ці невеселі фантазії були відлунням книги Ґазалі[71] "Воскресіння наук про віру", тої частини, в якій ішлося про тягар подружнього життя. Я читав цю книжку своїми парубоцькими ночами в Аравії. Враз мене осяяла думка: але ж на тих-таки сторінках чимало написано й про принади шлюбу. Однак хоч скільки себе силував, не зміг згадати більше двох переваг. Якщо чоловік одружується, то буде кому навести лад у домі; щоправда, я не уявляв порядку в двоповерховому будинку. Друга перевага — шлюб звільняє тебе від гріха рукоблудства й ще огиднішої срамоти — волокита з лярвами по безпросвітних вулицях тайкома від звідника.

Такі думки пізньої ночі викликали спокусу самому задовольнити себе. Я звично забився в куток кімнати, аби, зробивши своє діло, викинути його з голови. Але невдовзі зрозумів, що в мене нічого не вийде. Через дванадцять років я знову був закоханий!

Я переконаний у своїх почуттях, і це настільки стривожило моє серце й душу, що, ходячи по кімнаті, тремтів, немов мерехтливий вогник свічки. Якщо Шекюре з'явилась у вікні, то яка тоді роль цього листа, що перевертає все з ніг на голову? Якщо Шекюре не бажає мене навіть бачити, то нащо її батько запросив мене, свого небожа, до себе? Чи не глузують вони з мене? Я тинявся кімнатою; здавалося, двері, стіни, меблі, як і я,

тужаться знайти відповідь на мої запитання, вони рипіли й тріщали, наче мої думки.

Дивився на малюнок, створений мною дванадцять років тому. Він розповідає, як Ширін закохалася в Хосрова, побачивши його зображення, що висіло на гілці дерева. Намалювати цю сцену мене надихнула мініатюра зі скромної книжки, яку Еніште отримав із Тебріза. Сьогодні мій малюнок не викликав у мене почуття сорому за його примітивність та моє недоладне освідчення в коханні (згадуючи його всі попередні роки, я завжди ніяковів). Не викликав він і споминів про щасливу юність. Над ранок я опанував себе, мені стало ясно: повертаючи назад малюнок, Шекюре майстерно переставляє фігури на любовній шахівниці. У сьайві канделябра я сів писати відповідь Шекюре.

Трохи передрімавши, я засунув написаного листа за пазуху, вийшов на вулицю й рушив у довгу путь. Через сніг вузькі стамбульські вулиці здавалися ширшими, а міське юрмисько засіло по домівках. Усе довкола застигло й мовчало, як колись у дитинстві. І, наче в засніжені зими дитячих літ, ворони обліпили садки, дахи, бані різних споруд.

Я наддавав ходи, слухаючи, як рипить під ногами сніг, з рота йшла пара. В будинку малярського цеху, куди просив навідатись Еніште, панує тиша, як і на вулицях, подумав я й захвилювався. Не заходячи до єврейського кварталу, я послав до Естер хлопчака. Через нього призначив їй зустріч до намазу опівдні.

У полудень я попрямував до малярського цеху за Айя-Софією[72]. Будівля цеху зовсім не змінилася. З її карнизів звисали бурульки. Раніше я тут навчався, вступивши за допомогою Еніште.

Я крокував за юним і вродливим підмайстром. Ми проходили повз старих палітурників із затуманеними від клею головами, повз малярів, які заробили горби ще в юності, учнів, котрі, зажурено втупившись очима в полум'я вогню, машинально розмішували фарби в чашах, поставлених на коліна. Один старий, забившись у куток, старанно розмальовував страусяче яйце, а якийсь дядько натхненно розписував невеличку шкатулку. За ними уважно спостерігав недосвідчений учень. Крізь відчинені двері я побачив, як майстри дають прочухана підопічним, а ті, червоні, мов раки, тикаються носами в аркуші, аби зрозуміти свої помилки. В іншій кімнаті сумний похнюплений учень, забувши про фарби, папір, малювання, полинув поглядом на вулицю, якою я щойно проходив. Крізь відчинені двері кімнат я, чужак тут, натикався на косі, ворожі погляди художників. Вони перемальовували мініатюри, готували фарби та шаблони, гострили писала.

Ми обледенілими сходами піднялися на другий поверх і прямували галереєю. Внизу, на подвір'ї, зачиненому воротами, обліпленими снігом, двоє підмайстрів, ще зовсім діти, цокотіли зубами від холоду, хоча на них і були товсті вовняні джуббе[73]. Вони чогось чекали, мабуть, покарання. Згадалися товсті палиці, котрими в часи моєї юності учнів до крові били по п'ятах. Так карали за лінощі та згайновані дорогі фарби.

Ми зайшли до теплої кімнати. Там спокійно сиділи художники, щоправда, я не міг їх так назвати, бо для мене вони були молодиками, які щойно закінчили навчання. Ця кімната свого часу викликала в мене трепет і велику повагу. Однак через те, що

видатні художники, яким псевдоніми придумав сам Осман, працювали по домівках, вона була схожа не на багатющий малярський цех падишаха, а на звичайну велику кімнату якогось закинутого в похмурих східних горах караван-сараю.

У кутку я вперше за останні п'ятнадцять років побачив головного майстра Османа. Він безшумно, ніби привид, наблизився до мене. Коли в часи своїх мандрів я роздумував про малярство, то в мене перед очима завжди поставав цей геніальний майстер, такий самий видатний, як і Бехзат. Зараз, у своєму білому одязі, в сяйві снігової білини, котре проникало з вікна з видом на Айя-Софію, Осман здавався примарою з того світу. Поцілувавши вкриту родимками руку, я нагадав йому про себе. Розповів, що в дитинстві мене порадив був сюди мій дядько, але в житті я надав перевагу перу й проводив роки в мандрах містами Сходу, служачи секретарем у пашів, дефтердарів[74], знайомився з каліграфами та малярами й разом із Серхат-пашею та іншими пашами видавав книжки, бував у Багдаді та Халебі, Вані[75] й Тифлісі[76], на власні очі бачив війну.

— Ах! Тифліс! — пригадав великий майстер, дивлячись на світло, котре проникало з білого садка крізь завішене рядниною вікно. — Там зараз падає сніг?

Своєю поведінкою він нагадував старих перських майстрів, котрі осліпли від невпинної праці, на схилі літ перетворилися в напівсвятих, у напівбожевільних і розповідали нескінченні байки. Проте в його очах джина я відразу помітив чорну зненависть до Еніште й недовіру до мене. Незважаючи на це я розповів йому, що в аравійських пустелях сніг падає не тільки як у нас на Айя-Софію, а й на спомини, що коли він сипле на Тифліську фортецю, то жінки, перучи білизну, виводять пісні про квіти, а діти ховають під подушками морозиво собі на літо.

— А що малюють, що розписують художники в тих краях, де ти побував? — запитав він.

Молодий, замріяний, заглиблений у себе маляр у кутку, який щось креслив на сторінках, відірвався од роботи й подивився на мене, ніби дитина, яка чекає на казку. Всі навколо теж підвели очі. Ці люди не знали бакалійника в своєму махалле, й гадки не мали, чому він лається з продавцем овочів, не знали, по чому окка[77] хліба. Але я не сумнівався, що вони знають, хто що малює в Тебрізі, Казвіні, Шіразі й Багдаді, які гроші відсипають за книжки хани, шахи, падишахи, принци. Плітки й чутки, схожі на мої, розносилися, принаймні в їхньому середовищі, зі швидкістю чуми. Та все-таки я розповідав. Адже ж повернувся зі Сходу, звідти, з перських країв, де раті стиналися в бою, принци перерізали один одному горлянки, палили й грабували міста, де щодня балакали про війну та мир і століттями творили геніальні шедеври малярства та поезії.

— Шах Тахмасп, як відомо, в останні роки свого життя розлюбив книжки, живопис і обернувся спиною до поетів, малярів, краснописців. Та він, помолившись, помер у віці п'ятдесяти років. Престол зайняв його син Ізмаїл, — розповідав я далі. — До цього Тахмасп двадцять років тримав сина у в'язниці, знаючи його паскудний і розбійницький характер. Новий шах, знавіснівши, позбувся своїх братів: кого задушив, кому виколов очі. Проте вороги Ізмаїла, одурманивши, отруїли свого володаря, а на престол посадили

його недоумкуватого старшого брата Мухаммеда Хюдабенде. В час правління Мухаммеда розперезалися геть усі: принци, шахські брати, правителі провінцій, узбеки. Вони затіяли між собою та з нашим Серхат-пашею таку війну, що Персія закурілася димом і вкрилась руїнами. Недоумкуватий, напівосліплий теперішній шах, без мідяка в скарбниці, не спроможний видати жодної книжки. Таким чином легендарні маляри Казвіна й Герата, всі оті старі майстри та їхні учні, котрі творили дива в малярському цеху шаха Тахмаспа, маляри, чиї пензлі змушували коней несамовито летіти на папері, а метеликів — пурхати так, ніби вони не на малюнку, всі оті палітурники, краснописці, втратили роботу та наснагу, опинилися в злиднях і навіть не мають де прихилити голови. Дехто з них подався на північ до шейбанідів[78], дехто — до Індії, дехто — сюди, до Стамбула; хтось знайшов собі інше заняття. На чужині вони втратили визнання й пошану. Хтось найнявся до дрібних провінційних правителів і принців, котрі без упину ворогують між собою. Працюють над невеличкими книжечками з трьома-п'ятьма ілюстраціями. Тепер дешевими книжками повсюди хоч греблю гати, їх створюють нашвидкуруч для задоволення вояків, темних у мистецтві пашів, розбещених принців.

— І по чому їх продають? — запитав Осман.

— Великий Садакі-бей розмалював "Аджаіп-уль Махлукат"[79] для узбецького сипахія всього за сорок монет золотом. У наметі одного паші, який повернувся з походу на Схід, я бачив мініатюри майстра Сіявуша та купу непристойних малюнків. Деякі видатні майстри не можуть змиритися з бездіяльністю й створюють для продажу окремі малюнки, котрі не належать до книжок і не є ілюстраціями до літературних творів. Натрапивши на такий малюнок, неможливо відповісти: яка це оповідь, що за епізод? Ви отримаєте насолоду від малюнка як такого, наприклад, від зображення коня на повен зріст — і заплатите маляреві гроші. Дуже популярні сцени війни та любовних утіх — юрма розбирає їх, буває, по триста акче за штуку, а замовника ніби й немає. Деякі малюнки — просто чорно-білі, до того ж на грубому, не глянцевого папері; вони дешевші, й торгівля йде краще.

— У мене був один завжди щасливий та надзвичайно талановитий майстер заставок, — промовив Осман. — Він так тонко виконував роботу, що ми звали його Заріф-ефенді. Але він пішов від нас. Ось уже шість днів тут не з'являється. Його зникнення дуже загадкове.

— Як може хтось піти з цього цеху, з цього щасливого отчого дому?

— Четверо моїх молодих майстрів, яких я навчав ще з їхнього дитинства, Келебек, Зейтін, Лейлек та Заріф, за бажанням нашого падишаха тепер малюють кожен в себе вдома, — сказав Осман.

Він уважав, що султан хоче, аби малярам було зручніше працювати над "Сурнаме", навколо якої крутиться весь цех. Власне тому не виділив їм місця в дворі палацу, а звелів виконувати роботу вдома. Цей наказ може бути пов'язаний з книгою Еніште, — спало мені на думку, але я змовчав. Де межа натяку в словах майстра Османа?

— Нурі-ефенді! — гукнув він до згорбленого блілого майстра. — Відзвітайте мені

стосовно "Кари-челебі"[80].

"Відзвітайте" — означало, що за виконанням завдань пильно наглядають, бо настав час візиту падишаха до малярського цеху. Візити відбуваються щодва місяці. Падишах в оточенні головного скарбничого Хазима-аги, головного біографа Локмана, головного майстра Османа ходить цехом і дізнається, над якими сторінками яких книжок працюють малярі, хто яку робить заставку, хто що малює. Його Величності по черзі звітують усі палітурники, майстри заставок та художники.

Однак автор більшості ілюстрованих книг, головний біограф Локман, почувався вкрай виснаженим і не виходив з дому; старшого маляра Османа гризла безсила лют, що справи в цеху йдуть нанівець, а Келебек, Зейтін, Лейлек та Заріф виконували роботу вдома. Тож падишах не міг більше радіти, мов дитина, коли відвідував цех, і нинішня церемонія візиту буде жалюгідною подобою попередніх. Це мене засмутило.

Як і багато інших художників, Нурі-ефенді ніколи не знав нормального життя, не досяг особливих успіхів у своєму ремеслі й зістарився намарне. Проте він не просто роками надаремне гнувся над робочою дошкою й наживав собі горба, Нурі-ефенді також іще й стежив за ходом роботи в цеху, за тим, хто яку розмальовує сторінку.

Я вперше захоплено розглядав сторінки "Сурнаме", де розповідалося про святкування з нагоди обрізання синів нашого падишаха. Історії про святкування цієї події протягом п'ятдесяти двох днів усім Стамбулом, усіма ремісниками, людьми різних верств, докотилися до моїх вух аж у Персії. Про книжку, де описуються ті врочистості, я почув, ще коли за неї тільки взялися.

Ось перша ілюстрація, яку поклали переді мною. На ній наш падишах, Покровитель світу, розмістившись у галереї палацу покійного Ібрагіма-паші, поблажливо спостерігає за гуляннями внизу на Ат-майдані[81]. Риси його обличчя не настільки точні, щоб відрізнитися від чужих, проте воно намальовано професійно й з увагою. Ілюстрація складається з двох сторінок, падишах зображений ліворуч. А в правій частині, в аркових вікнах, видно візирів, пашів, перського, татарського, європейських, і зокрема венеційського, послів. Усі вони не відводять поглядів од майдану. Але оскільки серед них немає падишаха, то їхні очі виведені з поспіхом та недбало, вони не зосереджені. Таке розташування героїв та споруд повторюється й на решті ілюстрацій, щоправда, стіни, черепиця, дерева мають інший вигляд та забарвлення. Каліграфи напишуть тексти, малярі закінчать малюнки й "Сурнаме" оправлять. Отож читач, гортаючи сторінки, повсюди натраплятиме на ту саму постать падишаха, котрий дивиться на один і той самий майдан. Це стосується й зображення гостей, а урочистості та дійства на Ат-майдані та їхнє забарвлення змінюватимуться щосторінково.

Юрмисько на Ат-майдані накидалося на сотні чаш із пловом і перелякано шарпалося від зайців та птахів, котрі з'являлися із розшматованого печеного бика. Перед падишахом на величезному возі проїжджав цех ковалів. Один із них лежав посередині голий, а на груди йому поклали важезне ковадло і, їдучи, кували на ньому мідь, змушуючи жертву зносити удари молотів. Склярі, проїжджаючи перед падишахом на тих-таки возах, наносили на скло кипариси та гвоздики; кондитери читали солодкі

вірші й вели верблюдів, нав'ючених мішками з цукром та клітками з "цукровими" папугами; майстри, що виготовляли замки, демонстрували свої найрізноманітніші вироби: навісні, засувні, зубчаті, для футлярів — і нарікали на нинішні непевні часи та нинішні непевні двері. Над зображеннями скоморохів постаралися Келебек, Лейлек і Зейтін. Один скоморох катав яйця по жердині, наче по широкій мармуровій підлозі. Другий — підігравав йому в бубон. Капудан Килич Алі-паша[82] змусив полонених у морських боях ґяурів вибудувати на возі гору з багнюки й попровалюватися туди. А коли віз проїжджав повз падишаха, паша підірвав угорі порох. В такий спосіб він показував, як змушує стогнати землі невірних. Безбороді й безвусі м'ясники з жіночими обличчями, одягнені в каптани баклажанно-рожевого кольору, з ножами в руках, посміхалися, дивлячись на обдерті овечі туші, підвішені до гаків. Перед очі падишаха притягли на ланцюгах лева. Його роздратували, й він ревів та метався з налитими кров'ю очима, а глядачі аплодували дресирувальникам. На іншій сторінці лев, як символ ісламу, ганявся за свинею, пофарбованою в буро-рожевий колір, яка означала ґяурів. Перед падишахом постав віз із розміщеною на ньому цирульнею. З її стелі вниз головою звисав клієнт, якого голив цирульник, а його помічник, весь у червоному, тримав перед клієнтом пахуче мило на срібному блюдечку та дзеркало й чекав на свої чайові. Вдосталь намиливавшись їхнім зображенням, я запитав:

— Хто ж автор цього дивовижного витвору?

— Гарний малюнок — це заклик збагачувати людське життя, заклик до любові, пошани до розмаїтості створеного Аллахом світу, самопізнання та віри. Важить його краса, а не авторство.

Маляр Нурі, виявилося, не такий простий, як я вважав. Він обережний, бо здогадується, що Еніште послав мене сюди в розвідку, чи всього лиш повторяє слова головного майстра Османа?

— Всі заставки тут робив Заріф-ефенді? — запитав я. — А хто прийде на його місце?

Крізь прочинені двері, що вели на подвір'я, почулося дитяче волення. Мабуть, карали фалакою[83] учнів, які приховали в своїх кишенях сухі червоні фарби чи золоту фольгу. Швидше за все карали отих двох, що нещодавно тремтіли на холоді.

— За велінням нашого майстра Османа учні розмальовуватимуть у рожевий колір землю на майдані ось цієї ілюстрації доти, доки закінчать, — обережно відповів Нурі-ефенді. — А дасть Аллах, наш брат Заріф-ефенді повернеться й оформить ці сторінки заставками. Маляр Осман зажадав, аби Заріф-ефенді забарвлював землю на ілюстраціях щоразу в інший колір: багряно-рожевий, індійської зелені, жовтого шафрану або гусячого посліду. Читач розуміє, що на першому малюнку земля має бути природного кольору, а от на другому, третьому — оку хочеться бачити розмаїтість, щоб було цікавіше. Мініатюри тоді оживають.

У кутку я помітив покинуту підмайстром ілюстрацію. Він працював над сценою виступу флоту в морський похід для уславлення якоїсь перемоги, але, очевидно, почув крики товаришів, яких лупцювали палицями по п'ятах, і побіг подивитися на покарання. Змальовані ним у поті чола з якогось зразка кораблі ніби мертво стояли на

суші, а не пливли морем. Така фальшивість свідчила про бездарність малярчука. Спершу я не збагнув, звідки зразок малюнка, але потім із гіркотою в серці побачив, що він по-варварськи видертий із давньої книги. Звичайно, майстер Осман більше не міг давати всьому раду.

Нурі-ефенді похвалився, що завершив заставку для тугри[84], над якою тайкома працював впродовж трьох тижнів. Я з повагою подивився на тугру й заставку до неї, щоправда, внизу не писалося, кому й з якою метою вони будуть відправлені. На Сході свавільні паші нерідко припиняли свої заколоти, настільки їх вражали велич, краса та сила тугри.

Згодом ми наткнулися на найостанніші шедеври краснописця Джемалія. Проте тут не любили, коли лінії літер перевершують малюнок, тож ми хутко пішли далі, щоб не захоплюватися ворогами барв та пензля.

Майстер Насир реставрував, а насправді, ще більше псував ілюстрацію з "Хамсе"[85] Нізамі, книги ще з часів синів Тимура. На малюнку Хосров милується голою Ширін, яка купається. Один напівсліпий дев'яностодвохлітній майстер торочив, нібито шістдесят років тому цілував у Тебрізі руку легендарному вже сліпому Бехзату, який у ту мить був п'яний мов чіп. Той-таки майстер тремкими руками показав мені шкатулку для писал, яку закінчить розписувати через три місяці і її піднесуть падишахові на свято.

На нижньому поверсі цеху, в тісних кімнатках, де працювало близько вісімдесяти малярів та малярчуків, панувала тиша. Таке мовчання було знайоме мені: воно наставало після тілесного покарання учнів. Іноді нервові напруження розряджав чийсь смішок або жарт, іноді — чиєсь подавлене схлипування та стогін. Майстри згадували пережиті колись ними самими екзекуції. Дев'яностодвохлітній напівсліпий майстер нав'язав на мене глибокі роздуми про те, що тут, далеко від воєн та мирської суєти, все добігає кінця, що перед самісіньким кінцем світу запанує така сама тиша.

Малярство — це втихомирення розуму, це — музика очей.

Прощаючись із майстром Османом, я поцілував йому руку й відчув не просто велику пошану. Моя душа сколихнулася сум'яття, я відчув жалість, переплетену з зачудуванням, якийсь дивний щем провини. Такі речі трапляються з вами, коли зустрічаєте праведника. Можливо, мене охопило таке відчуття через те, що Еніште намагався приборкати Османа й запровадити стиль європейських малярів. У ту мить я подумав, що, мабуть, бачу великого майстра востаннє в житті й, аби сподобатися йому, принести радість, запитав:

— Мій великий майстре, перепрошую, скажіть: чим відрізняється видатний маляр від звичайного?

Осман звик до подібних, дещо підлабузницьких запитань. Зараз кине що-небудь і тут-таки назавжди про мене забуде, вважав я.

— Немає жодної мірки, за якою ти відрізниш справжнього майстра від паршивого та бездарного, — серйозно відповів він. — Однак у кожного часу — свої вимоги. Тому злу, що насувається на наше мистецтво, протистоять моральні устої та хист маляря.

Нині, щоб розпізнати, наскільки професійним є молодий художник, я задаю йому три запитання.

— Які?

— Чи буде він виробляти й дотримувати власного стилю в малярстві? Це — данина китайським та європейським впливам. Маляр прагне мати власні особливості, манеру, відмінні від інших. Чи буде він їх виставляти напоказ, підписуючи малюнки, як роблять європейські митці? Тож насамперед я запитую про стиль та підпис як його свідчення.

— А потім? — шанобливо спитав я.

— Потім я хочу дізнатися, що відчуватиме маляр, коли після смерті шаха або падишаха, замовника книги, вона опиниться в руках палітурника, пошматується і його ілюстрації потраплять до інших книг, в інший час. Такі сердечні пережиття принесуть маляреві як радість, так і смуток. Тому мене цікавлять його думки про вічність. Вічність малярства та вічність Аллаха. Ти зрозумів мене, синку?

Ні. Але про це я не зізнався. Натомість поцікавився:

— Яке ж третє запитання?

— Третє — про сліпоту! — вигукнув великий головний маляр Осман і замовк, ніби все й так ясно.

— А чому про сліпоту? — ніяково перепитав я.

— Сліпота — це тиша. Якщо ти зв'яжеш до купи все, що я тобі сказав, то зрозумієш сліпоту. В глухій темряві, що від Аллаха, видно найпотаємніші глибини малярства.

Я мовчки пішов. Обережно спустивсь обледенілими сходами. Незабаром я поставлю запитання великого майстра Келебеку, Зейтіну та Лейлеку. Але не тільки для того, аби завести розмову, а й щоб пізнати цих своїх ровесників, котрі стали легендарними ще за життя.

Однак я не поспішав відразу до їхніх домівок, а подався до нового базару, який починався за пагорбом з видом на Халіч, а це — поблизу єврейського кварталу. Потрібно було зустрітися з Естер. Я опинився серед рабінь-перекупок, жінок із бідних махалле, одягнугих у полинялі широкі каптани, та юرمىська, котре сновигало поміж рядів цибулі, редьки, моркви, айви. Посеред цього бедламу голосно щебетала гладка, але моторна Естер, у рожевому одязі, в який ледве влазила; вона блискала очима й подавала мені знаки, а її рот не стулявся.

Естер майже невловним професійним порухом руки запхала мого листа собі в шаровари, так, ніби за нами стежив увесь базар. Сказала, що Шекюре про мене думає. Потім узяла бакшиш. На моє "Заради Аллаха, поспіши" вона кивнула головою на клуночок, натякаючи, що роботи непочатий край, тож лист потрапить до Шекюре не раніше обіду. Я ж наказав їй, аби передала Шекюре, що пішов наносити візити трьом молодим малярам.

12. На мене кажуть — Келебек

Це було до обіднього намазу. Хтось постукав у двері. Я відчинив, дивлюся: Карачелебі. Він якийсь час навчався разом з нами. Ми обнялись, поцілувалися. Може, в нього якісь звістки від Еніште? Та Кара сказав, що бачив мої ілюстрації, прийшов як

приятель і хоче поставити мені одне запитання від імені падишаха. Мене це зацікавило. "Гаразд, — сказав я. — Яке запитання? Ну ж бо! Говори!"

— Що густішатимуть лави негідників, котрі займаються малярством не заради краси й віри, а заради грошей і слави, то більшатиме в нашому мистецтві мерзенності та хтивості, які є проявом стилю й підпису.

Таким був мій обережний початок відповіді, що суперечив власним думкам: адже ж справжній талант не занапасться ні слава, ні багатство. Мало того, якщо говорити по правді, то обдарованій людині належні й гроші, й слава — вони спонукають до творчості. Однак спробуй скажи це вголос — малярі, котрі тільки звуться малярами й дихають заздощами, миттю накинуться на тебе з усіх боків. Але я б тоді намалював дерево на рисовій зернині й таки довів би, що в тисячі разів відданіший мистецтву, ніж вони. Захоплення стилем, підписом та особистішим у малярстві прийшли до нас із Заходу з європейськими впливами. А також і зі Сходу, через отих поодиноких китайських малярів, зваблених роботами, які привезли єзуїти. Я розповім вам три короткі притчі про стиль і підпис.

ТРИ ІСТОРІЇ ПРО СТИЛЬ І ПІДПИС

Алеф[86]

Колись давно на півночі Герата, в гірській фортеці, був собі молодий хан, який цікавився малярством. З усього його гарему тільки одна жінка була цьому хану до вподоби. Татарка, красуня з красунь. Хан кохав її до нестями, а вона — хана. Ціліснічкі ночі вони кохалися до знемоги й хотіли, аби їхня любов не згасала ніколи, аби раювання тривало вічно. І наші герої знайшли шлях до втілення своїх мрій: годинами, днями без упину розглядали в книжках неперевершені ілюстрації давніх майстрів. Вони сиділи й удивлялися в неповторні малюнки до одних і тих же епізодів, одних і тих же оповідей. У щасливу золоту епоху минувшини, про яку розповідали книжки, наші закохані бачили себе й власне щастя. Час для них завмирав. У малярському цеху хана майстри ненастанно працювали над однаковими сторінками однакових книжок. Але був поміж них найобдарованіший майстер, який мав окремі завдання. Він традиційно зображав страждання Ферхата, закоханого в Ширін, Маджнуна та Лейлу, котрі палко, пристрасно дивляться одне на одного, або ж, за Дженетовим зразком, Хосрова та Ширін у казковому саду, чиї очі були виразні й сповнені млосності. Та всі закохані в мініатюрах мали зовнішність хана і його татарської красуні. Хан із дружиною, розглядаючи ті роботи, вірили у вічність власного щастя, а маляр купався в почестях і золоті. Ласка володаря та багатство врешті й збили його з праведного шляху. І, звичайно, шайтан! Підбурюваний шайтаном, маляр геть забув, що досконалості своїх ілюстрацій він завдячує древнім малярам. Він високо нісся й вбив собі в голову, що коли додасть в ілюстрації щось від себе, то від них взагалі очей не відведуть. Проте для хана та його дружини малюнки художника в новому стилі, з власними вигадками, були далекими від ідеалу. Спокій покинув їх. Хан довго вдивлявся в ілюстрації й відчув, як руйнується їхнє щастя: його кохана — не така, як на попередніх малюнках, отже, її любов згасає. Тоді він переспав з іншою наложницею, аби викликати в улюбленої

дружини ревності. Але чарівна татарка, дізнавшись із жіночих пліток про зраду, з горя повісилася на кедрі в дворі гарему. Хан усвідомив свою помилку і знайшов провину — прагнення маляра до власного стилю. Того ж дня він осліпив майстра, який злигався з шайтаном.

Ба[87]

В одній східній країні був собі старий і щасливий падишах, закоханий у малярство. На схилку літ він узяв шлюб із китаянкою дивовижної вроди. Кожен день для них був світлим і радісним. Та у володаря був син-красень від попередньої жінки. Неждано-негадано син та молода мачуха-китаянка закохались одне в одного, самі того не бажаючи. Син до смерті перелякався, що заніс ножа над батьковою спиною. Пригнічений своїм недопустимим коханням, він замкнувся в малярській майстерні й малював, малював. Його малюнки творила гіркота любові, тому всі вони вийшли такими досконалими, що ніхто не міг їх одрізнити від робіт древніх майстрів. Володар безмежно пишався своїм сином. А от молода китаянка, дивлячись на малюнки, завжди говорила: "Так. Прекрасно! Але хто знатиме через сто років, чиїх це рук творіння? Ніхто, якщо він їх не підпише". — "Мій син перемальовував роботи давніх малярів. Яке він має право видавати їх за свої, ставлячи підпис? — не погоджувався падишах. — До того ж, чи не означатиме це, що він упроваджує в малярство щось від себе?" Китаянка зрозуміла: їй не переконати старого чоловіка, і почала навідуватися до малярської майстерні та розводитися перед його молодим сином про підпис. А той досі не міг змиритися, що похоронив свою любов. І шайтан, звісно, як тут уродився!

Молодий маляр піддався спокусливим умовлянням вродливої мачухи й в куточку однієї роботи, де були зображені трави та стіни, поставив підпис, гадаючи, що обрав для цього зовсім непомітне місце. Він підписав свій перший малюнок — сцену з дастану[88] про Хосрова й Ширін. Та це ще не все, вдумайтесь: там зображено, як син Хосрова від першого шлюбу, Шируї, закоханий у батькову дружину Ширін, темної ночі влазить через вікно до опочивальні батька та мачухи і всаджує батькові під ребра кинджал. А біля мужа міцно спить Ширін.

Розглядаючи малюнок, старий падишах відчув щось недобре. Помітив підпис, проте не надав йому особливого значення, як учинила б більшість із нас. "Якийсь невдалий малюнок", — подумав він. Однак у душу володаря закралася тривога — колишні маляри такого б не зробили. Отже, сцена на ілюстрації — не давня вигадка, не легенда, вона взагалі не з книжки. Тут намальовано правду! Серце старого загупотіло від страху. Враз біля вікна з'явився син-маляр. Не дивлячись у великі від жаху очі батька, він всадив йому в груди здоровенний кинджал. Такий самий, як на малюнку.

Джім[89]

Рашідуддін у своїй історії Казвіна з насолодою описує часи двохсотп'ятидесятирічної давності, коли в Казвіні над книжками трудилися найавторитетніші майстри краснопису та малярства, найвідданіші своїй справі люди. Тоді на престолі в Казвіні сидів шах, котрий правив сорока країнами, територією від Візантії до Китаю. Хто знає, чи не крилася таємниця тої могутності в його любові до малярства. Та добро без лиха

не ходить — у шаха не було сина. Він переживав, аби по його смерті завойовані ним землі не розсипались, тому вирішив видати свою красуню-доньку за якогось розумного маляра. Той і став би спадкоємцем престолу. Володар оголосив змагання за руку своєї дочки поміж трьома молодими, але вже видатними художниками малярського цеху. Як оповідає Рашідуддін, завдання було з найпростіших — найкращий малюнок. От і все! Як пише той-таки Рашідуддін, троє майстрів, кожен окремо, заходилися працювати над найулюбленішою ілюстрацією шаха. Вона мала творитися за суворими канонами давніх майстрів. Пензлі виводили чарівну красуню з потупленими очима, охоплену любовною тугою посеред райського саду, кипарисів і кедрів, пологливих зайців і стривожених ластівок. Троє художників працювали над одним і тим же малюнком в одвічних традиціях нашого живопису. Котрийсь із них запраг виділитися найбільше й засвідчити своє авторство. В найзатишнішому кутку зображеного саду, посеред нарцисів, він поставив свій підпис і таким чином зневажив заповідану давніми малярами смиренність. За нахабний вчинок його негайно заслали до Китаю. Змагання почали заново, уже між тими двома художниками. Цього разу кожен із них зображував красуню в саду на білому коні. Їхні малюнки були мов неперевершена поезія. Але в одного художника чи то пензель схибив, чи він зробив так навмисне — його красуня мала розкосі, як у китайки, очі, випнуті вилиці, а от ніс білого коня мав дещо чудернацький вигляд. Батько з донькою відразу розцінили це як огріх. Маляр не поставив підпису, проте його робота виділялася завдяки майстерній помилці. "Огріх стелить шлях стилю", — заявив шах і заслав цього майстра до Румелії. Що ж, маляр, котрий не розписався, не припустивсь огріху, виявився найкращим і готувався до весілля з дочкою шаха. Але, згідно з товстелезною історією Казвіна Рашідуддіна, розповідь має продовження. За день до весілля дочка шаха весь час сиділа й зі смутком в очах дивилася на малюнок, виконаний її майбутнім вродливим чоловіком, видатним майстром. Коли ж опустилися сутінки, вона підійшла до батька й сказала: "Красуні давніх малярів подібні на китаянок. Такий канон прийшов до нас зі Сходу і є незаперечним. Так і має бути. Проте ті майстри, які когось любили, вони бодай невеличкі, бодай найнепомітніші риси своїх коханих переносили в образи красунь на папері. Ці риси штрихом проявлялися в бровах, очах, устах, волоссі, усмішках, навіть віях. Тату, я цілий день розглядала зображення красуні на коні. Як на мене, воно — бездоганне! Цей маляр, мабуть, великий майстер, до того ж молодий і вродливий. Та він не любить мене". Шах скасував весілля. Вони з донькою не розлучалися до кінця життя.

* * *

— Отже, за третьою притчею, стилеві передує огріх, — шанобливо й тактовно промовив Кара. — А огріх починається з таємних любовних знаків на лиці, в очах, усмішці коханої маляра.

— Ні, — самовпевнено й повчально відповів я, — перенесені малярами риси коханої на малюнок зрештою виявилися каноном, а не огріхом. Адже ж згодом вони стали зразками для наслідування.

Запала мовчанка. Кара, котрий уважно вислухав мої оповіді, сидів на софі, нашорошивши вуха до шуму з суміжної кімнати, де перебувала моя красуня-жінка. Я подивився йому у вічі.

— Про огріхи стилю йдеться в першій притчі, — почав я, — в другій же йдеться про те, як споганює підпис бездоганний малюнок. Третя притча поєднує смисл перших двох і показує, що стиль і підпис — це ніщо інше, як нахабна й безглузда чванливість.

"Наскільки ця людина, яка слухає мої уроки, знається на мистецтві?" — подумав я і запитав:

— Ти зрозумів, хто в притчах уособлює мене?

— Зрозумів, — відповів він без жодної нотки впевненості.

Щоб ви не тужилися пізнати мене через думки Кари та не дивилися його очима, то розповім вам про себе. Мені під силу все. Я з радістю весело орудую пензлем, як давні казвінські майстри. Не без утіхи зізнаюся вам: я — найкращий у світі. Якщо мене не підводить інтуїція, Кара прийшов сюди вивідати щось про майстра заставок Заріфа-ефенді. Але я жодним чином не причетний до його зникнення.

Кара запитав мене, як я поєдную мистецтво з подружнім життям. Я багато працюю, отримуючи задоволення. Не так давно одружився з найчарівнішою дівчиною нашого махалле. Коли відкладаю пензля, ми кохаємося, неначе божевільні. Потім я знову беруся до роботи. Карі я цього не сказав.

— Жінка й малярство — то ціла проблема, — відповів я йому. — Якщо пензель творить дива на папері, то жінці від маляра нічого чекати втіхи. Й навпаки: якщо жінка маляра почувається щасливою й задоволеною в коханні, то пензель залишає на папері лиш невиразні мазки.

Як і кожного, хто заздрить малярському хисту, моя відповідь утішила Кару. Він їй повірив.

Мій гість сказав, що хотів би подивитися на останні виконані мною сторінки. Я посадив його перед робочою дошкою, серед фарб, каламарів, приладів для лощіння паперу, пензлів і олівців. Кара розглядав дві сторінки з "Сурнаме", над якими я працював. Вони були присвячені врочистостям з нагоди церемонії обрізання синів султана. Я ж сів поруч на червону подушку й, відчувши її тепло, згадав, як нещодавно на ній мостилися бездоганні стегна моєї вродливої дружини. Поки мій пензель з очеретини відтворював прибитих горем в'язнів, які постали перед очі падишаха, розумниця-дружина пестила мій член.

Сцена, зображена на двох сторінках, возвеличувала милість нашого султана. Він звільняє від покарання звинувачених у несплаті боргів, які потрапили до в'язниці, та їхні сім'ї. Гюнкара[90] я розмістив на краю килима, заваленого мішками, по саму зав'язку набитими срібними акче, — це було так, як я бачив на церемонії, — дещо позаду султана сидів міністр фінансів, у чий руки я вклав зошити, з них він зачитував обліковані борги. Ті, хто провинився, стояли перед падишахом прикуті за шиї ланцюгами одне до одного, я показав їхній біль та душевні муки, насуплені брови, понурі обличчя, в деякого з очей капали сльози; люди ж довкола радісно й блаженно

читали молитви, бо падишах проявив ласку, звільнивши в'язнів, а двоє вродливих музик у червоному акомпанували всім на уду та тамбурі[91]. Аби кожен усвідомив ті сором і розпач, коли людина залазить у борги, я намалював те, що взагалі не передбачалося в ілюстрації: біля останнього з нещасних в'язнів стояла його дружина у темно-бузковому вбранні, котра через злидні перетворилася на справжню потвору, а поруч із нею — засмучена довгокоса красуня-дочка в червоному ферадже[92]. Я збирався розповісти цьому Карі з насупленими бровами, як розтяг ряди боржників у ланцюгах на дві сторінки, про таємну символіку червоного кольору на ілюстрації, про те, чого ніколи не робили давні маляри: собака скраю — такої ж масті, як атласний каптан падишаха. Збирався розповісти про те, як ми з дружиною пересміювалися та ляпали язиками, поки я малював, але не встиг — він поліз до мене зі своїм підозрілим запитанням:

— Чи не відомо тобі, де подівся бідолаха Заріф-ефенді?

Боже мій, бідолаха! Та він — жалюгідний копіювальник — тільки заради грошей і працює над заставками, придурок, для нього слово натхнення — це порожній звук. Звичайно, я цього не сказав.

— Ні, — відповів я, — не знаю.

— Ти не припускаєш, що йому могли заподіяти якесь лихо фанатики вази Ерзурумійця?

Я ледве стримав себе, аби не крикнути, що Заріф-ефенді — один з них.

— Ні, — відповів я. — Нащо це їм?

У цьому Стамбулі ми всі — заручники жебрацького існування, чуми, аморальності й ганьби. Вони ж — наслідок відступництва від первісного ісламу часів Ресульаллаха Пророка Магомета й запровадження нових мерзенних традицій, усмоктування європейських віянь, — отаке несе Ерзурумієць. Він усього лиш плескає язиком, а його вороги хочуть переконати султана, ніби прибічники Ерзурумійця громлять текке, де грає музика, й плюндрують могили святих. Отже, вони тонко натякають мені: якщо ти — не ворог Ерзурумійця, як ми, то, може, це ти вбив Заріфа-ефенді!

Тут до мене дійшло: такі плітки вже давно ходять між малярами. Отара нездар, срамотних горе-майстрів, розносить про мене славу нікчемного вбивці. І цей безмозкий Кара таки повірив наклепам заздрісного юرمىська цеху. Мені хотілося зацідити каламарем у його дурну черкеську голову.

Кара розглядав мою майстерню, намагаючись усе тут запам'ятати: довгі ножиці для паперу, чашечки з миш'яком, чаші з фарбами, турю біля вогнища, кавові філіжанки, дзеркало, яким я контролюю розмір сторінок, мої мінтани[93]. Він глянув, як проникає світло крізь відкриту половину вікна, і пильно подивився на червоний кушак моєї дружини, який лежав скраю, як гріх вона впустила його, коли поспіхом виходила з кімнати, почувши стукіт у двері.

Хоча я й не довіряв Карі, проте не перешкоджав йому зухвало розглядати виконані мною малюнки й кімнату, де мешкав. Знаю: моя пиха приголомшує кожного, однак я заробляю найбільші гроші, отже, я — найкращий маляр! Це так, бо Аллах захотів, щоб малюнок ніс радість, аби показати справді зрячому, що радість — це світ.

13. На мене кажуть — Лейлек

Був час обіднього намазу. Хтось постукав у двері. Дивлюсь — Кара. Знався з ним аж-аж у дитинстві. Ми обнялись. Він змерз, увійшов до хати. Я навіть не спитав його, як знайшов мій дім. Дядько послав його до мене вивідати, чому зник Заріф-ефенді, де він може бути. Однаке Кара прийшов не тільки за цим, приніс звістку про майстра Османа й сказав, що має до мене запитання. Майстер Осман вважає, що справжнього маляра з-поміж інших вирізняє час, час, відведений його малюнкові на існування. Яка моя думка? Послухайте.

МАЛЮНОК І ЧАС

Усім нам відомо: маляри з давніх-давен сприймають світ так, як дивляться на нього нинішні європейські художники-г'яури. Наприклад, ті ж арабські майстри малювали все: побачили бродячого собаку на вулиці або прилавок із торговцем пахучої селери — й відтворили на папері. Але нинішні європейські майстри-г'яури — далекі від поняття стилю, яким так зарозуміло хизуються. Світ на їхніх картинах такий нудний та обмежений, ніби в ньому тільки й є, що собаки та селера. Згодом відбулися ще деякі події в мистецькому світі, й зрештою, він змінився до невпізнання. Звідси я й почну свою розповідь.

ТРИ ІСТОРІЇ ПРО МАЛЮНОК І ЧАС

Алеф

Триста п'ятдесят років тому, холодного дня місяця лютого Багдад упав під натиском монголів і був безжально пограбований. Ібні Шакір, герой нашої оповіді, на той час уважався найславетнішим, наймайстернішим каліграфом не лише на всьому арабському просторі, а й на всьому ісламському. Незважаючи на свій молодий вік, уже переписав більшість Куран-и Керімів, двадцять дві переплетені книги для славетної Багдадської бібліотеки. Ібні Шакір вірив, що його книги існуватимуть до кінця світу, тому жив, вважаючи час вічним. Упродовж кількох днів вояки монгольського правителя Ґулагуна шматували, палили й викидали у води Тигру ті легендарні книги, котрі так і залишилися невідомими для нас. Ібні Шакір же тим часом у поті чола при блідому сьйві свічки працював над останньою зі своїх книг. А рано-вранці піднявся на мінарет мечеті Халіфе "розім'яти" очі, стати спиною до сонця й подивитися на західний горизонт — так протягом п'яти віків боролися зі сліпотою арабські каліграфи, які теж вірили в майбутнє та безсмертя своїх книг. І тут, на балконі мінарету, майстер зрозумів, що в півтисячолітньої писемності більше немає майбутнього, настав час її загибелі. Він побачив, як жорстокі ординці Ґулагуна захопили Багдад, але залишився стояти на верхівці мінарету. На його очах спустошували й спопеляли місто, вирубали шаблями сотні тисяч жителів, убили останнього з ісламських халіфів, котрі впродовж п'ятисот років правили Багдадом, гвалтували жінок і — палили бібліотеки, десятки тисяч книг викидали в Тигр. Через два дні у вирі смороду трупів та передсмертних стогонів Ібні Шакір дивився, як тече Тигр, почервонілий від розмитого чорнила викинутих книжок. Тоді ж подумав, що навіть не намагався чинити опір погромам і розрусі, нищенню шедеврів. Каліграф поклявся, що більше ніколи не виведе жодної

літери. Якесь внутрішня сила штовхала його передати свій біль та побачену трагедію мистецтвом малюнка, яке ще вчора вважав блюзнірством, бунтом проти Аллаха. На папері, з яким ніколи не розлучався, він відтворив побачене з мінарету. Завдяки дивному прозрінню цього майстра ось уже впродовж трьохсот літ після монгольської навали нас вражає сила ісламської мініатюри, її відмінність від язичницького та християнського живопису. Ібні Шакір зобразив світ з висоти Аллаха, намалювавши лінію горизонту. Після спустошення Багдада спраглий мистецтва Ібні Шакір зі своїми роботами в руках помандрував на північ, туди, звідки прикочувала монгольська орда. Там він опанував техніку китайського малюнка. За це ми теж маємо бути вдячні йому... Тепер зрозуміло, що вічність часу, сподівання, котрі жили в серцях арабських краснописців півтисячоліття, втіляться не в письменах, а в малюнку. Так. Розділені на дрібні частини томи книг зникають, але сторінки з їхніми ілюстраціями потрапляють в інші оправи, в інші видання, своїм нескінченним існуванням вони завжди відображатимуть світ Аллаха.

Ба

Усе повторюється, тому людина старіє, вмирає, зовсім не помічаючи, як збігає час. Здавна й понині світ зображають одні й ті ж самі малюнки, одні й ті ж самі літературні твори, ніби часу не існує взагалі. Як і колись, коротка історія самаркандця Саліма описує "перемогу" невеликої раті Фахір-шаха над раттю хана Селахаттіна. Хан Селахаттін, потрапивши в полон, був до смерті замордований Фахір-шахом. Після цього переможець насамперед, за традицією, навідався до бібліотеки та гарему небіжчика. В бібліотеці досвідчені палітурники шматували книжки покійного хана, перемішували сторінки й переплітали їх заново, каліграфи всюди заміняли напис "хан Селахаттін, що перемагає завжди" на "всепереможний Фахір-шах", малярі стирали на малюнках майстерні зображення обличчя хана, котре віднині належало забуттю, й виводили молоде обличчя Фахір-шаха. В гаремі шах відразу легко знайшов найвродливішу з жінок хана. Проте він не хотів оволодіти нею силою, як переможець, бо був людиною вишуканою, знався на книжках та мистецтві. Шах вирішив завоювати її серце словами. Красуня ж з красунь, дружина покійного хана, Неріман-султан, чиї очі не просихали від сліз, жадала від майбутнього чоловіка, Фахір-шаха, тільки одного: залишити, не стирати обличчя покійного хана, зображеного як Маджнун поруч із нею, Лейлою-Неріман-султан. Це була ілюстрація до книжки про Маджнуна та Лейлу.

Її чоловік роками видавав книжки, бо вірив, що вони дають йому право на безсмертя. Тож хоча б одна сторінка мала обстояти це право хана на вічне життя. Таким було бажання Неріман-султан. Переможець Фахір-шах великодушно погодився його виконати, й малярі не зачіпали оту єдину ілюстрацію. Неріман віддалася Факіру, й невдовзі вони покохали одне одного, забувши минулі незгоди. Однак Фахір-шах не міг забути малюнка з Маджнуном і Лейлою. Ні. Він не відчував занепокоєння або ревностів через зображення своєї дружини разом із колишнім чоловіком. Але це була ілюстрація до легенди, котра пройшла крізь століття, й шаха гризли думки, що він сам не зіллється з дружиною у вирі нескінченності часу й безсмертя.

П'ять років роз'їдав його душу хробак сумніву. Якось після безсонної ночі кохання з Неріман він, наче злодій, зі свічником у руках прокрався до власної бібліотеки, розгорнув книгу про Маджнуна та Лейлу й замість обличчя покійного чоловіка Неріман намалював своє. Проте, як і зі всіх ханів — любителів живопису, маляр із Фахір-шаха був ніякий, тому зображення вийшло далеким від досконалості. Зранку бібліотекар, відчуючи щось неладне, заглянув у ту книжку. І він таки оприлюднив, що замість хана Селаяхаттіна напроти Неріман-Лейли з'явився зовсім інший образ, але образ не Фахір-шаха, а його найпершого ворога молодого красеня Абдуллах-шаха. Чутка дійшла до вояків Фахір-шаха, й ті геть занепали духом, та вона окрилила Абдуллах-шаха, молодого, агресивного володаря сусідньої держави. В першому ж бою він розбив Фахір-шаха, заволодів гаремом і бібліотекою переможеного правителя й став новим чоловіком вічно чарівної Неріман-султан.

Джім

У колі художників часто можна почути історію про маляра Узун Мехмета зі Стамбула; в Персії його іменують Мухамедом Хорасанським. Ця оповідь є наглядним прикладом довгого життя й сліпоти, а по суті притчею на тему "малюнок та час". Цей маляр став підмайстром уже в дев'ять років і малював протягом ста десяти літ, з дитинства до глибокої старості, поки отемнів. Найвагомішою його особливістю була відсутність будь-яких особливостей. Я не бавлюся перед вами словами, а від щирого серця згадую майстра добрим словом. Хоч би що він намалював, усе в нього виходило в стилі древніх малярів. Власне тому був найвидатнішим. Скромний Узун Мехмет цілковито віддавався мистецтву, яке — вважав — має служити Аллахові. Завжди уникав чварів, якими жив цех, та спокуси стати головним маляром, хоча й заслуговував на це звання своїм віком. Всі свої сто десять малярських років він, забившись у куток, терпляче заповняв порожні кути сторінок, малював траву, тисячі листочків дерев, кучеряві хмарини, нечесану кінську гриву, цегляні стіни з нескінченними узорами на них, котрі постійно повторювалися, десятки тисяч одних і тих самих облич із розкосими очима та витонченим підборіддям. Узун Мехмет перебував у блаженному спокої. Тихий і непомітний, ніколи не прагнув до стилю та особистісного в мистецтві. На себе він дивився як на річ у домі хана чи принца, якому служив. Поки хани, шахи перерізали один одному горлянки, а маляри змінювали міста, переходячи до рук нових господарів, як гаремні жінки, Узун Мехмет у черговому малярському цеху проявляв свою терплячість, виводячи у заданому стилі листя, траву, звивисті скелі. Йому вже стукнуло вісімдесят, і в очах інших він перестав бути смертним — вірили, що Узун Мехмет прийшов із легенд, які відтворює на папері. Дехто твердив, що він живе поза часом і ніколи не вмере. Він не мав ані власного дому, ані батьківщини, ночував у кімнатах малярського цеху та наметах і весь час сутулювався над паперами. Проте, незважаючи на таке існування, досі не осліп. Диво — час для нього зупинився, — так пояснював це дехто. Інші ж запевняли, що він — давно сліпий, однак усе відтворює по пам'яті, тому для малюнків йому більше не потрібен зір. Узун Мехмет ніколи не кохав і не був коханим, не знав сімейного щастя. Й ось у віці ста дев'ятнадцяти років у

малярському цеху шаха Тахмаспа він зустрів шістнадцятирічного підмайстра, напівкитайця-напівхорвата — з лица кров з молоком, вродливого, наче місяць, з розкосими очима та гострим підборіддям; він ніби зійшов із тих малюнків, які Узун Мехмет виводив цілих сто років. Тож не дивно — старий маляр з першого погляду закохався в неймовірної краси юнака. Щоб заволодіти його серцем, Узун Мехмет, як це зробив би кожен закоханий, вліз у чвари та інтриги художників у боротьбі за владу, з головою пірнув у багно хитрощів і облуди. Столітнє праведне життя зійшло нанівець, і міф про його вічність у нескінченному часі лопнув. Якось надвечір, коли він спостерігав за чарівним підмайстром, його продув холодний тебрізький вітер. Наступного ранку він чхнув і тут-таки отемнів. А два дні по тому, скотившись з високих кам'яних сходів малярського цеху, розбився на смерть.

* * *

— Я знаю ім'я Узуна Мехмета з Хорасана, але цієї історії не чув, — промовив Кара.

Він зрозумів, що оповідь скінчилася, й натякнув, що не пропустив жодного слова. Ця репліка прозвучала ввічливо. Я трохи помовчав — нехай надивиться на мене. А сам не переставав малювати. Я взявся за пензель, ще коли почав розповідати другу історію. Мене бісило, якщо руки не при ділі. А стукіт у двері перервав мою роботу.

Біля мене мовчки сидів мій красивий підмайстер, який ловив кожен мій порух і ввесь цей час слухав мої оповіді. Він завжди був поруч, змішував фарби, заточував писала й стирав зрідка допущені мною помилки.

З іншої кімнати чувся шум. Там була моя дружина.

— О... о, — сказав Кара, — тут падишах стоїть.

Кара здивовано дивився на малюнок. Я ж удавав, ніби нічому дивуватися. Хоча, чесно зізнаюся вам: є чому. Ми робимо ілюстрації до "Сурнаме" про врочистості з нагоди обрізання принців. І на всіх двохстах малюнках падишах сидить, спостерігаючи протягом п'ятдесяти двох днів, як перед ним унизу, під галереєю, проходять ремісники, ремісничі цехи, простолюдини, вояки, ведуть злочинців. Однак лише на моїй ілюстрації султан стоїть, кидаючи в натовп гроші з торбин, набитих флоринами. Я зробив це, аби передати радість і захоплення юрмиська, яке за гроші душить одне одного, гамселиє кулаками, копає ногами й, збираючи флорини, світить догори задницею.

— Якщо тема малюнка — кохання, то треба творити кохаючи, — почав я. — Якщо там біль, то наповни його болем. Однак біль не передається людиною чи її слізьми, а твоєю внутрішньою єдністю із зображенням. Воно непомітне з першого погляду, але його відчують. Я не зобразив людини із вказівним пальцем у роті — сотні малярів століттями творили такі дивовижні, на їхню думку, малюнки. Тим не менше, вся моя ілюстрація — незвичайна.

Кара, чогось дошукуючись, розглядав мої речі, малярське причандалля, все, що стосувалося мого життя. Я простежив за поглядом гостя й подивився на власне житло його очима.

Пригадуєте, певний час у Тебрізі й Ширазі малювали палаци, фортеці, лазні. Маляри неначе велетенською дивовижною бритвою розрізали їх посередині, аби

показати, що нічого не приховаєш від всевидючого великого Аллаха. Крізь стіни було видно найпотемніші закутки оселі, кухонний посуд, склянки, папуг у клітках, подушки, на котрих сиділи розкішні красуні, які за мурами ніколи не бачили сонця. Кара заворожено розглядав такий малюнок. Потім знову, ніби допитливий читач, вивчав кімнату: фарби, папери, "Кияфетнаме"[94], проілюстроване мною для європейських мандрівників, сторінки непристойної книги й малюнки зі сценами в ліжку, таємно абияк створені мною для одного паші, червоні-пречервоні каламари зі скла, бронзи, глини, ножі для застругування писал із золотими головками, мого вродливого підмайстра.

— На відміну від майстрів попередніх поколінь, я часто бачив війну. Дуже часто, — промовив я, аби своєю присутністю заповнити мовчанку. — Бойові механізми, гармати, раті, трупи. Я розмалював стелі всіх наметів наших пашів та султана. З поверненням раті з походу до Стамбула саме я зображав забуті всіма вояцькі могили, розрубані пополам трупи, змішання ратей у бою, нещасних вояків-г'яурів, котрі з оточених фортечних веж із жахом дивляться на наші полки та гармати внизу, на дезертирів, покараних на горло, ошалілих коней, які несуться галопом. Я запам'ятовую все, що підмічає око: нові млинки для кави, ніколи до цього не бачені, круглі вікна, гармати, новий курок на європейській рушниці, хто в який колір одягнутий на бенкеті й що їсть, як і на що поклав руку...

— А чого навчають твої три притчі? — прискіпливо, з відтінком вимогливості запитав Кара.

— "Алеф", — почав я, — перша оповідь, де фігурує мінарет, говорить, що хоч би яким був хист маляра, але ідеальним малюнок робить час. "Ба" — оповідь на тлі книг і гарему — показує, що за межі часу веде всього один шлях — майстерності та малярства. А за третю історію тепер скажи сам.

"Джім!" — упевнено вигукнув Кара. — В цій притчі про старого майстра поєднуються "Алеф" та "Ба". Вона вчить: якщо майстер почав нехтувати праведним життям та бездоганністю малюнка, то його час скінчився й він помирає.

14. На мене кажуть — Зейтін

Це було після обіднього намазу. Страшенно поспішаючи, однак із задоволенням, я виводив лиця солоденьких хлопчиків. Аж тут постукали в двері. Моя рука схвильовано затремила й випустила писало. Я обережно відклав убік робочу дошку й мерщій кинувся до дверей, нашіптуючи молитву перед тим, як їх відчинити: мій Аллаху... Зараз я вам, тим, хто не з нами, не в книжці, розповім, у чому річ. Ви вже майже живете в отому нашому брудному й жалюгідному для Аллаха світі, поміж нищими рабами нашого падишаха. Тож від вас важко приховати: індійський падишах, найзаможніший на землі шах Акбар-хан, наказав видати для себе, для душі, книгу, якою б захоплювався цілий світ. На всі чотири сторони нашого ісламського простору послав він вістки, щоб світочі малярської справи прибули до його палацу. Вчора до мого дому навідалися були гінці й запросили мене до Індії. Я відчинив двері: ні — не вони. Кара. Хлопчина з мого дитинства, я його вже давно був забув. Він ніколи не входив до нашого гурту й заздрив

нам. Правильно?

Прийшов як друг порозмовляти, подивитися мої малюнки. Я прийняв його ввічливо — нехай подивиться. Нещодавно він, прощаючись, цілував руку головному маляру Осману. Великий майстер сказав йому великі слова: справжнього маляра оцінюють за сліпоту та пам'ять. Що ж, послухайте відтак мене.

СЛІПОТА І ПАМ'ЯТЬ

Пітьма була до появи малярства, і пітьма буде після зникнення малярства. Наші фарби, хист та любов нагадують, що Аллах велів людині бачити. Пам'ятати — це знати те, що бачиш. Знати — це пам'ятати побачене. А бачити — це знати, не пам'ятаючи. Отже, малювати — це згадувати пітьму. Великі художники любили малювати, усвідомлюючи, що розмаїття всього, що бачимо довкола, народилося з темряви, тому за допомогою кольорів прагнули повернутися в темряву Аллаха. Маляр, у якого немає пам'яті, не зможе згадати ані Аллаха, ані його темряви. На малюнках усіх видатних майстрів крізь кольори струменить пошук отої первісної позачасової темряви. Так шукали її древні майстри Герата. Аби ви зрозуміли, що ж таке згадувати, пам'ятати пітьму Аллаха, я вам розповім

ТРИ ІСТОРІЇ ПРО СЛІПОТУ І ПАМ'ЯТЬ

Алеф

Книга "Nefehat-ül Üns'ünün Lamii", де зібрані казання про Джамі, поета та святого, існує в турецькому перекладі Челебі. У ній написано, що майстер шейх Алі тебрізький уславився, працюючи в малярському цеху володаря Каракоюнлу[95] Джіхан-шаха. Він створив дивовижні ілюстрації до книги про Хосрова та Ширін. Наскільки мені відомо, праця над цією легендарною книгою кипіла одинадцять років; найвидатніший із найвидатніших малярів, шейх Алі показав таку майстерність, настільки геніально розмалював сторінки, як міг би це зробити лише Бехзат. Ще не була готова й половина книжки, як Джіхан-шах збагнув, що він — володар шедевру, якому в світі немає подібних. Однак шах Каракоюнлу Джіхан жив у страсі та заздрощах до молодого володаря Аккоюнлу[96] Узун Хасана, якого оголосив своїм найпершим ворогом. "Книгу завершать, і я навіть не встигну зажити слави, як мій майстер може створити для володаря Аккоюнлу, Узун Хасана, ще кращі ілюстрації, — відразу спало на думку Джіхан-шахові. Якщо шейх Алі й розмалює ще якусь книжку, то тільки для мого злісного ворога", — нашіптувало йому чуття. Шаха дедалі більше пожирала заздрість та отруював страх за власне щастя, вірніше, щоб "ніхто, окрім мене, не був щасливим!" Вихід він знайшов — убити шейха Алі, тільки-но книгу буде завершено. От тоді вже ніхто інший не матиме такої дивної книги. Але одна його гаремна красуня-черкеска мала добре серце й підказала шахові, що достатньо осліпити маляра. Джіхан-шах відразу присвоїв цю ідею собі й розтрубив про неї придворним лакузам. Його рішення донеслося й до майстра шейха Алі, проте той не зупинився на півдорозі, не покинув працю над книжкою й не втік із Тебріза, як учинили б сякі-такі маляри. Він навіть не став сповільнювати темпи роботи чи малювати гірше, аби зволікти час. Ішов прямим шляхом, не збиваючись на манівці. Щохвилини зростали натхнення та віра, з якими він

працював. Один у своєму домі, він брався за пензель після вранішнього намазу й не випускав його з рук до пізньої ночі, поки на очах виступали пекучі сльози. У сяді канделябра він невпинно виводив тих самих коней, кипариси, закоханих, драконів і прекрасних принців. Переважно зразками для нього служили ілюстрації древніх великих майстрів Герата, але не раз він і сам створював не менш талановиті малюнки. Врешті книгу для шаха Каракоюнлу Джіхана було завершено. Як і очікував маляр, його спершу обласкали почестями та золотом, а потім отемнили гострою довгою шпилькою від сургуча. Ще не встиг його біль, як шейх Алі покинув Герат і явився перед правителем Аккоюнлу Узун Хасаном. "Так. Я — сліпий, — сказав він йому, — проте за останні одинадцять років у моїй пам'яті відклався кожен неперевершений малюнок тої книжки, над котрою працював. Мої руки запам'ятали найменші порухи писала та пензля. Я можу їх повторити, байдуже, що сліпий. Мій повелителю, книга, що я розмалюю для тебе, буде найпрекраснішою з усіх, які коли існували, бо хтивий, нищий світ уже не обмане мої очі. Віднині я можу передати всі красоти Аллаха у всій їхній первісній чистоті". Узун Хасан, не вагаючись, повірив видатному майстру. Той дотримав слова й створив для нього найдивовижнішу книгу всіх часів. Під Бінгйоле володар Аккоюнлу блискавичним наскоком переміг Джіхан-шаха й убив його. Усім стало відомо про духовну силу нової книжки переможця. Згодом, у битві при Отлукбелі[97], покійний султан Мехмед[98] Фатіх розбив Узун Хасана, й тепер обидві книжки шейха Алі зберігаються в скарбниці нашого падишаха. Хто бачив — знає.

Ба

Блаженної пам'яті султан Сулейман Кануні[99] високо, занадто високо цінив краснописців, від чого потерпали малярі. Історію, яку я розповім, наводять як приклад переваги малюнка над літерою. Однак кожен, хто її уважно вислухає, зауважить, що по суті це оповідь про сліпоту та пам'ять. Після смерті повелителя світу Тимура його сини й внуки затіяли між собою нищівні війни. Захоплюючи міста один одного, вони найперше карбували власні гроші й змушували виголошувати в мечетях хутбе[100] на свою честь. А за цим шматували книжки й на їхньому папері робили нові з посвятою собі та підписами "повелитель світу" під своїми зображеннями. Ось — "повелитель світу", — мав повірити кожен, розгорнувши подібну книжку. В цей час син онука Тимура Улугбека[101] Абдулатіф, підкоривши Герат, вирішив видати книжку на честь батька. Він чимшвидше зібрав до купи малярів, каліграфів, палітурників і так їх підганяв, що ті, не розібравшись, частину вийнятих із книг сторінок пошматували й спалили, а решту настільки попереплутували, що ніхто не міг добрати: де яка частина якого твору й з якої книжки. Синові не личило дарувати Улугбеку книгу з невпаад, як-небудь порозпихуваними мініатюрами. Він скликав усіх малярів і велів їм доповісти: до якої оповіді належить така чи така ілюстрація. Однак кожен заперечував другому, оповіді не збігалися, й художники ще більше попереплутували малюнки. Тоді був знайдений усіма забутий останній із поколінь минулих малярів, який упродовж п'ятдесяти чотирьох років розмальовував книжки для всіх тодішніх гератських шахів і принців. Та тільки-но він утупився в ілюстрації, стало зрозуміло, що старий майстер

сліпий. Прокотився навіть смішок. Однак той зажадав привести до нього будь-яку тямовиту дитину, але щоб вона не вмала ні читати, ні писати і їй було не більше семи років. Його бажання негайно виконали. Старий маляр поклав перед дітям малюнок і наказав: розповідай, що бачиш. Мале розповідало, а дідуган, закотивши очі до неба, уважно слухав. А потім почав цитувати: "Олександр Македонянин, який обіймає вмирущого Дара — "Шахнаме" Фірдоусі... Історія про вчителя, закоханого в чарівного учня — "Гулістан" Сааді...[102] Про змагання між лікарями — "Махзен-і Есрар"[103] Нізамі". Інші малярі обурилися сліпим старцем: "Ми теж назвали б ці найвідоміші епізоди найзнаменитіших творів". Наступного разу маляр поклав перед дітям найскладніші ілюстрації й знову ловив кожне слово з його вуст. "Хюрмюз[104], отруївши, вбиває каліграфів — "Шахнаме" Фірдоусі, — промовив він, так само вступившись у небо. — Історія про чоловіка, котрий застав свою жінку з коханцем на верхівці груші, — з "Месневі" Мевляні[105]. Нікчемна оповідь і бідненька ілюстрація", — договорив він, і це означало, що книгу буде видано. Ось воно як — старий сліпий маляр розпізнав усі малюнки з дитячих слів. Армія Улугбека вступила в Герат. Правитель запитав старого маляра: "Яка ж тут таємниця? Чому ті, хто бачить, не змогли розпізнати твори, а ти зміг?" "Таємниця криється не тільки в тому, що коли мої очі осліпли, то пам'ять посвітліла, — промовив дідуган, — я згадав оповіді не лише із зображень, а й зі слів". "Але ж мої малярі теж знають оповіді й слова з них, проте не змогли розташувати малюнки по порядку", — заперечив Улугбек. "Це тому, — відповів старий, — що вони занадто високої думки про свої малюнки. Проте вони не відають, що древні малярі творили ілюстрації з пам'яті Аллаха". Улугбек здивувався: "Як про це може знати маля?" "А маля не знає, — сказав майстер. — Але я, старий сліпий маляр, добре знаю, що Аллах створив усесвіт таким, яким би його хотіла бачити розумна семирічна дитина. Аллах зробив це, аби людина спершу побачила світ. А вже потім — ми поділилися враженнями від побаченого, розмовляли про світ, він подарував нам слова. Ми ж, натомість, склали з тих слів оповіді й вирішили, що їх має доповнювати малюнок, хоч, насправді, малювати — це шукати Аллахову пам'ять і дивитися на світ очима Аллаха".

Джім

З давніх-давен малярська братія небезпідставно боялася сліпоти. Відомо, що раніше арабські майстри щодня на світанку довго вдивлялися в західний обрій. А згодом ширазькі художники щоранку з'їдали на голодний шлунок потовчені волоські горіхи, перемішані з посіченими пелюстками троянди. Так боролися зі сліпотою. Тоді ж старі ісфаганські малярі вбачали причину сліпоти, що, ніби чума, косила їх одного за одним, у сонячному промінні.

Щоб промені не потрапляли на робочу дошку, вони працювали переважно при свічці в напівтемних закутках кімнат. В узбецькому малярському цеху Бухари майстри в кінці дня промивали очі водою, над якою шейхи вчитували молитви. Наймудріший підхід до такої боротьби, безумовно, був у майстра Сейїта Мірека, наставника геніального Бехзата. Мірек називав сліпоту не бідою, а щастям, яке дароване Аллахом

маляру, котрий усе своє життя присвятив його красотам. Адже ж малюнок — це прагнення майстра побачити світ таким, яким його бачить Аллах. Та коли згаснуть очі після десятків років невпинної праці, коли ослаблий і немічний маляр отемніє навіки, лише тоді в його пам'яті відновиться ні з чим не зрівняний погляд Аллаха на світ. Тільки сліпий маляр може пізнати той погляд. Коли ця мрія втілюється в дійсність, коли в його пам'яті й темряві очей зринає постать Аллаха, то рука сама по собі творить дивовижні малюнки. Заради цього він і набивав руку протягом усього попереднього життя. Літописець Мірза Мухаммад Хайдар Дуглат доніс до нас історії тодішніх ґератських майстрів та перекази про них. Він пише, що якимось Сейїт Мірек передав своє розуміння малюнка на прикладі маляра, котрий хотів зобразити коня. Мірек стверджував: якщо навіть найбездарніший пустоголовий маляр малює живого коня, не спускаючи з нього очей, як оці нинішні європейські живописці, то він у будь-якому випадку відтворює його з пам'яті, тому що неможливо одночасно дивитися на скакуна та на його зображення. Спершу маляр гляне на коня, а потім — швидко переносить на папір те, що запам'ятав. Нехай проміжок часу між обома діями буде не довшим аніж моргнути оком, проте кінь на папері вже не є тим, котрий стоїть перед майстром, він — спогад художника про коня, на якого той подивився мить тому. Хоч би й для найгіршого маляра — це неспростовний доказ, що без пам'яті малюнок неможливий. Життя маляра, сповнене напруженої праці, є підготовкою до блаженної сліпоти та спогадів, котрі вона принесе, — стверджував Сейїт.

Тодішні Ґератські майстри визнали його правоту й погодилися, що малювати без перепочинку, днями не відводити очей від паперу в сяйві канделябра — все це щастя, яке дарує сліпоту. Вони дивилися на створення ілюстрацій для любителів книжок шахів і принців, як на тренування перед прийдешньою пітьмою.

Маляр Мірек усе своє життя намагався визначити час, коли йому потрібно переходити в ту блаженну мить утрати зору. Іноді, щоб пришвидшити отемніння, він зображав дерево з усіма листочками на нігтеві, крупинці рису, а то й на волосинці. А іноді — райські сонячні сади, відтягуючи час. Коли йому виповнилося сімдесят, султан Хусейн Байкара[106], як у винагороду, відкрив видатному майстрові двері до своєї скарбниці, де зберігалися тисячі книжок. Окрім книг, скарбниця була завалена зброєю, шовковими й оксамитовими кушаками та золотом. Три дні й три ночі майстер Мірек, не стуливши ока, розглядав у мерехтінні золотого канделябра неперевершені сторінки легендарних книг древніх ґератських митців. Він не пропустив жодної — і отемнів. Смирено й з готовністю пішов у пітьму, ніби на зустріч з Аллаховими янголами. Осліпши, він не розмикав уста до кінця своїх днів і більше жодного разу не взявся за пензель. Ось як пояснює це Мірза Мухаммад Хайдар Дуглат: "Маляр, перед яким відкривається безмежжя Аллахового часу, вже ніколи не повернеться до книг, створений для простих смертних. Пам'ять єднає сліпого маляра з Аллахом у місці тихому, місці спокійному, місці щасливої темряви й нескінченності порожніх сторінок".

* * *

Я прекрасно розумів: Кара задав мені запитання майстра Османа про сліпоту та

пам'ять, щоб спокійно роздивитися мою кімнату, речі, малюнки. Та все-таки мені було приємно, що він удумується в зміст оповідей.

— Сліпота — це щасливий світ, куди не проникнути ані шайтанові, ані гріху, — промовив я до нього.

— У Тебрізі, — сказав Кара, — малярі традиційного стилю завдяки Міреку теж вважають сліпоту найбільшою ласкою Аллаха. Деякі з них у похилому віці соромляться, що досі не отемніли. Вони вдають із себе сліпих, бо бояться, що в протилежному випадку їх назвуть бездарними й невинними. Так і понині. Через ці моральні устої деякі з тих зрячих малярів прагнуть дізнатися, які ж світи відкриваються сліпим майстрам. Вони тижнями сидять у темряві, в оточенні дзеркал, при тьмяних вогнях світильників, без їжі та води й удивляються в мініатюрі древніх ґератських майстрів.

Хтось постукав у двері. Відчинив. Переді мною — гарненький підмайстер з малярського цеху. Його чарівні очі широко розплющені.

— У темному колодязі знайшли труп нашого брата Заріфа-ефенді, похорон у мечеті Міхрімах у час третього намазу, — випалив він і погнався розносити новину іншим.

Бережи мене, Аллаху!

15. Моє ім'я — Естер

Чи то любов робить людину дурною, чи тільки дурні й закохуються? Роками я торгую зі своїм клунком і znana всіма як сваха, проте на це запитання відповісти не можу. От якби мені мати справу з парочкою, котра, закохавшись, набралася розуму й плете хитромудрі інтриги, а особливо зазнайомитися б з таким чоловіком. Але я-то знаю: якщо чоловік хитрує, перетворюється в крутія, розставляє дівчині сильця, то він анітрохи її не кохає. Наш Кара-ефенді віднині геть утратив голову. Навіть коли розмовляв зі мною про Шеkjуре, то було видно, що аж занадто перегинає палицю.

На базарі я намолола йому те, що завжди кажу всім, всяку ахінею: що Шеkjуре про нього постійно думає, розпитувала про його відповідь, що я її такою ніколи не бачила, ну й тому подібне. Він так глянув, аж мені його жаль стало, а, передаючи листа, благав чим хутчіше віднести Шеkjуре. Оце так телепні вважають, ніби в коханні все вирішується миттю, й зразу освідчуються, бо їхнє серце гаряче, мов жар. А їхнім коханим тоді — всі козирі в руки. Якби вони мали клепку в голові, то затягли б із відповіддю, бо насправді тільки без поспіху справи підуть швидше.

Тому-то, якби Кара-ефенді знав, що заради його "мерщій, мерщій" я понесу листа куди-інде, то тільки б подякував мені. Поки чекала Кару-ефенді на базарі, я аж задубіла. Тож, як сказала, раніше заскочу до котроїсь зі своїх "донечок" відігрітися. Це я так називаю своїх ластівок, яких повидавала заміж власними руками, розносячи листи. Ця непоказненька дівонька дуже вдячна мені. Коли приходжу в гості, мало того, що впадає навколо мене, то ще й завжди кілька акче в руку всуне. Вона — радісна. Вагітна. Заварила мені липового чаю — я, прицмокуючи, випила. А поки та крутилася на кухні, порахувала гроші, які дав мені Кара-ефенді. П'ятдесят акче.

І знову в дорогу. Я чимчикувала замерзлою багнюкою клятих провулків. Постукавши в двері, жартома здійняла галас:

— Тітонька прийшла поторгувати! Батист на всі смаки — гідний падишаха! Дивовижалі з Кашміру! Бурський оксамит на кушаки, єгипетська бязь із найкращими шовковими окрайками на сорочки, вишиті муслінові хустини, простирадла, різнокольорові носовички! Агов, продаю!

Двері відчинились, і я ввійшла. Тут, як завжди, тхнуло несвіжою білизною, сирістю й запаморочливою сонливістю. Огидний дух парубоцького дому.

— Фуріє! — гаркнув Хасан. — Чого репетуєш?

Нічого не відповівши, я мовчки простягла йому лист.

У напівтемному домі він, ніби тінь, наблизився до мене й вихопив листа з рук. Потім почовгав до сусідньої кімнати. Там завжди горів світильник. Я підійшла до порога й запитала:

— Твого батечка немає?

Він не зронив ані пари з уст, — увесь прикипів до листа. Я більше не заважала, хай читає. Він стояв спиною до мене, і я не могла розгледіти вираз його обличчя. Закінчивши, почав перечитувати.

— Ну, що він там написав? — запитала я.

Хасан прочитав уголос:

"Дорога Шекюре-ханім! Я теж роками жив мріями про одну людину, тому розумію й ціню те, як ти чекаєш свого чоловіка, окрім нього, більше ні про кого не думаєш. Хіба можна сумніватись у вірності й непорочності такої жінки, як ти? (Хасан реготнув!) Але я відвідав твого батька в малярських справах, а не з метою надокучати тобі. У мене й гадки подібної не було. Я навіть не зважуся припустити, що ти подаватимеш мені якісь знаки. Коли твоє обличчя засяяло переді мною променем сонця, я думав лише про те, якою ласкою обдарував мене Аллах. Мені достатньо бачити твоє лице — і я щасливий. ("Оце здер із Нізамі", — злісно вставив свої п'ять пальців Хасан.) Та ти пишеш, щоб я й на крок не підступався до тебе. Скажи: може, ти якийсь янгол, що боїшся, аби не порушили твоєї святості? Послухай мене, послухай, що я тобі скажу: під час мандрів я ночував у проклятих занедбаних караван-сараях. Там не зупинялася жодна душа, окрім бандюг, які втікали від смертної кари. Пізніми ночами, дивлячись, як розбивається місячне сяйво об голі скелі, вслухаючись у зловісне вовче виття, я намагався заснути й мріяв, що однієї днини ти постанеш переді мною, так як постала була в тім вікні. Послухай: нині, коли я знову заради книжок приходжу до твого батька, ти повертаєш мені мій юнацький малюнок. Для мене — це знак, що я знайшов тебе. Це — життєдайний знак. Я бачив одного з твоїх синів — Орхана. Бідолашний сирота. Я стану йому батьком!"

— Ох же ж гарно написав! Він — справжній поет, — промовила я.

— "Може, ти якийсь янгол, що боїшся, аби не порушили твоєї святості", — здерто з Ібн Зерхані. Я напишу ще краще, — сказав він, дістаючи з кишені власного листа. — На. Віднесеш це Шекюре.

Вперше мене не порадували гроші, додані до листа. А хвороблива закоханість цього чоловіка викликала відразу. Ніби намагаючись підсилити цю неприязнь, Хасан

відкинув у бік свою добропорядність, чого раніше не було, й пихато кинув:

— Передай їй: якщо ми захочемо, то за допомогою кадія змусимо повернутися до нашого дому.

— Справді таке сказати?

Запала мовчанка.

— Не треба, — відповів він.

Світло від лампи впало йому на обличчя. Погляд був ніби в дитини, котра усвідомила свою провину. Я не раз бачила людей у такому стані. Тому-то поважаю чуже кохання й розношу листи. Зовсім не заради грошей, як хтось думає.

Я зібралася йти. Хасан затримав мене біля дверей.

— Ти розповідаєш Шекюре, що я не можу без неї жити? — в нестямі запитав він.

— А хіба ти не пишеш про це в листах?

— Як, як я переконаю в цьому Шекюре та її батька?

— Як хороша людина, — сказала я і попрямувала до виходу.

— Пізно ставати хорошим у моєму віці... — зболений душею, промовив він.

— Хасане Джавуш, ти почав заробляти добрі гроші. А це й робить людину доброю, — відповіла я й пішла.

У Хасановому домі було похмуро й тоскно. Коли я покинула його, мені здалося, що надворі аж потепліло. Сонце пестило моє лице промінням. Як я хочу, щоб Шекюре була щасливою. Але ж не можна зовсім викинути з голови отого горопаху з сирого, холодного, похмурого будинку. Несподівано для самої себе я звернула в бік ринку Бахаратчилар, що в кварталі Лалелі. Я цього не планувала, але сподівалася, що там запахи кориці, шафрану, перцю приведуть мене до тям. Проте не допомогло.

Коли я передала листа Шекюре, та першим ділом запитала про Кару. Полум'я кохання безжально поглинає кожне серце — відповіла я, і їй це сподобалося.

— Все місто, навіть жінки зі шпичками в руках, гомонить про вбивство Заріфа-ефенді, — перемінила я тему.

— Хайріє, наготуй халви й віднеси нещасній вдові Заріфа-ефенді Кальбіє, — звеліла Шекюре.

— На похорон збирається ціле юрмисько прихильників Ерзурумійця. А родичі Заріфа-ефенді говорять, що кров майстра волає до помсти, — заторохтіла я.

Однак Шекюре почала читати листа Кари. Я сердито стежила за її видом. Життя попокидало цією жінкою. Вона вміє контролювати свою пристрасть, оберігаючи її від чужого ока. Шекюре рада, що я замовкла. Для неї то була ознака мого розуміння, наскільки важливий лист Кари. Дочитавши його, вона всміхнулася до мене. Я ж задля її втіхи запитала:

— Що пише?

— Як мала дитина... Закохався в мене.

— І що ти думаєш робити?

— Я — заміжня жінка, яка чекає чоловіка.

Зізнаюся: після того як я вгамувала свою цікавість, брехня Шекюре зовсім мене не

обурила, як ви гадаєте. Її слова, навпаки, заспокоювали. Я переносила купу листів, і не одній молоденькій дівчині або жінці давала поради. Якщо вони надавали листам стільки уваги, як Шекюре, то це було запевненням на всі сто, що півсправи зроблено. Щоправда, деяким з них могли б дістатися й кращі чоловіки.

— А що в другому? — знову запитала я.

— Я не маю бажання читати сьогодні Хасанового листа, — відповіла та. — А Хасан знає, що Кара повернувся до Стамбула?

— Звідки?!!

— Ти спілкуєшся з Хасаном? — запитала моя красунечка, широко розплющивши карі оченята.

— Задля тебе й балакаю з ним.

— Ну, то що скажеш?

— Важко йому. Дуже він тебе любить. Якби й іншу покохав — нелегко тобі буде його позбутися. Те, що ти приймаєш листи від Хасана, живить його надію. Бійся цього баламута. Хасан не просто налаштований повернути тебе до їхнього дому, а й одружитися, визнавши старшого брата мертвим.

Щоб розвіяти переляк від своїх слів і не бути ніби на боці Хасана, я всміхнулася.

— А що чути від іншого? — промовила Шекюре.

Чи вона знає, за кого питає?

— Від маляра?

— В мене все перемішалося в голові, — раптом сказала вона, мабуть, стривожена своїми думками. — И таке враження, ніби що далі, то менше ясності. Батько вже постарів. Що чекає на мене, на моїх сиріт? Я відчуваю, як наближається лихо, вготоване шайтаном. Естер, скажи мені тільки одне: що я буду щасливою.

— Нічого не бійся, моя рідненька, моя Шекюре, — сказала я, а всередині аж похололо. — Ти справжня розумниця, й така гарна. Ти ще притулишся в ліжку до чоловіка-красеня, він тебе обійме й усе минеться, ти будеш щасливою. Я все по очах твоїх читаю.

Я настільки перейнялася її смутком, аж виступили сльози.

— Кому ж бути моїм судженим?

— А хіба тобі твоє мудре серце не підказує?

— Тому я й нещасна, що не розберу його порад.

Ми замовкли. Я подумала, що Шекюре мені анітрохи не довіряє, але не подає виду, бо намагається чим побільше вивідати. Ще й дуже хоче, аби її пожаліли. Я втямила, що листа у відповідь вона писати не буде, тоді — за свого клунка й тихенько собі навтьоки. А на прощання сказала те, що всім дівкам говорю, хай би й косували на мене:

— Якщо широко розплющиш свої чарівні очі, то не знатимеш горя, не бійся.

16. Я — Шекюре

Так повелося: коли приходить торгівка Естер, я мрію отримати листа від чоловіка, якому до вподоби. Закоханий змусить калатати серце такої жінки, як я: розумної, вродливої, добре вихованої, вдови, але порядної. Мені подобалися всі листи, котрі

одержувала, проте я запасалася силою й терпінням, аби дочекатися чоловіка. А тепер, після чергового візиту Естер, у мене голова йде обертом і я почуваюся ще нещаснішою.

Я дослухалася до звуків довкола. З кухні було чути булькіт киплячої води й долинав дух лимона та цибулі — Хайріє варить кабачки. Шевкет й Орхан галасують надворі, вони борюкаються під гранатовим деревом і граються шабельками. В сусідній кімнаті — тато. Там — тиша. Я прочитала Хасанового листа й вкотре переконалася: мене вже нічого не здивує. Щоправда, я трохи побоювалася його, але пишалася собою, бо дала відсіч його намаганням затягти мене до ліжка тоді, коли ми жили під одним дахом. Потім я знову перечитала листа Кари, акуратно тримаючи його, ніби він міг упасти й розбитись. І знову розгубилася. Більше я листи не перечитувала. Вийшло сонечко, а я подумала: якби вскочила до Хасанового ліжка й переспала з ним, ніхто б і не знав, окрім Аллаха. Вони такі подібні з моїм чоловіком. Як дві краплі води. Виглянуло сонечко — і мені враз стало тепло. Я відчувала своє тіло, шию, навіть пипки грудей, ніби одне ціле. Раптом у кімнату забіг Орхан.

— Що ти читаєш, мамо? — запитав він.

Так, я щойно збрехала вам, що більше не торкалася листів, принесених Естер. А сама перечитувала їх знову. Однак цього разу таки згорнула листи й засунула їх собі за пазуху. Орханові ж сказала:

— Ходи сюди. Дай я хоч обійму та надивлюся на тебе.

Він підбіг.

— Ого! Оце тобі на! Ти вже справжній чоловік! Такий важкий! — І я поцілувала малого. — А холодний як лід.

— Зате ти — дуже гаряча, — відповів він й оперся спиною об мої груди.

Ми тісно притулились одне до одного. І обом було добре — просто отак обніматися, не розмовляючи. Я поцілувала його в шийку. Тихо. Ми ще дужче сплелися в обіймах і застигли.

— Мені лоскотно, — врешті промовив він.

— Скажи-но, — серйозно звернулася я, — якби з'явився падишах джинів і запропонував: проси в мене, що завгодно. Чого б ти найбільше в житті захотів?

— Щоб біля нас не було Шевкета.

— А ще чого? Хотів би мати тата?

— Ні. Коли я виросту, то одружуся з тобою.

Я ж подумала: найгірша річ у житті — це не зістаритися, не стати потворною й навіть не залишитись убогою вдовою, найгірше — це коли тебе ніхто не ревнує. Випустивши з обіймів уже зігрітого Орхана, я пішла до батька, міркуючи, що такий лихий людині, як я, треба вийти заміж за доброго чоловіка.

— Його величність падишах нагородить вас, як тільки дізнається, що книжку закінчено, — промовила я. — Ви знову поїдете до Венеції?

— Не знаю, — відповів батько. — Це вбивство лякає мене. Наші вороги набралися сили.

— Моє становище їм теж на руку, воно — причина пересудів і безпідставних

сподівань інших.

— Не розумію.

— Я повинна ще раз вийти заміж.

— Що?! — вигукнув батько. — За кого?! Ти ж одружена! Що за новина?! Тебе хтось хоче брати? Якщо навіть знайдеться хтось рішучий і розумний, то він нам так просто не підійде, — сказав мій мудрий тато й додав у підсумок: — Ти ж розумієш: на шляху до твого другого шлюбу стоїть чимало перешкод, котрі нам спершу треба подолати.

Після тривалої мовчанки, він запитав:

— Серденько, ти хочеш покинути мене самого?

— Вчора мені снилося, що мій чоловік помер, однак я не плакала, як належить жінці, котрій привиділося подібне.

— Сни треба вміти читати, як і малюнки.

— Хочете послухати мій сон?

Ми обоє завмерли на хвилину, після чого завсміхалися одне до одного. Будучи розумними людьми, гарячковито прокручували в умі наступні ходи нашої розмови.

— Розтлумачивши сон, я можу повірити в нього, але твій свекор, дівер та кадій, що дослухається до них, зажадають вагоміших доказів.

— Ось уже два роки, як я з дітьми — в рідному домі, проте вони не в змозі мене повернути.

— Бо прекрасно розуміють, що завинили перед тобою. Та це не причина, щоб погодитися на твоє розлучення.

— Якби ми були малікітами[107] або ханбелітами[108], то кадій через чотири роки з моменту зникнення мужа погодився б на розлучення, ще й постановив би, щоб рід чоловіка сплачував аліменти. Але ми, слава Аллаху, вірні настановам Ханіфі[109], й з того нічого не вийде.

— Не треба мені натякати на шафіїтського[110] заступника кадія Ускюдара. Це гнила справа.

— Усі стамбульські жінки, чиїх чоловіків забрала війна, йдуть до нього й тягнуть за собою свідків. Він — шафіїт і для годиться запитає: чи зник чоловік, скільки минуло часу, чи виникли в житті якісь труднощі, хто свідки, а потім відразу розлучає — і бувай здорова.

— Доню моя рідна, хто тобі таке вбив у голову? Хто вкрав твій розум?

— Якщо й після розлучення знайдеться людина, котра вкраде мій розум, то, безперечно, на неї мені вкажете ви, і я ніколи не піду проти вашої волі, за кого мені виходити.

Мій хитрий батечко, второпавши, що його донька не дурніша за нього, прищурих очі. Зазвичай вони в нього жмурилися з трьох причин: 1) коли він розкидав думками туди й сюди, як зарадити собі в скруті; 2) коли ледь не плакав від горя й безвиходи; 3) коли виплутався зі скрути, однак удає, що ось-ось розридається, бо все страх як погано.

— Ти забереш дітей і залишиш старого батька самого? Тобі відомо, що заради нашої книги (він так і сказав — нашої книги) я боюся вмирати. Але тепер, коли ти надумала

покинути мене, я ладен померти чимшвидше.

— Але ж, таточку, чи не ви мені постійно товкли, що я мушу розлучитись, аби врятуватися від посіпаки-дівера?

— Я не хочу, щоб ти мене покидала. Й твій чоловік якогось дня може повернутися. А якщо не повернеться, то немає нічого поганого, коли знову візьмеш шлюб. Тільки живіть із другим чоловіком у цьому домі. Біля тата.

— Мені більше нічого й не потрібно, лише б бути з вами.

— Дорога моя, хіба ти хвилину тому не казала, що хочеш вийти заміж?

Отак сперечатися з моїм батьком — зрештою сама повіриш, що неправда.

— Казала, — відповіла я, потупивши очі.

Стримуючи себе, аби не розквититися й водночас підбадьорена думкою, котра щойно стрельнула в голову, я запитала:

— То що мені — все життя ходити вдовою?

— Я погоджуся мати зятя, якщо той не відвезе тебе бозна-куди. Твій обранець житиме тут, разом із нами?

Мені заціпило. Ми обоє чудово розуміли, що батько гризтиме зятя, який житиме в нашому домі. Він не поважатиме його. Батько нишком так підступно й уміло принижуватиме того, хто піде до нас у прийми, що, вийшовши заміж, я все життя шкодуватиму.

— Та ти розумієш, що без моєї згоди ви не зможете побратися, чи ні? Я твого заміжжя не хочу й згоди не даю.

— Я не весілля, а розлучення хочу.

— Бо тобі може завдати болю одна тварюка, яка ні про що не дбає, окрім своєї вигоди. Чи ти хоча б здогадуєшся, як я тебе люблю, моя мила дівчинко? Та ми мусимо завершити книгу.

Я прикусила язика, бо якби розбалакалася, то випалила б батькові просто в вічі, що мені відомо, як він щоночі бере до себе в ліжку рабу Хайріє. Шайтан би не пропустив нагоди під'юдити мене. А хіба годиться вихованій дочці таке городити старому батькові?

— Хто з тобою хоче одружитися?

Я глипнула на нього й замовкла. Та не від сорому, а від люті. Куди гірше розізлитися й не зможти йому відрізати. Це мене бісило ще дужче. Я уявила собі ту огидну й сміховинну сцену: мій татусь і Хайріє разом у ліжку. Щоб не розревтися на місці, я, відвертаючи очі, пробелькотіла:

— В печі кабачки, аби не пригоріли.

Й подалася до кімнати біля сходів, де було вікно, яке ніколи не відчинялося. Навпомацки знайшла ліжку[111], постелилася й повалилась на нього. Ох, до чого добре було в дитинстві: коли тебе зневажать, ти лягаєш спати й плачеш, плачеш, доки заснеш! Нікому я не потрібна, тільки сама собі! Моя самотність невимовно ятрить мені душу. Тому-то, коли ридаю, ви, вчувши мій стогін, моє гірке схлипування, біжіте мені на допомогу.

Трохи згодом я відчула, що до мене притуливсь Орхан. Він припав головою до моїх грудей, і в нього теж по щоках котилися сльози. Я пригорнула малого до себе.

— Не плач, мамо, — попросив він. — Наш татко повернеться з війни.

— А ти як знаєш?

Він замовк. Я його так любила, так міцно притисла до грудей, що забула про всі свої біди. Поки не заснула, приголубивши тендітне Орханове тільце, то дещо вам маю сказати. Я каюся, що недавно розп'яткала вам про мого тата й Хайріє. Ні, я не збрехала, проте вже й не пам'ятаю, що намолола. Тож давайте, хай усе залишиться між нами. Правда, ви забудете мої слова й дивитиметеся на тата й Хайріє, ніби нічого не сталося?

17. Я — ваш Еніште

Важко. Важко бути батьком доньки. Вона недалеко рюмсає, мені чути її ридання, проте я нічого не можу вдіяти, лише гортаю сторінки книжки. Намагався читати "Kitab-ül Ahva-lül Kiyamet"[112]. Тут на одній зі сторінок розповідається, як по трьох днях після смерті душа з дозволу Аллаха навідує тіло, в якому жила від його народження. Побачивши, як труп у могилі стікає кров'ю, як загниває, вона заходиться плачем і носить жалобу, невпинно лементуючи: "Нещасне тіло, моє бідне кохане тіло!" Мабуть, душа Заріфа-ефенді теж прилинула до його останків, та не в могилі, а на дні колодязя. І все тужила, голосила над ним — подумалося мені.

Плач Шекюре стих. Я відклав книгу про смерть, одяг ще одну вовняну сорочку, шаровари, підбиті заячим хутром, аби гріло поперек, обмотався кушаком із товстої сукнини й вийшов з дому. Біля входу зустрів Шевкета.

— Діду, ти куди?

— На похорон. Ти йди додому.

Я простував вулицями, заметеними снігом, повз місця пожеж та вбогих трухлявих будинків, які ось-ось рухнуть. Моя дорога пролягала до фортечної стіни через махалле на околиці міста. Я минав поля й городи, лимарні та кузні, крамниці, де торгували збруєю, колесами, залізним причандаллям до візків. Ішов довго своєю старечею обережною ходою, стараючись не посковзнутися на льоду.

Мені не відомо, чому прах мали виносити з мечеті Міхрімах у районі Едірнекапи. В мечеті я обнявся із приголомшеними братами небіжчика, які виділялися великими головами. Вони здавались розгніваними й рішучими. Маляри, каліграфи, ми обіймалися й плакали. Несподівано на землю опустився сивий туман і, розповзаючись, огорнув усе довкола. Вершачи поминальний намаз, я прикипів поглядом до домовини на похоронній кам'яній плиті, й мене охопила люта зненависть до сволоти, що скоїла вбивство, — аж у голові переплуталися всі слова поминальної молитви "Allahüme Barik".

Після намазу люди підняли труну на плечі, я стояв поміж малярів і каліграфів. Бувало, коли ми з Лейлеком цілу ніч гнулися над книгою при ледь жевріючому світильнику, то він завжди намагався переконати мене, що заставки Заріфа-ефенді — ніякі, що кольори накладені невміло. Аби заставки здавались багатшими, ми доповнювали їх ніжно-блакитними барвами. По суті, я погоджувався з Лейлеком, але

відповідав, що "нікого іншого немає". Нині ми, забувши минуле, обіймалися й ридали ридма. Зейтін дивився на мене дружелюбно й з великою повагою, підійшов і обняв — людина, котра обіймається, — хороша людина. Я був настільки задоволений його ставленням, що вкотре спало на думку: він найбільше зі всіх каліграфів та живописців вірить у мою книгу.

На сходах біля воріт ми зіштовхнулися з майстром Османом і не могли зронити ані пари з уст. Мить неприємна для нас і забавна для стороннього ока; хтось із братів небіжчика почав голосно схлипувати; хтось читав молитву текбір.

— На якому кладовиську хоронитимуть? — запитав Осман, аби не мовчати.

Я занепокоївся, що моє "не знаю" у відповідь прозвучить вороже, і, недовго думаючи, перепитав у чоловіка поруч:

— Яке кладовисько? Едірнекапи?

— Ейюп, — буркнув цей сердитий придурок, молодий, а вже такий бородатий.

— Ейюп, — відповів я, обертаючись до майстра.

Та той і без того почув відповідь мого сусіда. Осман так зиркнув на мене, ніби промовив "зрозумів", що я відразу второпав: у нього немає ніякого бажання перебувати далі в моїй компанії.

Безперечно, майстер Осман зачав злобу, бо падишах зволив, аби написання та ілюстрування "таємної" — як я на неї кажу — книги відбувалося під моїм наглядом. До того ж завдяки мені султан зацікавився стилем європейських художників. Якось Його Величність змусили майстра Османа зробити копію власного портрета, виконаного на їхнє замовлення одним італійцем. Пам'ятаю, як Осман, гребуючи, все-таки виконав завдання, наслідування італійського живописця він назвав "суцільною мукою" і в усьому звинуватив мене. Він не помилявся.

Зупинившись посеред узвозу, я задивився на небо. А впевнившись, що добряче відстав, почав далі долати обледенілі сходи. Не встиг ступити й два кроки, як хтось узяв мене під руку. Кара.

— Ну й холод, — промовив він, — ви не змерзли?

Без сумніву, то він збаламутив Шекюре. Про це свідчила хоча б упевненість, з якою він узяв мене під руку. Я пропрацював дванадцять років і став чоловіком, натякала його поведінка. Сходи закінчилися. Будеш ти мені потім розповідати, що там вивчив у малярському цеху, вирішив я й сказав:

— Біжи, синку, біжи, здоганяй процесію.

Кара здивувався, проте виду не подав. Мені аж на душі полегшало, як тільки він, статечно відпустивши мою руку, подався вперед. Що ж це? Коли я віддам за нього Шекюре, він житиме разом із нами?

Ми з ним якраз опинилися за містом, і згори ще було видно, як процесія малярів, краснописців, підмайстрів, несучи на плечах домовину, спускалася до затоки Халіч. В імлі вони губилися з поля мого зору. Натовп рухавсь дуже швидко, і половина багнистої дороги до Ейюпу була вже позаду. Зліва від мене крізь туман і тишу здіймався догори дим із свічкової майстерні султан-ханім[113]. Під фортечним муром безперестанку

працювали різниці та чинбарні, котрі виконували замовлення грецьких м'ясників з Ейюпу. Трупний сморід, що линув звідти, розносився по всій долині, аж до кипарисів на кладовиську й до мечеті Ейюп, бані якої ледь видніли здалека. Трохи пройшовши, я почув унизу крики дітей із нового єврейського кварталу, що на Балаті. Діти гралися.

Коли я спустився до Ейюпу, за мене вчепився Келебек. Вічно запальний, він гаряче заскрекотів:

— Це Зейтінових та Лейлекових рук робота. Вони добре знали, що я не ладнав із небіжчиком і що це відомо кожному. Тільки між нами: малярський цех заповнили чвари, ворожнеча й заздрощі, бо ведеться боротьба за місце майстра Османа по його смерті. Тепер провина впаде на мене. Головний скарбничий і наш падишах щонайменше відвернуться від мене, яке там від мене — від усіх нас!

— Ти кажеш "нас". Хто ці "ми"?

— Ми виступаємо за збереження традицій у цеху, за те, щоб іти шляхом перських майстрів, щоб не малювати заради грошей. Ми говоримо про те, що в наших книжках замість завойовницьких походів, ратей, зброї, військовополонених повинні відтворюватися давні легенди, перекази та оповіді, що не можна відступати від древнього стилю, про те, що годі обдарованим живописцям малювати на базарах для кожного перехожого непотрібні картинки за три-п'ять акче. Нас підтримує Його Величність падишах.

— Ти лише намарне наговорюєш на самого себе, — перебив його я, аби відчепитись, — у малярському цеху ніколи не знайде прихистку людина, здатна на вбивство. Ми всі брати. А через кілька нових ілюстрацій, яких раніше ніколи не робили, не виникне ніякої ворожнечі.

В ту ж мить спрацювала моя здатність робити висновки з подібних новин. Я відразу збагнув, що відбувається насправді. Убивця Заріфа-ефенді — один з художників малярського цеху, котрі мають власне обличчя. І вбивця ховається в юрмиську, яке в мене на очах прямує до цвинтаря. Я був переконаний: лиходій не припиняє снувати своє павутиння й служити шайтану, він — ворог моєї книги й, цілком імовірно, разом із іншими відвідує мій дім, працюючи над ілюстраціями. А чи не закохався Келебек у мою дочку, як і більшість малярів, котрі приходять до мене? Захопившись своєю балаканиною, він забув, що робив для мене малюнки, які суперечать його поглядам? Чи Келебек просто красенько поливає все водичкою?

Ні, він не голословить, подумав я дещо згодом. Келебек, як і інші художники, явно вдячний мені: через війни й падишахову байдужість малярам припинили виплачувати гроші та винагороджувати за рахунок державної скарбниці. Тож єдиним серйозним джерелом їхніх прибутків стала моя книга. Я впевнений: усі вони ревнують одне одного до мене. Власне тому — й не тільки — я зустрічався з кожним окремо в себе вдома. Мені й на думку не спадало, що хтось матиме мене за ворога. Всі мої маляри достатньо зрілі люди, аби, пометикувавши, щиро, самовіддано полюбити того, кого потрібно любити заради власної користі.

Щоб порушити мовчанку й припинити почату Келебеком розмову, я промовив:

— Ого, вони вже спустилися, скоро труна буде на цвинтарі.

Келебек чемно всміхнувся, виставляючи напоказ усі свої зуби:

— Холод жене.

Убивця може ще когось звести зі світу, занепокоївся я. Скажімо, від заздрощів. Потім настане моя черга? Привід для такої людини знайдеться — вона вчинила наругу над моєю вірою. Але навіщо було вбивати видатного майстра?

На старості не лише тяжко підійматися вгору, старість — пора, коли перестаєш боятися смерті. Я не переймаюся тим, що дівчина-раба залазить до мене під ковдру. Її це не хвилює, — у найгіршому разі можна й таке. Моя інтуїція підказала мені, яке прийняти рішення. І я відразу виклав його Келебекові, дивлячись просто у вічі:

— Я припиняю роботу над книгою.

— Чому? — запитав той понуро.

— Лихо поставило на ній свою печать. До того ж падишах перестав виділяти гроші. Передай мої слова Зейтінові та Лейлеку.

Він, мабуть, збиравсь обсипати мене запитаннями, однак ми вже опинилися на кладовиську серед надгробних плит, високої папороті та кипарисів на схилах пагорба. Юрма тісно оточила вириту могилу. По тому, як вигукували "во ім'я Аллаха, наймилостивішого й милосердного" та читали "ala mileti Resulallah", я зрозумів, що тіло опускають у яму.

— Лице відкрийте, добре відкрийте лице, — промовив хтось.

Саван трохи стягли, голова небіжчика була розстрошена, й погляди всіх прикипіли до його єдиного ока, котре вціліло. Та я був позаду й нічого не бачив. Я теж дививсь у вічі смерті, проте не на похороні, а в іншому місці.

Спогад: тридцять років тому блаженної пам'яті дід нашого падишаха задався метою відібрати у венеційців Кіпр. Шейхуліслам[114] Ебуссуут-ефенді тут-таки пригадав, що колись через єгипетських султанів цей острів відпав од країв, призначених для харчування Мекки та Медіни. Ебуссуут-ефенді видав фетву[115], яка оголошувала несправедливістю приналежність острова, що годував святі місця, християнам-г'яурам. Таким чином я вперше поїхав послом до Венеції. На мені лежав нелегкий обов'язок сповістити венеційців про волю падишаха, якому набридло чекати, поки ті віддадуть нам Кіпр. У Венеції я відвідав їхні храми, був вражений мостами й палацами, заворожений картинами з найбагатших домів. Сповнений зачудування та покладаючись на проявлену ними гостинність як на гарантію власної безпеки, я вручив венеційцям листа з суцільними погрозами й у зверхній формі передав бажання нашого падишаха забрати Кіпр. Венеційці так розлютились, що на негайно скликаному зібранні постановили: неприпустимо навіть обговорювати подібне послання. Та це ще не все. Знавісніле юرمىсько оточило палац дожа, де перебував і я. Всілякі волоцюги, змівши сторожу біля дверей, ось-ось би задушили мене, якби не двоє найближчих охоронців дожа. Вони вивели мене, заплутаними коридорами до запасного виходу з палацу на канал. Там, у такій самій імлі, як тут, мене взяв під руку блідий височезний човняр, увесь у білому. Він здався мені самою смертю, і, зазирнувши йому у вічі, я

побачив себе.

Тепер же з невимовною ностальгією я мріяв про ще один візит до Венеції після закінчення книги.

Я приступив до могили, котру, як і належить, засипали землею. Нині Заріф-ефенді дасть тут одвіт перед янголами: якої він статі, якої віри, хто його пророк. Я замислився про власну смерть.

Чорний ворон прискакав до моїх ніг. Я розчулено глянув у вічі Кари. Час повертатися. Хотілось, аби він узяв мене попід руку й звів донизу. Я сказав Карі, що чекаю його завтра в себе вдома, — попрацюємо над моєю книгою. Згадавши про власну смерть, я вкотре усвідомив: хоч хай би якою вийшла моя книга — мушу її завершити.

18. Про мене скажуть — убивця

Коли потовчене, понівечене тіло безталанного Заріфа-ефенді засипали сирою землею, серед усіх присутніх я ридав найдужче. "Я навіки засну разом із небіжчиком, облиште мене, хай мене закопають разом із ним!" — волав я, а мене тримали за руки, аби не кинувся в яму. Вони стисли моє чоло долонями, ніби я задихався, і силоміць трясли моєю головою в різні сторони, щоб ковтнув повітря. В поглядах родичів небіжчика я помітив, що моє голосіння сягнуло за межу, й опанував себе. До того ж пліткарі з малярського цеху могли б запідозрити, що межи мною та Заріфом-ефенді існувала якась сердечна прив'язаність.

Аби більше не привертати уваги, я до кінця похорону ховався за чинарою. Родичі бовдура, котрого я спровадив до пекла, ще дурніші, аніж він сам, застукали мене за тією чинарою й уп'ялися своїми багатозначними поглядами. Це тривало до безкінечності, поки один бевзь мене запитав: "Ти Джумартесі[116] чи Чаршамба?[117]" — "Чаршамбою певний час називали небіжчика", — відповів я, й він отетерів.

Історія наших кличок — нехитра, однак досі пов'язує всіх нас, наче якась таємниця. У часи нашого учнівства ми всі надзвичайно шанували, любили й захоплювалися маляром Османом, котрий тоді тільки-но перейшов з підмайстрів у майстри. Він був великим маляром, якого Аллах наділив і магічним даром, і розумом джина. Осман усе передавав нам. Щоранку, як було заведено серед учнів, хтось із нас ішов до майстра додому, а звідти мусив супроводжувати Османа до малярського цеху, несучи позаду нього його шкатулку для писал, торбину та теку з паперами. Ми готові були розіп'ястись, тільки б зблизитися з ним, тому постійно сварились між собою: хто йде сьогодні.

Майстер Осман мав свого улюбленця, проте якби його проводжав тільки він, то плітки й непристойні жарти, котрі й так не стихали серед малярів, розгорілися б ще дужче. Аби не давати приводу для них, видатний живописець назначив для кожного з нас свій день для його супроводу. Ще в п'ятницю Осман працював, а в суботу вже не відвідував цех. Улюбленцем нашого великого маляра був його рідний син, який після років учнівства зрадницьки покинув живопис, батька й усіх нас. А в ті часи він, як звичайнісінький підмайстер, супроводжував батька по понеділках. Був поміж нас ще найталановитіший, найвишуканіший та найвищий на зріст брат Першембе (Четвер).

Але він недугував на якусь невідому хворобу, яка ще молодим звела його зі світу. Покійний Заріф-ефенді приходив по середах, тому звався Чаршамба. Та згодом наш великий майстер метикувато й з любов'ю змінив наші прізвиська: Сали (Вівторок) — на Зейтін, Джума (П'ятниця) — на Лейлек, Пазар (Неділя) — на Келебек, Чаршамба — на Заріф, натякаючи на витонченість його заставок. Як і всім нам, він, мабуть, на тих перших порах говорив йому:

— Радий тебе бачити, Чаршамбо. Розкажуй: як справи?

Згадавши, як Осман ставився до мене, я мало не розплакався. Незважаючи на тілесні покарання, він був готовий віддати за нас душу. Краса наших мініатюр вражала Османа до сліз, і він зацілював нам руки. Так ніжачи нас, він плекав наш дар. А ми почувалися в раю. Навіть заздрощі, які кидали тінь на ці наші щасливі роки, мали інше забарвлення.

Ви ж бачите: я роздвоююся, ніби оті зображення людей, яким голову й руки створив один маляр, а решту тіла намалював інший. Така людина, як я, боїться Аллаха й відразу не змириться з тим, що стала вбивцею. Тож з надією повернутися в звичне річище життя, я впустив у свою душу другий голос, голос убивці. Зараз розмовляю підступним і цинічним другим голосом, котрий, проте, не відродив минулого. Якби я не став душогубом, ви, безперечно, чули б знайомий вам перший голос. Та хай ніхто й не намагається поєднати обидва мої голоси — марна справа: я не маю власного стилю й не допускаюся огріхів у малярстві, котрі могли б мене виказати. Я переконаний: стиль — це огріх у роботі, яким один маляр різниться від іншого; і це далеко не вияв особистісного, як вихваляється дехто.

Але я визнаю: в моєму й без того скрутному становищі питання стилю створює проблему. Мало буде приємного, якщо ви з наших монологів під псевдонімами, якими нас нарік майстер Осман і які так охоче вживає Еніште-ефенді, вчислите: чи я — Келебек, чи Лейлек, чи Зейтін. Вам би тільки винюхати, потім миттю поженетесь до головного охоронця султана й віддасте мене на тортури.

Однак жодне зайве слово не злетить з моїх уст, доки я не зважу все як слід. Ви ж стежите за мною, навіть коли я заглиблений у свої думки. Я не маю права необачно розгніватись чи обмовитися про будь-яку дрібничку з власного життя, що виведе на мій слід. Розповідаючи три історії — "Алеф", "Ба", "Джім", — я частинкою своєї свідомості не випускав із-під уваги ваш погляд.

Тисячі разів я малював принців, воїнів і закоханих. Усі мої казкові герої з легендарних часів розташовані навпроти ворогів, з якими стають до герцю, драконів, з котрими борються, чарівних красунь, з чиїх очей капають сльози, й водночас усі вони бодай трохи обернуті в бік того цінителя мистецтва, який розглядає ілюстрацію. Якщо в мене й є стиль та вияви особистішого, то вони криються не тільки в моїх малюнках. Вони присутні в моєму злочині й у моїй мові! Здогадайтеся, хто я за барвою моїх слів!

Якби мене спіймали, то душа бідолахи Заріфа-ефенді віднайшла б спокій. Нині в затінку дерев, у щебетанні птахів, милуючись золотими водами Халіча та банями Стамбула, я вкотре подумав: до чого прекрасна річ — життя, й наліг на лопату

засипати могилу. Після того, як безталанний Заріф-ефенді потрапив під вплив людей завжди насупленого ваїза з Ерзурума й останнім часом почав десь пропадати з ними, його дружні почуття до мене геть охололи. Але ж були й тих двадцять п'ять років, коли ми не розлучалися, ілюструючи книжки для падишаха. Ми заприятелювали понад двадцять літ тому, працюючи над "Шахнаме" для покійного вітця нашого султана. Та найбільше нас здружила робота над вісьмома сторінками до "Дивана"[118] Фізулі[119]. Якось я прийшов у садок Заріфа-ефенді висловити свою підтримку його справедливим, але безглуздим прагненням (маляр повинен душею відчувати текст, який ілюструє). Був літній вечір, над нами шаленіли зграї ластівок; Заріф-ефенді піднесено, напоказ читав рядки "Дивана" Фізулі, а я терпляче слухав. Один рядок із того вечора зберігся в моїй пам'яті: "Я — не я, Ти — той, кого називаю "я"". — "Як намалювати цей уривок?" — роздумував я тоді.

Щойно знайшли труп, я миттю побіг до Заріфа-ефенді додому. Невеличкий садок, де ми читали вірші, стояв засніжений. Я відчував, що він поменшав, як і кожен садок, котрий ми бачимо знову через роки. Й будинок теж немов поменшав. Голосіння в сусідній кімнаті перевалило за край і все наростало — жінки неначе змагалися між собою. Я, нашорошивши вуха, слухав старшу сестру Заріфа-ефенді: чому в нашого брата понівечене обличчя, чому розтрощена голова? Чотири дні він лежав на дні колодязя, а коли підняли, то брати не змогли розпізнати труп. Вони витягли з дому його сердешну жінку Кальбіє, і та в темряві ночі впізнала свого чоловіка за шматтям, котре лишилося від одягу. В мене перед очима майнуло, як купці дістають з колодязя Юсуфа[120] Мідьянли, кинутого туди його заздрісними братами. Я отримував особливе задоволення, зображаючи цю сцену з поеми "Юсуф і Зюлейха"[121], бо вона нагадує, що в житті на чільному місці — почуття братніх ревнощів.

Запала тиша, мені здалося, ніби погляди присутніх на похороні прикипіли до мене. Може, заплакати? Та мої очі були зайняті Карою. Гнида! Він придивляється до кожного з нас і входить у роль людини Еніште-ефенді, якій доручено докопатися до того, що коїться в малярському колі.

— Хто здатен на таку підлість?! — репетував найстарший брат небіжчика. — Яка тварина зважилася познущатись над нашим братом, який ніколи нікого й пальцем не зачепив?

Я всім серцем розділяв його горе й намагався відповісти самому собі на запитання, що пролунало. Хто був недругом Заріфа-ефенді? Хто ще, окрім мене, міг убити його? Пригадую: був час, коли він зятю ворогував із кимось через свої заставки. По-моєму, ми працювали над "Хюнернаме". Хтось доводив, що Заріф-ефенді не дотримує традиційного стилю, нашвидкуруч мазюкає дешеві заставки й нікудишніми кольорами паскудить береги сторінок, над якими ми, малярки, вприваємо. Хто це був? Згодом розповзлися пересуди про його кохання до гарненького підмайстра-палітурника з верхнього поверху. Однак причина балачок не крилася в чварах, до того ж це дуже давня байка. А ще були люди, що затаїли злобу на Заріфа-ефенді через його витонченість, жіночну манірність. Хоча насправді неприязнь крилась ось у чому: Заріф

рабськи дотримував древнього стилю, своїми заставками руйнував гармонію кольорів і з напускною мудрістю розводився перед Османом про неіснуючі помилки в роботах інших малярів, а особливо — в моїх... Остання буча була пов'язана з болючою для Османа темою. Заріф-ефенді потайки від малярського цеху султана взяв дрібне замовлення на стороні. На той час падишах уже почав був утрачати цікавість до живопису, і головний скарбничий став платити нам мало грошей. Тож усі маляри незабаром почали навідуватися в двоповерхові особняки хамуватих пашів, а найталановитіші — ночами до Еніште.

Мене анітрохи не засмутило рішення Еніште припинити роботу над своєю книгою, нашою книгою, бо вона була злощасна. Без сумніву, він здогадався, що шелепу Заріфа-ефенді прибрав хтось із нас, тих, котрі ілюстрували книгу. Якби ви були на його місці, то хіба б кликали до себе вбивцю малювати ночами? Чи ви б спершу вивели душогуба на чисту воду й вирішили для себе, який маляр найкращий. Я впевнений: Еніште зрозуміє, хто з його художників наймайстерніший як у накладанні фарб, так і в заставках, як у палітурній справі, так і в малярстві, як у виведенні рис обличчя, так і в розміченні сторінок. Він захоче мати справу тільки зі мною. Я нізащо не повірю, що Еніште може скотитися до того, щоб мати мене за звичайнісінького вбивцю чи маляра-нездару.

Краєм ока я стежу за отим тупоголовим Карою-ефенді, який веде під руку свого дядька. Вдвох, разом із юرمىськом, що розбігається з похорону, спускаються з цвинтаря до Еюпської пристані. Я ж крокую позаду. На причалі вони сіли в чотиривесловий човен, я, дещо потому, розмістивсь у шестивесловому в гурті юних учнів, котрі, вже забувши й небіжчика, й похорон, весело пересміювалися. У водах Фенеркапи наші човни зійшлися дуже близько, ще трохи й зіштовхнулися б штевнями. Мені було видно, як Кара щось туркоचे Еніште на вухо, й знову подумав: як легко вбити людину. О мій Аллаху! Ти всіх нас наділив неймовірною силою, проте й уселив страх, аби ми не змогли нею скористатися.

Але досить людині один раз пересилити свій страх, і вона стає зовсім іншою. Здавна я жахався не лише шайтана, а найменших проявів зла в своєму серці. А тепер відчуваю, що зі злом можна змиритися, особливо тоді, коли того вимагає мистецтво. Після вбивства мої руки кілька днів тремтіли. Однак, позбавивши життя отого нікчому, я почав малювати краще, мої кольори стали яскравішими й сміливішими, а найголовніше — сила моєї уяви творить дива. Та скільки в Стамбулі знайдеться людей, спроможних оцінити мої ілюстрації?

Ми пливли якраз посередині Халічу, я розлючено дивився на Стамбул. Засніжені бані переливалися на сонці, що несподівано виглянуло з-за хмар. Якщо місто велике й розмаїте, то в ньому безліч схованок для ваших злочинів і гріхів: що більше в ньому жителів, то легше вам розчинитися поміж них разом зі своїм гріхом. Поступ міста потрібно оцінювати не за кількістю вчених, якими воно славиться, не за числом бібліотек, малярів, краснописців і медресе, а за тим морем злочинів, які тисячоліттями кояться в пільмі вулиць. Я впевнений на всі сто: за таким критерієм, Стамбул —

наймудріше місто світу.

На причалі району Ункапани[122] я зійшов з човна на берег слідом за Карою та Еніште. Підтримуючи одне одного, вони підіймалися вгору, я рухався позаду. На згарищі за мечеттю султана Мехмета вони зупинилися, востаннє побалакали й розійшлися. Коли Еніште-ефенді залишився сам, він видався мені геть німічним дідом. Мене щось штовхало підбігти до нього й зізнатися, що я вбив того негідника, бо він зводив на нас наклепи, які залякували нас. І запитати Еніште: "Чи була правда на боці Заріфа-ефенді, коли він твердив, що ми зловживаємо довірою падишаха, ніби наші малюнки — зрада древнього стилю, наруга над нашою вірою?" І ще: "Чи закінчили ви останню велику ілюстрацію?"

Вечір. Я стояв посеред заметеної снігом вулиці й дивився в далеч. Сумували побілілі дерева, верталися додому батьки з дітьми, блукали джини, пері, розбійники й злодії. А там — у кінці вулиці — ошатний двоповерховий будинок Еніште-ефенді. Під його дахом живе найчарівніша жінка в світі, яку я бачив усього раз крізь голе гілля каштанів. Та я не хочу втрачати голови.

19. Я — монета

Я — золота монета османського султана, двадцять друга проба. Зверху на мені викарбувана знаменита тугра покровителя світу Його Величності падишаха. Тут, у цій чудовій кав'ярні, оповитій після похорону смутком, мене намалював один із найвидатніших майстрів нашого падишаха Лейлек. Але він не встиг мене позолотити, бо працював опівночі. Та ви вже й самі довершили моє зображення в своїй уяві. Перед вами висить моє зображення, а сама я лежу в гамані вашого брата, великого маляра Лейлека. Ось він піднімається, дістає мене з гамана й показує вам. Здрастуйте, здрастуйте, здоровенькі були, талановиті митці та наші гості. Ваші очі загораються, серця застукотіли, лишень полум'я світильника впало на мене, і ви вже заздрите моєму господареві майстру Лейлекові. Що ж, не дивно, адже ж тільки я — належна оцінка малярського хисту.

Майстер Лейлек за останні три місяці отримав аж сорок сім золотих монет, таких самих, як я. Всі ми — в цьому гамані, погляньте: Лейлек-челебі не ховає нас десть під подушкою. Він знає: в Стамбулі ніхто з малярів стільки не заробляє. Я пишаюся, що в малярському колі гроші визнають мірилом хисту і завдяки їм припинилися безглузді чвари. Раніше, коли ми жлуктили каву, а в голові ніяк не світлішало, між художниками з курячими мізками щовечора не втихали суперечки: ти — не такий обдарований, як я, окрім мене, ніхто не тямиться на фарбах, мої зображення дерев і хмар — неперевершені. Врешті, як завжди, доходило до бійки й хтось залишався без зубів. Нині ж я володарка всього, все йде по-моєму, я принесла злагоду, підтримую порядок і спокій у малярському цеху. Я — достойна винагорода, навіть для малярів, рівних гератським майстрам.

Ви можете мене обміняти на всяку всячину, як от: п'ятдесят частину, або одну ногу молодій вродливої наложниці; добротне цирюльницьке дзеркало на дереві волоського горіха в кістяній рамці; прекрасно розписану, оздоблену сріблом скриню із

зображенням сонця та висувною шухлядою; сто двадцять паляниць свіжого хліба; домовину й землю під могили на трьох осіб; срібний амулет на руку; десятку частку коня; дві ноги старої товстої наложниці; буйвола; два чудових китайських блюда; мисливського сокола разом із кліткою; десять глеків вина "панайот"; годину райських утіх із найвідомішим на землі хлопчиком Махмудом; і багато чого іншого, що й не згадаєш. Я — місячний заробіток тебрізця дервіша Мехмета та подібних йому перських знаменитостей, котрі працюють у малярському цеху нашого падишаха.

Перед тим як потрапити до Лейлекових рук, я чимало часу пролежала в брудній шкарпетці вбогого шевчука. Бідолаха щоночі лягав спати, й поки його зморював сон, стискаючи мене в жмені, перераховував ті речі, які зможе за мене придбати. Його мрії, просто поетичні рядки, солодкі, наче колискова, переконали мене, що за гроші можна купити все.

Атож. Й ось що спало мені на думку. Якби я розповіла про свої пригоди, то вони б склали томи книг. Ми тут усі свої. Якщо ви нікому не розп'якаєте й не будете ображати Лейлека-ефенді, то я поділюся з вами однією таємницею. Присягаєте?

Гаразд. Зізнаюся. Я — не справжня монета османського султана двадцять другої проби, яку випустили на монетному дворі Чемберліташу. Я — підробка, виготовлена в Венеції з фальшивого золота. Мене привезли сюди й збули як стопроцентні османські гроші. Я вдячна вам за ваше співчуття й розуміння.

Наскільки мені пощастило рознюхати, Венеційський монетний двір уже роками займається цією справою. Однак до останнього часу тамтешні г'яури карбували з золота найнижчої проби власні дукати, котрі масово завозили на Схід. Османи ж вірять кожному написаному слову, а на фальшивих дукатах — ті ж написи, що й на справжніх. Османам навіть на думку не спало перевірити вміст у них благородного металу, тому фальшиве венеційське золото цілковито заповонило Стамбул. Аж потім люди почали відрізняти несправжні монети, де майже сама мідь, за їхньою твердістю. Монети стали пробувати на зуб. Скажімо, згораючи від любовної пристрасті, ви летите, мов на крилах, до чарівного вродливого хлопчика Махмуда, якого кохає весь світ. А Махмуд спершу бере до свого ротика монетку, а не дещо інше. "Підробка", — каже він, і у вас не година райської насолоди, а півгодини. Венеційські г'яури побачили, що їхні дукати зазнали невдачі, і вирішили: ну ж бо, підробімо османське золото, вони знову не помітять.

Відкрию вам очі на нинішню проблему. Венеційські г'яури карбують на монетах точнісінько такі самі зображення, як у нас, але ж гроші — фальшиві.

Нами забили залізні скрині, й бурхливі морські хвилі принесли нас із Венеції до Стамбула. Я опинилася в роті міняйла, де смерділо часником. Чи не в ту ж мить у його крамницю зайшов наївний селянин, котрий хотів обміняти свого золотого. "Дай-но гляну, чи твій золотий не фальшивий", — сказав пройдисвіт-мінйало й спробував монету на зуб.

У його роті я зустрілася із золотим селянином і побачила, що це справжнісінька монета османського султана. "Ти — підробка", — звинуватила та мене, коли ми

зіткнулися у вирі часникового смороду. То була чистісінька правда, але її зверхність зачепила за живе, і я, збрехавши, випалила: "Будь чесна, підробка — ти сама!"

Сільський бевзь якраз тоді вихвалявся: "Мій золотий не може бути фальшивим! Я закопав його в землю двадцять років тому. Тоді народ не дурили".

Мене розбирала цікавість: що ж буде далі? Тут міняйло дістає з рота не того золотого, що дав селянин, а мене, й говорить: "Забирай своє добро. Мені фальшиві гроші мерзенних г'яурів не потрібні. Й тобі не соромно?" — шпигонув він затурканого селяка. Той щось відповів і, забравши мене, посунув до іншого міняйла. Від нього він почув те ж саме, що й від попереднього, і схопився за серце. Зрештою, селянин обміняв мене на дев'яносто акче. Таким був початок мого нескінченного семирічного ходіння по руках.

Із гордістю скажу вам, що зазвичай я мандрувала Стамбулом як справжня монета з гаманця до гаманця, з кушака до кишені. Моїм жахливим видінням було лежання роками в глекові, заритому під якимось каменем. І це випало на мою долю, проте в неволі я томилася недовго. Майже всі, кому я потрапляла до рук, особливо ті, котрі дізнавалися, що я аж ніяк не зі щирого золота, хотіли мене спекатися. Я ще не зустрічала когось, хто б застеріг дурного покупця, що я — фальшива. Зате немало було таких, які відвалювали за мене сто двадцять акче, не підозрюючи, що я за штучка. Тільки ж уторопавши, що їх обкрутили навколо пальця, вони скаженіли, рвали на собі волосся й побивалися доти, доки ошукають наступного невдачу. Однак їм довго не щастило обшахрувати кого-небудь (бо злилися й поспішали), тож вони на всі застави ляляли того, хто їм мене підсунув, маючи його за аморального типа.

За останні сім років я змінила в Стамбулі п'ятсот шістдесят господарів. Немає дому, крамниці, базару, мечеті, церкви або синагоги, де б я не побувала. За сім років, як і передбачала, про мене розпустили безліч пліток, навігадували легенд, а що набрехали! Мені безперестанку закидали, що я вже нічого не варта, що жорстока, що мої очі засліплені, що мене теж ваблять гроші, що світ тримається на мені, — і це трагедія, що за мене купиш усе; обзивали мерзенною, нечистою, брудною. А ті, котрі знали, що я фальшива, лютували найдужче й ганили мене ще огиднішими словами. З падінням моєї справжньої цінності зростає моя оманлива цінність. Але, незважаючи на всі болючі образи, вигадані наклепи, я пересвідчилась: у своїй більшості народ мене любить. І ось що я думаю: в наш час, коли люди байдужі одне до одного, чудово, що є та річ, яка прагне, аби любов звеселяла людські серця.

Я не оминула жодного кварталу, жодної вулиці, жодного стамбульського закутка, мені знайомі руки як євреїв, так і абхазів, як арабів, так і мінгрелів. Якось у гаманці одного ходжі з Едірне, котрий прямував до Маніса, я покинула Стамбул. Дорогою нас перестріли розбійники з криками: "Життя або гроші!" Горопашний ходжа хутко запхав нас у свій задній прохід — сховав. Тут смерділо ще гірше, аніж часником у роті міняйла. До того ж було страшенно незручно. Та потім трапилося найгірше, що може трапитися. Грабіжники більше не питали: "Життя або гроші?!", а поставили ходжу перед вибором "Чесність або життя!", і вишикувалися в чергу перед його задом. Не хочу навіть згадувати,

чого ми натерпілися в тій невеличкій дірці. Ось чому я не люблю попадати за межі Стамбула!

У Стамбулі мене завжди шанували. Молоденькі дівчата цілували мене, наче хлопців зі своїх мрій, зберігали в оксамитових калитках, під подушками, поміж пишними грудьми, в спідній білизні, ногами, прокидаючись, мацали, чи я не зникла. Мене ховали в лазні, в печі, чоботях, у слоїках з чудовим ароматом, в потаємній кишеньці напханого сочевицею мішка повара. Я обходила цілісінький Стамбул то в кушаках з верблюдячої шкіри, то в шовкових єгипетських підкладках, то в черевиках, утеплених сукном, то в глибоких шароварах. Годинникар П'єтро засунув мене в годинник з боєм, а один грецький бакалійник — у бринзу. Мене загортали в сукно разом із печатками, коштовностями, ключами, запихали в димарі, печі, під віконні рами, у солом'яні подушки, в тайнички шаф і прискринки скринь. Глави родин одно зривалися з-за обіднього столу й кидались перевіряти, чи я на своєму місці, жінки без усякої потреби смоктали мене, наче льодяника, діти, безперестанку нюхаючи мене, запихали собі в ніздрі, старі, котрі давно стояли однією ногою в могилі, не мали спокою, якщо сім разів на день не дістануть нас зі шкіряного капшука й не натішаться. Одна чепуруха-черкеска без спочину щодня прибирала в домі, а після того витрушувала нас на долоню й терла, терла щіткою. Одноокий міняйло постійно вибудовував із нас стовпчики, носильник, який пахнув козолистом, разом із сім'єю милувалися нами, немов малюнками, а ще був майстер по заставках — його вже немає живого, отож ім'я згадувати не обов'язково — він щовечора розбивав нас на різні купки, перекладаючи з однієї в іншу. Я плавала човнами з червоного дерева, бувала в палацах, жила в книзі, виданій у Гераті, у взутті, яке пахло трояндами, під покривалом в'ючного сидла. Я перебачила сотні рук: брудних, волосатих, пухких, масних, тремких, старечих. Я просякнута запахами опіумних курилень, майстерень, де виливають свічки, копчених скумбрій та поту всіх стамбульських жителів. Після описаних пригод і переживань, я потрапила в гаман клятого бандюги, який у нічній п'яні перерізав горлянку черговій жертві. У своєму гадючому домі він плюнув на мене й сказав: "Тьху! Все через тебе!" Я почувалася такою скривдженою, що хотілося взяти й зникнути.

Та якби це сталося, то маляри не змогли б вирізнити з-поміж себе обдарованих і нездарних, вони б передушили один одного. Тому я й далі живу й прийшла сюди в калитці найталановитішого, наймудрішого з художників.

А якщо ви ще кращі, то доведіть — добудьте мене.

20. Моє ім'я — Кара

Що відомо батькові Шекюре про наше з нею листування? Судячи з її листа, Шекюре — сором'язлива донечка, котра боїться свого татка, і між ними не могло бути жодних розмов про мене. Таким би мав бути мій висновок, проте я відчував, що це не так. Хитрі погляди перекупки Естер, казкова поява Шекюре у вікні, рішучість, з якою Еніште послав мене до малярів, і безпорадність, що прозвучала в проханні прийти сьогодні вранці до нього, — все це насторожувало.

Тільки-но я прийшов, Еніште, вмостившись напроти мене, почав розповідати про

портрети, побачені у Венеції. Як посол опори світу нашого султана, він відвідав там чимало палаців, багатющих домів, церков. Оглянув тисячі облич, зображених на натягнутому полотні, дереві, стінах. "Людські лиця не схожі між собою, кожне саме по собі!" — вигукнув він. Еніште аж п'янів од розмаїття портретів і фарб, його приголомшили приємні, а особливо суворі обличчя, легкість променів, які на них падали, розум, яким світилися намальовані очі.

— Там усі замовляють власні портрети, неначе охоплені невідомою пошестю, — промовив він. — Усі венеційці. Кожен, хто заможний і сильний, бажає, аби спомини про нього не вмирали, аби щось нагадувало про його існування. Тому й замовляють портрети, які водночас свідчать про владу, багатство і впливовість. Також через портрети венеційці натякали, що вони не такі, як решта, що вони — інші.

Еніште говорив зневажливо, ніби засуджуючи заздрощі, пиху, жадібність венеційців, та коли він розповідав про портрети, його очі іноді заворожено спалахували, наче в дитини, а вид оживав.

Покровителів живопису, принців, магнатів, аристократію настільки полонила мода на особисті зображення, що ті гяури вимагали, аби їх малювали на стінах храмів у сценах з Євангелія й релігійних міфів. Наприклад, розглядаєш сцену похорону святого Стефана... Ха! А серед тих, хто ридає на його могилі, — обличчя принца, котрий нещодавно самовдоволено, мало не співаючи від радості, хизувався перед тобою настінним живописом свого палацу. Або ось — фреска, на якій від однієї тіні святого Петра зцілюються хворі. Скраю, в нещасному, який корчиться від болю, ви розпізнаєте брата ввічливого господаря дому, здоровішого за кабана. Ви будете розчаровані. Наступного дня, на картині з сюжетом про воскресіння мертвих, ви можете побачити неживою людину, яка мить тому сиділа разом із вами за обіднім столом і запихалася їжею.

— Та дехто зайшов у своїх видумках ще далі, — злякано пробелькотів мій дядько, ніби боячись накликати шайтана. — Дехто, аби лиш потрапити на полотно чи фреску, погоджується, щоб його зображували гончарем посеред натовпу або безсердечною тварюкою, котра разом із іншими каменує блудницю, або — вбивцею з руками в крові.

— Те, що ви розповіли, дуже нагадує книжки, де переписані древні перські легенди. На ілюстраціях, замість їхніх героїв, ми бачимо шаха Ізмаїла. Або надibuємо на зображення правителя Тимура в оповіді про Хосрова й Ширін, — утрутився я в його монолог, перейнявшись почутим.

Наче лине якийсь шум із сусідньої кімнати?

— Але складається враження, що ті європейські картини створені, аби наганяти на людину страх, — відповів Еніште. — І не тільки венеційською могутністю та заможністю, яку вони демонструють. Венеційці намагаються переконати нас, що людське буття у всесвіті є чимось загадковим та особливим. Не схожі між собою обличчя, очі, постави й кожна складка одягу, від якої падає тінь, — все це відображає незбагненність людини й повинне пробуджувати в наших душах страх.

Дядько розказав, як був заблукав у галереях портретів однієї розкішної вілли на

березі озера Комо[123]. Її власник, схилений на живопису, зібрав там унікальну колекцію портретів усіх знаменитостей європейської історії, від королів до кардиналів, від вояків до поетів.

— Гостинний господар із гордістю водив мене по галереях, однак я захотів поблукати по них на самоті, й він залишив мене. Видатні г'яури здавались на полотні живими, деякі дивилися просто мені в вічі. Портрети були неперевершені, вони немов заміняли людей у цьому світі. Їхнє зображення видалося мені магічним дійством, а неподібність облич настільки приголомшувала, що я відчував себе безсилою, недосконалою істотою. Якби мене намалювали в такому стилі, то я б збагнув сенс власного життя, — думалося тоді.

Еніште усвідомив, що зацікавлення портретом витіснить з його розуму обожнювання незмінного й неповторного ісламського малярства, заснованого гератськими майстрами. Він злякався своєї пристрасі.

— Я неначе захотів теж відчувати себе іншим, не схожим на всіх, — докинув він.

Прагнення відчувати себе особистістю проникло в кожен куточок душі Еніште, ніби спокуса гріха, — ми його боїмося, проте шайтан підбиває нас.

— Як передати свої відчуття? Це неначе спокуса грішника, неначе возвеличення себе супроти Аллаха, надання величезної ваги власному "я", однаково, що поставити себе в центр усесвіту.

Згодом дядькові Еніште спало на думку, що портрет — предмет дитячих гордощів у руках європейських майстрів — може слугувати нашій вірі й зміцнювати могутність Його Величності падишаха.

Тоді ж у дядька народилась ідея створити книгу із зображеннями султана та ілюстраціями, які б символізували його внутрішній світ. Однак коли повернувся до Стамбула й почав переконувати Його Величність, що малюнки в стилі європейських художників вийдуть неперевершеними, той спершу категорично заперечував:

"Основа книжки — оповідь, — говорив султан. — А гарний малюнок — її вишукане довершення. Якщо я вигадую малюнок, який не стосується оповіді, то він зрештою стане ідолом. Ми не зможемо повірити в реальність неіснуючої оповіді, але повіримо зображенню на папері. Так колись поклонялися каабським ідолам, поки наш Пророк знищив їх. Скажімо, як ти намалюєш цю гвоздику або отого мого нахабного карлика, якщо вони не є частиною оповіді?" "Показуючи красу гвоздики, її винятковість", — відповів Еніште. "А потім що? Коли укладуть книгу, помістиш квітку в центрі світу?"

— Мною опанував страх, — зізнався мені Еніште. — Я занепокоївсь, побачивши, куди мене заведуть роздуми падишаха.

Мій дядько злякався, що ставить у центр усесвіту не Аллаха, а щось інше, зрозумів я.

"Потім ти зажадаєш повісити на стіну зображення карлика в центрі всесвіту? — запитав тоді падишах, викриваючи страх Еніште, про який я вже здогадався. — Але малюнки не можна вішати на стіни. Якщо ми повісимо малюнок на стіну, то хоч хай би якими були наші наміри, по деякому часі почнемо йому поклонятися. Будемо, як г'яури.

Якби я, боронь Боже, увірував, що пророк Іса[124] є Аллахом, то вважав би, що Аллаха можна бачити в нашому світі, а тим паче, що Він може перебувати в людині. І я б теж тоді вішав зображення людей на стіни. Ти хоча б розумієш, що ми почнемо поклонятися кожній картині на стіні, навіть не розрізняючи їх?"

— Я чудово розумів його, — сказав мені Еніште. — Так розумів, що навіть боявся разом із ним розмірковувати далі.

"Тому я не даю згоди вивішувати своє зображення на стінах", — промовив падишах.

— Але він хотів цього, — прошепотів Еніште, по-диявольськи посміхаючись до мене.

Тепер настала моя черга боятися.

"Та я бажаю мати одне власне зображення в стилі європейських малярів, — признався падишах. — Щоправда, воно мусить бути захованим серед сторінок якоїсь книги. Що то буде за книга — відповідатимеш мені ти".

Еніште знову посміхнувся до мене тою ж шайтановою посмішкою, через яку мені здавалося, що переді мною не мій дядько, а хтось інший.

— Я був приголомшений і схвилований, — розповідав він. — Його Величність падишах звелів мені негайно взятися до книги. У мене аж голова пішла обертом від щастя. Падишах хоче, аби книга була подарунком венеційському дожеві, до якого знову пошлють мене. У рік закінчення першого тисячоліття від Хіджри книга має стати свідченням, непереможної могутності нашого найвеличнішого султана, халіфа Ісламу. Однак, аби про неї наперед не пронюхали венеційці й вона не посіяла розбрат у малярському цеху, султан звелів, щоб роботу над книгою я тримав у таємниці. Ось так, із натхненням і без найменшого розголосу, я почав працювати над ілюстраціями.

21. Я — ваш Еніште

Отож у п'ятницю вранці я став розповідати йому, що то має бути книга із зображенням нашого падишаха в стилі європейських художників. Почав з того, як поділився з падишахом своїми враженнями про венеційські портрети й умовив його видати книгу. Та моїм прихованим наміром було спонукати Кару написати тексти до ілюстрацій, чого мені досі не щастило зробити.

Я розповів, що більшість малюнків уже готові, а останній — у стадії завершення.

— Є й зображення смерті, — говорив я, — воно має символізувати спокій і мир у душі падишаха; кмітливому малярові Лейлеку я замовив малюнок дерева, також у книзі зображений шайтан, ще намальовані кінь, який несе нас у незвідані далі, всезнаючий і вічно підступний пес, гроші... Ілюстрації талановитих малярів вражаючі, геніальні. Тобі варто лиш кинути оком, аби відразу збагнути, яким має бути текст до них. Поезія й живопис, колір і літера — їх еднають братні узи. Ти це знаєш.

Мені подумалося: казати йому, що вирішив видати за нього свою доньку? Невже він житиме разом із нами в цьому домі? Та я спам'ятався: зараз він тебе уважно слухає, щире лице, мов у дитяти, — не вір: вкраде Шекюре й шукай вітра в полі. Але, окрім Кари, мені немає з ким закінчити книгу.

Після п'ятничного намазу я розповів йому про найбільший винахід італійських майстрів — тіні на картині.

— Наприклад, ми змальовуємо вулицю: хтось іде, хтось стоїть, хтось перекидається словами й роззирається навколо. Наше завдання — передати тіні, як це роблять європейські художники. На вулиці вони найбільше впадають в очі.

— А як відтворити тінь? — запитав Кара.

Час від часу я помічав якусь нетерплячість у його поведінці. То він крутив у руках монгольський каламар, який сам приніс, то брав кочергу й розворушував вогонь у каміні. Іноді мені здавалося, що він хоче гахнути тою кочергою по моїй голові й убити мене, бо я віддаляю мистецтво від Аллаха, бо зраджую майбутнє нашого живопису й творіння фантазій ґератських митців, бо схилив на свій бік падишаха. Іноді Кара довго сидів без жодного поруху й не відривав свого погляду від моїх очей. Я буду твоїм рабом доти, доки Шекюре стане моєю, ніби говорив він. Наче в ті часи, коли він був дитиною, я вивів Кару в сад, по-батьківськи звертав його увагу на дерева, на те, як сонце ніжить листя промінням, як тане сніг, я намагався пояснити йому: чому будинки на нашій вулиці здаються меншими, коли ми від них оддаляємося. Та це був помилковий хід. Тієї одної прогулянки вистачило, аби я зрозумів, що стосунки батька-сина, які колись ріднили нас, давно втрачено. Кара демонстрував терпіння — свідчення того, що замість його дитячої цікавості, жадоби до знань тепер існують лиш божевільні нісенітниці про кохання до моєї дочки. Тягар дванадцятирічних мандрів залишив глибокий слід у його душі, пилюка тих міст, країв, де він побував, осіла на його серці. Він видавався ще виснаженішим, аніж я, й мені стало його шкода. По-моєму, Кара гнівається на мене не тільки через те, що дванадцять років тому не видав за нього Шекюре — то було неможливо. Він гнівається, бо я захоплююся малюнками, котрі не належать мусульманським митцям і не створені в стилі легендарних ґератських майстрів, ще й настирно втовкмачував йому це безглуздя. Тому я й уявив, що смерть мені заподіє рука Кари.

Але я його не боявся, навпаки: сам намагався залякати небожа. Інтуїція підказувала мені, що написання текстів на моє прохання кине його в лабеті страху.

— Людина може й повинна ставити себе в центр світу, — сказав я й додав: — Один з майстрів цеху дуже вдало, прекрасно зобразив смерть. Ось подивися.

Так я став йому показувати ілюстрації, над якими мої маляри працювали цілий рік. Спершу він дещо ніяковів, навіть боявся. Та, побачивши малюнок смерті, Кара відразу збагнув, у чому тут суть. Художник працював над зображенням, натхнений сценами людських кончин із "Шахнаме", мініатюрами, на яких Ефрасіяб стинає голову Сіявушу, Рустем убиває Сухраба, й не підозрюючи, що це його син. Похорон покійного султана Сулеймана відтворено в траурних кольорах і важких тонах, на ілюстрації було видно тіні, які я намагався передати власним пером, наслідуючи європейських митців. Я звернув увагу небожа, як на малюнку хмари й горизонт зливаються в пекельну глибину. Зображення смерті теж робилося за зразком венеційських портретів, де кожен штрих указує на особистість, — нагадав я Карі. Смерть була людиною, ні на кого не схожою.

— Не вистачить слів, щоб описати, наскільки художник прагнув показати її

несхожість з іншими як людини, — промовив я. — Поглянь, поглянь на її очі. Той, хто розглядатиме це зображення, боїтиметься не смерті, а її людської одержимості бути винятковою, не такою, як усі. Роздивись ілюстрацію й склади до неї оповідь. Розкажи про смерть. Ось папір, чорнило й калям[125]. Твою оповідь я відразу віддам каліграфові.

Він мовчки розглядав малюнок, а потім запитав:

— Чия це робота?

— Келебекова. Він найобдарованіший. Майстер Осман обожнює його.

— А подібний малюнок цього пса я вже бачив у кав'ярні, де виступає меддах. Але той пес — на цупкішому папері.

— Більшість моїх художників прив'язані душею до майстра Османа та цеху, не вірять у мою книгу й у те, чим самі займаються. Уявляю, як пізньої ночі вони сунуть звідси до кав'ярні, де безсовісно знушаються з мене й ілюстрацій, над якими працюють заради грошей. Якось падишах, завдяки моїй наполегливості, замовив свій портрет молодому венеційському малярю при їхньому посольстві. А згодом звелів майстру Осману скопіювати його в малюнок у тому ж стилі. Змушений наслідувати венеційського художника, Осман звинуватив мене в тому, що йому доводилося червоніти від сорому за той малюнок. Він мав рацію.

Цілий день я показував Карі ілюстрації, показав усі, крім останньої, котру ніяк не закінчу. Я заохочував його написати до них оповіді, ділився думками про характер моїх малярів, підраховував гроші, які їм плачу. Про що ми тільки не говорили: навіть про перспективу в зображенні, чи не суперечить ісламу зменшення об'єктів на задньому плані малюнка в міру віддалення від нас, а також про бідолаху Заріфа-ефенді, причиною чия смерті стало чиесь сріблολюбство.

Збираючись додому, Кара дав слово, що прийде наступного ранку. Я був упевнений: завтра він знову слухатиме історію моєї книги. Стоячи на порозі, я вслухавсь у відлуння людських кроків; чимось моторошним дихала ця холодна ніч, вона нашіптувала мені, що мій убивця не спить і не знає спокою, він дужчий за мене й мою книгу, він ще краще, ніж я, знається з шайтаном.

Я міцно причинив двері, підперши їх старим величезним глеком для води, в якому ріс базилік, загорнув жар попелом і вже хотів лягати, аж бачу — напроти мене стоїть Шекюре в білій нічній сорочці, що робила дочку схожою на примару.

— Ти остаточно вирішила поєднати свою долю з цим чоловіком? — запитав я її.

— Ні, татусю. Я давно відмовилась од шлюбу. До того ж я заміжня.

— Якщо ти досі бажаєш вийти за нього, то я дам свою згоду.

— Ні, я не хочу його.

— Чому?

— Бо вам це не до вподоби. Я не можу стати нареченою того, кого ви не хочете бачити поруч зі мною.

Дотліваючі жаринки згаслого багаття на якусь мить сяйнули в її очах. Вони були зволожені слізьми, однак не від розпуки, а від люті. Та голос Шекюре не видавав.

— Кара тебе дуже любить, — сказав я, ніби відкриваючи таємницю.

— Я знаю.

— Він слухав мене весь день, бо більше закоханий у тебе, аніж у мистецтво.

— Головне, аби він закінчив вашу книгу.

— Якогось дня повернеться твій чоловік.

— Не знаю чому, можливо, я зовсім охолола до нього, але цієї ночі я назавжди зрозуміла, що мій чоловік більше не повернеться ніколи. Мій сон не може обманювати мене. Його вбили. Він уже давно кормить своїм тілом хробаків і гайвороння.

Останні слова вона вимовила якось злісно й пошепки, ніби переживала, що їх почують поснулі діти.

— Якщо мене вб'ють, — сказав я, — то книгу, якій я віддавав свої останні сили, маєш закінчити ти. Така моя воля. Заприсягни, що виконаєш її.

— Присягаю. Але хто працюватиме над вашою книгою?

— Кара. Ти зможеш примусити його.

— Таточку, ви, по суті, й без того вмовили його. Моя допомога вам не потрібна.

— Твоя правда, проте він слухається мене завдяки тобі. А якщо мене вб'ють, то Кара, злякавшись, може відмовитись од роботи над книгою.

— Тоді йому ніколи не бачити мене своєю, — відповіла моя мудра донька й усміхнулася.

З чого я взяв, що вона всміхнулася? Протягом усієї розмови я нічого не бачив у темряві, окрім тих миттєвих спалахів її очей. Ми напружені стояли одне напроти одного посеред кімнати.

— Ви обмінюєтеся між собою звістками, знаками? — запитав я, не втримавшись.

— Як ви могли про таке подумати?!

Запала довга прикра мовчанка. Десять далеко завив собака. Я трохи змерз, і тілом пішли дрижаки. Кімнату вже окутала суцільна пітьма, ми не могли бачити одне одного, лише відчували. Враз ми обоє кинулись обніматися. То були міцні, дуже міцні обійми. Шекюре розплакалася, побивалась, як їй бракує мами. Я поцілував доньчине волосся, воно пахло, як у її матері, і ніжно погладив по голові. Потім відвів її до дітей, які спали, притулившись братик до братика, і уклав доньку в ліжко. Прокрутивши в голові події двох останніх днів, позбувся будь-яких сумнівів — Шекюре листується з Карою.

22. Моє ім'я — Кара

Я повернувся додому вночі. Відкараскавшись од господині, яка швидко почала себе вважати моєю матір'ю, мерщій замкнувся у власній кімнаті, простягся на матраці й думав про свою Шекюре.

Почну зі звуків у домі Еніште. Я стежу за ними з азартом гравця. Після дванадцяти років я вже двічі відвідав будинок коханої, а ми не зустрілися в ньому й мигцем. Та з іншого боку, їй, мов чарівниці, щастило незримо бути зі мною. Я впевнений: вона довго нишком мене розглядає, придивляється як до майбутнього чоловіка і отримує від цього насолоду, ніби від гри в кмітливість. Тому я вважав, що теж її постійно бачу. Тепер я чудово розумію слова Ібн аль-Арабі, що кохання дарує здатність видіти того, кого не

видно, завжди відчувати поруч того, хто десь далеко.

За звуками в домі, за шумом, порипуванням мостин я здогадався, що Шекюре за мною стежить. А ще трохи — й стало зрозуміло: вона з дітьми — в сусідній кімнаті. Адже ж було чути, як дітлахи сваряться й тузять одне одного, хоч і намагаються не галасувати, бо матуся кидає грізні погляди з-під насуплених брів. То почувся шепіт, але не такий, коли стараються не відірвати когось од намазу, а навмисний, неприродний. За ним — хихикання.

Ще пізніше зайшли й вони — Шевкет із Орханом, їхній дід саме розповідав про дивовижність світла й тіні. А дітлахи ж перед тим подавали нам на таці каву. Не можливо було не помітити їхні старанність і продумані до дрібниць рухи. Подавати каву — справа Хайріє, отже, тут приклалася Шекюре, мабуть, для того, щоб діти наперед познайомилися з тим, хто стане їхнім батьком, і дізнатися про враження малих від цього чоловіка. Я сказав Шевкетові: "Ой які в тебе гарні очі!" — і обернувся до Орхана, аби той не заздрив: "У тебе теж". Несподівано я дістав з кишені й кинув на тацю бліду пелюстку гвоздики, потім розцілував хлопчаків у щоки. Ну а згодом із-за стіни почулися сміх і хихотіння.

Іноді цікавість просто не давала мені спокою: за якою шпариною причаїлось око Шекюре, в якійсь зі стін, зачинених дверях чи, може, навіть у стелі, під яким кутом на мене дивляться? Я кидав оком то на тріщинки в стінах, то взагалі невідомо куди, робив свої припущення й уявляв, як-то там стоїть Шекюре. Водночас мої пусті підозри пробуджувала будь-яка інша чорна цятка. Я розумів, що за нею порожньо, але зривався з місця, тим самим проявляючи неповагу до дядька, який не стуляв рота, і я починав задумливо човгати по кімнаті взад-уперед, вдаючи, що дуже вражений, ловив кожне слово дядька Еніште, а сам усе наближався до тої чорної цятки на стіні.

За якоюсь шпариною — очі Шекюре, а я не можу їх побачити. Через крах своїх мрій я геть занепав духом. Мене оповила якась незрозуміла самотність і напала нетерплячка, ніби в людини, що нудить світом.

Іноді ж я до кінчиків пальців відчував на собі погляд Шекюре: вона дивиться на мене — я був настільки переконаний у цьому, що починав уходити в роль парубка, котрий, аби сподобатися коханій дівчині, вдає з себе розумнішого й дужчого, ніж є насправді. Минуло ще небагато часу, й мені спало на думку, ніби Шекюре з дітьми порівнюють мене з її зниклим чоловіком, їхнім батьком, який ніяк не повернеться з війни. Аби відігнати настирні думки, я зосереджувався на словах дядька Еніште, що розповідав про портрети венеційських знаменитостей. Ті люди уславилися, як святі, котрі пройшли крізь біль і муки, вони вславилися, як чоловік Шекюре, завдяки дужим рукам, довгій шаблі й стятим головам, про них написано книги, де вміщено їхні зображення. Я хотів бути подібним до видатних венеційців, але лише тому, що про них Шекюре чула від батька. Еніште намагавсь описати дивовижність портретів і з яким натхненням вони створені. Він дивився на мене як на близьку людину, хоча я так не вважав. Слухаючи його, щосили намагавсь оживити ті зображення в уяві, однак у мене нічого не виходило, тож відчував себе розбитим, нищим у власних очах.

Раптом у кімнаті знову з'явився Шевкет. Він рішуче сунув у мій бік. А от серед деяких арабських племен та черкеських народів Кавказу заведено, що найстарший у сім'ї хлопець цілує руку гостеві не тільки вдома, а навіть надворі, вибігаючи назустріч, — майнуло мені. Я вирішив, що Шевкет хоче поцілувати мою руку й, не розмірковуючи, простяг її йому. В ту ж мить десь там за стіною розлігся регіт Шекюре. Вона сміється з мене? Я розхвилювався й, рятуючи ситуацію, схопив Шевкета та розцілував його — може, цього від мене чекали. Мої дії перервали монолог Еніште. Я не хотів, щоб він розцінив їх як ознаку неповаги, й усміхнувся. А сам принохувався до запаху, що линув од Шевкета. Парфуми його матері? Коли ж помітив у своїй руці якийсь клаптик паперу, то Шевкетова спина вже віддалялась.

Уторопавши, що клаптик паперу — цидулка від Шекюре, я міцно стиснув його в кулаці, ніби якусь коштовність, і, одурілий від радості, мало не завсміхався до Еніште. Цидулка — хіба це не остаточний доказ пристрасних почуттів та бажань Шекюре? Несподівано в мене перед очима постала картина, як ми з Шекюре кохаємося, мов божевільні, шалено, до нестями. Мої неймовірні фантазії ось-ось стануть реальністю, непохитно вірив я, і так захопився, що мій прутень настовбурчився. Чи помітила це Шекюре? Аби відволоктись, я довго слухав Еніште.

Слухав дуже довго. Потім дядько відійшов, щоб показати мені інші ілюстрації до книги. Я розгорнув цидулку, що пахла жимолостю, дивлюсь — а в ній жодного слова. Я не повірив власним очам і крутив її на всі боки.

— Вікно, — промовив Еніште. — Перспективу в живопису можна порівняти з поглядом на світ із вікна. Що за папірець?

— Просто пустий папірець, Еніште-ефенді, — відповів я, а за хвилину підніс його до носа й принохався.

Після обіду, гидуючи сідати на горщик Еніште, я, відпросившись, пішов до нужника в садку. Надворі було страшенно холодно. Я хутко зробив свою справу, а дорогою назад мене перестрів Шевкет. Він ехидно мовчав. Шевкет випорожнив горщик у нужник, надув свої пухкенькі щічки й впився в мене гарненькими оченятами.

— Ти коли-небудь бачив дохлого кота? — запитав він.

Його ніс був копія маминого. Чи спостерігає вона зараз за нами? Віконниці вікна, в якому я її побачив вперше після дванадцяти років, були зачинені.

— Ні.

— Показати тобі дохлого кота з дому єврея, що повісився?

Не чекаючи моєї відповіді, він попростував на вулицю. Я пішов за ним. Пройшовши кроків сорок-п'ятдесят замерзлою багнюкою, ми опинилися в занедбаному садку. Тут тхнуло прілим листям і пліснявою. Попереду за сумними деревами мигдалю й інжиру стояв жовтий будинок. Він ніби зачаївся в безлюдній місцині. Шевкет, мабуть, не раз тут бував, бо впевнено почалапав до дверей і зайшов усередину.

В домі було пусто, але здавалося, ніби тут живуть, — холоду й сирості не відчувалося.

— Чий це будинок? — запитав я.

— Єврея. Після смерті чоловіка його вдова з дітьми поселилася в єврейському кварталі біля пристані Єміш. Тепер будинок продають через перекупку Естер.

Він пішов у куток кімнати.

— Кота немає. Втік, — обіззався Шевкет.

— Дохлий кіт утік?

— Мерці блукають. Так каже дідусь.

— Не мерці, а їхні душі.

— Звідки ти знаєш?

Хлопчик із серйозним виглядом тримав горщик, міцно обхопивши його руками.

— Бо знаю. Ти часто тут буваєш?

— Мама з Естер бувають. Сюди збігаються привиди, та я їх не боюся. Ти убив хоча б одну людину?

— Так.

— Скількох?

— Небагато. Двох.

— Шаблею?

— Шаблею.

— Їхні душі блукають?

— Не знаю. В книжках написано, нібито блукають.

— У дядька Хасана є червона шабля, рубає все, до чого доторкнеться. А ще є кинджал з рубіновим руків'ям. Це ти вбив мого батька?

Я здвигнув плечима:

— А як ти знаєш, що він мертвий?

— Мама вчора сказала. Він більше не повернеться. Їй приснився сон.

Заради своїх жалюгідних інтересів, заради похоті, чиє полум'я все розгоряється, заради кохання, яке розбиває наші серця, ми готові на найнегідніші вчинки. Здатні на ницість і заради шляхетних цілей. Я остаточно вирішив, що усиновлю тих сиріт і, повернувшись у дім, ще уважніше слухав їхнього діда. Еніште підбивав мене закінчити книгу, написати тексти до ілюстрацій.

Показав мені малюнки. Розповім, наприклад, про ілюстрацію з конем: на ній немає людей, лише кінь — і нічого довкола. Але я завмер від зачудування. Один кінь, та мов наяву, здавалося, що вершник кудись відійшов і зараз хтось вигулькне з-за куща, намальованого в казвінському стилі. Так спрацьовує уява незалежно від вашого бажання, адже ж кінь — породистий, і на ньому — сідло. Можливо, той, хто його осідлає, буде при зброї. Безперечно, малюнок таємно зробив хтось із видатних майстрів малярського цеху. Художник, який приходив сюди вночі, відтворював коня на папері з пам'яті, як частину певної оповіді. Не інакше. Він тисячі разів бачив скакунів на ілюстраціях у сценах війни та кохання. Еніште ж спрямовував художника, як зобразити коня в європейському стилі. Мабуть, давав вказівки: "Вершника не малюй", "Там нехай стоїть дерево, але невеличке".

Еніште платив чималі гроші за кожен малюнок, а ще живописця приваблював

незвичайний стиль. Ось чому охоче сидів поруч з Еніште й творив дивні ілюстрації, анітрохи не подібні на ті, до яких звик і знав напам'ять. Однак майстра, як і Еніште, не переставало турбувати запитання: яку ж усе-таки оповідь прикрашатиме ця ілюстрація. Мій дядько очікує, що саме я складу відповідні тексти до робіт, у яких поєдналися венеційський та перський стилі. Заради Шекюре я мушу написати ті оповіді від початку до кінця. Та мені нічого не спадало на думку, окрім байок отого меддаха з кав'ярні.

23. Про мене скажуть — убивця

Бій годинника нагадав, що настав вечір. Азан ще не прокричали, однак я вже давно запалив свічку біля пюпітра. Вмочаючи писало в каламар з чорним чорнилом "Хасан-паша", я швидко водив ним по гладенькому, чудовому глянцевого папері. Зображення курця опіуму, яке я відтворював з пам'яті, миттю було завершено. Раптом у мені прокинувся отой внутрішній голос, котрий щовечора тяг на вулиці міста. Проте я не піддався йому. Я твердо вирішив: нікуди не виходити й працювати вдома, й навіть забити двері зсередини цвяхами.

Сьогодні на світанку, коли ще жодна душа в Стамбулі не прокинулася, до мене в двері постукав вірменин, який прийшов аж із Галата. Той вірменин-затинака працював гідом-перекладачем. Він відразу знаходив мене, тільки-но йому було потрібне "Кияфетнаме" для європейців, італійських мандрівників. І ми завжди довго торгувалися. Нині зійшлися на двохстах двадцяти акче за двадцять посередніх ілюстрацій. На його замовлення, поспішаючи, я розмальовував це "Кияфетнаме". До вечірнього азану встиг зобразити дюжину стамбульців, старанно відтворивши їхній одяг: шейхуліслама, головного воротаря палацу, яничара, дервіша, сипагія, кадія, торговця голиною, ката (зображення катів під час тортур особливо популярні), жінку, яка йде до лазні, курця опіуму. Заради трьох-п'яти зайвих акче я так наробився, що аж обридло. Аби не здуріти від нудьги, перемальовуючи ті самі малюнки зі своїх книг, я сам із собою грав у власні ігри: а ну — чи намалюю кадія, не відриваючи пензля від паперу, а ну — чи заплющу очі жебраку.

Розбійники, поети та ті, кого не полишає смуток, добре знають, як увечері, коли виголошують азан, у тобі біснуються полчища шайтанів та джинів, зчиняють бучу і, зливаючись в один голос, збивають тебе з праведного шляху. "На вулицю, йди на вулицю, — шепотів мені мій тривожний голос, — біжи, біжи до людей, розчинися в темряві, занурся в злидні й срамоту". Роками я приколисував своїх джинів і шайтанів. Багато хто захоплюється творіннями моїх рук — без допомоги джинів і шайтанів їх би не існувало. Але сім днів тому я вбив того негідника. Відтоді, тільки-но опускаються сутінки, я більше не в змозі стримати духів зла, котрі живуть у мені. Ось і зараз вони бунтують і щосили рвуться назовні. Я не витримую й кажу собі: вийду ненадовго — й вони вгамуються.

Так, збрехавши собі, я, як завжди, отямився на вулиці, не усвідомлюючи, чому потрапив сюди. Я щодуху, не зупиняючись, сунув уперед засніженими вулицями, багnistими переходами, слизькими підйомами й спусками, занедбаними бруківками. Крізь темряву ночі я нісся в непроглядні безлюдні закутки міста, й мій гріх,

шкутильгаючи, залишався десь позаду. У вузьких вуличках мої кроки відлунювали біля стін заїздів, медресе, мечетей — і мій страх відступав.

Ноги самі собою щоночі несли мене в це махалле на околиці, на вулиці, якими було лячно бродити навіть джинам та привидам. Половина чоловіків із того махалле загинули у війнах із Персією, а решта покинули квартал, стверджуючи, що тут оселилося зло. Забобони, вважав я. Лиш раз спіткало лихо моє рідне махалле. Сорок років тому, через війни з Персією, на дверях текке ордену Календері назавжди повісили замок, оголосивши його ворожим кублом.

Я минув кущі ожини й лаврів, що приємно пахли за будь-якої погоди. Як завжди, поправив надірвану віконницю, збиту зруйнованим комином, і зайшов усередину. Глибоко вдихнув столітній запах фіміамів та плісняви. Це місце приносило мені стільки щастя, аж сльози забриніли на очі.

Якщо я вам досі не казав, то скажу тепер: я не боюся нікого, окрім Аллаха, а земна кара в моїх очах не варта ламаного мідяка. Страшно. Про таких убивць, як я, у Куран-и Керімі, наприклад, у сурі "Фуркан"[126], чорним по білому написано: настане для нас Судний день, і нашим мукам не буде кінця-краю. У запорошених часом книгах, які зрідка потрапляли мені до рук, я бачив зображення пекла, відтворені на шкірі древніми арабськими майстрами. Вони — прості, по-дитячому наївні, але наганяють страх. Я зустрічав малюнки пекельних мук, чомусь зроблені китайцями та монголами; вже їхні кольори нагадували про тортури, яким піддає шайтан убивць. Тільки-но ті сцени оживають перед очима, я захищаюся власною логікою: що говорить тридцять третій аят сури "Ісра"?[127] Хіба там не сказано: не губіть чиеїсь душі, якщо немає цьому виправдання, бо це забороняє Аллах. Але ж мерзотник, якого я відправив на той світ, не був таким мусульманином, якого забороняє вбивати Аллах. Існувало безліч моральних причин, щоб розтрити йому голову.

Він злословив на нас, на тих, хто працював над книгою, яку замовив падишах. Якби я не затулив йому рота, він, оголосивши безбожниками Еніште-ефенді, всіх малярів і навіть майстра Османа, віддав би їх у руки оскажених прибічників ходжі-ерзурумійця. Якби хтось бодай раз привселюдно заявив, що малярі чинять наругу над нашою вірою, то фанатики Ерзурумійця, яким тільки дай привід показати свої сили, не лише нас, обдарованих майстрів, знищили б, а й стерли б на порошок усіх малярів цеху. Падишах не зміг би й слова зронити на наш захист.

Я всюди позамітав і вимив підлогу віником та шматтям, яке зберігав у кутку. Так завжди роблю, коли приходжу сюди. Прибираючи тут, я відчуваю себе добрим рабом Аллаха. Щоб Аллах не відібрав у мене ці світлі почуття, я довго-довго Йому молився. Холод ставав нестерпним, і я промерз до кісток, почало боліти горло. Я вийшов на вулицю.

І знову відразу перетворився на навіженого. Згодом помітив, що я вже в якомусь іншому махалле. Яким був мій шлях сюди від занедбаного кварталу? Про що я думав, блукаючи? Як опинився тут, на вулиці, де обабіч вишикувалися кипариси?

Але хоч би скільки я йшов, мене не покидала одна думка, яка гризла мою душу, мов

хробак. Може, стане легше, якщо поділюся нею з вами. "Жалюгідний наклепник" або "бідолашний Заріф-ефенді" (між цими словами немає ніякої різниці), покійний майстер заставок, за кілька хвилин до того, як такий став покійним, відкрив мені дещо важливе. Побачивши, що на мене не впливають його звинувачення Еніште-ефенді у використанні перспективи в зображенні, як це роблять г'яури, жалюгідний наклепник промовив: "Є ще остання ілюстрація. Нею Еніште-ефенді паплюжить усе, в що ми віримо. Це більш аніж безбожність, це — неприховане блюзнірство". А три тижні тому, ще до нашої розмови, Еніште-ефенді дав мені завдання намалювати в кутках якоїсь там сторінки коня, гроші й смерть. Їхнє зображення, як на європейських картинах, повинні були неймовірно відрізнитись одне від одного своїми розмірами. Еніште розмітив майбутню ілюстрацію, а ту її частину, де вже була заставка Заріфа-ефенді, наклав великим аркушем паперу й пантрував, щоб ніхто туди не заглянув. Він ніби щось приховував од мене та решти малярів.

Мені все кортить запитати Еніште: що ж намалював Заріф на останній ілюстрації, однак існує чимало причин, які стримують мене. Якщо запитаю, то, безперечно, Еніште-ефенді запідозрить мене у вбивстві Заріфа-ефенді, і про його здогади знатиме кожен. Ще мене тривожить таке: а може, Еніште-ефенді вважає, що Заріф-ефенді мав слухність? Інколи переконую себе: запитавши, я, навпаки, зніму з себе будь-які підозри. Та страх бути викритим не відступає.

Мої ноги, розумніші, аніж я сам, привели мене на вулицю, де жив Еніште-ефенді. Я зачався у якомусь закутку, і наскільки дозволяла пітьма, розглядав його будинок. Розкішний двоповерховий будинок в оточенні дерев! Хто його знає, в якій зараз із його кімнат-схованок перебуває Шекюре? Я намагався намалювати цей дім в уяві, розділеним посередині навпіл, ніби його розрізали ножом. Такі зображення споруд творили тебрізькі художники за часів шаха Тахмаспа. За якими віконницями я б тоді зміг побачити Шекюре?

Двері відчинилися. Вийшов Кара. Еніште провів його до хвіртки й, проводжаючи ласкавим поглядом, кілька хвилин постояв, потім обернувся й зачинив по собі хвіртку.

Після побаченого навіть моя голова очуняла від дурних мрій і зробила три гірких висновки:

1. Еніште-ефенді доручить Карі закінчити книгу, нашу книгу, бо так безпечніше й дешевше.

2. Чарівна Шекюре вийде за Кару.

3. Нещасний Заріф-ефенді говорив правду. Я даремно занастив його душу.

Іноді, коли безжальний розум приходить до болючих висновків, з якими ніяк не змириться серце, то проти нього повстає й тіло. Друга півкуля мого мозку відразу шалено запротестувала проти третього висновку, згідно з яким я — мерзенний підлий убивця. Тут ноги знову виявилися кмітливішими й швидшими за мою голову, вони потягли мене слідом за Карою-ефенді.

Ми минули кілька вулиць. Я подумав: можна запросто вбити Кару, який іде попереду задоволений собою й життям, тоді позбудуся душевних мук від двох перших

висновків. Я ж не намарне розтрощив голову Заріфа-ефенді? Зараз, зараз — пробігти вісім-десять кроків — здожену Кару й щосили стукну його ззаду по голові. І все буде, як колись: Еніште-ефенді покличе мене працювати над книгою. Проте мій другий розум, обережніший і чесніший (що таке, власне, правда, як не страх?), досі говорив мені: паскуда, якого ти забив, мов собаку, був наклепником. Отже, ти вчинив справедливо, й Еніште-ефенді, якому нічого приховувати про свою книгу, так чи так знову покличе тебе до свого дому.

Та, дивлячись на Кару, що ішов попереду, я усвідомлював: творю собі марні ілюзії! Кара ж дивиться на речі реально. Це трапляється з усіма: ми тижнями, роками будуємо свої піщані замки, вважаючи, що вони довговічні, а одного дня, глянувши на чиєсь обличчя, одяг, щасливу усмішку, в ту ж мить тебе осіняє, що твої мрії — пусті, що та дівчина ніколи тобі не віддасться, що ти ніколи не станеш у суспільстві тим, ким хотів. Я з лютою ненавистю, яка зігрівала моє серце, спостерігав за Карою, дивився на його потилицю, голову, як то розпростуються, то зсутуються його плечі, як він іде своєю нервовою ходою, ніби кожен його крок — велика ласка для цілого світу. Йому далекі докори сумління, він щасливо прямує вперед. Такі люди, як Кара, цілий світ мають за власний дім, вони відчиняють будь-які двері, ніби падишах, що вирішив навідатися до своєї стайні, а ми для них — ніщо, конюхи. Я ледве стримувався, аби не підняти з землі каменюку й не розтрощити йому голову.

Ми — двоє чоловіків, закохані в одну жінку, він — попереду, зовсім не помічаючи мене, я — позаду. Ми йшли, петляючи звивистими стамбульськими вулицями, то піднімаючись угору, то спускаючись униз, минали непроглядні закутки, де гарчали й гризлися між собою собаки, спалища, де на нас чатували джини, двори мечетей, де, спершись на їхні бані, спали янголи, довгі шеренги кипарисів, котрі перешіптувалися з примарами, засніжені кладовиська, де кишіло привидами, кубла розбійників, які підстерігали свої жертви, минали нескінченні ряди крамниць, стайні, текке, майстерні свічкарів, лимарні. Ми йшли, ніби двоє братів. Я не переслідую, а наслідую його, думається зараз мені.

24. Моє ім'я — Смерть

Як ви бачите, я — смерть, але не треба боятися, бо це — лиш малюнок. Та в очах бачу, що вам таки страшно. Ви, наче малі діти, котрі вірять у власні вигадки. Я — звичайний малюнок, а ви тремтите, ніби зустрілися зі справжньою смертю. Хоча, звичайно, це мене тішить. Ви відчуваєте, що накладете повні штани, коли я зазирну вам у вічі в ту неминучу хвилину. Я не жартую: більшість чоловіків, навіть хоробрі й дужі, мов леви, зіткнувшись зі мною, вже не володіють собою. Тому-то на полі бою, заваленому тілами загиблих, стоїть не дух крові, пороху й розпечених лат, а калу й трупів, які розкладаються. Сцени битв відтворювали тисячі разів.

А моє зображення ви бачите вперше.

Рік тому один високий на зріст, загадковий дідуган із вишуканими манерами запросив до себе того видатного художника, який мене намалював. У напівтемній малярській кімнаті двоповерхового будинку дідуган пригостив молодого майстра кавою

з найніжнішим ароматом. Потім повів його в кімнату з голубими дверима, теж оповиту напівтемрявою. Там він показував йому аркуші найкращого індійського паперу, пензлі з білячих хвостів, сухозлітку, різноманітні писала та ножі для їхнього гостріння з кораловими колодочками, натякав, що платитиме великі гроші, й, зрештою, завоював довіру обдарованого майстра.

— Намалюй для мене смерть, — згодом попросив дідуган.

— Я ніколи не зустрічав зображення смерті. Я не зможу цього зробити, — відповів художник, чиї золоті руки таки пізніше створили мене.

— Аби що-небудь намалювати, зовсім не обов'язково побачити перед тим подібне зображення, — промовив хитрий дід.

— Так. Можливо, й не обов'язково, — відповів мій видатний художник. — Проте ілюстрація лише тоді вийде такою ж бездоганною, як у древніх малярів, коли ти відтвориш її щонайменше тисячу разів. Хоч би яким обдарованим був художник, однак відображення тої теми, за яку він візьметься вперше, вийде в нього — мов у підмайстра. То не для мене. Я не наважуся знехтувати своїм умінням, зображаючи смерть, бо для мене це рівнозначно власній смерті.

— А може, ця твоя смерть наблизить тебе до твоєї теми.

— Нас робить майстрами відображення тих речей, які з нами ніколи не траплялись, а не власні переживання.

— У такому разі майстерність повинна зустрітися й зі смертю.

Вам уже зрозуміло, в якій формі велася їхня дискусія — ніби бесіда двох художників, що шанують майстрів давнини та їхні твори. То була тонка дискусія, насичена підтекстом, грою слів, натяками. Оскільки йшлося про моє існування, то я вислухала суперечку з особливою увагою. Вона не залишить байдужими й вас, визнаних малярів, які зібралися в нашій кав'ярні. Ось що було потім:

— То що є мірилом майстерності художника: неперевершені роботи древніх майстрів чи зображення невідомо чого, того, чого ніхто ніколи й не бачив? — запитав чарівноокий, обдарований і розумний майстер.

Він знав відповідь, однак був обережним.

— Для венеційців цей критерій — новизна теми й стилю, — заявив дідуган.

— Венеційці помирають по-венеційському, — зауважив мій маляр.

— Але смерть для всіх одна, — не розгубився той.

— Проте легенди й ілюстрації перетворюються на художні оповіді завдяки своїй розмаїтості, — промовив кмітливий маляр. — А справжнім майстром стає той, хто не схожі між собою легенди робить подібними.

Вони говорили про смерть венеційську й мусульманську, про Азраїла[128] та інших янголів Аллаха, про те, що їх ніколи не переплутаєш із тими, котрі відтворені на картинах ґяурів. Молодий художник зараз сидить тут, у нашій кав'ярні, і дивиться на мене своїми прекрасними очима, а в ті миті його душа мліла від високих слів і руки горіли з нетерпіння, бо, насправді, він хотів намалювати мене, але не знав як.

Підступний дідуган нюхом відчув бажання молодого майстра. Тьмяне полум'я

лампи впало на лице старого, його очі жадібно вп'ялися в гостя.

— Венеційці зображають смерть як людину: вона в них — янгол на зразок нашого Азраїл, — сказав він, — але зовнішність людська. Це, як поява Джебраїла[129] у людській подобі перед нашим Пророком, коли він вручав йому Куран-и Керім. Ти мене розумієш?

Я бачила, як не терпиться художникові, якого Аллах наділив неймовірним талантом, намалювати мене. Адже ж дід, суций шайтан, вселив у нього диявольську думку: всім нам хочеться зобразити невідоме, оповите загадковістю, а не безкінечно змальовувати давно відомі кожному сцени.

— Я й уявлення не маю про смерть, — промовив мій майстер.

— Всі ми її знаємо.

— Ми боїмося її, але не знаємо.

— А ти змалюй цей свій страх.

Ще трохи, й художник узявся б за пензель. Я відчувала, як по його шкірі йде мороз, як напружилися руки, як пальці шукають калям. Та він — справжній маляр і стримав себе, бо усвідомлював, що творчість вимагає ще більших переживань.

Лукавий дід усе розумів, він був уже за крок від своєї мети. Аби надихнути майстра, почав читати уривки з книг, де йшлося про смерть, з "Kitab-ur Ruh", "Kitab-ül Ahval-ül Kiyamet", з творів Газалі, Суюті.

Творячи моє зображення, на яке ви зараз дивитеся з жахом в очах, маляр слухав про те, що в янгола смерті тисячі крил, які простягаються від небес раю до землі, з крайнього сходу на крайній захід, що справді вірних ті крила беруть в обійми, а грішників і бунтарів протинають пекучим вогнем, мов цвяхи; і він малював мене протятою цвяхами, бо на більшість із вас, малярів, чекає пекло. Слухав про те, що янгол смерті, якого Аллах пошле по наші душі, триматиме в руках звичайний зошит, на чіїх сторінках чорним кільцем обведені чіїсь імена, та лише Аллах відає: коли й до кого має прийти смерть, тому в смертний час із небесного деревця заввишки з аршин на землю падає листочок. Той, хто підніме його, зможе прочитати на ньому, чия душа вирушатиме в дорогу, слухав маляр старого й зображав мене страхітливою, але розумною та заклопотаною, бо маю розбиратися в своїх списках мертвих і живих. Божевільний дід читав, що янгол смерті, який появляється у людській подобі, запускає в тіло вмирущего свою руку, а коли виймає звідти душу, то все довкола сповнюється сонячним сяйвом. Мудрий художник малював довкола мене промені світла так, аби було зрозуміло, що вони не досяжні для ока живих людей. Потім дідуган читав "Kitab-ur Ruh", де були зібрані свідчення мародерів: розкопавши могилу, вони знаходили трупи, пронизані цвяхами або замість нещодавно похованого тіла — полум'я або черепи, залиті розплавленим свинцем. Геніальний маляр слухав, не пропускаючи жодного слова, і його пензель фіксував на папері навіть найменшу дрібницю, яка надавала мені ще страхітливішого вигляду.

Та минув час, і він розкався, що зобразив мене. Але не тому, що боявся. Я ж відчуваю себе неначе дорослою дитиною, котра приносить батькові біль і сором. Чому

ж йому нині не дають спокою докори сумління?

1. Тому що я, смерть, насправді не є майстерним зображенням. Як ви бачите, я не нагадую ані досконалі творіння венеційських художників, ані роботи древніх митців Герата. Мені самій за себе соромно, бо великий маляр не зміг досягнути моєї сутності, і я — жалюгідна подоба смерті.

2. Дідуган завів маляра на шайтанові манівці. Мій творець несподівано для себе збагнув, що бездумно переймає стиль і світобачення європейських живописців, проявляючи зневагу до майстрів давнини й ганьблячи себе. Це не може його не пригнічувати.

3. Наступне варто затишити тим дурням, котрі, звикши тут до мене, вже підсміюються — зі смертю краще не жартувати.

Зараз мій маляр у муках каяття несамовито несеється крізь пільму ночі стамбульськими вулицями. Він, ніби китайський маляр, перевтілюється у те, що сам зобразив на малюнку.

25. Моє ім'я — Естер

Жіночки з кварталу Кизилмінаре та Каракеді позамовляли мені багряної й фіолетової тканини на ковдри. Рано-вранці сувої вже лежали в моєму клункові. Я всунула туди ще китайський синій шовк, нещодавно завезений португальським кораблем, а зелений залишила. Зимі не має кінця-краю, й сніг, по-моєму, ніколи не перестане сипати, тому-то зверху, на найвиднішому місці, я поклала великі вовняні шкарпетки, товстий вовняний кушак та різнобарвні вовняні камізельки. Коли розв'яжу свій клунок, то від такого добра затюхкають серця і в найбайдужіших жінок. Потім я запхала легесенькі, але дорогі носовички, калитки для грошей і мережані торбинки, щоб ходити з ними до лазні, — але це не для продажу, а для жіночок, котрі мають до мене справи. Підняла клунок, — ох-ох, ото важкий, ще руки повідпадають. Опустила його й міркую собі: що б звідси повиймати? Як раптом хтось постукав у двері. Несім відчинив і гукнув мене.

На порозі стоїть Хайріє, вся аж позеленіла від холоду. У руках — лист. Прошепотіла:

— Шекюре-ханім посилає.

Хайріє прибігла така схвильована, що можна було подумати: це вона закохана й рветься заміж.

Я зі значущим виглядом забрала листа й наказала дурній дівці, аби поверталася додому й ніде не вешталася дорогою. Несім дивився на мене допитливим поглядом. Я взяла в руку свій громіздкий клунок, без якого не уявляю, як розносити листи, й кинула Несімові:

— Дочка Еніште-челебі Шекюре згоряє від кохання. Бідолашна геть пустилася розуму.

Голосно регочучи, я вийшла на вулицю. Але в ту ж мить присоромила сама себе. Мені радше хотілося плакати над гіркою долею Шекюре, а не глузувати з її любовних негараздів. Яка ж вона вродлива, моя кароока нещаслива донечка!

Холодного ранку я швиденько чимчикувала нашим єврейським махалле, який здавався ще більш занедбаним і безлюдним, а його хати — суцільними руїнами. Нарешті, я була на вулиці, де мешкав Хасан.

— Перекупка Естер! — закричала я, вкотре зустрічаючи в одному й тому ж закутку сліпого злидаря, який, облаштувавшись там, хапав за руку кожного перехожого.

— Не репетуй, гладка бабо! Я твої кроки ще здалека чую.

— Жебрак паскудний! Татарин проклятий! Сліпі — то мерзотники, від яких відмовивсь Аллах. Бодай він на тебе ще якесь лихо наслав!

Раніше я не зважала на його кпини. Хасанів батько відчинив мені двері. Ввічливий абхаз із вишуканими манерами, він промовив:

— Заходьте, подивимось, що ви нам цього разу принесли.

— А твій лінюх спить?

— Спить? Тільки й виглядає тебе, жде звісток.

У їхньому будинку завжди було так темно, що, хоч би коли я прийшла, мені здавалося, ніби потрапила в могилу. Шеkjуре ніколи не розпитувала, як вони ся мають, але я постійно оповідаю їй усе "найкраще" про "той" дім, аби в неї й думки не виникало повертатися в їхню яму. Чарівна Шеkjуре колись була в них господинею, важко собі й уявити, як вона живе тут. Та ще з двома малими шибениками. В будинку панує дух смерті й дрімоти. Я пройшла до сусідньої кімнати, ще більш похмурої.

Темно, хоч в око стрель. Не встигла я вийняти листа, як невідомо звідки виросла постать Хасана, і він вирвав його в мене з рук. Я звично дала Хасанові спокій — нехай прочитає, вгамує свою цікавість. Та він одразу спитав:

— Ще щось є? — Хоча й знав, що я більше нічого не принесла.

— Дуже короткий лист, — додав він і зачитав його вголос: "Каро-ефенді, ти приходиш у наш дім, проводиш у нас цілий день. Однак я чула, що ти досі не написав і рядочка для батькової книги. Пильнуй, аби твої сподівання не звелися намарне, якщо не закінчиш батькову книгу".

Тримаючи листа в руках, він з осудом дивився на мене, ніби я винна, що в листа немає продовження. Ой, не подобаються мені мовчанки в цьому домі.

— Більше немає жодного слова про те, що вона одружена, про те, що з війни повернеться чоловік, — промовив він. — Чому?

— А що я знаю? Не я листа писала!

— Інколи я сумніваюся навіть у цьому.

Хасан повернув мені листа й дав п'ятнадцять акче.

— Деякі чоловіки що багатші, то скупіші, ти — не з них, — сказала я.

У Хасанові було щось від шайтана, він мав гострий розум. Тож не дивно, що людяна Шеkjуре досі приймає від нього листи, незважаючи на його лиху вдачу, збагнула я.

— А що за книга в батька Шеkjуре?

— Ти ж знаєш! Кажуть, замовлення падишаха за величезні гроші.

— Через ілюстрації до тої книги малярі вбивають один одного. Хтозна, чи причина в грошах, чи, хай милує Аллах, у нарузі над нашою вірою. Ще кажуть, ніби той, хто

гляне на тамті малюнки, відразу отемніє...

Хасан говорив, іронічно посміхаючись, мовляв, не сприймай усерйоз. Він узяв за звичку говорити зі мною в такій манері навіть про щось важливе. Коли бувало враженням його самолюбство, Хасан, як і багато інших чоловіків, яким я доставляла листи, зганяв свою злість на мені. Коли ж дівчатам наносили удар по гідності, то вони кидалися мені в обійми й ми разом плакали.

— Ти — розумна жінка, — тепер підлещувався він, гадаючи, що зачепив мене, — швидко передай листа тому дурневі, цікаво, що він відповість?

Мене тягло за язик під'юдити його, що "Кара — не такий-то й дурень". Ревнощі між чоловіками-суперниками приносять для вершительки людських шлюбів Естер неабиякі гроші. Та я боялася, що Хасан умить спалахне гнівом.

— У кінці вашої вулиці сидить жебрак-татарюга, — промовила я, виходячи, — він геть знахабнів.

Пішовши в протилежному напрямку вулиці, щоб не натикатися на сліпого, рановранці я простувала через Тавук-базар. І чому мусульмани не їдять курячих голів та лап? Бо диваки! Моя бабця — земля їй пухом — розповідала, що коли вони переїхали сюди з Португалії, то досхочу смакували курячими лапами, які були тут дуже дешеві.

У махалле Кемераралік я побачила якусь гордівливу жінку на коні. Вона прямо виструнчилася в сідлі, а по боках її супроводжували раби. Мабуть, або дружина, або дочка паші, — подумала я й тяжко зітхнула. Якби батько Шекюре не носився зі своїми книгами, не жив дурницями, а її чоловік повернувся з війни, то вона б зараз жила, як ця жінка. Шекюре більш, аніж хто заслуговує на це.

Тільки-но я вийшла на вулицю, де мешкає Кара, як моє серце закалатало. Невже Шекюре хоче за нього заміж? Хасанові я й допомагаю, й тримаю його подалі від Шекюре. А що з Карою? В нього в житті все йде як по маслу. Заковика тільки в коханні до Шекюре.

Ні на що в світі я не проміняю своє щастя передавати листи закоханим, які, живучи хто без жінки, хто без чоловіка, через свою самотність забувають про голову на плечах. Нехай вони впевнені наперед, що звістки будуть поганими, однак тільки-но візьмуть листа до рук — і їхні душі окрилює надія.

Шекюре більше не згадує про повернення чоловіка з війни, а словами про "марні сподівання" ставить свої вимоги. Тож, вочевидь, сподівання Кари таки не марні. Я з насолодою спостерігала, як він читає листа. Його радість змінилася на тривогу, навіть — на страх. Кара пішов до себе в кімнату складати відповідь. Я ж, як розторопна крамарка й кмітлива жінка, розв'язала свій клунок, дістала звідтіля чорну калитку для грошей і простягла подивитися цікавій господині, в якій мешкав Кара.

— З найкращого перського оксамиту, — підхвалювала я капшук.

— Мій син загинув у перській війні. А хто це передав листа для Кари?

Її підступні наміри були написані в неї на виду: хоче підсунути левові Карі або свою потвору-дочку, або ще когось.

— Та так, — відповіла я, — якийсь його родич лежить у лікарні Байрам-паша при

смерті й просить грошей.

— Ой-ой, — сказала вона, анітрохи не вірячи. — Хто ж той нещасний?

— А як загинув ваш син? — уперто змінювала я тему розмови.

Ми вороже глипали одна на одну. Самотня вдова. До чого тяжке в неї життя! Якби ви були перекупкою-листоношею Естер, то зрозуміли б, що людей цікавлять лише історії про багатство, могутність і про таке кохання, як у казках. Усе решта: їхні біди, розлуки, заздрощі, самотність, ворожнеча, сльози, плітки й злидні, з яких не вилазять, — це ніби речі в домі, які їм не скажуть нічого нового. Старий вицвілий килим, сахан[130] і ополоник на таці для пиріжків, ящик для попелу й щипці біля коминка, дві трухляві скрині — велика й мала, поличка для кавуків, — аби не відразу здогадалися, що тут живе самотня вдова, іржава шабля, щоб відлякувати злодюг.

Кара повернувся з торбинкою в руках й аж світився від щастя.

— Слухай, крамарко, — він говорив, аби чула господиня, яка прилипла до мене, мов муха, — візьми й занеси це бідоласі-хворому. Якщо він ще щось напише, негайно передай мені. Потім я цілий день буду в Еніште-челебі.

Кому потрібні його дитячі ігри? Хіба приховаєш, що такий славний хлопець, як Кара, шукає собі наречену, посилаючи їй листи й носові хустинки? Чи він справді поклав око на дочку господарки дому? Іноді я анітрохи не довіряю Карі й побоююся, чи не дурить він Шекюре. Цілісінький день проводить у неї в домі й не спроможний подати їй і знаку.

На вулиці я розсупонила капшучка. Там було дванадцять акче й лист. Мене розбирала цікавість, і я погнала до Хасана. Зеленьяр виклав перед своєю крамницею капусту, моркву й ще багато чого, але мені ніколи було бодай доторкнутися до велетенських цибулин, які так і просилися до рук.

Вийшовши на Хасанову вулицю, я помітила, що сліпий татарин знову збирається розкрити свою пащеку. "Тьху", — плюнула я прямо на нього, та й потому. І не виздыхують же злидарі прокляті навіть у мороз.

Я терпляче чекала, поки Хасан прочитає листа. Наприкінці не витримала:

— Все вже?

Він прочитав для мене:

"Дорога Шекюре-ханим, ти вимагаєш, аби я закінчив книгу твого батька. Знай — у мене немає іншої мети. Заради неї я й відвідую ваш дім, а зовсім не для того, аби тривожити тебе, про що ти писала раніше. Я прекрасно розумію, що моє кохання до тебе — це моє горе. Однак, власне, через кохання до тебе я ніяк не візьму калям, аби написати тексти для книги твого батька й мого дядька. Коли я відчуваю твою присутність у домі, то завмираю й не можу допомагати твоєму батькові. Я багато думав: чому? На те є одна причина: після дванадцяти років я лиш раз побачив твоє обличчя, коли ти з'явилася в вікні. Більш за все боюся втратити оте видіння. Якби я побачив тебе ще хоч раз і зблизька, то не боявся б, що твоє лице зможе потьмяніти від часу. Тоді б я з легким серцем закінчив книгу твого батька. Вчора Шевкет водив мене в закинутий дім повішеного єврея. Той дім захищає нас від людських очей. Вибери час і

прийди сьогодні туди. Я тебе чекатиму. Шевкет розповів мені: вчора тобі приснився сон, що твій чоловік мертвий".

Читаючи листа, Хасан підсміювався й кривлявся, у деяких місцях передражнявав Кару верескливим жіночим голосом, а в деяких — тремтячим і благаючим, як у закоханого.

— "Побачити тебе ще хоч разочок", — глузував він із перських висловів Кари. — Тільки-но Шекюре дала йому крихту надії, як він одразу починає торгуватися. Хто любить, той не шукає в коханні користі.

— Ні, він по-справжньому любить Шекюре, — простодушно відказала я.

— Твої слова свідчать, що ти на боці Кари. А він пише, що вона бачила мого брата вві сні мертвим. Отже, Шекюре змирися зі смертю чоловіка.

— Це всього лиш сон, — прикинулася я дурною.

— Я знав, що Шевкет — хитрющий і розумний малий. Ми ж стільки років прожили тут разом! Він би зроду не повів Кару в дім, де повісився єврей, якби не материні старання й дозвіл. Якщо Шекюре вважає, що мій брат більше ніколи не повернеться до нас, то вона помиляється. Мій брат повернеться з війни ще здоровішим, аніж був...

Не договоривши, він пішов у сусідню кімнату, хотів був засвітити свічку від вогню в каміні, та враз скрикнув — обпік собі руку. Облизуючи впечене, нарешті засвітив свічку й поставив її на пюпітрі; взяв заточений калям, умочив його в каламар і заходився швидко писати. Хасан злорадствує, коли я за ним спостерігаю, — збагнула я й напружено посміхнулася, аби він не думав, що боюся його.

— Ти знаєш, ким був отой повішений єврей?

— Неподалік від дому Шекюре стоїть жовтий будинок. Подейкують, що його господар, Моше Хамон, багатій із багатіїв, улюблений лікар колишнього падишаха, переховував у ньому свого брата, коли знищили єврейський квартал в Амасі. Колись в Амасі, напередодні єврейської Пасхи, зник один молодий грек. Розповзлися чутки, що до того брат Моше Хамона клявся задушити грека і приготувати на його крові мацу. Знайшлися брехуни-свідки, й почалися страти євреїв. Лікар-улюбленець падишаха організував утечу брата та одної чарівної юдейки до Стамбула. З дозволу падишаха він заховав їх у тому домі. Після смерті султана вродливу єврейку вже не чіпали, але домоглися повішання Моше, котрий жив самотньо.

— Якщо Шекюре більше не дожидається мого брата, то її теж покарають, — сказав Хасан і дав мені листа.

Але його лице не палало гнівом, навпаки — він здавався засмученим і нещасним, як справжній закоханий. Моя любов скоро перетворить мене на немічного стариганя, говорили його очі. Гроші ж, які він заробляє на митниці, не додають йому сил. Від його пригніченого погляду мені кортіло запитати: як Хасан збирається завоювати серце Шекюре після своїх погроз? Однак йому це не допоможе: він дозволив лихим почуттям поглинути свою душу. Якщо людина змирися з ненаситним злом у своєму серці, бо на її кохання не відповіли взаємністю, то вона починає вселяти страх іншим. Я глянула на гострющу червону шаблю, про яку діти розказували, що вона розрубає що завгодно,

миттю прокрутила в голові все передумане й, перелякавшись, дременула з Хасанового дому.

На вулиці я знову потрапила під зливу лайок злидаря-татарина. Але не розгубилася, підняла з землі камінець, замотала його в хустинку й поклала біля мерзотника:

— На ось, коростявий татарине!

Сама ж, без сміху, дивилася, як його руки з надією потяглися до моїх "грошей". Не дослухаючись до прокльонів жебрака, я почимчикувала до однієї зі своїх дівчаток, якій свого часу підшукала доброго чоловіка.

Моя донечка Шекер пригостила мене вчорашнім, але все ще хрумким шпинатовим пирогом, а на обід вона приготувала мені яхні[131] з ягняти, смачно заправленого яйцями й підкисленого сливкою, саме так, як я люблю. Щоб не ображати свою доню, я дочекалася її страви й зі свіжим хлібцем з'їла два повні ополоники. Вона ще дала чудового виноградного узвару. Не соромлячись, я попросила трояндового варення, добавила його в узвар, із задоволенням випила й поспішила з листом до Шекюре.

26. Я — Шекюре

Коли Хайріє повідомила, що прийшла Естер, я саме складала в скриню свіжовипрану й висушену білизну... Ледве вам таке не сказала. Навіщо я вас обманюю? Насправді я тоді підглядала у шпарину в шафі за Карою та батьком і нетерпляче чекала Естер із листами від Кари й Хасана. Татові передчуття своєї смерті — не безпідставні, — говорило мені серце, а прив'язаність Кари до мене — не вічна. Кара настільки прагне одружитися зі мною, наскільки кохає. Отже, він закохується з легкістю. Якщо зі мною в нього нічого не вийде, то з'явиться інша, він одразу втратить голову й побереться з нею.

Хайріє посадила Естер у кутку на кухні й налила їй склянку трояндового шербету. Раба винувато дивилася на мене. В мене закралася підозра, що в ліжку Хайріє розказує батькові все, про що їй відомо. Я злякалася.

— Моя кароока, бідолашна моя, красуне моя, я трохи пізно, бо ніяк не могла спекатися свого чоловіка, кабанюру Несіма. Цінууй, що не маєш чоловіка, який тебе лає й не дає жити.

Вона дістала листи, я вихопила їх у неї з рук. Хайріє зачайлася в тісному кутку, куди було чути кожне слово. Я обернулася спиною до Естер, аби та не бачила мого лиця, й спершу прочитала лист Кари. Згадавши про дім повішеного єврея, здригнулася. Не бійся, Шекюре, все залежить від тебе, — заспокоїла я себе й узялася за лист Хасана. Той лютував: "Шекюре-ханім, я згораю від любові, але тобі наплювати. Я бачу в снах, як ганяюся за твоєю тінню безлюдними пагорбами. Щоразу не відповідаючи на мого листа, ти пронизуєш моє серце гострими стрілами. Можливо, на цей лист відповіси. Новини розлітаються з уст у уста, кажуть, твої діти повторяли ось які материні слова: "Я бачила вві сні, що мій чоловік мертвий, нарешті я вільна". Мені не відомо, чи це правда. Але ти добре знаєш, що досі вважаєшся дружиною мого старшого брата й повинна належати нашому дому. Мій батько погоджується зі мною, й сьогодні ми

йдемо до кадія, аби повернути тебе назад. Ми підемо до нього разом зі свідками, не забудь розказати про це своєму батькові. Збирай свої клунки, ти повертаєшся додому. Свою відповідь негайно передай через Естер".

Перечитавши листа вдруге, я взяла себе в руки й кинула запитливий погляд на Естер. Однак вона не сказала мені нічого нового ні про Кару, ні про Хасана.

Я негайно взяла калям, який берегла біля шафи для каструль, поклала аркуш паперу на дощечку для хліба і вже була почала писати листа Карі, та враз застигла: у мені прокинулася одна підозра.

Обернувшись, я глянула на Естер. Вона зі щастям ненажерливої дитини припала губами до трояндового шербету. Якась дурниця забрела мені в голову: Естер читає кожну мою думку. Я відклала папір та писало й усміхнулася до неї.

— Ой як ти солодко усміхаєшся, — промовила вона. — Нічому не дивуйся. Все закінчиться добре. У Стамбулі повно багатих беїв та пашів, які душу віддадуть, тільки б одружитися з такою красунею-розумницею, як ти.

Ви знаєте: іноді ми навмисне говоримо зовсім протилежне тим речам, у які віримо, щоб потім себе запитати: "І нащо я вдаю, ніби не вірю в те, в чому переконана?" Так і я відрубала Естер:

— Заради Аллаха! Естер, кому потрібна вдова з двома дітьми?!

— Та про таку, таку, як ти, всі чоловіки мріють, — замахала вона руками.

Я глянула їй у вічі. Не люблю я її. Своїм мовчанням я натякнула, що листа сьогодні не буде, і взагалі, пора їй забиратися звідси. Естер пішла. А я відчувала оте своє мовчання аж у душі. Я забилася в куток і довго стояла в темряві, притулившись до стіни. Думала про себе, про свій страх, що наростає в серці, чула, як розмовляють Шевкет із Орханом:

— Ти — як жінка. Такий самий боягуз, — говорив Шевкет.

— А в мене зуб хитається, — хвалився Орхан.

Водночас частинка мого мозку стежила за батьком і Карою.

Голубі двері малярської кімнати були прочинені, тож ніщо не перешкоджало мені слухати їхню розмову. Говорив тато:

— Ознайомившись із портретами італійських майстрів, людина з жахом усвідомлює, що очі відтепер не зображають як звичайні круглі отвори, однакові на всіх обличчях, очі на портретах, як наші, віддзеркалюють світло й ваблять до себе чужі погляди, мов глибина колодязя. А губи — це не просто тріщинка посеред рівного, наче аркуш паперу, обличчя, вони — то стиснені, то розслаблені, кожна пара зав'язана у свій вузлик і має власні рожеві, червоні відтінки: ті губи передають наші радощі й горе, стан душі. Носи ж — вони не безликі перегородки, які ділять лице навпіл, ніс — жива, неповторна частина тіла, і в кожного з нас він свій.

Оповідючи про г'яурських беїв[132], які замовляють портрети, батько казав "ми". Мене це дивувало. Цікаво: чи Кару — теж? Коли я підглядала за Карою в шпарину, то побачила, що його обличчя страшенно бліде. Мені аж лячно стало. Серце моє смагляве, мій оповитий тугою герою, чи не тому ти змарнів, що все думаєш про мене й

не спиш ночами?

Мабуть, ви не знаєте: Кара — високий, гарний, з вишуканими манерами чоловік. Широкий лоб, очі, немов мигдалини, ніс міцний, але витончений. Руки, як і в дитинстві, — худі та довгі, пальці — рухливі, жваві. Зовні він мовби худий, однак жиливий. Стрункий, плечі кремезні, але не надто, не такі, як у хамала[133]. Як і в дитинстві, Кара не може всидіти на місці. Після дванадцяти років я вперше глянула на нього зі свого темного закутка — він перетворився на чоловіка в розквіті сил.

Нині, припадаючи в темряві до шпарини, я лише через дванадцять років помічаю ту печаль, відбиту на лиці Кари. Відчуваю й провину, й гордість, адже ж він натерпівся стільки всього через мене. Кара розглядає якусь ілюстрацію до книги, слухає мого батька, а його лице безгрішне, немов у дитини. Він розтулив рожеві губи, і мені несподівано захотілося піднести до них свої груди. Я б куйовдила його волосся, а Кара припадав би головою до моїх грудей та, неначе немовля, смоктав мої пипки із заплющеними від щастя очима. Він би збагнув, що лише моя ніжність і ласка принесуть йому спокій, ніби зболеній, сумній дитині, й Кара б навіки залишився моїм.

Я з головою поринула у свою мрію, аж стало трохи млосно, і вже уявляла, як у ці миті Кара заворожено й пристрасно дивиться на мої великі груди, а не на зображення шайтана, котре показує йому батько. Кара, наче п'яний, прикипів поглядом не тільки до моїх грудей, а до всього мого тіла, шиї, волосся. Я страшенно йому подобаюся, адже ж він говорить мені ті чарівні слова, які не наважувався вимовити в юності, з його обличчя видно, що він уражений моєю гордістю, вихованням, поведінкою, тим, як я терпляче й мужньо чекаю свого чоловіка, вражений вишуканістю мого листа.

На якусь хвилину мене охопив гнів на батька. Він готовий кувати лихо, аби я не вийшла вдруге заміж. Я сита по горло його обожнюванням європейських малярів, ілюстраціями, які він змушує робити своїх майстрів, та спогадами про Венецію.

Я знову заплющила очі, і — о мій Аллаху! Це сталося поза мною, — уявляла себе з Карою в таких райських утіхах, що мені здалося, ніби він — тут, біля мене в темряві. Кара обіймав мене ззаду й цілував мої потилицю, шию, вуха. Від нього струменіла сила. Він міцний, великий і дужий, опираючись на нього, я відчуваю себе немов за кам'яною стіною. Мені лоскітно в потилицю, пипки набубнявіли. Мої очі заплющені, я в пітьмі, а воно в нього здоровенне й торкається до мене. Все було, як насправді, — я аж обернулася. Цікаво: яке воно в Кари?

Інколи я бачу уві сні, як мій чоловік показує мені своє, й воно в нього болить. Мені сниться, що чоловік, пронизаний списами й стрілами перських вояків, повзе, стікаючи кров'ю. Від нього до мене зовсім близько, але між нами — глибока річка. Чоловік мучиться на тому березі від ран, гукає мене, а його прутень виростає в мене на очах. Якщо молода грузинка в бані, якій підтакували старі карги, не обманює, то в мого чоловіка він не дуже великий. У Кари — набагато більший? Невже справді такий здоровенний, як я вчора бачила, коли він у нього встав? Без сумніву. Ще не зможе ввійти або буде дуже боляче, — острахнулася я.

— Мамо, Шевкет мене зачіпає!

Я покинула свій темний закуток і мовчки пройшла у кімнату навпроти, дістала зі скрині безрукавку з червоного сукна й одягла. Хлопчаки повмощувалися на моєму ліжку й, репетуючи, тузилися.

— Чи ж я вас не просила не галасувати, коли Кара в гостях?

— Мамо, а нащо ти вдягла свою червону безрукавку? — запитав Шевкет.

— Та ж, мамо, Шевкет не дає мені спокою, — не вгавав Орхан.

— Хіба я тобі не заборонила лізти до нього? А це що за гидота?

Скраю на матраці лежав якийсь шматок смердючої шкіри.

— То Шевкет із вулиці притягнув.

— Негайно віднесіть його туди, звідки принесли.

— Шевкет хай несе.

— Негайно!

Я розсерджено прикусила краєчок губи — це було їм засторогою, що ще трохи — й відлупцюю. Налякавшись, хлопчаки втекли. Скоро прибіжать, дасть Бог, не застудяться.

З-поміж усіх малярів я вподобала Кару, адже ж він найбільше мене любить і я знаю його душу. Діставши калям, я одним махом написала: "Гаразд, ми зустрінемося з тобою в домі повішеного єврея перед вечірнім азаном. Якогого швидше закінчи батькову книгу".

Хасанові я не відповіла. Нехай вони навіть підуть сьогодні до кадія, проте їхні свідки не посунуть відразу до нашого дому. Інакше Хасан не передавав би мені листа й давно вдався б до рішучих дій. Нині він очікує від мене звісточки. А от коли не отримає, то оскаженіє й, назбиравши всяких пройд, піде в наступ. Та ви не думайте, ніби я анітрохи не боюся Хасана. Щиро кажучи, маю надію на Кару, на його захист. Але моє серце в ці хвилини говорить: мабуть, ти не дуже боїшся Хасана, бо і його кохаєш.

Якщо запитаєте: а що для мене значить кохати? Я не розгніваюся. Слушне запитання. Я роками жила з Хасаном під одним дахом, дожидаючись свого чоловіка, й не могла не збагнути, до чого він ница й слабка людина, яка тільки чекає свого часу. Сьогодні ж Естер розповіла, що він заробляє чималі гроші, перекупка зводила свої брови, отож не збрехала. Якщо Хасан при грошах, то тепер він упевнений у собі, і те зло, що клетотало в ньому, зникло. Однак із листів, котрі він уперто шле, проривається назовні якась потаємна його сторона, щось від джина.

І Кара, й Хасан страждають від кохання до мене. Кара блукав дванадцять років, зник, образився. А Хасан щодня посилав мені листи з малюнками газелей та птахів. Ті листи раніше відлякували мене, та згодом пробудили цікавість.

Мене не здивувало, що Хасан знає про мій сон, у якому я бачила чоловіка мертвим. Йому не байдужий кожен мій крок. Та я не виключаю, що Естер дає читати Хасану листи, адресовані Карі. Тому й не передала свою звістку через Естер. Вам видніше: мої підозри безпідставні чи навпаки?

— Де ви запропастилися? — гримнула я до дітей.

Вони відразу помітили, що мій гнів несправжній. Я відвела Шевкета в бік, у темний

закуток, де стояла шафа, обняла його й розцілувала в ший, волосся, потилицю.

— Та ти замерзло, серденько, — сказала я. — Дай-но мамі зігріти твої гарненькі рученята.

Від його рук тхнуло здохлятиною. Я змовчала й міцно притисла сина до грудей. Він зігрівся й задоволено замуркотів, ніби кіт.

— Ану покажи, як ти сильно любиш маму.

— Мммрммм...

— Отак?

— Отак!

— Більше за всіх?

— Так!

— Тоді я тобі щось маю сказати, — таємниче прошепотіла я, — але щоб ніхто не знав. Я тебе теж люблю більше за всіх. Ясно?

— І більше за Орхана?

— І більше за Орхана. Орхан ще як мале курча. Нічого не тямить. А ти в нас кмітливий, — я цілувала й нюхала його волосся. — Мама хоче, аби ти їй допоміг. Ти вчора тихенько передав Карі-ефенді пустий папірець. А сьогодні віднесеш йому папірця?

— Він убив мого тата.

— Що?!

— Це він убив тата. Він зізнався учора в домі повішеного єврея.

— А що він сказав?

— "Я вбив твого батька. Я вбив чимало людей".

Хвилину по тому я вже не тримала Шевкета в обіймах, а він стояв і рюмсає. Чого він зараз рюмсає? Бо я не витримала й дала йому ляпаса. Не хочу, аби хто-небудь подумав, що в мене черстве серце. Але брехати на людину, з якою я маю намір одружитися, заради їхнього ж блага! Мене це впекло.

Моя бідолашна сирота досі рюмсає й крає мені серце. Ми обнялися. Шевкет ще схлипував. Невже я настільки образила його своїм ляпасом? Я погладила малого по голові.

Ось із чого заварилася каша. Як вам відомо, позавчора в розмові з батьком я сказала йому, що мій чоловік приснився мені мертвим. По суті, за чотири роки його зникнення у війні з персами він не раз снів мені неживим, однак невиразно. Я бачу якогось мерця, та чи це — мій чоловік? Я не впевнена.

Багато для чого потрібні сни. В Португалії, де побувала бабця перекупки Естер, вважалося, що безбожники в снах кохаються з шайтаном. Якби в ті часи родичі Естер зреклися юдаїзму й оголосили себе християнами-католиками, як усі, то навіть це б їх не врятувало, кати-єзуїти з португальської церкви не повірили б їм. Нібито викриваючи полчища шайтанів і джинів, вони піддали рідню Естер тортурам і змусили всіх зізнатися в тому, чого не було: що бачать диявольські сни. Тоді там вирішили спалити кожного єврея. Отже, в Португалії сни допомагали людям злигуватися з шайтаном,

давали привід для обвинувачень і вели єретиків на вогнища страт.

Сни стануть у пригоді в трьох випадках:

Алеф: ти щось хочеш. Проте дехто забороняє тобі й думати про власне бажання. Тоді ти кажеш: я це бачила вві сні. От і виходить, що ти хочеш домогтися свого, ніби й не бажаючи.

Ба: тобі треба комусь дозолити. Наприклад, звести на когось наклеп. Ти кажеш: мені снилося, що така-то ханім прелюбодіяла або такому-то паші доставляли купу глеків із вином. Байдуже, якщо тобі не повірять. Ти вже посіяла підозри.

Джім: ти чогось бажаєш, але сама не знаєш чого. Що ж, розкажеш заплутаний сон і його відразу тлумачать: тобі треба те й те, заміж, або дітей, або новий дім...

Ці фантазії аж ніяк не є картинами наших невигаданих снів. Кожен розповідає про свої нічні сни, які бачив серед білого дня, заради своїх корисливих міркувань. Тільки дурні ляпають язиком про те, що їм дарує ніч. Адже ж у такому разі з тебе або глузуватимуть, або, куди не поткнешся, пророчитимуть лихо, тлумачачи сон. Справжні сни ніхто не сприймає серйозно, навіть ті, хто їх бачить. Чи ви сприймаєте?

Коли я напівпошепки розказала батькові про свій сон, він спершу не погодився, що це вісник смерті мого чоловіка. Однак, повернувшись із похорону, дійшов висновку, що сон таки підтверджує загибель мого чоловіка. І в мій сон повірив кожен. Всі розцінили його мало не як офіційне оприлюднення загибелі мого чоловіка, який ніяк не вмирав чотири роки. А діти зрозуміли, що віднині вони осиротіли назавжди, й впали в розпач.

— Тобі щось наснилося? — запитала я Шевкета.

— Так, — усміхнувся він. — Тато не повернеться, але я на тобі женюся.

У Шевкета чорні очі, тонкий ніс, кремезні плечата. Він схожий на мене, а не на свого батька. Іноді я відчуваю себе винною, що не передала дітям батькову зовнішність, його широкий і високий лоб.

— Ну гаразд, іди пограйся з братом шаблею.

— Татовою старою шаблею?

— Так.

Дослухаючись до брязкоту шаблі, я довго стояла, втупившись у стелю, і намагалась позбутися своїх тривог, перебороти страх, що наростав усередині. Я спустилась на кухню й звернулася до Хайріє:

— Батько кілька раз просив юшки. Мабуть, пошлю тебе сьогодні на базар Кабарга. І дістань кілька тих пастил, які любить Шевкет. Де ти там їх ховаєш? Дай дітям.

Поки Шевкет наминав у кухні пастилки, ми з Орханом піднялися нагору. Я обняла малого й поцілувала в шию.

— Ти геть упрів. А це звідки?

— Шевкет ударив дядьковою червоною шаблею.

— Посиніло, — я доторкнулася до його "рани". — Болить? Тому Шевкетові бракує клепки в голові. Послухай, що я тобі скажу. Ти розумний і хороший. У мене є до тебе невеличке прохання. Якщо ти мене послухаєшся, то я відкрию тобі одну таємницю, яку ніхто не знає, і Шевкет теж.

— А що треба зробити?

— Бачиш цей папірець? Піди в кімнату дідуся, і так, аби він не бачив, передай папірець Карі-ефенді. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Зробиш?

— А яку ти мені відкриєш таємницю?

— Спершу віднеси папірець, — промовила я, знову цілуючи хлоп'я в шийку, що пахла, ніби мускус.

Той запах дещо означав. Скільки разів це вже траплялося, й Хайріє довгенько не бере моїх дітей із собою до лазні. Шевкета почали збуджувати голі жінки, тому хлопчаки перестали туди ходити.

— А потім відкрию тобі таємницю, — чмокнула я його. — Ти розумненький, красень. Не те що Шевкет. Він навіть замахується на маму рукою.

— Я не понесу, — сказав Орхан, — я боюся Кари-ефенді. Він убив тата.

— Це Шевкет тобі наговорив? Ану мерщій поклич його!

Глянувши на моє розлючене обличчя, Орхан злякався і щодуху погнав наниз. Та, мабуть, він потішається над Шевкетом, бо той зараз дістане по своїй пустій довбешці. Обоє почервонілі, вони пригналися за хвилину. У Шевкета в одній руці — пастила, в другій — шабля.

— Ти сказав братові, що Кара-ефенді вбив вашого батька? Щоб я більше такого не чула в цьому домі. Кара-ефенді вас любить і поважає. Завдяки йому ви не ростимете безбатченками.

— Я не хочу, щоб він був моїм батьком. Я повернуся в наш дім до дядька Хасана й чекатиму тата, — різко випалив Шевкет.

Моє терпіння урвалося — я вперіщила йому ляпаса. Аж із його рук випала шабля.

— Хочу до тата! — розревівся Шевкет.

Та я почала ридати ще дужче, ніж він.

— Немає більше вашого татка, він ніколи не повернеться. Ви zostалися без батька. Чи вам не ясно, поганці?

Я притихла, бо так розголосилася, що могли почути за стіною.

— Ми не поганці, — рюмсав Шевкет.

Ми плакали, поки виплакалися. Сльози розтопили моє серце, і я вже хлипала, аби лиш не покидало відчуття власної доброти. Схлипуючи, ми обнялися з дітьми й полягали в ліжку. Шевкет міцно притисся до моїх грудей. Іноді я відчуваю, що коли він отак притискається, то зовсім не спить. Мабуть, я б і заснула тут із дітьми, але мої думки розбурхав солодкий запах варених помаранчів, який долинав знизу. Я підскочила на ліжку й розбудила дітей.

— Біжіть на кухню, нехай Хайріє вас нагодує.

Я залишилася сама. Пішов сніг. Я помолилася Аллахові, бажаючи допомогти мені. Потім розгорнула Куран-и Керім і перечитала слова сури "Алі Імран"[134] про те, що загиблих на праведній стежі Аллах забирає до себе, й мені стало спокійно на душі за

чоловіка-небіжчика. Чи показував батько Карі останній досі незавершений малюнок, зображення нашого падишаха? Я чула: ця робота настільки реалістична, що той, хто гляне на малюнок, відразу перелякано відводить зір, бо йому здається, ніби подивився падишахові просто у вічі.

Я покликала Орхана й зацілювала його в голівку та шию мало не годину.

— Зараз непомітно від дідуса передай цього папірця Карі й нічого не бійся. Чуєш?

— У мене зуб хитається.

— Якщо хочеш, то я його вирву, коли повернешся. Ти притулишся до Кари, а він розгубиться й обійме тебе. Тоді ти спритно залишиш йому в руці папірця. Ясно?

— Я боюся.

— Немає чого боятися. Якщо не Кару, то кого б ти хотів мати татом?

— Дядька Хасана!

— Ти що — хочеш дядька Хасана?!

— Не хочу.

— Ну то біжи, золотко моє, мій розумний Орхане, а то я розсерджуся. А як станеш рюмсати, то розсерджуся ще дужче.

Він відчайдушно простяг свою малу ручку. Я всунула йому в кулачок складену в кілька разів цидулку. Мій Аллаху! Не залиш цих сиріт при битій дорозі, допоможи мені. Взявши Орхана за руку, я відвела його до дверей. На порозі він востаннє кинув на мене переляканий погляд.

Я ж повернулась у свій закуток і припала оком до шпарини: Орхан боязкими кроками минув передпокій, наблизився до Кари та дідуса й став мов укопаний. Так стояв, то озираючись назад і шукаючи мене, то придивляючись до шпарини. Потім почав плакати. А тоді з останніх сил кинувся до Кари в обійми. З поведінки Кари видно, що він прагне завоювати право на всиновлення моїх дітей. Коли Орхан ні з того ні з сього розрюмсався в його обіймах, Кара не розгубивсь. Він шукав папірець у руці малого.

Під здивованим поглядом діда Орхан повернувся назад. Я відразу схопила хлоп'я в обійми й розцілювала, відвела на кухню та насипала йому повні жмені його улюблених родзинок. А Хайріє я сказала:

— Бери дітей і рушайте до гавані Кадирґа, купиш там риби батькові на юшку. Ось тобі двадцять акче, а на здачу дорогою назад наберіть жовтого інжиру та сушеного кизилу. Це для Орхана. А для Шевкета візьмете леблебі[135] й суджук[136] із горіхами. Можете гуляти до вечірнього азану, якщо бажаєте, але пильнуй, аби малі не змерзли.

Усі вдяглися й пішли, а я нарешті могла насолоджуватися тишею в домі.

Я піднялась нагору, зі свого тайничка, куди складала наволочки, що пахли парфумами, дістала дзеркало, зроблене свекром і подароване мені моїм чоловіком, повісила його на стіну. Ставши далеко від дзеркала, розглядала себе в повен зріст. Червона безрукавка мені личила, але хотілось, аби під нею була бузкова сорочка, з посагу ще моєї матері. Наверх я вдягну стьобану куртку фісташкового кольору, її розшила квітками ще моя бабуса. Однак цього разу куртка мені не подобалась.

Одягаючи бузкову сорочку, я змерзла, вогник свічки легенько здригнувся разом зі мною. Ні. Поверх усього я, звичайно ж, одягну своє червоне ферадже, підбите лисячим хутром. Та в останню мить передумала й тихо, минувши передпокій, дістала зі скрині широке довге вовняне ферадже блакитного кольору, яке теж отримала в спадок від мами. Ось так. Несподівано я почула голоси з-за дверей і сполошилася: Кара йде! Тут-таки швидко зняла старе мамине ферадже й знову хутко одягла своє червоне на хутрі. Воно стискало груди, проте я була задоволена. Гарно обмотавшись хустиною, я як слід затулила обличчя.

Кара-ефенді ще не пішов, це мені вчулося від хвилювання. Що ж — я пішла. У разі, коли батько щось запитає, скажу: зібралася з дітьми по рибу. Нечутно, наче кицька, я спустилася сходами й, немов привид, вислизнула за двері, тихо минула двір і вийшла на вулицю. Там призупинилася й озирнулась — наш дім здавався ніби не своїм.

На вулиці не було ані душі, навіть котів. Падав рідкий сніг. У мене все похололо всередині, коли я зайшла в покинутий садок. Сонячне проміння сюди не проникало. Тут тхнуло прілим листям, сирістю й смертю. Та вже в будинку повішеного єврея мені стало спокійніше. Кажуть, тут ночами збираються джини, розпалюють вогнище й веселяться, водять танці. Мені було лячно чути й власні кроки, і я завмерла, чекаючи на Кару. З садка почувся шелест, але його відразу поглинула тиша. Деся поблизу загавкав пес. Із гавкоту я могла розпізнати чи не кожного пса нашого махалле. Але цей був мені не відомий.

У тиші, яка панувала навколо, мені здавалося, що в домі є ще хтось. Я стояла й не ворушилася, аби оте чиєсь вухо не вловило моїх кроків. Якись люди, голосно розмовляючи, прямували вулицею. Я згадала про Хайріє з дітьми, аби лиш вони не померзли. Слухаючи цю тишу, я почала каятися, що прийшла сюди: Кара, мабуть, не прийде, я зробила помилку, треба вертати додому, поки моя гордість не принижена остаточно. Я з жахом уявляла: що, як за мною стежить Хасан? Аж раптом із садка почувся шурхіт. Двері відчинилися.

Я миттю перескочила в інше місце. Чому? Не знаю. Але праворуч від мене падало світло з вікна, отже Кара зможе милуватися мною у цьому промінні, споглядаючи таємницю тіней, як на картинах, про які розповідав батько, — здається, такі думки майнули в моїй голові. Я опустила намітку й слухала, як наближається Кара.

Переступивши поріг, Кара побачив мене, ступив ще трохи й зупинився. Ми дивились одне на одного на відстані п'яти-шести кроків. Він ще вищий і міцніший, аніж мені видавався крізь шпарину. Ми мовчали.

— Підніми намітку, — прошепотів він. — Прощу тебе.

— Я заміжня жінка, чекаю чоловіка.

— Підніми намітку, — знову прошепотів Кара. — Він більше ніколи не повернеться.

— Ти покликав мене сюди, щоб це сказати?

— Ні. Щоб побачити тебе. Я жив думками про тебе дванадцять років. Підніми намітку, моя рідна. Я ще раз гляну на тебе.

Я відкрила лице. Не проронивши ні звука, він довго-довго розглядав мене, дивився

в очі.

— Заміжжя, діти зробили тебе ще вродливішою. Ти зовсім не така, якою я тебе бачив у своїх споминах.

— А як ти мене згадував?

— З болем. Упродовж усіх моїх мандрів мене мучили думки, що мої спомини про тебе — це фантазії, в них немає справжньої тебе. Ти пам'ятаєш, як ми в дитинстві приносили й показували одне одному малюнки та розмовляли про кохання Хосрова й Ширін? Чому Ширін не закохалася в Хосрова відразу, помітивши його зображення, яке висіло на гілці дерева? Чому їй потрібно було глянути на той малюнок тричі? Ти казала, що в казках усе відбувається тричі. А я відповідав, що вогонь кохання спалахує з першого погляду. Але хто зміг зобразити Хосрова так правдиво, щоб у нього закохалися, так, щоб його могли впізнати? Про це ми з тобою не розмовляли. Якби протягом тих дванадцяти років зі мною було правдиве зображення твого неповторного обличчя, то я б так не страждав.

Його слова зачаровували мене — він говорив про історію народження кохання завдяки мистецтву, про те, як багато лиха зазнав через мене. Та моя увага водночас була прикута до його рухів — він поступово наближався до мене. Тож усе сказане ним розпорошувалось у моїй голові й зливалось зі споминами минулого. Згодом я згадуватиму його слова й думатиму над ними. А тоді я всім своїм еством відчувала їхню велич і як вони еднають мене з Карою, я відчувала себе винною за його душевні муки тих дванадцяти років. Як же гарно він уміє говорити, яка він хороша людина — цей Кара! В його очах я читала дитячу безгрішність і переймалася довірою, бачачи його палке кохання.

Ми обнялися. Мені стало так добре в його обіймах, що зникли й докори своєї провини. Було невимовно добре. Я обняла його ще раз, дала себе поцілувати й сама припала губами до його губів. Коли ми цілувалися, світ немов розчинився для мене в якійсь солодкій темряві. Хотілось, аби всі обіймалися, як ми. Невже це ті крила любові, про які я мріяла? Він проник своїм язиком у мій рот. Я злітала ввись від його поцілунку, цілий світ променів для мене в сяйві добра, жодна лиха думка не могла затьмарити мого щастя.

Якщо болісну історію мого життя коли-небудь напишуть у книжці й чийсь пензель передасть її незгірш від легендарних ґератських майстрів, то як же буде намальована сцена, де ми обіймаємося з Карою? Я розповім вам, яким буде стиль тієї ілюстрації. Вона нагадуватиме ті рідкісні сторінки, які колись схвильовано показував мені батько: крізь заставку пробиваються крила ластівки, чия тривога зливається з тривогою закоханих. Закохані здалеки кидають погляди одне на одного, а з їхніх уст злітають промовисті слова. Однак зображення закоханих такі маленькі, що здається, у книжці йдеться не про них, а про місце їхнього побачення, шахський палац, двір, розкішний сад, де з натхненням виведений кожен листочок, про зоряну ніч, яка світить тій парі, про тіні дерев. Але якщо уважно придивитися до гами кольорів, яку може створити тільки художник зі смиренною душею, придивитися до сяйва, котре відбивається од

кожного закутка, то відразу здогадуєшся, в чому криється таємниця: тут кожен штрих пронизаний коханням і воно — неначе єдина барва для цілої ілюстрації. Сяйво на малюнку ніби невідомо звідки проникає в закоханих, а з них розливається повсюди. Повірте мені, коли ми обіймалися з Карою, то цілий світ, як на тій ілюстрації, залило проміння добра й любові.

Таке блаженство не може тривати вічно, — зрозумію я згодом і подякую Аллахові за свій життєвий досвід. Кара ніжно взяв у свої долоні мої великі перса. Я забула про все на світі й хотіла, аби він торкнувся губами моїх пипок. Але він не зробив цього. Він ніби не знав що і як, а сам згорав од бажання. Що довше ми пестили одне одного, то вище росла стіна страху та сорому поміж нами. Й водночас я не ніяковіла, мені подобалося, як він стискає мої стегна, я насолоджувалася тим, як впирається в мій живіт оте його тверде й величезне. Якщо тебе так обіймають, то так і має бути, — думала я з гордістю. Потім він дістав із шароварів оте саме, я відвертала голову, але захопленого погляду відвести не могла. Воно в нього дедалі напружувалося, а мої очі дедалі більшали.

Аж потім я, приголомшена, нерішуче зупинилася: він штовхав мене на такий блуд, на який не йшли з першого разу навіть кипчачки, жінки, котрі варнякають у бані про всіляке сороміцтво.

— Не хмурся, серце, — благав він мене.

Я встала, відштовхнула Кару й розкричалася просто йому в обличчя, незважаючи на його жалісливі очі.

27. Моє ім'я — Кара

У домі повішеного єврея, насупивши брови, Шекюре лаяла мене на всі застави. Так, як вона каже, то я запросто міг і можу тикати свого кілка в роти усім черкескам, які зустрічалися мені в Тифлісі, кипчацьким лярвам, дешевим "нареченим" у караван-сараях, туркменським та перським удовам, стамбульським повіям, — їх нині безліч — мегрельським хвойдам, старим абхазьким і вірменським мегерам, — ті вміють залицятися — генуезьким і сирійським відьмам, двостатевим жінкам та хлопчикам із ненаситними очима. Але, як я смію пхати його в рота їй, Шекюре! Вкрай розлючена своїми фантазіями, вона не забула додати, що я волочився чи не з усіма повіями на Сході, від арабських жарких містечок до берегів Каспію, від Персії до Багдада й остаточно втратив сором, забувши, що на світі існують не тільки порочні жінки. Звідси випливає, що мої клятви в коханні — суцільне лицемірство.

На тлі ярих слів моєї коханої мій грішний інструмент, який я тримав у руці, дедалі блідішав. Я слухав її, і мені було соромно за свою поразку, за те становище, в яке потрапив. Однак дещо мене й радувало: 1. Я навіть не намагався відповідати Шекюре тим же гнівом і нищівними словами, як зазвичай чинив із іншими жінками, зазнавши невдачі. 2. В Шекюре аж надто багато здогадів про мої пригоди, отже її думки зайняті мною значно дужче, аніж я гадав.

Шекюре помітила, як мені стало гірко від того, що моїм бажанням знехтували. Тепер вона здавалася засмученою.

— Якщо ти справді мене кохаєш, то володй собою, будь шляхетним чоловіком і не ганьби жінку, щодо якої маєш серйозні наміри, — ніби вибачалася вона — ти не з тих крутіїв, які кують лихо, щоб одружитися зі мною. Тебе хто-небудь бачив?

— Ні.

Вона обернулася до дверей, ніби щось почула в чорному засніженому садку. Я заворожено дивився на її гарний профіль. Знадвору долинув якийсь шурхіт, і ми сполохано притихли, але двері лишилися зачиненими. Навіть у свої дванадцять років Шекюре знала більше, ніж я. Уже тоді в неї прокинулося відчуття забороненого, згадалося мені.

— Тут блукає привид повішеного юдея, — промовила вона.

— Ти сюди приходиш?

— Джини, привиди, примари... прилітають сюди з вітром, заповоняють цілий дім, їхні голоси линуць із мертвої тиші, вони говорять про все на світі. Нащо мені сюди ходити? Я чую їх.

— Шевкет водив мене сюди показати дохлого кота. А кіт утік.

— Ти зверз йому, нібито вбив його батька.

— Я цього не казав. Він таке наговорив? Я ніколи б не вбив його батька, але хочу, аби Шевкет став моїм сином.

— Зізнайся: нащо ти йому це сказав?

— Він запитав мене: чи я коли-небудь когось убивав, я чесно відповів йому, що вбив двох людей.

— Аби похвалитися?

— І щоб похвалитися, і щоб сподобатися хлоп'якові, чию матір кохаю. Неважко здогадатися, що вона вдома звеселяє своїх малих башибузуків історіями про подвиги батька, хизуючись перед ними його трофеями.

— Вихваляйся далі! Малі тебе незлюбили!

— Шевкет — ні, зате Орхан любить, — з гордістю спростував я хибні судження Шекюре, — та я для обох заміню батька.

Ми зненацька здригнулися, неначе тінь чогось невідомого й невідворотного пробігла поміж нами в напівтемряві. Поза шкірою пішов мороз. Коли я отямився, то Шекюре схлипувала.

— В мого нещасного чоловіка є брат Хасан. Я два роки жила з ним та свекром під одним дахом, чекаючи чоловіка. Він закоханий у мене. Хасан уже запідозрив щось. Він скаженіє від думки про моє заміжжя з кимось іншим, а певніше — з тобою. Натякнув, що силоміць поверне назад до свого дому. Оскільки кадій не визнає мене вдовою, то вони зі свекром погрожують добитися свого від імені мого чоловіка. Їхнього нападу треба чекати щомиті. А мій батько, як і кадій, теж проти мого розлучення, бо боїться, що коли я отримаю свободу, то, знайшовши іншого чоловіка, покину його самого. Для батька ми з дітьми — єдина розрада його самотності після смерті мами. Ти житимеш разом із нами?

— Що ти маєш на увазі?

— Якщо ми одружимося, ти житимеш разом зі мною та батьком?

— Не знаю.

— Визначся спершу з цим. Повір: часу в тебе на роздуми небагато. Батько відчуває, що наближається лихо, і він не помиляється. Якщо Хасан зі всякими пройдами та яничарами оточать наш дім і потягнуть батька до кадія, ти засвідчиш, що бачив мого чоловіка мертвим? Ти прибув із Персії, і вони тобі повірять.

— Засвідчу, але я його не вбивав.

— Гаразд. Ти готовий заради моєї свободи разом зі ще кимось сказати кадію, що бачив, як мій муж, стікаючи кров'ю, загинув на полі бою в Персії?

— Серденько моє, цього я не бачив, але заради тебе готовий підтвердити.

— Ти любиш моїх дітей?

— Люблю.

— За що? Відповідай!

— Шевкета — за силу, рішучість, прямоту, гострий розум, упертість. Орхана — бо він ніжний, малий, кмітливий. Я люблю їх уже за те, що вони твої діти.

Моя кароока. Вона всміхалася зі слізьми в очах. Поспішаючи, ніби людина, котрій нетерпеливиться мати все й відразу, вона перейшла до наступної важливої теми:

— Ти повинен закінчити батькову книгу. Її необхідно вручити падишахові. Через цю книгу над нами нависли чорні хмари.

— А що ще вготував шайтан, окрім убивства Заріфаефенді?

Моє запитання було їй не до душі. Вона старалася видаватися одвертою, однак їй не вдавалося:

— Прибічники ерзурумійця Нусрета-ходжі поширюють чутки про безбожність та г'яурський стиль батькової книги. Маляри, охоплені заздрощами, плетуть інтриги один проти одного, так? Ти ж крутився в їхньому колі й знаєш про все краще від мене!

— Брат твого покійного чоловіка, — промовив я, — він має якесь відношення до цих художників, батькової книги й фанатиків Нусрета Ходжі? Чи він сам по собі?

— Ні. Він не пов'язаний із цим. Але страшенно розлючений.

— Коли ти жила разом із Хасаном, ви часто стикалися?

— Як у тісному домі.

Деся неподалік стривожено загарчали собаки.

Я не запитував Шекюре, чому її чоловік, уславлений воїн, володар стількох трофеїв і тимарів, поселив дружину в тісному домі зі своїм братом. Я боязко прошепотів до мого коханого дитяти:

— Чому ти побралася зі своїм чоловіком?

— Якби не з ним, то з іншим.

Це була правда. Шекюре відповіла чітко й коротко, не засмучуючи мене хвалебними піснями на честь свого чоловіка.

— Ти поїхав і не повертався. Образа стала ознакою твоєї любові, але ж озлоблене кохання тяжке і в нього немає майбутнього.

Теж правда, проте не причина її заміжжя з чоловіком-розбійником. Хоч би з її

хитрого погляду, неважко було зрозуміти, що після мого зникнення зі Стамбула Шекюре забула мене, як і всі. Її лисяча брехня мала бодай трохи зцілити моє розбите серце, вона є виявом її добрих намірів, яким потрібно віддати належне, — подумалося мені, і я почав розповідати Шекюре, як під час моїх мандрів щохвилини згадував про неї, як тінь коханої щоночі, неначе привид, поверталася до мене. Я відкривав їй найпотаємніші глибини свого серця, чого не робив ніколи й нікому. Я нічого не вигадував і не обманював, та несподівано зловив себе на думці, що моя мова — нещира.

Я вперше в житті помітив: іноді, виносячи власні істини назовні, людина робиться нещирою. Це важливо зрозуміти, бо тоді можеш упіймати свої нефальшиві почуття та бажання. Найкращим прикладом, мабуть, є один із малярів — убивця. Візьмімо найбездоганніший малюнок, скажімо, малюнок коня: нехай він — неперевершене відтворення задуму Аллаха, нехай є найідеальнішим зразком наслідування великих древніх малярів, проте зображення скакуна може не передавати щирі відчуття обдарованого майстра в ті миті, коли його пензель торкався паперу. Щирість маляра або просто таких смиренних рабів Аллаха, як ми, проявляється не в часи піку майстерності й натхнення, а в хвилі помилок і розчарувань, коли спотикається язик. Я жагуче хотів Шекюре. Таке запаморочливе бажання прокидалося в мені ще тільки до однієї казвінської красуні з тонкими рисами обличчя та немов намальованими вустами. Я говорю це тим жінкам, котрі розчарувалися в мені. Наділена Аллахом життєвою мудрістю й гострим розумом, моя люба Шекюре усвідомлювала, які душевні муки, неначе тілесні тортури від китайських катів, я зніс заради кохання; і вона розуміла, що водночас, зустрівшись із нею через дванадцять років, я можу поводитися, як жалюгідний розпусник, чії очі в темряві засліплені єдино пекучою пристрастю. У Нізамі вуста чарівної Ширін схожі на каламар, наповнений перлами.

Невгамовні пси знову завалували.

— Ходімо, — стривожено озвалася Шекюре.

Незважаючи на те що ще був тільки вечір, дім єврейського привида поглинула темрява. Я мимоволі кинувся обійняти її ще раз, та вона, ніби горобчик, спурхнула з місця.

— Я досі гарна? Відповідай негайно!

Я відповів. Вона вислухала й з довірою поставила наступне запитання:

— А як я вдягнута?

Я відповів.

— А як я пахну?

Такі літературні ігри аж ніяк не були ходами на любовній шахівниці, бо істинні ходи на ній, як пише Нізамі, робить душа, що рветься у височінь. Безперечно, Шекюре це добре знала.

— Чого ти сягнеш у житті? Ти зможеш піклуватися про моїх сиріт? — запитала вона.

Я говорив їй про те, що моє служіння державі й перу не закінчилося, що побачені війни й тіла загиблих подарували мені гіркий досвід і попереду на мене чекає велике

майбутнє. Я обняв Шекюре.

— Ще мить тому нам було так добре в обіймах, — промовила вона, — а відтепер усе втратило свою чарівність.

Аби переконати Шекюре в щирості моїх почуттів, я міцно-міцно притис її до себе й запитав: чому вона повернула мені через Естер колись створений мною малюнок, який берегла добрий десяток років. Її очі були ніжні-ніжні й здивовані моїм дитячим запитанням. Ми поцілувалися. Безумна пристрасть більше не неволила моє тіло, я злітав на орлиних крилах справжньої любові, котра заповонила наші з Шекюре серця, груди, кожную частинку тіла. Що ще так утамовує бажання спраглої плоті?

Коли я взяв у долоні її пишні груди, Шекюре рішуче, але лагідно відштовхнула мене: я ж не той чоловік, якому буде приємно одружуватися з обезчещеною до заміжжя жінкою, поспіх — улюблена справа шайтана, а я забуваю про це, заради щасливого шлюбу варто потерпіти й постраждати. Вона вислизнула з моїх обіймів, опустила полотняне пече й попрямувала до дверей. Відчинила їх. Я побачив, як падає густий лапатий сніг у північній вулиці. Забувши, що ми постійно шепотілися в цьому домі, — мабуть, аби не тривожити душу повішеного юдея, — я загукав до неї:

— Що ми робитимемо далі?

— Не знаю, — відповіла моя красуня згідно з правилами любовних шахів і мовчки пішла, залишаючи в старому садку свої сліди, які швидко замітав сніг.

28. Про мене скажуть — убивця

Я впевнений: те, про що зараз розповім, траплялося й з вами. Ти петляєш безкінечними стамбульськими вулицями, або кинув собі в рот кусок кале[137] в якійсь забігайлівці, або пильно вдивляєшся в звивисті, немов саз[138], узорі на берегах сторінки, — і враз відчуваєш, що це вже колись було з тобою, що ти живеш ніби в минулому. Ось я ступаю засніженою вулицею, а в душі думаю: "Я вже ступав засніженою вулицею".

Ті незвичайні події, про які я розповім, мали місце в нашому часі, але неначе й у минулому. Був вечір, на землю насунула темрява, сіявся сніжок, я йшов вулицею, де мешкав Еніште-ефенді.

Рішуче йшов крізь північ, знаючи чого й навіщо, не так, як тими ночами. Тими ночами я часом простував, думаючи про товстелезні гератські книги з часів Тимура, які прикрашені на титульній сторінці ликом сонця, але без позолоти, про першу обіцянку мамі заробити ілюстраціями сімсот акче, про власні гріхи й тупість. Я глибоко поринав у свої думки, а ноги тоді не несли мене самі по собі. Та нині я йду, знаючи за чим.

Боячись, аби мене не помітили, я лиш раз доторкнувся до отих величезних воріт, збираючись постукати. Вони ж відхилилися без нічийої допомоги. Аллах знову був зі мною! Я завжди минав цей просторий двір, викладений каменем, коли ніс нові ілюстрації до книги Еніште-ефенді. Сьогодні я тут нікого не зустрів.

Праворуч був колодязь із відром, на ньому сидів горобець, здається, його аніскільки не доймав мороз, попереду — місце для багаття, яке чомусь не горіло о пізній порі;

ліворуч — стайня, тільки для коней гостей. Нічого не змінилося. Я пройшов крізь відчинені в дім двері біля стайні, кахикаючи й шлапаючи по дерев'яних сходах, піднявся нагору.

На мій кашель ніхто не відгукнувся. У передпокої я з шумом роззувся й поставив свої брудні черевики біля дверей в один ряд із іншим взуттям. Однак і досі ніхто не озивався. Я звично оглянув пари взуття. Серед них не було гарненьких жовтих чобіток, які б мали належати Шекюре. Можливо, в хаті нікого немає, майнуло мені.

Я заглянув у кімнату праворуч, напевне, тут Шекюре спить, обійнявшись із дітьми. Я торкнувся до їхніх ліжок, відчинив скриню, що стояла скраю, легенькі, наче з пуху, дверцята шафи. Подивився. Цей ніжний аромат мигдалю, — мабуть, запах тіла Шекюре. Поки я мріяв, подушка з верхньої шафки впала спершу мені на голову, а потім — на склянки й мідну карафу, що стояли збоку. Коли чуємо подібний дзенькіт, нам відразу спадає на думку, що в кімнаті непроглядна пітьма, я ж зрозумів, що тут холодно.

— Хайріє, Шекюре, хто там ходить? — долинув голос Еніште-ефенді.

Я швидко, як оком змигнути, вискочив зі спальні Шекюре, перетнув передпокій і зайшов у малярську кімнату з голубими дверима, де ми зимовими ночами працювали з Еніште-ефенді над книгою.

— Це я, Еніште-ефенді, я...

— Хто ти?

В ту мить я збагнув, що Еніште-ефенді тайкома насміхається над псевдонімами, котрі в дитинстві нам накинув майстер Осман. Я чітко по складах вимовив своє повне ім'я, в яке входило й батькове, сказав звідки родом, а перед тим додав: "ваш убогий грішний раб". Так би розписався на останній сторінці якоїсь пишної книги самовпевнений каліграф-краснописець.

— Як?! — почув я, а за хвилику господар вигукнув: — А!

Й ненадовго затих. Проте його мовчання ніби тривало цілу вічність. Усе було, як в одній сирійській казці, я чув її малим: старий дідуган зустрічає смерть таким же мовчанням.

Якщо серед вас хтось гадає, ніби я прийшов сюди скоїти вбивство, бо говорю про смерть, то він неправильно розуміє книжку, яку читає. Людина, що приходить з наміром убити, — хіба вона стукатиме в двері, зніматиме взуття, хіба не візьме ножа?

— Отже, прийшов, — знову, немов із казки, озався старий.

Несподівано його настрій перемінився:

— Радий тебе бачити, сину мій. Розкажуй, що тебе привело?

Надворі вже смеркало. Невелике вузьке вікно з виходом на чинар та гранатове дерево було заліплене воском. Його відчиняли навесні. Світла, яке проникало в кімнату, вистачало лише, щоб розрізнити обриси предметів, темрява цієї майстерні сподобалася б китайським малярам. Еніште-ефенді, як завжди, сидів у кутку перед пюпітром. Світло падало на нього ліворуч, і його обличчя розчинялося в пітьмі. Тут ми працювали з ним до ранку, при свічці, серед пензлів, каламарів, писал, приладів для

глянсування паперу, я малював, ми балакали про мистецтво, і він був мені, неначе рідний. Охоплений неспокоєм, я намагався знову відчутися оту близькість. Не знаю чому: чи через відчуженість, чи через сором і боязнь відверто сказати, що сумніваюся в обраному шляху, що мої малюнки — гріх, однак я вирішив поділитися своїм горем з Еніште у скритій формі, розповівши одну притчу.

Можливо, ви теж чули оповідь про ісфаганського живописця шейха Мухамеда. Не було йому рівних у доборі кольорів, розміченні сторінок, зображенні людей, тварин, облич. Його малюнки дихають натхненням, яке зустрінеш тільки в поезії, вони сповнені таємного смислу, який побачиш тільки в геометрії. Досягши майстерності ще замолоду, він упродовж тридцяти років був найсміливішим, найзавзятішим художником в експериментах зі стилем, у виборі тем та їхньому втіленні. Власне він гармонійно й талановито поєднав витончену, чутливу ґератську ілюстрацію з демонічними зображеннями, які прийшли до нас від китайців через монголів: він виводив у чорному кольорі страхітливих шайтанів, рогатих джинів, коней із велетенськими яйцями, напівлюдей, напівзвірів, девів; шейх Мухамед першим зацікавився портретами, привезеними португальськими й голландськими кораблями; відшукуючи книги незапам'ятної давнини, він відновлював усіма забуті художні стилі епохи Чингісхана; зважився намалювати сцени, на які чоловіки не могли дивитися без збудження: Ширін у саяві місяця купається в озері, Олександр Македонянин підглядає на жіночому острові за голими красунями; намалювавши Пророка, який злітає на коні Бураку, шахів, котрі чухмаряться, собак, які паруються, шейхів, що впиваються вином, він накинув своє бачення світу всій малярській братії. Коли відкрито, коли потайки зловживаючи вином, курячи опіум, шейх Мухамед тридцять років із натхненням творив свої ілюстрації. Однак на старості став мюридом[139] праведного шейха й цілковито змінився. Майстер прийшов до висновку, що його роботи тридцятирічного періоду єретичні, безбожні, й зрікся творіння власних рук. Мало того, останні тридцять літ свого життя він мандрував від міста до міста, від палацу до палацу, вишукував свої книги в шахських, падишахських скарбницях, бібліотеках і нищив їх. Знайшовши в бібліотеці якогось шаха один зі своїх малюнків, він як не києм, то палицею добивався свого. Якщо не допомагали улесливі слова, тоді художник хитрощами відвертав увагу присутніх, а сам мерщій шматував дивовижну ілюстрацію або ж виливав на неї воду. Я розповів цю історію, приклад душевних мук живописця, який, одержимий творчістю, не помічає безбожності власних малюнків. Через це, — нагадав я, — в час, коли намісником Казвіна був принц Абаз Мірза, шейх Мухамед спалив величезну казвінську бібліотеку. Серед сотень її книг він не зміг розшукати кілька тих, які сам ілюстрував. У всеохопному полум'ї пожежі згорів і сам маляр, а з ним — його біль і каяття, — емоційно закінчив я, неначе сам був героєм цієї оповіді.

— Сину мій, ти боїшся? Через нашу роботу? — ласкаво запитав Еніште-ефенді.

Я здогадався, що на його обличчі грає усмішка.

— Наша книга більше ні для кого не є таємницею, — почав я, — можливо, це й не суттєво, проте плітки розповзлися повсюди. Говорять, що в ній криється наруга над

нашою вірою, що ми працюємо не над тим, чого очікує й бажає падишах, а над книгою, в якій висміюється Його Величність, книга сповнена ересі, безбожництва, наслідування г'яурських майстрів. Навіть, кажуть, у книзі привабливо зображений шайтан. Говорять, ніби ми дивимося на світ очима шолудивого вуличного пса й тому в наших ілюстраціях присутня перспектива, мовляв, малюючи на передньому плані здоровенного коня, ми зображаємо мечеть завбільшки з муху, мотивуючи тим, що вона позаду, а це — явне блюзнірство. Отже, ми насміхаємося над правовірними, котрі ходять у мечеть. Згадуючи ті плітки, я не можу ночами спати.

— Ми ж працювали разом, — промовив Еніште-ефенді, — ті речі, про які плещуть, чи вони хоч раз прокралися в наші серця?

— Помилуй, Аллаху! — з пафосом відповів я. — Однак люди звідкілясь дізналися, що існує остання ілюстрація, в якій безбожність не прихована, а переросла в одверту наругу над нашою вірою.

— Ти ж бачив останню ілюстрацію?

— Я зробив малюнки, які ви хотіли і як ви хотіли: в кутках величезного аркуша. Вони були приготовані для ілюстрації на двох сторінках, — твердо промовив я, сподіваючись почути схвалення з уст Еніште-ефенді. — Але всієї роботи я не бачив. Якби мав можливість глянути на неї, то спростував би підлі наклепи й моя совість була б чистою.

— За що ти відчуваєш провину? Що бентежить твою душу? Хто вселив у тебе страх?

— Коли дізнаєшся, що книга, над якою з утіхою працював місяцями, посягає на святе, то тебе охоплює страх. Ти переживаєш пекельні муки за життя. Якби я міг побачити останній малюнок повністю.

— Ти все сказав? Ти для цього сюди прийшов?

Моє серце тривожно закалатало. Невже він може підозрювати мене в ницості, в убивстві Заріфа-ефенді?

— Заколотники, які хочуть скинути падишаха з престолу, а на його місце посадити султанича, теж пускають недобрий поголос, нібито падишах тайкома підтримує видання книги.

— І багато їм вірять? — втомлено, з нудьгою в голосі запитав Еніште-ефенді. — Кожен оскаженілий ваїз, який утратив голову від швидкоминущих успіхів, починає патякати про загибель віри. Цим точно заробиш на хліб.

Цікаво: він справді думає, що я прийшов до нього тільки аби переказати чужі плітки?

— Нещасний Заріф-ефенді, — тремким голосом промовив я, — він бачив ту горезвісну останню ілюстрацію й збагнув, що вона блюзнірська. Тому ми його й убили. Мені розповів таке один побратим із малярського цеху. Ви знаєте, які вони, ці учні, підмайстри, — тільки б поплескати язиком.

Я говорив ще довго, а моє хвилювання дедалі дужчало. Чи чув я себе самого? Якою мірою мною керував страх після вбивства падлюки-наклепника Заріфа? Як багато я тоді навігадував? Не знаю. Після стількох слів сподівався, що Еніште-ефенді нарешті

покаже мені останній малюнок на двох сторінках, заспокоїть мене. Чому він ніяк не втямить, що лише так я зможу захистити себе від сумнівів щодо вірності свого шляху, на якому потопаю в гріху?

Мені хотілося його розворушити, я сміливо запитав:

— Чи може людина зображати безбожність, не бачачи її?

Замість відповіді він зробив делікатний застережливий жест рукою, неначе в кімнаті спала дитина. Тоді помовчав, а потім прошепотів:

— Занадто темно, давай запалимо канделябра.

Коли запалив від мангала свічку, мені впало у вічі його набундючене обличчя. Раніше воно таким не було. Мені це не подобалося. А може, його зарозумілість свідчить про співчуття? Він усе зрозумів і здогадується, що це я — мерзенний убивця, чи, може, боїться мене? Несподівано мої думки неначе вийшли з-під контролю, згадується зараз мені. Мої думки неначе роїлися в голові когось іншого, а я спостерігав за ними, завмерши від здивування. Килим на підлозі: он на ріжку причаїлося щось схоже на вовка, як я досі не помітив?

— Всі хани, шахи, падишахи — цінителі мистецтва — минають три періоди свого захоплення малюнком, живописом і гарною книжкою, — почав Еніште-ефенді. — Спершу вони допитливі, пронирливі й рішучі. Побачивши чужі ілюстрації, хочуть мати й собі такі, бо це приносить пошану. Настає період пізнання мистецтва. На другому етапі вони вже замовляють ілюстрації на власний розсуд і заради втіхи. Шахи, падишахи видаватимуть власні книжки, бо навчилися насолоджуватися ними й водночас прагнуть увічнити себе після смерті. На схилку віку безсмертя вже не хвилює жодного падишаха. Я розумію їх: безсмертя — це коли про тебе згадуватимуть твої внуки, наступні покоління. Володарі, віддані мистецтву, по суті вже навік уславилися книжками, котрі замовляли нам, книжками, в яких виведено їхні імена, написано літописи правлінь. На схилі літ вони непокояться, як отримати добре місце на тому світі, й виносять вирок ілюстрації — вона стала перешкодою на їхній дорозі. Це засмучує й лякає мене понад усе. Шах Тахмасп, сам видатний маляр, який молоді роки провів у майстерні, перед смертю повісив замок на своєму славетному цеху, повиганяв із Тебріза найобдарованіших художників, понищив створені ними книги й розкаявся у власному минулому. Чому всі вони вважали, що малюнок закриє перед ними ворота до раю?

— Ви знаєте чому. Кожен пам'ятає слова Пророка, що в Судний день Аллах найсуворіше покарає малярів.

— Не малярів, — зауважив Еніште-ефенді, — живописців. Це хадіс[140], із Бухарі[141].

— У Судний день знайдуться ті, хто спробує оживити образи живописців, — обережно промовив я. — Але в них нічого не вийде, й настане час пекельних мук. Не забуваймо: творити — одна з властивостей Аллаха. Аллах — творець, він неіснуюче зробить існуючим, мертве — живим. Ніхто не посміє рівнятися до Нього. Лише маляри ризикують займатися тим самим, що й Аллах, претендувати на його ім'я творця. Це

найтяжчий гріх.

Мої слова були різкими й лунали, ніби звинувачення в його бік.

— По-твоєму, все сказане стосується й нас?

— У жодному разі, — посміхнувся я. — Але так уважав покійний Заріф-ефенді, відтоді як побачив останній малюнок повністю. Він стверджував, що використання теорії перспективи та стилю європейців кидає нас в обійми шайтана. На останній ілюстрації — чиєсь обличчя, простого смертного, та в кожного, хто його побачить, складеться враження, що воно живе, і кожен упаде долілиць перед рисунком, ніби в церкві перед іконою. Не тільки перспектива, що показує малюнок очима бродячого пса, а не Аллаха, а й поєднання мусульманських майстерності та стилю з г'яурськими також оскверняє нашу чистоту, робить із нас рабів. Ця дорога вимощена шайтаном. Ось про що говорив Заріф-ефенді.

— Немає нічого чистого, — відповів Еніште-ефенді. — Хоч би в яку епоху малярство створило щось надзвичайне, хоч би коли з'явилося якесь прекрасне зображення, що зволожує очі й проймає людину до глибини душі, — ми знаємо: та дивовижа — наслідок злиття двох різних напрямів мистецтва, далеких один від одного. Завдяки поєднанню арабського малюнка з монголо-китайським виник неперевершений перський і Бехзатовий. Найкращі роботи шаха Тахмаспа є переплетенням перської манери живопису з м'якою туркменською. Якщо нині всі без упину торочать про цех індійського Акбархана, то тільки тому, що він сприяє впровадженню європейського стилю. І Схід і Захід належать Аллахові. Тож хай оберігає нас Аллах від бажання чистоти й окремішності.

У саяві свічки обличчя Еніште-ефенді випромінювало ніжність і світло, але його тінь на стіні була так само чорна й страхітлива. Сказані ним слова були мудрі та справедливі, однак я не повірив йому. Я боявся його, бо, здавалося, він боїться мене. Моє чуття підказувало: він вряди-годи наслухає, чи ніхто не відчинить хвіртку, дожидав кого-небудь, аби врятуватися від мене.

— Ти розповів мені, як ісфаганський митець шейх Мухамед спалив себе й величезну бібліотеку через власні ілюстрації, яких зрікся, — вів далі Еніште-ефенді, — а я розповім іншу коротку історію, що стосується цієї ж легенди. Ця історія тобі не відома. Так, останні тридцять років свого життя художник розшукував свої малюнки. Однак, гортаючи сторінки книжок, зустрічав безліч чийхось натхненних копій його ілюстрацій. Шейх Мухамед побачив, що два нових покоління майстрів узяли собі за зразок стиль, у якому він розкався. Вони відтворюють його роботи з пам'яті, та що найважливіше — вкладають у них душу. Шейх Мухамед збагнув: "Поки я нищу ілюстрації, молоді малярі множать їх у безлічі інших книжок, використовують мої малюнки для інших оповідей, зберігаючи їх у голові, наповнюють ними всі закутки землі". Розглядаючи малюнок за малюнком, розуміємо: добрий художник своїми дивами не просто залишає слід у нашій пам'яті — він змінює її. Якщо творіння маляра хоча б раз безмежно вразить тебе, то стає мірилом краси цілого світу. Спаливши себе й свої ілюстрації на схилку літ, ісфаганський живописець не залишився свідком їхнього

поширення, він усвідомив: кожен дивиться на світ так, як раніше дивився на нього він сам. Йому збридилися малюнки, не подібні до тих, які він творив замолоду.

Я не міг стримати свого захоплення Еніште-ефенді, бажання сподобатися йому. Впавши перед ним на коліна, я цілував його руки, а в моїх очах накіпили сльози. Він зайняв місце майстра Османа в моїй душі.

— Маляр творить без страху, дослухаючись до своєї совісті та керуючись законами, в які вірить, — задоволено промовив Еніште-ефенді. — Він не зважає на ворогів і заздрісників.

Але ж Еніште-ефенді навіть не маляр, — сьйнуло мені, коли я, обливаючись слізьми, цілував укриту родимками й пігментними плямами руку. І відразу стало соромно за свої сумніви. Неначе хтось невідомий насильницьки навів мене на ту нахабну диявольську думку. Хоча ви знаєте: це — правда.

— Я їх не боюся, — говорив Еніште-ефенді, — бо не боюся смерті.

Кого їх? Я закивав головою, ніби мені було зрозуміло. А в моєму серці прокинулася лють. Збоку біля Еніште я помітив "Kitab-ur Ruh" Джевзіє в старій палітурці. Там ідеться про мандри душі після смерті. Її обожнюють усілякі недоумки, які хочуть піти з життя. Серед письмового приладдя, ножів для точіння писал, каламарів, шкатулок для калямів, розкиданих повсюди, на таці, скрині, ящику, я вперше за стільки часу побачив тут дещо нове: бронзовий каламар.

— Доведімо, що ми їх не боїмося, — сміливо сказав я, — візьмім і покажімо їм останню ілюстрацію.

— А чи не засвідчимо ми тим самим, що всерйоз сприймаємо їхні наклепи? Ми ж не скоїли нічого страшного, аби боятися. Що ще тебе лякає?

Він погладив мене по голові, наче батько. Переживаючи, аби щоками не полилися потоки сліз, я обняв його, а потім схвилювано промовив:

— Мені відомо, чому загинув нещасний майстер заставок Заріф-ефенді. Оббрехавши книгу, вас і нас, Заріф-ефенді здав би всіх прибічникам ерзурумійця Нусрета-ходжі. Він дійшов висновку, що тут панує безбожність, вигідна шайтанові, й почав базікати про це по всіх усядах, підбурювати проти вас інших малярів, котрі працювали над книгою. Чому він з доброго дива став так поводитися — я не знаю. Можливо, через заздрощі, можливо, злигався з шайтаном. Ваші маляри дізнались про рішучі наміри Заріфа-ефенді знищити нас. Неважко здогадатися, як усі переживали і в якому страсі жили. В тому числі і я. Котрийсь із нас темної ночі припер Заріфа-ефенді до стіни, а він переманював його на свій бік проти вас, нас, вашої книги, малярства, ілюстрацій, наших цінностей. Охоплений тривогою, художник убив того мерзотника й скинув у колодязь.

— Мерзотника?

— Заріф-ефенді був нікчемним зрадником без крихти совісти! Падлюка! — закричав я, ніби небіжчик стояв навпроти мене.

Ми замовкли. Він боїться мене? Я сам себе боюся. В мою душу влетів вітер чиеїсь чужої злости й думок, але це було прекрасно.

— Хто цей маляр, кого полонило сум'яття, як тебе й живописця з Ісфагана?

— Не знаю, — відповів я.

Однак мені хотілося, аби він прочитав брехню на моєму обличчі. Це була велика помилка — приходити сюди. Та я далеко не той, кого доймуть муки совісті й каяття. Я бачив, як Еніште-ефенді боїться мене, й отримував задоволення, відчував власну силу. Він покаже мені останню ілюстрацію, якщо збагне, що я — вбивця й хочу подивитися на неї, аби знати, яка вона, а не дошукуватися блюзнірства, — майнуло мені.

— Хіба важливо, хто роздавив отого покидька? Хіба не добро зробили йому, очистивши від скверни?

Еніште-ефенді не наважувався глянути мені в очі, і це додавало мужності.

Сотні людей, котрі вважають себе найкращими й високоморальними, ось так не зважуються подивитись вам у вічі, коли їм за вас соромно. А можливо, вони думають, як би донести на тебе й кинути катом на тортури.

За ворітьми оскаженіло гарчали собаки.

— На вулиці знову сніг, — промовив я. — А де всі в таку пізню пору? Чому залишили вас самого? Навіть свічки вам не запалили.

— Це дивно, дуже дивно, — відповів він, — сам ніяк не доберу.

Він сказав це так щиро, що я повірив йому без усіляких сумнівів. Незважаючи на наші з малярами кпини над ним, я вкотре в глибині душі відчув, що таки люблю Еніште-ефенді. Він же не впустив миті безмежної любові й поваги до нього, які сколихнули моє серце, знову по-батьківськи погладив мене по голові. Це було нестерпно, однак я не опирався. Мені подумалося, що роботи майстра Османа, натхнені древніми ґератськими малярами, не мають майбутнього. Й аж лячно стало від такого мерзенного судження. Після лихої пригоди кожен із нас благає когось, аби все залишалось, як досі. Незважаючи на те що видаєшся смішним, як ідіот, ти покладаєш на свої прохання останні надії.

— Давайте продовжимо ілюструвати книгу, — промовив я, — все стане на свої місця.

— Хтось із малярів — душогуб, далі я працюватиму з Карою-ефенді.

Може, він хоче, щоб я вбив його?

— А де зараз Кара? — запитав я. — Де ваша дочка з дітьми?

Знову, неначе хтось невідомий укладав свою силу в мої слова, проте я не міг опанувати себе. Тепер мої надії й щастя втрачено. Залишалось бути кмітливим і глузливым. За спиною цих двох моїх коханих джинів кмітливості й глузів стоїть сам шайтан. Він — їхній володар, який уселився в мене. За ворітьми двору озвіріло вили пси, ніби почули запах свіжої крові.

Чи переживав я вже колись ці хвилини? Давно-давно в місті на краю світу, в сьайві свічки я, не помічаючи, як за вікном сипле сніг, і обливаючись слізьми, клявся одному смердючому одурілому дідові в своїй невинності. А він звинувачував мене у викраденні фарб. Тоді теж за ворітьми, ніби вчувши запах крові, оскаженіло вили собаки. В Еніште-ефенді та того злого дідугана в зморшках були однакові гострі підборіддя. Він таки

вп'явся в мене своїми безжальними очима. Збирається, розчавивши, переступити через мене, — розумів я. Цей недобрий спогад з моїх учнівських часів, коли мені минало десятий, завжди зринав у пам'яті, як малюнок із чіткими лініями, але блідими барвами. Нині для мене й ця мить була — немов блідий спомин із чіткими обрисами.

Майстер Осман учив нас усвідомлювати свою сутність художника. Поки зривався з місця, ходив довкола Еніште-ефенді, я вибрав з-поміж скляних, фарфорових, кристалевих каламарів — бронзовий; маляр, який не дрімав у мені, змальовував усе, що я роблю й бачу у блідих кольорах, наче далекий спомин минулого, а не нинішня мить. Пригадуєте, як нам сняться сни, в яких ми бачимо себе зі сторони й у нас іде мороз поза шкірою? Я був у подібному стані. Тримавши в руці важезний бронзовий каламар з вузькою шиєю, я сказав:

— Коли мені минало десятий, я бачив такий самий каламар.

— Він — монгольський, і йому тридцять років, — промовив Еніште-ефенді. — Кара привіз мені його аж із Тебріза. Його використовували тільки для червоного чорнила.

Мене ж хтось підбурював щосили зацідити каламарем по його просякнутій тупістю самозакоханій голові. Звичайно, це був шайтан. Та я втихомирив його й, мов йолоп, із надією промовив:

— Заріфа-ефенді вбив я.

Ви ж розумієте, на що я сподівався? Мав надію, що Еніште-ефенді зрозуміє мене й простить. Злякавшись, допоможе мені.

29. Я — ваш Еніште

Після того як він сказав, що вбив Заріфа-ефенді, між нами надовго запала мовчанка. Він і мене знищить, подумав я. Моє серце калатало не одну хвилину. Він прийшов сюди вбити мене, чи зізнатися, чи нажахати? А може, сам не знає, чого хоче? Я злякався: роками мені були відомі майстерність і талант цього маляра, але не душа. Я відчував, що досі в його руках — отой важезний каламар для червоного чорнила, а сам він стоїть позаду, в мене над головою. Та я не обернувся й не глянув на нього.

— Пси досі валують, — озвався я, розуміючи, що його непокоїть моє мовчання.

Ми ще трохи помовчали. Цього разу від мене й моїх слів залежало, чи уникну я смерті або ж чи виплутаюся з халепи, в яку потрапив. Окрім живопису й малюнка, йому ще близька ось така тема: якщо вірити, що в мистецтві маляр не повинен відображати себе, передавати власний дух, то чи не веде такий підхід до пихи? Гаразд. Як же він застав мене самого в пустісінькому домі? Я напружено ворухив своїми старечими мізками. Але все було страшенно заплутано, ніби в хитромудрій грі. Куди поділася Шекюре?

— Ти ще раніше збагнув, що його вбив я, так? — запитав він.

Я не збагнув. Не зрозумів навіть тоді, коли він про це заявив. Та водночас подумки говорив йому: "Добре зробив, що відправив Заріфа-ефенді на той світ. Мабуть, твоя правда. Покійний майстер заставок, потрапивши в лабеті страху, накликав би біду на наші голови".

Що ж. Я залишився наодинці з душогубом у безлюдному домі, а моє серце

висловлювало йому своєрідну вдячність. Я промовив:

— Не дивуюся, що ти його вбив. Такі, як ми, живуть книжками, бачать їхні сторінки вві сні, тож кожен із нас завжди чогось боїться. Окрім того, ми займаємося в мусульманському місті найнебезпечнішим і суворо забороненим: живописом. У душі будь-якого маляра нуртує якась нездоланна сила, що спонукає його, як ісфаганця шейха Мухамеда, відчувати себе грішним, каятися, звинувачувати себе раніше часу, вимолювати прощення в Аллаха й правовірних. Ми робимо нашу книгу потайки, немов злочинці, немов мусимо перед кимось виправдовуватися. Ми гнемо шиї перед ходжами, ваїзами, кадїями, шейхами, котрі можуть звинуватити нас у безбожності. Наше відчуття провини безкінечне. Однак воно як руйнує уяву маляра, так і розвиває її. Я знаю це чи не найкраще.

— Отож ви не засуджуєте мене за те, що я вбив безголового Заріфа-ефенді?

— Те невідоме, що приваблює нас у письменстві, живопису, малюнку, криється в страхові митця. Стоячи навколїшки й слїпнучи при свїчцї ночами, ми віддаємося книзі й ілюстрації. Та не лише заради грошей, а й тому, що прагнемо втекти від людської суєти, суспільства. Однак ми прагнемо, аби наші натхнені самотою творіння оцінили ті ж таки люди, яких ми уникаємо й від яких ховаємось. А якщо вони обізвуть нас безбожниками?! Скільки болю завдадуть цим істинному художнику, володареві таланту! Отож справдешній малюнок можна знайти в тому, що за завісою страху, а воно невидиме. Справдешній малюнок — усередині малюнка, котрий спочатку засудять як безбожний і поганий. Художник-майстер усвідомлює, що іншого шляху самовираження немає, і водночас його лякає самота. Але хто здатен терпіти впродовж життя страх і щоденну настороженість? Маляр думає, ніби позбудеться жахів, котрі його переслідують, якщо першим сам себе звинуватить. Та тільки він зізнається в своїх гріхах, як його спалюють. Ісфаганський живописець спалив себе сам.

— Ти — не живописець, — відповів він, — а я вбив не через те, що боявся його.

— Ти вбив, бо хотів малювати без страху! Ось чого ти жадав!

Уперше за стільки часу маляр, котрий волів відправити на той світ і мене, сказав щось путнє:

— Я розумію: ти говорив усе це, щоб розрадити мене, завести в оману й витягти з ненормального стану. — Й докинув: — Однак у твоїх останніх словах звучала правда. Я хочу, щоб ти зрозумів це. Слухай мене.

Я обернувся й глянув йому в вічі. Він натякав, ніби відкинув чемність, віддавен властиву нашим бесідам, і вона вже не повернеться. Але що тепер?

— Я не зневажаю тебе, не дивуйся, — промовив він.

Потім облишив своє місце за моєю спиною, став переді мною й розсміявся. Але сміх його був гірким, зболеним.

— Ось як воно виходить нині: я щось роблю, але я — ніби не я, а хтось інший. Щось незбагненне безперестанку ворухиться в мені й штовхає на злі вчинки. Та мені не обійтися без того лиходія. Те саме відбувається, й коли малюю.

— Таке вигадують про шайтана старі баби у своїх теревенях.

— По-твоєму, я брешу?

"Йому не стає духу вбити мене, тож старається, щоб я сам його розгнівив", — підказувало мені серце.

— Ти не обманюєш. Проте не можеш знати, що коїться в твоїй душі.

— Ні. Мені добре відомо, що там коїться. Я ще не вмер, а вже мучуся. Через тебе ми, самі не помічаючи, по горло вгрузли в гріх. Ти говориш мені: "Будь сміливим". А я через тебе став душолюбом. Скажені пси Нусрета-ходжі роздеруть усіх нас на потрох.

Сам не вірячи у свої слова, він репетував ще голосніше, ще лютіше стискав у руці каламар. Може, хтось на вулиці почує той крик і прибіжить?

— Як сталося, що ти вбив його? — запитав я, зволікаючи час. — Як ви зустрілися біля того колодязя?

Я й не очікував, що він з охотою почне розповідати.

— Заріф-ефенді знайшов мене сам. Тої ночі, коли я вийшов од тебе. Він сказав, що бачив останню ілюстрацію на двох сторінках. Я довго старався змінити хід його підступних думок, завів на згарище, збрехав, що біля колодязя зариті золоті монети. Почувши про гроші, він повірив. Ось тобі найкращий доказ того, що він працював тільки заради грошей. Та мене це не дуже засмучує, він був посереднім маляром. Заріф-ефенді вже був готовий дерти замерзлу землю нігтями. Якби там справді було зарите золото, то мені б не довелося його вбивати. Ти замовив свої заставки нікчемі. В небіжчика була тверда рука, проте він препаскудно змішував і накладав фарби. Я не залишив по собі жодного сліду. Скажи: в чому суть стилю? В наш час європейці, китайці говорять про колір і стиль як ознаку майстерності. Хороший художник повинен вирізнятися з-поміж інших стилем чи ні?

— Не дивуйся, однак, новий стиль не твориться за покликом серця маляра, — відповів я. — Помирає якийсь принц, зникає на війні якийсь шейх, і з ними відходить доба мистецтва, що вважалася нескінченною, закривається малярський цех, а художники розбігаються в пошуках іншої батьківщини, інших покровителів книжок. А одного дня падишах, зглянувшись, скликає до свого палацу, під свій покров, розгублених живописців і каліграфів без прихистку й рідної землі. Й він, мов люблячий батько, засновує новий малярський цех. Спершу художникам нового цеху дуже важко між собою порозумітися. Та оскільки вони працюють у відомих їм древніх стилях, то згодом починають наслідувати один одного, узгоджувати свої дії, а їхні погляди перетинаються. Вони, ніби діти, які й сяк і так сходяться на вулиці. Зрештою, внаслідок багатолітніх чвар, заздрощів, інтриг та рутинної малярської роботи народжується новий стиль. Це стиль, визнаний більшістю живописців, однак вироблений найобдарованішим, найяскравішим з них. Назвімо його найщасливішим художником. Решті майстрів залишається тільки вдосконалювати, відшліфовувати його роботи, беручи їх за зразок.

Дивлячись на мене сторожким поглядом, ніяковіючи, ніби дівчина, він несподівано сумирним тоном, з бажанням бути відвертим і великодушним, запитав:

— У мене є цей стиль?

Мені здалося, що він ось-ось розридається. Намагаючись бути якомога лагіднішим і співчутливим, я охоче відповів:

— Ти — найобдарованіший, найдивовижніший маляр, якого я коли-небудь зустрічав за шістдесят із гаком років мого життя. Твої руки — магичні, а око — найзіркіше. Якби переді мною поклали малюнок, створений водночас тисячею майстрів, я, однак, відразу впізнав би, де штрих твого каляма, подарованого тобі Аллахом.

— Наші думки збігаються, проте тобі бракує мудрості осягнути таїну моєї майстерності. Ти обманюєш, бо боїшся мене. Втім, говори ще про мій стиль.

— Твої лінії настільки прямі, неначе лягають самі по собі, без каляма. Малюнки твого каляма — ані реальність, ані вимисел. Коли ти зображуєш юрмисько, то напруження, яким пронизані людські погляди, ідея оригіналу перетворюється в твоїх ілюстраціях на ледь чутний шепіт. Я знову й знову повертаюся до твоїх робіт, аби послухати їхній шепіт. Повертаюся з усмішкою на вустах, бо щоразу знаходжу в них новий смисл. Як би це передати... Я перечитую твої малюнки, ніби тексти. Пласти тих різних розумінь, нашаровуючись, вражають своєю глибиною. Їхній ланцюг тягнеться вдалеч, ніби зображення європейських майстрів у перспективі.

— Гмм... Добре. Облиш європейських малярів. Продовжуй.

— Твій калям настільки чарівничий, настільки могутній, що той, хто розглядатиме ілюстрації, буде ладен повірити в їхню реальність, а не світові, в якому живе. Своєю майстерністю ти можеш збити з праведного шляху непохитного вірника, й так само своїм малюнком можеш повернути на путь Аллаха закоренілого безбожника.

— Це правда, але я не певен, що це похвала. Говори.

— Жоден маляр не знає таємниць фарби так, як ти. Твої кольори завжди найяскравіші, найбільш живі, найприродніші.

— Гаразд. Що ще?

— Тобі відомо, що ти стоїш в одному ряду з такими величинами, як Бехзат, Мір Сеїд Алі.

— Теж правда. Відомо. Але якщо й тобі це відомо, то чому ти працюєш над книгою з тим сірйачком Карою-ефенді, а не зі мною?

— Його робота не потребує малярського вміння, — відповів я. — Це — по-перше. А по-друге, Кара — не вбивця, як ти.

Він мило всміхнувся у відповідь на мою широку щирі усмішку. Тільки так, розмовами про стиль, можна вирватися з тенет цього жаху, — відчував я.

Після мого зізнання ми більше не розмовляли як батько з сином, а вели поштиву бесіду, ніби двоє цікавих дідів, котрі знавали кращі часи: ми говорили про монгольський каламар, який він тримав у руці. Про вагу каламара, шийку, глибину й розміри, про довгі писала древніх каліграфів, про секрет червоного чорнила, чію густину він оцінював, легенько збовтуючи в каламарі... Говорили про те, що Стамбул ніколи б не мав оцих наших малюнків, якби в Хорасані, Бухарі, Гераті не впадкували секрети червоного чорнила від монгольських і китайських майстрів. Ми розмовляли, а час летів, загусав, немов фарба. Я все подумував: чому досі ніхто не повернувся додому

й ліпше б отой поставив важенний каламар на місце.

— Коли книга вийде в люди, чи оцінять належно мою майстерність ті, хто розглядатиме її? — спокійно, як колись, запитав він.

— Якщо, дасть Аллах, ми щасливо закінчимо книгу й вручимо її Його Величності, то, безперечно, падишах найперше краєм ока перевірить, чи доречно вона позолочена, зверне увагу на зовнішній вигляд. Як і всі падишахи, шукатиме власне зображення й на ньому зупинить свій погляд. От воно й уразить його, а не прекрасні ілюстрації. Та яка буде ласка нам, якщо потім він виділить хвилину, щоб роздивитися й наші неперевершені творіння! Він збагне, з яким запалом ми малювали, скільки доклали зусиль, а надихали нас Схід і Захід. Але ти знаєш: якщо це буде не шедевр, то султан не питатиме, хто займався палітуркою, чиїх рук та чи та заставка, хто зобразив отого чоловіка й коня, книга лежатиме в його скарбниці під замком. Однак усі ми, володарі пензля, працюватимемо далі, аби якогось дня з-під нашого каляма зродилося диво, яке визнає кожен.

Ми помовчали хвилю. Неначе запасалися терпінням.

— Коли ж настане час того дива? Ми створимо десятки малюнків, доки осліпнемо. Коли почуємо їхню належну оцінку? Коли завоюємо любов, якої заслуговуємо?

— Ніколи.

— Чому?

— Ніхто ніколи не подарує тобі того, чого ти хочеш. У майбутньому наші роботи розумітимуть ще менше.

— Книги мандрують крізь століття, — якимось по-чудернацькому, але невпевнено промовив він.

— Повір мені, італійські майстри не рівня тобі в поетичності, вираженні чистоти й світла релігії, почуттів, кольорів. Проте їхні картини реалістичніші, взяті з життя. Італійці зображують світ у перспективі, таким, яким він бачиться з шерефе[142] мінарета, вони можуть показувати, який світ на вулиці та який у кімнаті султанича, чию постать відтворюють поруч із ліжком, укривалом на ньому, столом, дзеркалом, його дочкою й грішми; тобі вже відомо — вони малюють що завгодно. Не з усім я згоден у їхніх роботах; копіювати світ — це, як на мене, ницість, приниження самого себе. Але картини в новому стилі не можуть не приваблювати! Європейські майстри зображують усе, що бачить око, й так, як бачить око. Вони малюють те, що бачать, а ми перемальовуємо те, на що дивимося. Лиш кинувши оком на їхні творіння, відразу збагнеш, що шлях до увічнення своєї зовнішності пролягає через європейський стиль. Спокуса цього стилю нездоланна, свої портрети замовляють не лише венеційці, а й чи не всі європейські кравці, різники, вояки, попи, бакалійники... кожен. Раз зустрівши таке людське зображення, тобі теж захочеться бачити себе живим на полотні, вірити в неповторність і незбагненність власної особистості. Новий стиль дає людині можливість глянути на себе своїми ж очима, це — не фантазії розуму. Настане день — і кожен малюватиме, як європейці. Й слово "малюнок" для цілого світу стане назвою їхніх творінь. А в нас навіть дурний убогий кравець, котрий ні бельмеса не тямить у

мистецтві, захоче мати свій портрет, та такий, аби, глянувши на нього, ти повірив, що перед тобою не звичайнісінький йолоп, а видатна й ні з ким не зрівняна особистість.

— Що ж, тоді ми теж так малюватимемо, — сказав цей жартівливий убивця-дотепник.

— Ні, ми не малюватимемо! — відповів я. — Ти що — не зрозумів, як боявся вбитий тобою Заріф-ефенді наслідувати європейців? Але й ті, кого це не лякатиме, опиняться біля тих самих воріт, що й він. Зрештою мусульманські стилі відімруть, барви вицвітуть і наші книги та ілюстрації перестануть будь-кого цікавити. А якщо хтось і зверне на них увагу, то, нічого для себе не відкривши, лиш незадоволено буркне: "Чому немає перспективи?" або ж: "Від цих книжок аніякого толку". Наші роботи очікує лихоліття. Вони поступово гинутимуть, як пропадатиме й інтерес до них. Гуміарабік для палітурок виготовляють з риби, кісток і меду, сторінки гляncюють шліхтою, замішаною на яйцях та крохмалі, тож наші книги із задоволенням злопають ненаситні нахабні миші, сточать хробаки, згризуть білі мурахи й тисячі різноманітних комашин. Харцизи, байдужа челядь, діти, жінки бездумно шматуватимуть сторінки, розпалюючи ними вогонь; діти, граючись, виколюватимуть очі зображенням на них султаничам, витиратимуть сторінками соплі й мазюкатимуть чорними калями береги. Ті, хто вбачатиме гріх у наших роботах, — або позамальовують їх, або знищать, або скористаються ними для створення інших ілюстрацій чи залишать собі для розваги. Матері рватимуть сороміцькі рисунки, а їхні чоловіки й старші сини тихцем бризкатимуть на них своїм сім'ям; через це та ще через бруд, сирість, людське харкання, нечистоти й недоїдки сторінки позлипаються. На злипких, запліснявілих і загиджених місцях виступлять плями, що нагадуватимуть гнояки. А потім дощі, селі, багністі потоки остаточно зітруть з лица землі наші книжки. Перетворять їх на нікому не потрібну багнюку, де кишітиме комашня. А якось з-під груди пошматованих, вицвілих, дірявих, мов решето, сторінок витягнуть останню суху-сухісіньку й чисту книжку, чиясь рука безжально кине її у всепоглинаюче полум'я вогню. Чи збереглася за цих двадцять літ хоча б одна книжка в якомусь зі згорілих махалле? В цьому місті через кожних три роки гине значно більше книжок і бібліотек, аніж тоді в Багдаді, коли їх палили й топили монголи. Який маляр може собі уявити, що його дива житимуть понад сотню літ, що колись хтось, глянувши на малюнок, згадає його, як Бехзата? Та така доля чекає не лише наші роботи, завдяки вогню, хробакам і людській байдужості на світі немає нічого вічного. Зникне все, все: Ширін, яка з гордістю дивиться з вікна на Хосрова, Хосров, котрий спостерігає, як Ширін купається в сяйві місяця, всі закохані з їх млосними ніжними поглядами; Рустем і задушений ним на дні колодязя білий шайтан; Маджнун, збожеволілий від кохання, який у пустелі ділиться горем зі своїми друзями — білим тигром і гірською козою; повішений на гілляці зрадливий чабанський пес, який щоначі злигувався з вовчицею і дарував їй вівцю з отари, оті всі квітки, янголи, листочки дерев, птиці, виведені на берегах зі слізьми на очах; музиканти, котрі виграють на уду, намальовані, як доповнення до загадкової поезії Гафіза[143]; настінні візерунки, через які осліпли тисячі, десятки тисяч майстрів, а підмайстри зіпсували зір; усі ті

бейти[144], скриті в рамках, які переходять одна в одну; непоказні підписи, заховані серед стін, у закутках, у налобних прикрасах, на дорогах, у колючих чагарниках, поміж скель; квіти на ковдрах, якими вкриваються закохані; стяті г'яурські голови під час переможної облоги покійного діда нашого падишаха ворожої фортеці; г'яурський посол, який цілує стопу великого батька нашого султана й домальовані тобою замолоду гармати, рушниці, намети на тлі цієї сцени; усі шайтани — з рогами й безрогі, хвостаті й безхвості, з гострими зубами й з нагостреними кігтями; тисячі різноманітних птахів, серед яких — мудрий одуд, стрибучий горобець, перський коршак, соловей з віршів; тихі коти, скажені пси, метушливі хмари; невисока люба серцю травичка з тисяч ілюстрацій; скелі з їхніми незграбними тінями; десятки тисяч кипарисів, чинарів, гранатів, на яких із терпінням, гідним пророка, виведено кожен листочок; сотні тисяч тугр і палаци, які існували в далекі роки правління Тимура й шаха Тахмаспа, але прикрашають оповіді ще давніших епох; десятки тисяч печальних принців, вони слухають музику у виконанні вродливих юнаків і жінок, що сидять на казкових килимах під весняними деревами або ж серед степових квітів; оті килими й викладені кахлем підлоги, які завдячують своєю досконалістю впродовж останніх півтори сотні літ тисячам учнів від Самарканда до Стамбула, котрі, вмиваючись слізьми, зносили побої художників-майстрів; зникне все те, що ти малюєш із такою наснагою: оті казкові сади й шуліки; неймовірні зображення смерті й воєнних баталій; хитрощами заманені в пастку падишахи й граційні сполохані газелі, які кидаються навтьоки; деви й помирущі шахи, полонені вороги, г'яурські галіони й міста, оповиті сяйвом зоряні ночі, які переливаються світлом, ніби чорний дах, кипариси, немов примари, сцени кохання й смерті, забарвлені в червоне. Зникне все.

Він з усього розмаху зацідив каламаром мені по голові.

Удар був таким сильним, що я похилився вперед. Було жахливо боляче. Більша половина мого мозку розуміла, що удар нанесено свідомо, однак друга половина, отупівши від болю чи від цього несподіваного вчинку, хотіла добродушно й засмучено озватися до безумця, який задумав убити мене: "Змилуйся, не бий, це — непорозуміння".

Та він ще раз ударив каламаром по моїй голові.

Тепер навіть та дурна половина збагнула: це — не непорозуміння, він божевільний, охоплений люттю, я вмру не своєю смертю. Нажаханий, я почав волати на повен голос і вити від болю. Якби намалювати те волення, то воно б вийшло зеленим-презеленим. Та було очевидно: ніхто не почує мій зелений крик на безлюдній, оповитій пітьмою вулиці, я — покинутий на самого себе.

Мої крики його налякали, й він застиг на місці. На якусь мить я прочитав у його зіницях, що він не зупиниться на півдорозі, хоча йому й страшно, й соромно. Більше не існувало майстерного маляра, якого я знав раніше, був якийсь ненависний чужинець — він навіть не розумів моїх слів. Здавалося, що вже тисячоліття я, беззахисний, перебуваю з ним на самоті. Я намагався вхопити його за руку, ніби потопельник, який чіпляється за соломинку, але не допомогло. Я благав: "Сину мій, сину мій, не вбивай

мене". Все було, неначе вві сні, він мов оглух.

Потім утретє вдарив мене каламаром.

Мій мозок, спомини, очі, кімната, речі, сам він — усе злилося воедино й перетворилось на суцільний жах. Я не розрізняв кольорів, був лиш один колір — червоний. Я не розрізняв, де тече кров, а де — червоне чорнило.

Якою ж несправедливою, безжальною була для мене ота мить смерті. Але моя стара закривавлена голова поволі відлітала, переносючи мене сюди. Згодом я помітив, що вже тут. Мої спогади стали білими, ніби сніг за вікном. Голова боліла, аж у горлі шпигало.

Тепер я розповім вам про свою зустріч зі смертю. Мабуть, ви вже багато про що здогадалися: зі смертю нічого не закінчується; це достовірно. Але вона завдає невимовного болю, як і написано в усіх книжках. Біль пронизує не лише твої розтрощені голову й мозок, а й усе тіло, яке неначе горить, один орган ніби впинається в інший. Цей біль неможливо витерпіти, і якась частина мого розуму силкується зануритись у солодкий сон, аби позбутися мук.

Перед смертю мені згадалася одна сирійська казка, яку чув у юності. Старий самотній чоловік прокидається серед ночі, встає, випиває склянку води. Ставлячи склянку на столик, помічає, що на ньому немає свічки. Де ж вона? А звідкілясь із глибини просочується тонкий, немов нитка, сяючий промінь. Він іде на світло, блукає й зрештою знов опиняється в своїй кімнаті, дивиться: а на його ліжку розлігся незнайомець зі свічкою в руці. Господар запитує: "Хто ти?", а чужинець відповідає: "Смерть". Спершу старий загадково мовчить, а потім каже: "Отже, прийшла". "Атож", — задоволено промовила смерть. Та старий їй рішуче відрізав: "Ні. Ти мій сон, що обірвався на середині". В ту ж мить він задуває свічку в руці незнайомця і все довкола поглинає темрява. Дід же лягає в порожнє ліжко. Він прожив ще двадцять літ.

Я збагнув: моя доля не така. Душогуб знову гахнув мене каламаром по голові. Та цей удар навіть не видався мені сильним, бо тіло й без того конало в муках. І він, і той каламар, і кімната в мерехтливому сяйві свічки померхли в мене перед очима й канули в безвість.

Проте я ще жив, бо ще чіплявся за життя, хотів утікати, захищаючись, прикривав скривавлені голову й лице руками, вкусив його за зап'ясток і отримав удар в обличчя.

Напевне, ми кілька хвилин боролися, якщо це можна назвати боротьбою. Він — надзвичайно дужий, та ще й украй розгніваний. Поклавши мене на лопатки, він придавив мої плечі колінами — дивно, що не прибив цвяхами до підлоги — і щось торочив, лаючи стару помирущу людину нечуваними словами. Я не розумів його, не слухав, не міг дивитися в налиті кров'ю очі. Мабуть, тому він укотре вривав каламаром по моїй голові. Червоне чорнило і, вочевидь, моя кров шугонули фонтаном, залили його лице, очі, одяг, від чого він увесь побагровів.

Засмучений, що остання людина, яку бачив перед смертю, — це мій ворог, я заплющив очі. І відразу вздрів м'яке, ніжне сяйво. Солодке, ніби сон, воно манило мене за собою; воно позбавить мене мук, думав я. У світлі видніла чиясь постать.

— Хто ти? — ніби маля, запитав я.

— Я — Азраїл, — відповів той. — Я обриваю шлях синів людських у цьому світі, розлучаю закоханих, забираю дитя в матері, жінку в чоловіка, батька в доньки. Немає на землі того, хто не стрінеться зі мною.

Усвідомивши, що відтепер смерть неминуча, я заплакав.

Від сліз мені пересохло в горлі. Я відчував біль, що доводила до божевілля, лежав зі скривавленим обличчям і очима тут, у нашому світі, в місці, де панували суєта й жорстокість. А в мене перед очима видніло інше місце, де немає ані кривди, ані печалей, проте воно відлякувало, будиши невідомим. Я боявся: той, залитий світлом край, куди мене кликав Азраїл, був царством мертвих. Хоча я й розумів, що не затримаюся надовго в цьому світі, де судомився й волав від болю, в світі тортур і жахливих тілесних мук, де для мене не існує жодного тихого закутку. Лишитися тут — означає живим терпіти пекельний біль, а я, старий, такого не витримаю.

Отож за крок від смерті мені вже самому хотілося відійти в потойбіччя. Я знайшов відповідь на запитання, над яким сушив голову впродовж усього життя, на те, про що не написано в жодній книжці: чому люди, всі без винятку, зустрівшись із смертю, ідуть за нею? Їх просто спонукає власне бажання. Смерть зробила мене мудрішим.

Проте перед тим, як вирушити в довгу путь, моя душа завагалася, ніби людина, яка не вийде з дому, доки не кине оком на свою кімнату, речі, дім. Я понад усе хотів попрощатися з донькою. Моему бажанню не було меж, і я знайшов у собі сили, стиснувши зуби, зносити біль і виснажливу спрагу, аби дочекатися рідної дитини.

Чарівне сяйво смерті перед очима дещо згасло, і мій розум прочинив двері в звуки й шум світу, в якому я погибав. Було чутно, як кімнатою ходить мій убивця, відчиняє шафу, порпається в моїх паперах, розлучено шукає останній малюнок. Він ніяк не міг його знайти, розкидав моє малярське приладдя і зі злості лупив ногами по скринях, ящиках, пюпітрі, навіть — чорнильницях. Час від часу я відчував, як стогну, як незвично сіпаються мої старечі руки, хворі ноги. Я тримався.

Біль не вщухав, пересохле горло пекло вогнем, стискати зуби більше не було сил. Однак я ще чекав.

Якщо доня повернеться додому, то може зіткнутися з падлюкою-душогубом, — майнуло мені в голові, але про таке не хотілося й думати. В ту ж мить я почув, що убивця покинув кімнату. Очевидно знайшов останню ілюстрацію.

Спрага геть вимотала мене, але я знову запасався терпінням. Красуне моя, Шекюре, донечко моя, прийди!

Вона не прийшла.

Я вже не міг терпіти. "Помру, не побачивши доньки", — від цієї думки стало так важко, що захотілося розпрощатися з життям тільки з горя. Зненацька, ліворуч від мене, виросла чиясь постать, досі я її не помічав. Усміхаючись, хтось доброзичливо простяг мені склянку води.

Забувши про все, я жадібно припав вустами до води.

Забравши склянку, невідомий озвався: "Пророк Мухамед — брехун, зречись його

вчення".

Це був шайтан. Я не відповів, навіть не злякався. Я ніколи не вірив, що живопис — це його спокуса, тому непохитно й далі чекав, марячи своїм майбутнім і нескінченною дорогою, яка стелиться переді мною.

І тут почав наближатися світлий янгол, якого я вже знав, ібліс[145] раптом зник. Це Азраїл прогнав шайтана, — усвідомлював я частиною розуму. Але його інша, бунтарська частина нагадувала мені, що в "Книзі про стани та зупинки" Азраїл описаний, як янгол з тисячею крил, що простягаються від крайнього Сходу до крайнього Заходу, а в руках у нього — цілий світ.

У голові все перемішалось, а тим часом янгол, оповитий сяйвом, наблизився до мене й, бажаючи допомогти, ласкаво, так, як я й читав у Ґазалі, промовив:

— Відкрий рот, дай вилетіти своїй душі.

— Ніщо не вилітає звідти, окрім слів молитви до Аллаха.

То була моя остання відмовка. Більше я не зможу опиратися — настав мій час. Раптом мене охопив сором: я залишаю свій доньці скривавлене огидне тіло, як я можу залишати його в такому жалюгідному стані. Та я хотів чимшвидше покинути землю, ніби вилізти з тісних штанів, які тебе давлять.

Я відкрив рот — і враз скрізь почервоніло й забило сліпучим сяйвом, немов текла золота ріка. Це було, як на ілюстраціях, де намальовано шлях вознесіння Пророка до раю. Пекуча сльозинка скотилася з моїх повік. Важкий видих ринув із моїх легень крізь рот, і все довкола огорнула надзвичайна тиша.

Я бачив, як моя душа розлучилася з тілом, Азраїл тримав її в руці. Душа, завбільшки з бджілку, оповита сяйвом, тремтіла, наче ртуть, бо дрижало моє тіло, коли вона покидала його. Але мої думки були прикуті не до неї, а до нового світу, в якому я опинився.

Після жахливих мук моє єство нарешті заспокоїлось, а смерть не завдає мені болю, чого я боявся; навпаки: тут відчувається сумирність, і я відразу збагнув, що став безсмертним, страждання вже позаду. Так триватиме віками, тисячоліттями аж до Судного дня, від чого мені ні солодко, ні гірко. Ті події, які блискавично, одна за одною, сталися зі мною в минулому, тепер розтяглись у нескінченному просторі й розгорталися як реальні. І всі вони відбувались одночасно, ніби на ілюстрації з двох сторінок, де маляр-жартівник у кожному кутку зобразив нічим не пов'язані між собою сцени.

30. Я — Шекюре

Надворі так мело, що сніг попадав мені в очі крізь пече[146]. Я насилу минула засніжений садок, пробираючись крізь багнюку, вкриту опалим листям і галуззям, та на вулиці вже додала ходу. Знаю, вам цікаво, про що зараз думаю. Наскільки я довіряю Карі? Скажу вам відверто, мені самій цікаво: про що зараз думаю? Ви ж розумієте — в голові суцільна мішанина. Проте ось у чому я переконана напевне: вдома я, як завжди, займаюся дітьми, татом, куховарством, ще чимось, але через деякий час серце саме мені шепне, що було так, а що — не так, навіть запитувати його не потрібно. Завтра ще й

обідній азан не виголосять, а я вже знатиму.

Однак дечим я б хотіла поділитися з вами, доки переступлю поріг дому. Ні, рідні, облиште, не про здоровенний інструмент Кари. Якщо захочете, то про нього потім розповім. Я ж казала: Кара поспішає. Проте я не вважаю, що його очі тільки засліплені хіттю. А якщо чесно, навіть якби й так, то що з того? Мене приголомшує інше — його тупість! Я ж можу, злякавшись, утекти, можу охолонути, якщо буде гратися з моєю честю; він може накликати якусь біду, а йому це й на думку не спадатиме! Побачивши його засмучені очі, я відразу збагнула, як палко він мене кохає й хоче. Він же чекав дванадцять років, то чому не може почекати дванадцять днів?

А знаєте, я відчуваю, що закохалася в оту його безпорадність, ті зажурені дитячі очі. Тому мені його жаль, тоді, як маю найбільше підстав гніватися. "Ой бідне дитя, — говорить мій внутрішній голос, — ти настільки ж безпорадне, наскільки терпляче в своєму горі". Мені так хочеться його захистити, що коли він оступить, я віддамся цьому навіженому.

Згадавши про своїх горопашних, я знову додала ходу. Зненацька вгледіла, що крізь пільму, крізь непроглядну лавину снігу просто на мене, ніби привид, суне чоловік; нахиливши голову, я прослизнула повз нього.

Ще за хвірткою, я відразу здогадалася, що Хайріє з дітьми немає. Ну нічого, вечірній азан ще не прокричали. Я піднялася сходами, пахло помаранчевим варенням; тато сидить у своїй кімнаті в темряві, — ноги задубіли; я запалила лампу й пішла до себе, бачу: шафа відчинена, наволочки розкидані, подушка — на підлозі; "Ну, — думаю, — Орхан із Шевкетом". У хаті — тиша, звична, але не така, як завжди. Я перебралася в домашнє й уже була сіла хвилю помріяти в темряві, аж раптом знизу, якраз піді мною, не з кухні, а з татової літньої майстерні почувся шум. Батько там, у тому холоді? "Але ж я не пам'ятаю, щоб там світилася лампа", — сказала я сама собі й тут-таки почула, як рипнули двері, що вели надвір. А потім за ворітьми зловіще загарчали проклятуці пси. Я занепокоїлася, гукнула:

— Хайріє, Шевкете, Орхане!..

Стало холодно. У тата горить мангал, посиджу я краще з ним, зігріюся. Кара вилетів мені з голови, я хвилювалася за дітей. Отож пішла до батька. В руці — лампа.

Минувши передпокій, я ще подумала собі, що треба було б закип'ятити на мангалі води на юшку. Зайшла в кімнату з голубими дверима, а там — усе догори дном. Я вже збиралася буркнути: "Що це тато таке наробив?"

І взріла батька посеред кімнати.

Я перелякано заверещала. Закричала ще раз і замовкла, збагнувши, що батько мертвий.

Ви холоднокровно мовчите, я здогадуюся: ви чудово знаєте про все, що відбувалося в цій кімнаті. Якщо не все, то принаймні багато чого. А вам зараз цікаво, як я відреагувала на побачене, що переживала. Іноді, побачивши, як страждає герой на малюнку, ви гадаєте, що це — кінець оповіді. Потім дивитиметесь, як побиваюся, і, смакуючи, розмірковуватимете, що самі б відчували, якби опинилися на моєму місці,

якби вбили вашого батька. До мого горя вам-бо байдуже.

Гаразд. Увечері я повернулася додому — хтось убив мого тата. Так, я рвала на собі волосся. Так, я ридала ридма. Так, ніби в дитинстві, я міцно обіймала татка й вдихала його запах. Мене трясла трясця від жаху, болю, самотності, забивало дух. Так, я не могла повірити, в те, що сталося, благала Аллаха, аби батько встав, випроставсь і, як завжди, тихо сидів у своєму кутку серед книжок. Тату, встань, не вмирай, піднімися, таточку! Але він лежав із розтрощеною головою. Мені стало страшно: вбивця мого батька був не на жарт розлючений, якщо так усе переколошкав у кімнаті, виходить, задихався від зненависті: книжки лежали пошматовані, повсюди розкидані потрощені підставки й малярське приладдя, побиті каламари, подушка — роздерта, скрізь валяються уламки по-варварськи знищених пюпітрів та дощок для письма. Я перестала схлипувати. Вулицею в темряві, перемовляючись і сміючись, пройшли якісь двоє, після чого нескінченна тиша всесвіту поглинула мою свідомість, на обличчі застигли сльози, я рукавом утирала носа. Сиділа й довго-довго думала про своїх дітей, наше життя.

Я вслухалася в тишу. Зірвалася, підбігла до тата й, схопивши його за ноги, перетягла в передпокій. Там він чомусь поважчав. Проте я стала спускати тіло сходами. Посередині, вибившись із сил, зупинилася й сіла, була б заплакала, але знадвору долинув якийсь рип. "Мабуть, Хайріє з дітьми", — вирішила я й, узявши батькові ноги собі попід пахви, тепер швидко доволікла його вниз. Таткова голова буквально нагадувала криваве місиво, вдаряючись об сходини, вона аж чвакала, ніби мокра ганчірка, яку викручують. Дивно, але внизу тіло знову полегшало, я розвернула його й хутко затягла кам'яною підлогою в літню малярську кімнату. Потім поспішила на кухню по вогонь, адже ж у тій майстерні панувала суцільна темрява. Повернувшись туди зі свічкою в руках, я застала такий самий бешкет, як і нагорі. Мені аж мову відняло.

О Аллаху, хто це зробив, хто?

Мій мозок палав, прокручуючи безліч здогадів. Я залишила батька в хаосі малярської кімнати, зачинила по собі двері. Взявши на кухні відро, витягла з колодязя води, піднялася нагору й відмила сліди крові в передпокої, де горіла лампа, а потім на сходах. Все робила чимшвидше. Зайшла в свою кімнату й перевдягла вимазаний кров'ю одяг. Я вже зібралася була бігти з відром і ганчіркою в руці до батькової кімнати, аж раптом почула, як рипнула хвіртка. Тут-таки почувся заклик до вечірнього азану. Зібравшись із силами, я стала біля сходів із лампою в руках.

— Мамо, ми вже прийшли! — гукнув Орхан.

— Хайріє! Де вас носило?! — заверещала я на неї так, ніби, якщо не крикнеш, то не дійде.

— Мамо, але ж ми не повернулися після вечірнього азану, — запротестував Шевкет.

— Мовчи! Захворів ваш дідусь. Спить.

— Захворів? — спитала Хайріє знизу й, почувши моє грізне мовчання у відповідь, додала: — Шекюре-ханім, ми дожидалися Коста. А після того як узяли кефалі, анітрохи

не розважалися, назбирали лаврового листя, купили сушеного інжиру й кизилу.

Хотілося зійти й пошепки вилаяти цю Хайріє, але я спохопилася: лампа кине світло на сходи і вони помітять вологі сліди від ганчірки та краплі крові, які в поспіху не дотерла. Діти, шлапаючи ногами, видерлися сходами й роззулись.

— Тссс, — шикнула я на хлопчаків, заштовхуючи до нашої спальні, — не туди. Дідусь спить.

— Я піду в кімнату з синіми дверима до мангала, — сказав Шевкет. — Не до дідуся.

— Він у ній і ліг спати, — шепотом відповіла я.

Помітивши, що вони завагались, я пристрашила їх:

— Глядіть, коли поткнетесь туди, то щоб вас не відлупцював злий джин, який наслав хворобу на дідуся. Ану, марш до себе. — Схопивши обох за руки, я затягла їх у нашу кімнату, де ми зазвичай спали, сплівшись в обіймах.

— Ну, розповідайте, що ви робили до такої пори на вулиці?

— Ми бачили арабських злидарів, — відповів Шевкет.

— Де? — запитала я.

— Знаєш, де їхні прапори? На пагорбі. Вони дали Хайріє лимона, а Хайріє їм — гроші. І всі вони в снігу.

— А що ще бачили?

— На майдані змагалися лучники.

— В таку заметіль?

— Мамо, мені сумно, — промовив Шевкет. — Я піду в кімнату з синіми дверима.

— Потім ви звідти не зможете вийти, — страхала їх я, — або помрете. Зараз я вам принесу мангал сюди.

— А чому помремо? — запитав Шевкет.

— Я вам дещо розповім, але нікому не проговоріться. Ясно?

Вони заприсягайся, що мовчатимуть.

— Поки ви гуляли, до дідуся навідався якийсь гість із дуже далеких країв, в нього була біла-пребіла шкіра. Вони про щось розмовляли. А виявляється — то був джин.

Малі запитали мене, звідки прийшов той джин.

— З того берега, — відповіла я.

— Звідти, де наш тато?

— Так. Звідти. Джин прийшов подивитися на малюнки в дідуневих книжках. Грішник, який гляне на ті малюнки, тут-таки й помре.

Ми замовкли.

— Глядіть мені — я поки спущуся вниз до Хайріє й принесу вам мангал і тацю з їжею. Не здумайте вилазити з кімнати, помрете. Джин досі в домі.

— Мамо, мамо, не йди, — заканючив Орхан.

Я обернулася до Шевкета:

— Ти відповідальний за свого брата. Як не джин, то сама вас уб'ю, тільки-но поткнетесь куди-небудь із кімнати.

Я грізно глянула, ніби збиралася надавати їм ляпасів.

— Моліться, аби дідусь не помер. Якщо будете слухняними, то Аллах почує ваші молитви, і ніхто вас ніколи й пальцем не зачепить.

Особливо не переймаючись, хлопчики почали молитись, а я зійшла вниз.

— Хтось перекинув глек із помаранчевим варенням, — сказала Хайріє, — у кішки не вистачило б сили. А собаки сюди не забігають.

Узрівши моє перелякане обличчя, вона залякла:

— Ой лишенько! Щось сталося? Щось із вашим батечком?

— Помер.

Вона скрикнула й з усього розмаху вдарила ножом та цибулиною об дощечку, аж риба на ній підскочила. Хайріє знову закричала. Наші очі одночасно застигли на її вказівному пальці лівої руки, в якій тримала рибину: розхвилювавшись, вона врізалася ножом — із ранки текла кров. Я мерщій побігла нагору знайти яку шматину, з протилежної кімнати, де були діти, чувся шум і галас. Я вбігла туди з полотниною в руці, Шевкет виліз на Орхана, розплатав йому колінами плечі й душив, схопивши руками за горло.

— Ви що робите! — гаркнула я.

— Орхан виходив із кімнати, — сказав Шевкет.

— Брехня! — надривався Орхан. — Це Шевкет уже був відчинив двері, а я казав йому не виходити.

Він зарюмсав.

— Я вас обох побиваю, якщо не будете сидіти тихо.

— Мамо, не тікай, — скиглив Орхан.

Внизу ми з Хайріє перев'язали їй палець і зупинили кров. Коли я розповіла рабі, що батько помер не своєю смертю, вона, перелякавшись, стала благати Аллаха захистити нас, зайшлися плачем, подивляючись на поранений палець.

Вона так само любила мого батька, як побивається за ним, утираючи сльози, чи так само плаче, як любила його? Хайріє захотіла піднятися нагору й подивитися на тата.

— Він не там, — промовила я, — тут, нанизу, у причільній кімнаті.

Вона підозріло глянула на мене. Хайріє втямила, що я не ходитиму, не можу дивитися, однак її цікавість і бажання взяли гору. Взявши лампу, Хайріє подалася в майстерню. Я спостерігала за нею з порога кухні: зробивши чотири-п'ять кроків вимощеним каменем передпокоем, вона побожно прочинила двері й зазирнула. Спершу не помітила тата, тож підняла лампу вгору, щоб освітити всі кутки величезної малярської кімнати.

— Аааа! — закричала вона, вздрівши, що батько лежить просто перед нею, біля дверей. Завмерши, стояла й дивилася на нього. Її тінь не ворушилась ані в передпокої, ані в дворику стайні. Я розуміла її. Повернувшись, Хайріє не плакала. Я заспокоїлася: отже, вона зможе сприймати мої слова.

— Хайріє, тепер послухай мене, — звернулася я до неї, потім мимоволі взяла ножа для риби й, вертячи ним у руці, сказала: — Злий ібліс таке саме вчинив і в кімнаті нагорі. Там теж усе побито, розтрощено й розкидано. Там він убив батька, проламавши

йому череп і понівечивши обличчя. Я перетягла його сюди, аби не бачили діти й щоб зненацька тебе не налякати. Я покинула дім одразу після вас. Тато залишався сам.

— Я й не знала, — знахабніла Хайріє. — А де ти була?

Я навмисне хвильку помовчала. Потім відповіла:

— Я була з Карою. Ми зустрічалися з ним у домі повішеного юдея. Але про це нікому — ані слова, як і про те, що вбили мого батька.

— А хто той душогуб?

Чи вона справді така тупа, чи хоче мене вивести з себе?

— Якби знала, то не приховувала б, що тато помер. Мені це не відомо. А ти що — знаєш?

— Та звідки! Що ж ми робитимемо?

— Вдаватимемо, ніби нічого не сталося. — Мені хотілося ридати й кричати криком, але я стрималася. Ми обидві мовчали.

Зрештою я озвалася:

— Облиш рибу, нагодуй дітей.

Зажурившись, Хайріє почала схлипувати, ми міцно обнялися. Я відчула, що таки люблю її, було шкода не тільки себе, дітей, а всіх нас. Хоча, з іншого боку, її неприродне тремтіння в моїх обіймах викликало підозру. Вам відомо, де я була, коли вбили батька. Ви знаєте, що вирядила була Хайріє з дітьми, проте вчинила так не для того, та стався жорстокий збіг обставин... Чи розуміє це Хайріє? Чи зрозуміла вона, коли я їй про все розказала? Чи ще зрозуміє? Збагнувши це, Хайріє не знаходитиме собі місця. Я обняла її ще міцніше, ніби вмовляючи забути про мої таємниці, а сама намагалась додуматися: що ж коїться в тому рабському мізку? Поки знущалися над батьком, я кохалася з Карою. Та якби так гадала лише Хайріє, то я б не почувалась настільки винною, але ж і ви так уважаєте. Мало того, зізнайтеся: думаєте, ніби я щось приховую від вас. Яка я нещасна! Яка нещаслива! Я розридалася, Хайріє теж. Ми плакали й обіймалися.

За столом, який ми накрили нагорі, я вдавала, ніби голодна. Час від часу виходила "провідати дідуся", а сама вже за дверима захлиналася від сліз. Діти перехвилювались, і після вечері я вклала їх спати, вони притискалися до мене й обіймали з обох сторін. Малеча боялась джина й довго не могла заснути. Хлопці то крутилися, то замирали й постійно перепитували: "Ти чуєш? Щось рипнуло?" Аби вони заснули, я пообіцяла розповісти їм якусь оповідку про кохання. Ви ж знаєте: в темряві слова самі ліпляться до купи.

— Мамо, а ти збираєшся заміж? — стиха запитав Шевкет.

— Ти слухай, — відповіла йому я. — Був собі султанич і закохався він у дівчину, красуню з красунь, але ніколи її не бачив. Як таке могло статися? Султаничеві якось потрапило до рук зображення красуні на малюнку.

Коли на душі було тяжко й гірко, я не розповідала їм казок, які чула сама, а складала щось на ходу, ті оповідки неначе лилися з мого серця. Я забарвлювала їх у кольори власних споминів і болю, й вони перетворювалися на печальні малюнки, схожі

на моє минуле.

Коли діти поснули, я встала з теплого ліжка, і ми з Хайріє заходилися прибирати в кімнатах, де похазяйнував мерзенний ібліс-убивця. Через наші руки пройшли поварварськи пошматовані книжки, сторінки, чисті аркуші паперу, уламки пюпітра, ящиків із фарбами, скалки філіжанок, череп'яного посуду, каламарів — душогуб, мабуть, бив це все об стіни, а зі скринь пообдирав оббивку. Час від часу ми по черзі вмивалися слізьми, забувши про роботу. Здавалося, сумуємо не так за батьком, як через те, що в кімнатах — такий розгардіяш, що хтось отак жорстоко вдерся в наш інтимний світ. У людей після втрати рідних виробляється одна погана звичка, через яку пройшла сама: вони втішають себе тим, що в домі зберігся колишній плин життя; бачачи, що сонце, як і раніше, заглядає крізь фіранки, котрі, як завжди, висять на своїх місцях, люди не хочуть вірити, що Азраїл уже давно забрав тих, кого вони любили. Батько терпляче й з любов'ю дбав про дім, за його примхливими задумами тут були розмальовані двері, кожен закуток, а нині в його оселі хтось учинив жорстокий погром, і тепер не залишалось ані мрій, ані надії на розраду, той, хто зробив це, вжахнув нас, ніби нагадував про безпощадність пекла.

Покійний таточко під час наших із ним суперечок про надії й смерть часто цитував суру "Алі Імран" зі свого улюбленого ґератського видання "Куран-и Керіму". Спустившись наниз, ми з Хайріє витягли з колодязя чистої води, звершили абдест і стали читати ту ж таки "Алі Імран" з того ж таки ґератського видання. Раптом почули рип хвіртки, але не зупинились. Опівночі вибралися перевірити, чи на місці засув на хвіртці, й підперли її величезним горщиком, у якому батько вирощував базилік, весняними ранками поливаючи його водою з колодязя. Коли повернулися в дім, нам здалося, ніби наші тіні, які витягувала лампа, були тінню когось чужого.

Єдине, що можна було зробити, аби в інших не складалося враження наглої смерті батька, це — обмити його й перевдягти, чим ми мовчки й зайнялися. Лише раз Хайріє прошепотіла, щоб я придержала знизу татову руку. Нас тримав у полоні незбагнений страх, що нагадував якусь безгучну молитву.

Ми зняли закривавлений татів одяг, потім — спідню білизну, побачене викликало в нас подив і збентеження: в темній кімнаті в сяйві свічки його тіло було білим і сповненим життя. Від того вигляду небіжчика ми й досі злякано здригаємося, бо ж тоді розглядали вкрите родимками й ранами голе тіло, забувши про сором. Хайріє побігла нагору по чисту білизну та зелену шовкову сорочку, я ж не втрималася й подивилась на чоловічий орган мого нещасного батька, і відразу стало страшенно соромно. Нарешті ми перевдягай його, старанно змили кров з обличчя, шиї, волосся. Я притислася до батька, вткнулася носом у його бороду й, вдихаючи татів запах, довго плакала.

Дехто вважає мене безсовісною, навіть винною, а я ж ридала ридма ще два рази у цей вечір: 1. Коли, прибираючи верхню кімнату, аби діти ні про що не дізналися, наткнулась на мушлю, яка збереглася з мого дитинства. Піднісши її до вуха, я почула, що голос моря у ній майже затих. 2. Коли побачила пошматованою червону оксамитову

подушку, на якій тато сидів упродовж останніх двадцяти років, вона була для мене мов частина його тіла.

Коли все було складено й поховано по місцях, за винятком потрощених речей, Хайріє попросилася переночувати сьогодні в нашій кімнаті. Я різко відмовила. "Щоб діти нічого не запідозрили", — пояснила я їй. А насправді хотіла побути з дітьми наодинці й покарати Хайріє. Вклавшись у ліжку, я довго не могла заснути. Ні, я не думала про той жах, який випав на мою долю, намагалася передбачити: що ще чекає на мене в майбутньому?

31. Мене називають Червоний

Коли автор "Шахнаме" Фірдоусі прибув до Герата, придворні поети шаха Махмуда зневажили його як провінціала. Тоді він, скомпонувавши надзвичайно складну риму, прорік перед ними останню мисру[147] чотиривірша, якого ніхто не міг закінчити. У ту мить я був на каптані Фірдоусі. Був на сагайдаку легендарного героя "Шахнаме" Рустема, коли він прямував у далекі краї на пошуки свого зниклого коня, був у згустках крові, коли він своєю диво-шаблею розрубав навпіл страшного дева, а коли Рустем цілу ніч кохався з чарівною донькою шаха, в якого гостював, я припишк у складках їхньої ковдри. Я був там, де Тур підступно відтяв голову своєму братові Іречу, де раті з легенд, прекрасних, наче сни, вклинювались одна в одну посеред степу, був там, де з гарного носа Олександра Македонянина невпинно лилася яскрава-преяскрава кров, після того, як з великим завойовником стався сонячний удар. Я був на одязі вродливої красуні-чужоземки, в чие зображення закохався сасанідський шах Бехрам Гюрюн, — потім він щотижня проводитиме з нею одну ніч, слухаючи її оповіді; я прикрашав одяг Хосрова від корони до каптану, і Ширін закохалася в нього теж завдяки портретному малюнку. Я — там, де знамена полків, які облягають фортеці, де вкриті обрусами бенкетні столи, де оксамитові каптани на послах, що їх цілують ноги падишахів, де зображені шаблі, які так обожають діти. Підмайстри з чарівними очима під пильним наглядом досвідчених малярів тоненьким пензликом наносили мене на цупкий папір, привезений з Індії та Бухари. Я забарвлюю ушацькі килими, орнаменти стін, сорочки, які вдягають через голову вродливі жінки, при цьому дивлячись на вулицю крізь шпарини віконниць, а також — гребені півнів, які зчепилися в бійці, гранати та інші казкові плоди казкових земель, пащеку шайтана, звивисті узорі наметів, квіточки, які художники малюють для свого задоволення і їх ледве розгледити неозброєним оком, вишневі очі цукрових подоб птахів, шарпетки чабанів, а ще — світанки, а ще — рани й трупи тисяч, десятків тисяч воїв, шахів і закоханих. Я люблю прикрашати поля побоїщ, залиті кров'ю, ніби всіяні квітами, стяті голови, крила янголів, жіночі вуста, каптан найобдарованішого поета, який разом із іншими майстрами пера та гарненькими хлопчиками попиває посеред степу вино й слухає музику.

Чую, як ви запитуете: що воно таке — бути кольором?

Колір — це доторк ока, музика глухого, слово в темряві. Десятки тисяч років, мандруючи по всіх усюдах та від книжки до книжки, я слухаю розмови духів, ніби завивання вітру, й ось що скажу: мій доторк схожий на доторк янгола. Одна моя

половина — тут, вона промовляє до ваших очей, то моя важка половина. А друга — легка — пурхає в повітрі разом із вашими поглядами.

Я — безмежно щасливий, бо — червоний! Моє серце палає, я — найдужчий, не помітити мене неможливо, а тим паче — встояти переді мною.

Я не ховаюся: мені дарують життя не витонченість і не вишуканість — це однаково, що безсиль. Ні. Я існую завдяки рішучості й волі. Я говорю сам за себе. Мені не страшні ані інші кольори, ані тіні, ані юرمىська, ані самотність. Як же це прекрасно: заповнити своїм усепереможним вогнем ту поверхню, яка на тебе чекає! Там, де я, — там палахкотять людські очі, вирує пристрасть, здіймаються брови, калатають серця! Погляньте на мене — яка чудова річ життя! Придивіться до мене: як це чудово — бачити! Жити — означає бачити. Мене побачите всюди. Повірте: з мене починається життя і все вертається назад до мене.

А зараз помовчте й послухайте про те, як я став таким предивним червоним. Вправний маляр, який тямився на фарбах, розтер у своїй ступці найкращих червоних комах, привезених до нас із найжаркіших місцин Індії. Вийшло п'ять дирхем комашиного порошку. Тут-таки в маляра наготові лежали один дирхем мильнянки та півдирхема лотора. Наливши в каструлю три окка води, художник кинув у неї мильнянку й закип'ятив. Потім додав туди лотора й добряче це все перемішав. Він варив суміш доти, доки настав час випити філіжанку смачної кави. Майстер смакував каву, а я згоряв від нетерпіння, ніби дитя, яке ось-ось має народитися. Від кави в маляра проясніло в голові, а зір став гострим, неначе в джина, він висипав комашиний порошок у каструлю й знову перемішав вариво однією зі своїх чистесеньких паличок, які використовував спеціально для такої роботи. Я вже майже став справжнім червоним, але долю фарби вирішує густина. Вода не повинна перекипіти, однак і знімати з вогню її ще було зарано. Вмочивши кінець палички в суміш, майстер змастив нею ніготь свого великого пальця (в жодному разі не слід змащувати якийсь інший). О-о, бути червоним — це неймовірні відчуття! Моя фарба повільно розповзлася по нігтеві й не скрапувала по краях, наче вода, густина була саме в міру, але проглядався осад. Художник зняв каструлю з вогню й процідив фарбу крізь шматинку, я став чистішим. Потім він ще двічі кип'ятив червоне вариво, доводячи його до шумовиння, додавав трішки галуни та поставив охолоджуватися.

Минуло кілька днів. Каструля з моєю фарбою стояла на тому ж місці, і більше ніхто нічого в ній не перемішував. Мені хотілося забарвлювати сторінки, і взагалі все, що попаде під руку, натомість я непорушно застиг, від чого моє серце розривалося на шматки. У тій тиші я роздумував: що ж таке бути червоним?

Якось у Персії я чув розмову двох сліпих малярів, у той час коли їхній підмайстер виводив візерунки на оббивці сидла коня, якого з пам'яті зобразив один з тих сліпців. Ось про що вони говорили:

— Не дивно, що ми отемніли, адже ж з вірою і натхненням працювали впродовж усього життя, та ми пам'ятаємо, знаємо, який він, червоний колір, які викликає відчуття, — промовив художник, котрий малював коня. — Але якби ми вродилися

сліпими? Яким би тоді було наше розуміння цього червоного кольору, що його наносить наш вродливий учень?

— Вдалий приклад, — відповів другий, — проте колір не розуміють, колір відчують.

— Поясни, мій майстре, як відчутти червоний колір тому, хто ніколи його не бачив?

— Якби ми могли доторкнутися до нього пальцем, то відчули б залізо або мідь. Якби зачерпнули долонею, то він би обпік її. Якби спробували його на смак, то дізналися б, що він ситний, ніби солоне м'ясо. Раз поклавши його до рота, напхалися б ним по саму зав'язку. Якби понюхали, то він пах би конем. А якщо він пахне квіткою, то ця квітка — ромен, але не червона ружа.

У ті часи, сто десять років тому, завдяки старанням шахів, європейський живопис не становив загрози для нашого мистецтва. Великі легендарні майстри вірили в свої стилі так само, як в Аллаха, тому лиш іронічно посміхалися, бачачи, як європейські художники забарвлюють у різні відтінки червоного звичайнісіньку рану від шаблі або навіть просте сукно. Для них це була ознака бездарності й самознеславлення. Давні маляри стверджували: тільки поганий, нерішучий, безвільний майстер може використовувати різні відтінки червоного, щоб розмалювати звичайний каптан. А тіні — зовсім не привід для цього. По суті, існує лише один червоний колір, і тільки йому належить вірити.

— А що ж таке червоний колір? — знову запитав сліпець, який зобразив коня.

— Розуміти колір — це бачити його. Той, хто не бачив червоного, той його не зрозуміє, — відповів інший.

— Богохульники, еретики, безбожники теж стверджують, ніби Аллаха неможливо побачити, й зрікаються Його.

— Проте Аллах відкриється тому, хто хоче бачити. У "Куран-и Керімі" з цього приводу сказано: "Ніколи сліпий і зрячий не будуть один одному рівнею".

Гарненький учень повільно забарвлював мною візерунок кінського сидла. Як приємно заповнювати білі прогалини гарного малюнка своєю насиченістю, силою й життєдайністю. Мені аж лоскітно від радості, коли розростаюся на папері завдяки пензлику з котячої шерсті. Я неначе наказую світові: "Будь!" і світ постає з мого кривавого кольору. Той, хто не бачить цього, заперечуватиме, але я — повсюди.

32. Моє ім'я — Шекюре

Діти ще спали, а я вже була на ногах, написала Карі коротеньку цидулку, щоб він негайно прийшов у дім повішеного єврея, сунула папірець у руку Хайріє й наказала мерщій бігти до Естер. Взявши цидулку, Хайріє пильно подивилася мені в вічі, мовляв, чи не трапиться з нами ще якась біда. Але батька вже не було, не було кого боятись, і я поставила служницю на місце різким, суворим поглядом. Так між нами визначилися характер стосунків і правила поведінки. Зізнаюся вам, що впродовж останніх двох років Хайріє змушувала мене нервувати: вона хотіла завагітніти від батька, забула про своє становище рабині й корчила з себе господиню. Поки хлопчаки не прокинулися, я навідалась до тата, шанобливо поцілувала його холодну, але, хоч як дивно, м'яку руку.

Я поховала його взуття, кавук, бузкове ферадже, а коли діти повставали, сказала їм, що дідусеві вже краще і він подався до Мустафи-паші.

Повернувшись зі своєї вранішньої прогулянки, Хайріє відразу почала накривати снідати, залишки помаранчевого варення поставила посеред столу. Поки рабиня поралася, я думала, що десь зараз Естер стукає в двері Кари. Сніг припинився, на небі з'явилося сонце.

В садибі повішеного єврея я помітила, як швидко тануть бурульки на карнизах і підвіконнях дому, як у садку, що пахнув пліснявою й прілим листям, дерева спрагло тягнуться до сонця.

Кара чекав на тому місці, де я вчора вперше його побачила, — здавалося, що відтоді вже минули тижні.

Я підняла пече й промовила:

— Радій, якщо на душі радісно. Відтепер нам не перешкоджатимуть татові перепони, заборони й підозри. Вчора, поки ти безчесно домагався мене, хтось, якесть іблісове поріддя, пробралось в наш дім і вбило тата.

Вас, бачу, цікавить не стільки реакція Кари, як те, чому я розмовляю з ним отак зверхньо й нещиро. Я й сама пуття не доберу. Та, мабуть, тому, що ось-ось була б розревілася, він би обняв мене і я стала б йому ближчою раніше, ніж того хотіла б.

— Він перевернув дім догори дном, багато речей розтрошив, напевне, був розлючений і знавіснілий. Я не думаю, що після скоєного той убивця тихенько сидітиме в своєму бісівському кублі. Душогубець викрав останню ілюстрацію з татової книги. Я хочу, щоб ти захистив від нього й мене, й нас, і книгу. Але проблема ось у чому: ти виступиш на наш захист як хто? Які твої кривні права?

Він збирався щось сказати, але я м'яко зупинила його поглядом, ніби завжди так робила.

— Кадій вирішить, що після смерті батька моїм опікуном має бути або мій чоловік, або його сім'я. Так було й до смерті тата, бо кадій не визнає мого чоловіка мертвим. Чоловіків брат намагався скористатись із мого скрутного становища, а свекор належно не відреагував на те свавілля, тож я змогла повернутися в отчий дім, не будучи вдовою. Нині батько мертвий, а брата не маю, тож я наче нікому не підвладна. Але, безперечно, моїми господарями є брат чоловіка й свекор. Тобі відомо, що вони, по суті, вже вдалися до дій, аби повернути мене: хочуть погрозами приперти до стіни. А тільки-но довідаються про смерть тата, як негайно вдадуться до жорстких заходів. Тому я приховую смерть батька, щоб не повертатися до них. Та чи не марні мої зусилля? Убивцями можуть виявитися й вони.

Сонячний промінчик, який переможно пробився крізь поламані віконниці й подерті штори, освітивши столітню пилюку кімнати, упав межі мною й Карою.

— Але це не єдина причина, через яку я приховую батькову смерть, — промовила я, дивлячись Карі в вічі й радіючи, що там більше уваги, аніж любові, — я боюся, що не зможу пояснити, де була, коли вбили батька. Боюся, що Хайріє, — навіть, якщо її свідчення не візьмуть до уваги, — може бути учасницею змови, яку плетуть проти мене,

а точніше, проти батькової книги. Припустімо, я залишилася без опікуна й оголосила про вбивство батька. Кадій визнає злочин, але потім біди не уникнути. Скажімо, Хайріє може бути відомо, що тато був проти нашого з тобою одруження.

— Твій батько не хотів, щоб ми побралися?

— Ти ж знаєш, він переживав, що ти забереш мене від нього й відвезеш на край світу. Тепер ти не заподієш лиха моему нещасному татові, а в нього не було б заперечень проти нашого з тобою шлюбу. Чи заперечення маєш ти?

— Ні, моя красуне.

— Це добре. А я не маю опікуна, й немає кому вимагати від тебе калиму. Пробач, це непристойно з мого боку: я обговорюю умови власного шлюбу від власного імені. Але деякі умови в мене такі є, і хоч як прикро, але я повинна висвітлити їх до найменших подробиць просто зараз.

Я довго мовчала.

— Добре, — промовив Кара з ноткою перепрошення в голосі за свою запізнілу реакцію.

— Перше, — почала я, — якщо я тобі обридну, або ти негідно поводитимешся зі мною, або захочеш одружитися ще з кимось, то повинен дати мені право на розлучення, забезпечивши всім необхідним для існування. Ти заприсягнеш перед двома свідками, що зробиш це. Друге, знову-таки заприсягнеш перед двома свідками, що в разі твого зникнення з дому більш ніж на півроку я вважатимуся розлученою, а ти сплачуватимеш мені гроші на прожиття. Третє. Безперечно, після одруження ти переберешся в мій дім, але допоки знайдуть падлюку, котра вбила мого батька, або допоки його знайдеш ти, доти я не ділитиму з тобою подружнє ложе. Я не ділитиму його й доти, доки ти старанно закінчиш падишахову книгу й, шанобливо схилившись, вручиш її Його Величності. Й четверте, щоб ти любив моїх хлопчиків як рідних дітей.

— Добре.

— Гаразд. Якщо ці всі перешкоди на нашому шляху зникнуть, то ми незабаром одружимося.

— Одружимося, але не спатимемо в одному ліжку.

— Найголовніше — побратися, — відповіла я. — Давай спершу владнаємо з цим. Кохання прийде після шлюбу. Не забувай: полум'я любові, яке палало до шлюбу, потім згасає, залишається лиш попіл, холодний і сумний. Звичайно, часом помирає й любов, що зродилася після шлюбу, але натомість з'являється щастя. Деякі ж квапливі дурні, закохавшись, перегорять і розтринькують свої почуття ще до одруження. Чому? Бо гадають, ніби кохання — найвища мета життя.

— А що насправді є найвищою метою?

— Насправді — щастя. Й любов, і одруження допомагають його завоювати: чоловік, дім, діти, якась книга. Я втратила чоловіка, батька, та незважаючи на це моє становище краще, аніж твоя виснажлива самотність, хіба ти не розумієш? Я померла б, якби в мене не було моїх хлопчаків, з якими щодня сміюся, борюкаюсь і яких так люблю. Ти прагнеш, щоб я поділилася з тобою своєю долею: нехай ми не спатимемо

вночі разом, але в душі ти ладен віддати півжиття, аби провести ту ніч під одним дахом із тілом мого тата й моїми дітьми. Що ж, тоді ти уважно вислухаєш мене...

— Я слухаю.

— Існують найрізноманітніші варіанти домогтися мого розлучення. Підставні свідки можуть заприсягти, ніби перед походом мій чоловік узгодив зі мною умови нашого розлучення, наприклад, що він дав слово: моя жінка має бути вільною, якщо я не повернуся через два роки. Або ж вони можуть заприсягти, що бачили труп мого мужа на полі бою, ще й докладно в усіх барвах описати це. Та врахуй, що свекор і дівер відразу запротестують, а в моєму домі лежить мертве тіло, тому лжесвідчення — занадто непевний вибір, і розумний, завбачливий кадій ніколи на таке не погодиться. Кадії-ханефіти, як і ми, знаючи, що чоловік покинув мене без засобів для прожиття й не повертається вже чотири роки, теж не дадуть мені розлучення. Але через перські війни кількість жінок у такому ж становищі, як моє, збільшується щодня. Тож, аби дати їм змогу розлучитися, кадій Ускюдара, з мовчазної згоди падишаха та шейхул-іслама, іноді залишає розбиратися з ними свого заступника-шафіїта. А той хутко дає нам розлучення й присуджує аліменти. Якщо ти просто зараз знайдеш двох людей, які погодяться дати правдиві свідчення про мою скруту, підкинеш їм трохи грошей, ви разом підете в Ускюдар, там домовишся, аби вами зайнявся не кадій, а його заступник, якщо доб'єшся мого розлучення (щоб заступник кадія обов'язково позначив це в своєму зошиті), тут-таки візьмеш у нього свідоцтво про розрив шлюбу й відразу за цим, не тупцюючи на місці, змусиш виписати документ про моє право на нове заміжжя, — якщо ти впораєшся з цим усім до вечора й прийдеш сюди, то нам увечері залишиться лиш знайти імама, який би нас одружив, — а це вже без клопоту. Тоді ти, як мій законний чоловік, зможеш провести цю ніч під одним дахом зі мною й моїми дітьми, звільниш нас від страху перед тим іблісом і ми не будемо здригатися цілу ніч, чуючи рипи знадвору. А коли вранці ми з тобою заявимо про смерть батька, то завдяки тобі я буду врятована й не стану нещасною жінкою без опікуна.

— Авжеж! — з дитячим оптимізмом у голосі відповів Кара. — Авжеж, я беру тебе.

Я нещодавно говорила, що не знаю, чому розмовляю з Карою зверхньо й нещиро. Тепер збагнула: з дитинства мені відома млявість Кари, тому я відчувала, що лише так зможу переконати його здійснити те, в що сама ледве вірила.

— Нам ще треба вжити багато заходів проти наших ворогів, тих, котрі перешкоджатимуть закінчити батькову книгу й кричатимуть про незаконність нашого шлюбу, який, дасть Бог, візьмемо вже сьогодні. Але я не хочу більше морочити собі голову — вона й без того важка.

— Ні, в тебе світла голова.

— Тому, що це не мимолітні думки, а те, що я обговорювала з батьком роками, — відповіла я. Нехай ніхто не гадає, ніби все сказане — жіночі видумки, нехай вірять мені!

Кара сказав те, що говорили всі чоловіки, помітивши, яка я розумна:

— Ти неперевершена!

— Так. Мені подобається, коли мене хвалять за кмітливість. У дитинстві це часто робив тато.

Я збиралася поремствувати, що коли подорослішала, тато перестав мене хвалити, й раптом розплакалася. Плачучи, відчувала себе якоюсь іншою жінкою, котра неначе існувала поза мною, вилетівши звідкілясь із глибини душі. Я бачила своє життя зі сторони, ніби читач, який сумує, розглядаючи печальний малюнок у книжці, й мені стало себе шкода. Слізьми людина повідує про свої біди, і коли вони ллються, то є щось у тому чисте й світле, — тільки-но Кара обійняв мене, як мою душу оповило відчуття добра. Однак цього разу, коли ми обіймалися, добро панувало лише поміж нами, воно не проникало у ворожий нам світ.

33. Моє ім'я — Кара

Моя скорботна Шекюре, моя сиротина й удова, пішла, ступаючи м'якими, ніби вовна, кроками, а я лишився в тиші дому повішеного єврея наодинці з її мигдалевим запахом та своїми мріями про весілля. Голова йшла обертом, але незважаючи на це шалено працювала — аж боліла. Не встигши й посумувати за померлим дядьком, я побіг додому. З одного боку, моє серце точив хробак сумніву, що Шекюре дурить мене, використовує як знаряддя в своїх руках, а з другого — з-перед моїх очей ні на мить не зникали картини мрій про щастя подружнього життя.

На порозі дому господиня влаштувала мені допит, щоб вивідати, куди ходив, звідки повернувся в таку ранню пору. Відкараскавшись од неї, я вбіг у свою кімнату й дістав із підкладки пояса, захованого в матраці, двадцять дві золоті венеційські монети, тремтячими руками висипав їх у гаманець. Знову опинившись на вулиці, я зрозумів, що сумні й вологі карі очі Шекюре переслідуватимуть мене цілий день.

Насамперед я розміняв п'ять венеційських левів у єврея, який безперестанку всміхався. Потім у задумі звернув у квартал, чию назву вам ніколи не говорив — не подобається вона мені (тепер скажу — Якутлар[148]), вийшов на вулицю, де стоїть дім, у якому на мене чекають Шекюре з дітьми та мертвий Еніште. Я підтюпцем біг їхнею вулицею, високий чинар з презирством дивився, як я підскакую від радості, мріючи про казкове весілля в той день, коли дядько спить вічним сном. Але струмок, що бурхливо сичав, аби скресла крига, підбадьорив мене: "Не зважай на нього, роби своє й будь щасливим!" А чорний зловісний котяра, облизуючись у своєму закутку, немов шкрябонув мене по голові: "Правильно. Та вона всіх підозрює в смерті твого дядька, й тебе теж".

Кіт перестав облизуватись, і я зустрівся з його магічним поглядом. Ви тільки гляньте, як знахабнів стамбульський котяра, це поріддя геть розбестили.

Повіки велетенських карих очей імама-ефенді постійно були напівопущені, від чого він здавався вічно сонним. Заставши його в дворі мечеті нашого махалле, я поставив імаму дуже поширене правове запитання: коли в суді свідчити обов'язково, а коли ні; і з високо піднятими бровами вислухав дану чудернацьким тоном відповідь, наче чув її вперше. Якщо, окрім тебе, є інші свідки, то свідчити необов'язково, — просвітив мене імам, — але якщо ти єдиний свідок, то дати свідчення — це виконати волю Аллаха.

— Розумієте, проблема ось у чому, — почав я. — Коли судова справа всім відома, то кожен свідок прикривається цією необов'язковістю й лінується сходити до кадія, а в людей, яким я свого часу допомагав, виявилось безліч невідкладних справ.

— Ех! — зітхнув імам-ефенді. — А ну розсупонь-но трохи свого капшука.

Я розсупонив капшук і дав глипнути йому на венеційське золото. Величезний двір мечеті, обличчя імама, усіх нас на мить осліпило сяйво золота.

— В якій ти справі? — запитав він.

Я розповів йому про себе, і виклав усе начистоту:

— Еніште-ефенді тяжко хворий. Перед смертю він хоче, аби його дочці дали законне розлучення й присудили аліменти.

Мені вже й не треба було натякати на заступника кадія Ускюдара. Імам-ефенді все зрозумів. Нещасній Шекюре-ханім стільки часу співчуває все махалле, ви навіть затагли з розлученням, сказав він. Тут-таки знайшовся й другий свідок — імам-ефенді залучить свого брата. Йому теж треба віддячити — дати золотого; він знає про біду Шекюре — живе-бо в тому самому кварталі. І я запевнив імама-ефенді, що два золотих дам йому, а один — другому свідку. Ми порозумілися без зайвих слів, отож імам-ефенді пішов по брата.

Продовження дня було схоже на забавні оповідки меддахів із халебських кав'ярень. Ці б мої сьогоднішні історії передати в месневі й видати книжку, та нехай їх перепишуть найкрасивішими літерами, а таки ніхто не проілюструє й не сприйме всерйоз — занадто вже багато пригод і шахрайства. Я ж за цілий день намалювався — на уявних сторінках вийшло чотири сцени моїх пригод.

У ПЕРШІЙ СЦЕНІ художнику потрібно було б зобразити нас у чотиривесловому човні посеред Босфору: ми пливемо від Ункапани до Ускюдара в товаристві м'язистих веслярів із довжелезними густючими вусами. Поряд з імамом — його худющий брат, з виду чорний, мов сажка, він дуже радий несподіваній мандрівці, обоє базікають з веслярами. Я, бідолашний, сиджу на носі човна, перед очима в мене нескінченні картини щасливого подружнього життя, та водночас я злякано позираю на дно протоки, незвично прозорої, завдяки сонячному зимовому ранку. Злякано, бо боюся натрапити на якусь погану прикмету, наприклад, на уламки корсарського корабля. Отож, хоч би в яких веселих кольорах художник зобразив море й хмаринки, проте йому потрібно було б намалювати ще щось чорне, аби передати мою велику боязнь, котра змагається зі щасливими мріями. Цим чорним могла б бути страхітлива рибина на дні Босфору, тоді для того, хто розглядатиме ілюстрацію, намальоване не тонути в яскраво-рожевому сяйві.

У ДРУГІЙ СЦЕНІ — палаци падишаха, рада диванів, аудієнція європейських послів, безліч споруд, показаних у розрізі; малюнок має бути сповнений світла і належно розмічений, а ще необхідно врахувати його гумор та іронічність — тонкощі гідні Бехзата. А саме: у якомусь із кутків кадій-ефенді завзято відмахується однією рукою й від мене, й од мого хабара, а другою — сипле собі в кишеню венеційські золоті, тут-таки необхідно, щоб було видно й результат хабара, — на місці кадія Ускюдара вже сидить

його заступник-шафіїт Шахап-ефенді. Події, котрі передують одна одній, можна відтворити на малюнку одночасно, та тільки досвідчений маляр може якнайкраще розмітити сторінку. Спершу в очі має впадати, як я даю хабар, а потім — як у іншому кутку малюнка заступник кадія сидить, схрестивши ноги на його подушці. Тоді навіть той, хто не читав моєї оповіді, відразу збагне, що кадій-ефенді поклав до своєї кишені венеційське золото, а на своє місце посадив заступника-шафіїта, аби той розірвав шлюб Шекюре.

ТРЕТІЙ малюнок — та ж сцена, але цього разу плетиво гілля, яке прикрашають стіни, повинно бути густішим, темнішим і виведеним у китайському стилі, а над заступником кадія нехай нависають допитливі яскраві хмарки, щоб було зрозуміло: в нашій історії не обійшлося без шахрайства. Імама з братом потрібно зобразити вдвох, хоча вони заходили до кадія по черзі. Мої свідки розповідають, що чоловік бідної Шекюре вже чотири роки не повертається з війни, Шекюре живе в злиднях, двоє сиріт ходять заплакані й голодні, а вона не може знайти для них нового батька, бо досі заміжня, навіть грошей Шекюре не позичиш без дозволу чоловіка. Слова братів такі жалібні, що й глухі стіни ладні розплакатися та дати розлучення, але не безсердечний заступник кадія: він не тамошній, із чужого махалле, й запитує: "А хто опікун Шекюре?" Тоді, набравшись духу, вступаю в бій я й відповідаю, що шановний батько Шекюре, який був послом нашого падишаха, виконував доручення Його Величності, зараз почувається добре.

— Я не можу розірвати шлюб, допоки він не з'явиться до суду! — кричить заступник.

Тепер я схвильовано розповідаю, що Еніште-ефенді конає в муках, прикутий до ліжка, його останнє прохання до Аллаха — побачити свою дочку вільною, я ж — уповноважений від нього.

— А що буде, як дати їй розлучення! — розлютився заступник. — Чого це людині при смерті так хочеться, аби дочка розлучилася з чоловіком, який уже стільки часу як зник на війні? Слухай-но, я б усе зрозумів, якби в неї був добрий наречений, кандидат у зяті, якому можна довіряти, тоді батькові було б спокійно на душі.

— Заступнику-ефенді, в неї є суджений.

— Хто?

— Я!

— Як це? Ти ж уповноважений опікуна! — здивувався заступник кадія. — А чим ти займаєшся?

— Я служив на Сході секретарем, скарбником, діловодом у різних пашів. Уклав історію перських воєн, вручу її падишахові. Знаюся на малярстві. Я кохаю цю дівчину з двадцяти років.

— Ти родич їй?

Я замовк. Мені стало страшенно соромно, що я плазую перед заступником, відкриваю йому найінтимнішу сторону власного життя.

— А ну відповідай — зараз почервонієш, мов редька! А то не розірву шлюб!

- Вона мені двоюрідна сестра по матері.
- Гмм... Ясно. Вона з тобою буде щаслива?
- На прожиття нам завжди вистачить.

— Оскільки я є шафіїтом, то заявляю, що розлучення цієї нещасної Шекюре не суперечить Святому Письму й моему віросповіданню, оскільки її чоловік чотири роки як пропав безвісти, — виголошував заступник кадія, — я розірвав шлюб. Навіть, якщо її чоловік повернеться, то не зможе заявити про свої права на неї.

На ЧЕТВЕРТОМУ малюнку потрібно відобразити, як заступник чорним чорнилом посилає слухняні армії літер у свій реєстр — підтверджує розрив шлюбу. За цим ітиме сцена, де він вручає мені документ, завірений печаткою, — свідчення того, що Шекюре — вдова й ніщо не може завадити її новому заміжжю. Моє безмежне щастя маляр не передасть ані червоним забарвленням стін, ані багряними, наче кров, рамками сторінки. Я зачинив за собою двері суду, проштовхався крізь скупчення інших свідків, чоловіків, які поприганялися розлучати своїх сестер і дочок, і вирушив у зворотну путь.

Ми перепливали Босфор і знову опинилися в махалле Якутлар, тут я розпрощався з розумником імамом-ефенді, який уже набивався в поміч, коли здійснюватиметься шлюбний обряд, та його братом. На вулиці я відразу відчув, що кожен стрічний заздрить моему неймовірному щастю й хоче якось затьмарити його, тож не гаючи часу побіг на вулицю Шекюре. Звідки це прокляте гайвороння дізналося про небіжчика в домі? Оте гайвороння від радості так підскакує на черепиці. Моє серце щеміло, — я ж навіть не погорював за дядьком, навіть сльозинки не зронив, але за щільно причиненими віконницями, дверима, по тому, як на мене дивиться гранат, я збагнув, що все йде своїм звичаєм.

Ви вже зрозуміли: я був збуджений і поспішав мов навіжений. Схопивши з землі камінця, я ще здалеку жбурнув ним у хвіртку і промазав! Наступним камінцем попав по черепиці. Я був розлючений, і на дім посипалася злива каміння. Тут-таки на другому поверсі відчинилося вікно, те саме, в якому чотири дні тому, в середу, я вперше побачив Шекюре крізь плетиво гранатового гілля. Тепер там стояв Орхан, а до мене долинав голос коханої, вона відчитувала малого, потім показала й сама. Ми обмінялися з моєю чарівницею поглядами, сповненими надій. Яка ж вона приваблива, яка гарна! "Зажди", — кивнула вона мені рукою й зачинила віконницю.

До вечора ще було далеко; я стояв і чекав у безлюдному садку, милуючись красою дерев, заболоченої вулиці, світу. Невдовзі з'явилася Хайріє, виряджена як ханим-ефенді, а не як раба. Не наближаючись одне до одного, ми обоє відійшли за інжир.

— Справу зроблено, — привітав я її і показав папір, одержаний від кадія, — Шекюре вільна. Сьогодні ж я... — хотів сказати "знайду якогось імама з іншого махалле", але висловився коротко: — Сьогодні ж імам прийде. Хай Шекюре буде готова.

— Шекюре-ханим бажає, аби був хоча б якийсь весільний кортеж, і щоб за весільним столом зібралися гості з нашого махалле. Ми наготували плову з мигдалем та курагою.

Раба б іще бозна-скільки захоплено розповідала про інші страви, та я урвав її:

— Навіщо так ускладнювати, якщо весілля набере такого розмаху, то про нього пронюхають люди Хасана, нападуться на нас, нароблять страху й зірвуть шлюб, а ми не зможемо й пальцем поворухнути. Ви все занепастите. Нам-бо треба стерегтися не тільки того Хасана, а й душогуба-ібліса. Вам що — не страшно?

— Нам не страшно? — перепитала вона й розплакалася.

— Нікому ані слова, — застерігав я. — Перевдягніть Еніште в нічне, постеліть йому та покладіть у ліжку, щоб лежав не як мертвий, а як хворий; біля нього поставте склянки, якісь мікстури та позачиняйте віконниці. І щоб лампа в кімнаті не горіла; створиться враження, наче хворий батько, опікун Шекюре, — з нами на скромному святкуванні. Ніякого кортежу не буде, наприкінці покличете трьох-п'ятьох сусідів, і край. А як кликатимете, то говоритимете їм, що це остання воля Еніште-ефенді... То має бути весілля зі сльозами на очах, а не веселий бенкет. Якщо ми не впораємося з цим завданням, нас розженуть, а тебе покарають.

Вона рюмсала й кивала головою. Я сказав їй, що повернуся на білому коні разом зі свідками, хай Шекюре готується — скоро я стану господарем дому, а поки що сходжу в цирульню. Ще хвилю тому в мене й думок таких у голові не було, але слова зринали з уст, немов самі по собі. В розмові зі служницею не покидало відчуття, яке іноді переживав на війні: я вірив, що Аллах любить, піклується про мене й захищає свого раба, отож усе буде добре. Якщо ви хоча б на мить перейнялися цим відчуттям, то зможете втілити в життя найнеймовірніші ідеї.

Я минув чотири вулиці в напрямку Халіча від махалле Якутлар і в дворі мечеті Ясін-паша застав чорнобородого імама з блідим обличчям, він ганявся з товстелезною палюгою за шолудивими псами. Я поділився з ним своїм горем: батька моєї двоюрідної сестри по матері Аллах забирає до себе, і повідомив імамові про передсмертне бажання хворого — одружити мене зі своєю дочкою; рішенням кадія Ускюдара вона нині розлучена зі своїм зниклим на війні чоловіком. Імам запротестував: згідно з шаріатом жінка після розлучення може вдруге виходити заміж не раніше ніж через місяць. Я заперечив: чоловіка не було чотири роки, отже він не покинув дружину вагітною, а кадій Ускюдара, власне, і розлучив її заради нового шлюбу. Я показав імамові документ, виданий у суді, й запевнив, що ніщо не стоїть на заваді нашому одруженню: так, я родич нареченої, але женитися на двоюрідній сестрі по матері не заборонено, її попередній шлюб — розірвано, і це остаточно, в нас із нею одна віра, ми рівні достатками й станом. Наостанок я додав: якщо він прийме моє золото й відкрито поєднає нас на очах у всього махалле, то зробить велике добро нещасним сиротам бідної вдови. Чи любить імам-ефенді плов із мигдалем та курагою?

Любить, любить. Однак очі його досі звернуті в сторону собак біля воріт у двір. Він узяв золото, пообіцяв прийти й здійснити необхідний обряд, але перед цим має святково вбратися, дати лад бороді й волоссю, почистити кавук. Імам запитав, який будинок, я описав.

З весіллям, омріяним упродовж дванадцяти років, треба поспішити. Але хіба щось станеться, якщо я забуду про всі небезпеки, про всі тривоги нареченого й довірюся

ласкавим рукам цирульника та його солодким теревенням? Стара занедбана цирульня, куди мене принесли ноги, була біля базару на вулиці за Аксараєм. Там колись мешкали дядько, тітка, чарівна Шекюре, там минало моє дитинство, а потім вони переїхали. П'ять днів тому, коли я повернувся сюди через стільки літ, ми з цирульником лиш обмінялися поглядами. Нині ж він обійняв мене; як і личить справжньому стамбульському постригачеві, не розпитував, де я пропадав дванадцять років, а переповів найсвіжіші плітки махалле й поділився своїми думками про оту важливу дорогу, яка зветься життям, — кожного з нас вона приводить в одне й те ж місце, де підводяться підсумки нашого буття.

Я не скажу, що мені здавалося, ніби не заходив сюди дванадцять днів, а не дванадцять років. Наш майстерний цирульник постарів, по тому як бритва в його тремтячих, укритих пігментними плямами руках добряче витанцьовувала на моїх щоках, було зрозуміло, що він частенько прикладається до чарчини, а ще взяв собі учня, зеленоокого юнака з гарненькими губами та яскраво-рожевою шкірою: той заморожено спостерігав за своїм учителем. Як і дванадцять років тому, тут панували чистота й порядок. Таз, у якому він вимив мені голову, обличчя, добавляючи до води з крана окріп, звисав зі стелі на новому ланцюгу. Старі здоровенні тази — луджені, мангал — почищений, без іржі, бритви з агатовими колодочками — наточені. На цирульникові — випрана шовкова запаска, раніше він лінувався зав'язувати її. Добре, що взяв у підмайстри цього високого, стрункого хлопчину з вишуканими манерами, завдяки йому — і в цирульні порядок, і себе не занехав, — подумав я і, замріявшись про подружнє життя, про те, що воно додає парубкові нових сил не тільки на особистому фронті, а й у роботі, твоїй майстерні, віддався цирульникові на втіху, його розпареним наміленим рукам, які пахли трояндами.

Навіть не знаю скільки минуло часу; я розтанув під спритними пальцями цирульника в солодкому теплі, яке йшло від мангала. Після тисяч страждань життя несподівано задарма піднесло мені найбільший подарунок, моєму збентеженню не було меж: з яких таємничих важелів постав цей світ, створений Аллахом, що Йому він має бути вдячний. Водночас мене переймали смуток і біль — у домі, куди я невдовзі ввійду як господар, лежить мертвий мій дядько. Охоплений такими відчуттями, я вже зібрався був рушати, аж чую: до цирульні, чиї двері завжди були прочинені, хтось увійшов. Обернувся, дивлюсь — Шевкет!

Схвильовано, але самовпевнено малий простяг мені якийсь папірець. Холодний вітерець обдав моє серце, й воно здригнулося. Нічого не кажучи Шевкетові, в очікуванні найгіршого я пробіг очима по записці: "Якщо не буде весільного кортежу, то заміж не вийду. Шекюре".

Я потяг Шевкета за руку до себе в обійми. "З радістю, моя кохана!" — хотів я відписати Шекюре. Але де взяти писало й каламар, цирульник не вміє ні читати, ні писати! Тож я тихенько прошепотів Шевкету на вухо:

— Передай мамі: "Добре". — І знову-таки пошепки запитав у малого: — Як дідусь?

— Спить.

Тепер, після весілля, я розумію: Шевкет, цирульник і ви підозрюєте мене в причетності до смерті Еніште (а Шевкет і ще в дечому). Прикро! Я силоміць поцілував хлопчика. Шевкет поспішив додому, анітрохи не задоволений спілкуванням зі мною. Під час весілля він, у своєму святковому вбранні, вороже дивився на мене здалеку.

Шекюре не полишає отчий дім, навпаки — я йду до них у прийми, й цього разу весільний кортеж сприймається як належне. Певна річ, що в мене немає такої можливості, як в інших: повіряджати своїх багатих друзів та родичів і послати їх верхи до воріт Шекюре. Проте я взяв із собою двох друзів дитинства, яких зустрів за цих шість днів після повернення до Стамбула (один із них працював секретарем, як і я, а другий був власником лазні), та ще свого улюбленця цирульника, який з вологими від сліз очима побажав мені щастя. Я зупинив свого білого коня, яким приїздив сюди першого дня, й ось ми вже під ворітьми Шекюре, неначе прибули забрати її з цього дому й відвезти в інший.

Коли Хайріє відчинила ворота, я вручив їй дорогий подарунок. Шекюре, наречена, була в яскраво-червоному вбранні, а від голови аж до низу збігали сухозлітки. Під плач, ридання, охання та ахання, благословенні вигуки (а якась жінка гримала на дітей), вона вийшла з дому й спритно скочила на другого білого коня, приготованого саме для неї. Нарешті наш убогий, невеселий, але гордий весільний кортеж рушив у дорогу; попереду йшли барабанщик та зурнач[149], яких в останню мить, пожалівши мене,десь знайшов цирульник, удвох вони мляво підтримували святковий настрій.

Щойно рушили наші коні, як я второпав: кортеж заплановано з притаманною Шекюре хитрістю, як за порука міцності шлюбу. Завдяки весільній процесії про шлюб стане відомо цілому махалле, тобто він здаватиметься законним в очах кожного, й протести проти нашого одруження, котрі виникнуть згодом, не матимуть сили. Та, з іншого боку, так відверто розголошувати про своє заміжжя, наче оповісник на майдані, затівати весілля напоказ нашим ворогам, родині колишнього чоловіка Шекюре, означає з самого початку наражатися на небезпеку. Як на мене, то я б, нікому нічого не говорячи, тайкома побрався з Шекюре й не справляв ніякого весілля, спершу став би її чоловіком, а вже потім захищав шлюб від нападок.

Я гарцював вулицями махалле попереду процесії на своєму казковому білому коні, а очі мої злякано вишукували Хасана та його посіпак, чекаючи, що вони вилетять з якогось вузького завулка чи темного двору й нападуть на мене. Попід стінами, біля дверей домів стовбичили й витріщалися на наш дивний кортеж старі, дорослі чоловіки махалле, ніхто до кінця не розумів, що відбувається, але зневаги не проявляв, незнайомці ж зупинялися й вітали нас. Ми проїжджали через невеличкий базар, хоча я зовсім того не хотів. По тому, як раділи торгівці, супроводжуючи нас, далеко не відходячи од своїх прилавків з айвою, морквою, яблуками, з усмішок сумних бакалійників, зі схвального погляду пекаря, котрий гарикав на підмайстрів, щоб ті обшкрібали пригорілі пиріжки, я відразу збагнув, що трунок слухів і пліток Шекюре вже розлито зі знанням справи, за хвилю чутка про її розлучення та заміжжя зі мною розлетілася по махалле, і люди погодилися з цим. Однак я щомиті був насторожі,

готовий до несподіваної атаки ворогів чи щонайменше до якогось злослів'я або в'їдливих випадів. Тому-то мене анітрохи не діймала галаслива ватага дітлахів, що причепилася за нами від базару, малеча вимагала подарунків. Їхня радість і гамір, сама присутність уже захищали нас, були своєрідним визнанням нашого весілля. Я зрозумів це, побачивши, як усміхаються жінки, ледь видимі за щілинами віконниць і за решітками.

Нарешті кортеж — дякувати Аллаху — повертався туди, звідки вирушив — додому. Мої очі були прикуті до дороги, але серцем я був із Шекюре, з її горем. По суті, смуток на мене наганяло саме весілля, а не те злощастя, через яке кохана вимушена виходити заміж у день смерті батька; занадто вже воно непоказне й убоге. Моя ж Шекюре гідна сотень возів із дарами та посагом, учти вершників у соболиному та шовковому вбранні, помережаному золотом, які б гарцювали на конях зі срібною упряжжю та сідлами, розшитими золотом, позаду неї мали б їхати шеренги дочок пашів і султанш, а старі гаремні жінки, сидючи на візках, оповідали б про багатство днів минулих. Не було в нас і чотирьох слуг, котрі побіч коня мусили б нести на палицях багряне шовкове покривало, що під час весілля має закривати обличчя нареченої з заможної родини. Навіть не було кому нести попереду неї здоровенні весільні свічі у формі дерева, обмотані листовим сріблом і золотом, прикрашені сліпучими скельцями, сухозлітками, фруктами. Зурнач та барабанщик не переймались особливою повагою до нашого кортежу, обидва затихли, а попереду нас ніхто не вигукував: "Розступіться, розступіться! Весілля їде", тож святкова процесія розчинялася в базарному юрмиську, змішувалася зі слугами, котрі набирали воду з фонтана на майдані. Від цього всього мені було не стільки соромно, як сумно аж до сліз. Коли ми наближалися до дому, я, сидючи на своєму баскому коні, на мить обернувся й подивився на Шекюре крізь її багряне пече та рожеву мішуру. Ця вбогість принесла їй мало радості, але весільний кортеж щасливо повернувся назад і кохана повеселіла, вона не сумує, — зрозумів я, а на душі відразу стало спокійніше. Як і годиться нареченому, я зняв з коня свою красуню, з якою ось-ось поберуся, поставив на землю, узяв під руку і почав жменями сипати їй на голову акче з тугого капшука, та не поспішаючи, аби кожен надививсь і лишився задоволеним. Дітлахи, які бігли отаркою за нашим похмурим кортежем, кинулися видирати одне в одного монети. Ми з Шекюре зайшли в двір, вимощений каменем, і, щойно вступивши в дім, жахнулися: тут стояв важкий трупний сморід.

Юрма вже розсілася в домі. Побачивши, що Шекюре, й усі інші, старі, жінки, діти (Орхан підозріло позирав на мене з якогось закутка) поводять себе так, наче немає ніякого смороду, я перелякався ще більше; адже ж був упевнений, що не помиляюся, відчуваючи цей сморід, він здавив мені горло, ніс, забився в легені, як колись на полях бою, де трупи розкладаються на сонці, їхні обличчя, очі, губи поточені хробаками, покльовані гайворонням, а одяг пошматовано, пояси, взуття здерто.

На кухні я запитав Хайріє, де лежить тіло Еніште-ефенді, чому дім просяк духом мерця, адже ж нас викриють. Та це не було запитанням, я не говорив, а бурмотав про себе, ніби марив. Щоправда, зловив себе на думці, що вперше розмовляю з Хайріє як

господар.

— Як ви й веліли, ми поклали його в ліжку, одягли в нічне, зверху вкрили ковдрою, а в голові поставили склянки з мікстурами. Якщо чути дух, то це через мангал у кімнаті.

Рабиня розплакалася. Дві сльозинки з її очей упали в казан, де, потріскуючи, смажилося м'ясо. По тому, як вона плакала, я запідозрив, що Еніште-ефенді брав Хайріє до себе в оте саме ліжку, та мені відразу стало соромно за свої думки. В одному з кутків кухні тихо сиділа набундючена Естер і щось жувала. Проковтнувши останній шматок, вона встала:

— Зроби Шекюре щасливою, — сказала єврейка, — не забувай, чого вона варта.

Я чув у своїй душі звуки уда, ті самі, які слухав, блукаючи вулицями Стамбула, в перший день свого повернення. Але нині в моїй музиці було більше життя, ніж смутку. Згодом, коли в напівтемній кімнаті, де лежав мій дядько, одягнутий у нічне, імам-ефенді здійснював шлюбний обряд для нас із Шекюре, мене знову переповнювала гармонія музики уда.

Перед тим Хайріє швиденько провітрила кімнату. Лампа стояла в кутку, з якого майже не сягало світло, тому помітити, що мій дядько не хворий, а мертвий, було неможливо, й під час церемонії він виступав опікуном Шекюре. Мій друг цирульник та один старий, якого знало все махалле, були за свідків. З побажаннями, настановами імама та спільною молитвою церемонія добігала кінця. Раптом уславлений старий чоловік, турбуючись про здоров'я Еніште, вже майже підозріло нахилився над небіжчиком. Імам саме завершив обряд — і я, зірвавшись з місця, схопив свого дядька за закладку руку й щосили зарепетував:

— Будьте спокійний, мій дядьку, мій ефенді, рідний мій. Я все зроблю, щоб Шекюре й діти жили радісно та щасливо, мали в що вдягтися й що попоїсти.

Потім я прикинувся, ніби чую, що Еніште намагається щось прошепотіти мені зі свого ложа, спертий на подушку. Я шанобливо, з увагою притулив своє вухо до його рота. В благословенну для нас годину ми, молодь, яка шанує сивочолих, немов п'ючи таємничий чудодійний еліксир, слухаємо коротку настанову старої людини, котру найбільше поважаємо. Ця настанова залишиться з нами на все життя. Так і я, з широко розплющеними очима та нашорошеними вухами, вдавав, що слухаю свого дядька. Імам-ефенді й дід із махалле своїми поглядами свідчили, що схвалюють і вітають мою безмежну відданість, вірність тестю, вони судили про це з того, як я слухаю той шепіт, поради, які дає мені дядько на порозі смерті. Сподіваюся, більше ніхто не підозрює мене в причетності до вбивства Еніште.

Весільним гостям у кімнаті дядька я сказав, що бідолашний хворий хоче залишитися сам. Вони вмиль покинули опочивальню. Хайріє понесла плов і смажену баранину в бічну кімнату, де сиділи чоловіки (тепер і я відчував, що запах, який линує від мерця, змішався з ароматами чебрецю, кмину та смаженої ягнятини). Я ж вийшов у передпокій і, вдаючи із себе задуманого, заклопотаного чоловіка у власному домі, відчинив двері до кімнати Хайріє, де зібралися жінки, і, довго не розмірковуючи,

переступив через поріг. Очі Шекюре засвітилися радістю, вона анітрохи не зважала на наляканих чоловічою присутністю жінок. Я солодко-солодко подивився на свою кохану й промовив:

— Шекюре, тебе кличе тато поцілувати йому руку. Шлюбний обряд завершено.

Три-п'ять жінок із махалле, яких Шекюре запросила в останню мить, аби пустити поголос про весілля, та молоді дівчата — судячи з їхніх відданих поглядів — родичі нареченої — оговтавшись і нібито прикривши обличчя, вдосталь надивилися на мене, зважуючи мої достоїнства й недоліки.

Весільні гості розійшлися аж потім, після вечірнього намазу, коли все було з'їдено, вм'ято горіхи, мигдаль, пастилу, льодяники та солодощі з гвоздик. У жіночій кімнаті через дитячі капризи та сварки не витримала й розплакалася Шекюре, малі зіпсували їй настрій; чоловіки ж обсмоктували шлюбну ніч нового сусіда, і їм уже набридло, що я ніяк не реаую, навіть не усміхнуся, сиджу зажурений, не балакаю, а тільки думаю про хворого тестя. На тлі такої пригніченості в моїй пам'яті звідкілясь із глибини зринає лиш одна картина: ще до того, як почали їсти, ми з Шекюре пішли в кімнату дядька поцілувати йому руку. Там, залишившись наодинці, спершу справді щиро й шанобливо приклалися вустами до задубілої, зморщеної руки небіжчика, а потім, забившись у якийсь темний куток, ненаситно, ніби спрагли води, досхочу цілувалися. Гарячий язик дружини проник у мій рот, і я відчув смак гвоздикових солодощів, що ними так ласували діти.

34. Я — Шекюре

Всі розійшлися, останні гості похмурого весілля взулися, поприкривали обличчя й вийшли за ворота, тягнучи дітей, котрі запихалися останніми шматками гвоздикових солодощів. Запала тиша. Ми стояли на подвір'ї. Окрім пурхання горобця, який пив воду з напівпорожнього відра біля колодязя, не було чути ані звуку. Коротке пір'я на невеличкій голівці цієї пташини переливалося в сяйві вогнища на подвір'ї, та й вона враз кудись пощезла, моє серце стискалося від болю — там, нагорі, в порожній хаті, яку окутала темрява ночі, у своєму ліжку спить мій мертвий батько.

— Діти, — звернулася я до Орхана та Шевкета здавна відомим їм тоном, яким сповіщала щось важливе, — ідіть сюди. Дещо маю вам сказати.

Вони підбігли.

— Тепер ваш батько — Кара. Поцілуйте йому руку.

Вони мовчки, покійно виконали мій наказ.

— Мої нещасні сироти росли без батька, тому навіть не здогадуються, що таке слухати його, ловити кожне слово, дивлячись у татові очі, як довіритись йому, — промовила я до Кари. — Тож, якщо вони проявлятимуть до тебе неповагу, чужатимуться, вестимуть себе занадто по-дитячому, я певна: ти на перших порах пробачатимеш їм, розуміючи, що вони ніколи не бачили й не пам'ятають батька.

— Я пам'ятаю тата, — заперечив Шевкет.

— Тсс... Слухай, — урвала я малого. — Віднині слово Кари важить для вас більше, ніж моє.

Я обернулася до Кари:

— Якщо вони тебе не слухатимуть, не поважатимуть, якщо ти помітиш хоча б найменший вияв нахабства, розбещеності, негідної поведінки з хлоп'ячого боку, то ти їх застережи, але прости. — В мене на язиці вертілося "покарай", але я похопилася: — Якщо в твоєму серці є місце для мене, то повинно бути й для них.

— Шекюре-ханам, я одружився з тобою не лише для того, щоб бути твоїм чоловіком, — відповів Кара, — а й щоб стати батьком для цих милих сиріт.

— Чули?

— Мій Аллаху, пошли нам щастя! Господи мій! — вигукнула Хайріє, яка стояла поруч. — Мій Аллаху, захисти нас!

— Чули? — перепитала я. — От і чудово, мої красунчики. Тато вас дуже любить, і якщо ви ненароком вслухаетесь його, він вас спершу пробачить.

— І потім теж пробачу, — випалив Кара.

— Але якщо ви й утретє зробите те, що він вас застерігав не робити... Тоді ви заслужили лозини, — наголосила я. — Все зрозуміло? Ваш новий тато, Кара, теж побував у найзапекліших, найжорстокіших боях, на війнах, якими карає нас Аллах і з яких не повернувся ваш тато. Аллах страшенно суворий. Дідусь вас занадто розбалував, дав вилізти собі на голову. А нині він тяжко хворий.

— Я хочу провідати дідуся, — сказав Шевкет.

— Як не слухатиметеся, то Кара візьме палюгу й покаже вам, де раки зимують. І дідусь вас не врятує від Кари, як захищав од мене. Якщо не хочете розгнівати тата, то щоб більше не сварилися один з одним, ділилися всім між собою, не обманювали, не лягали спати без молитви і щоб не прозивалися, не кепкували з Хайріє... Все ясно?

Кара нахилився й одним махом взяв Орхана на руки, а Шевкет стояв віддалік. Мені хотілося обійняти старшого синочка й розплакатися. Моя бідолашна сиротина, мій безрідний Шевкет, який він самотній у цьому велетенському світі. Я й сама собі здавалася таким самим самотнім-самотнім дитям у цьому світі. Шевкетове малоліття, його гірка доля на якусь мить злилися для мене з моєю власною дитячою незрілістю, аж мороз пішов поза шкірою. Я згадала своє дитинство: як сиділа в батька на руках, так, як зараз Орхан сидить на руках у Кари. Та Орхан почувався непевно, ніби фрукт, який не звик до дерева. Я ж з радістю, насолодою обіймала Кару, й ми довго-довго, ніби собаки, вдихали запах одне одного. Ще б секунда — і я б розплакалася, проте взяла себе в руки й несподівано для самої себе сказала:

— Ану назви Кару татом! Хай я почую.

Як холодно було вночі, як тихо в нашому дворі. Десь удалині жалібно завили собаки. Минуло ще трохи часу, мертва темрява розпустилася непомітно, мов квітка, і поглинула все довкола.

— Добре, діти, — промовила я, — ходіте в хату, а то померзнемо тут.

Не лише ми з Карою, молодята, повільно заходили в дім, боячись лишатися на самоті після весілля. Діти, Хайріє теж несміливо переступили поріг, неначе це був чийсь чужий, огорнений пільмою будинок. В середині стояв трупний сморід, але ніхто

не звернув уваги. Ми мовчки піднімалися сходами, на стелю падали тіні від наших світильників, тіні, як завжди, оберталися й накладалися одна на одну, то виростали, то зменшувалися, та мені здалось, ніби бачу таке вперше. Нагорі, в передпокої, ми роззулися. Шевкет запитав:

— Я поцілую на ніч дідусеві руку?

— Я щойно звідти, — сказала Хайріє, — дідусеві дуже боляче, він вкрай розбитий, у нього вселилися злі духи — дух хвороби витає повсюди. Ідіть до себе, я вам постелю.

Їй навіть довелося заштовхувати їх у кімнату. Стелячи їм постіль, простирадла й ковдри, вона все промовляла, що спати тут, у теплій кімнаті, на цих чистеньких простирадлах під пуховими укривалами, — це однаково, що спати в палаці падишаха.

— Хайріє, розкажи нам яку-небудь казку, — попрохав Орхан, сидючи на горщику.

— Був собі колись голубий чоловік, — почала Хайріє, — а ще був один джин. І були вони друзі-нерозлийвода.

— А чому чоловік був голубим? — запитав Орхан.

— Хайріє, заради Аллаха! — вигукнула я. — Хоча б сьогодні не розповідай їм казок про джинів, пері і примар.

— Чому? — здивувався Шевкет. — Мамо, коли ми поснемо, ти встанеш і підеш до дідуса?

— Ваш дідусь, хай береже його Аллах, дуже хворий. Звичайно, я піду вночі його провідати. А потім знову повернуся в наше ліжко.

— Нехай Хайріє йде до дідуса, — не вщухав Шевкет, — що, Хайріє не доглядає вночі за ним?

— Все? — запитала Хайріє в Орхана. Орханове личко було в солодкій задумі. Підтираючи шматком полотна його дупцю, Хайріє заглянула в горщик і скривилася, але так, наче не від смердючого духу, а від того, що побаченого нею в горщику було замало.

— Хайріє, — сказала я, — випорожни горщик і принеси назад, — щоб Шевкет не вилазив уночі з кімнати.

— Чому це мені не вилазити? — обурився Шевкет. — Чому це Хайріє не може розповісти казку про джинів та пері?

Зляканий Орхан відповів йому отим дурнувато-бравим тоном, який появлявся в нього після того, як випорожниться:

— Бо в домі джини, шелепо!

— Справді, мамо?

— Якщо поткнетеся з кімнати подивитися на дідуса, то вас схопить джин.

— А де Кара собі постелить? — цікавився Шевкет. — Де він спатиме цієї ночі?

— Не знаю, — промовила я, — йому постелить Хайріє.

— Мамо, ти ж і надалі спатимеш з нами? — знову запитував Шевкет.

— Скільки разів мені торочити! Я, як і раніше, вкладатимуся з вами.

— Завжди?

Хайріє вийшла з горщиком у руках. Я дістала з шафи дев'ять малюнків, до яких не

торкнувся вбивця, вкравши останній. Там, у шафі, їх зберігала. Потім вмостилася на ліжку й довго розглядала ілюстрації при світлі лампи, намагаючись зрозуміти їхню таємницю. Ілюстрації настільки прекрасні, що людина, вдивляючись у них, немовби бачитиме власні забуті спогади, вона дивитиметься, а малюнки розмовлятимуть із нею, наче письмо.

Я заглибилася в зображення на папері. Відчувши запах Орханової голівки, яка опинилася біля мого носа, я зрозуміла, що малий теж розглядає ці дивні й бентежні червоні барви. Мені кортіло вийняти свою грудь і дати йому поссати. Таке в мене інколи виникає бажання. Злякавшись страхітливого зображення смерті, я з насолодою вдихнула запах Орханових рум'яних уст. Мені захотілося його вкусити.

— Я тебе з'їм, зрозумів?

— Мамо, полоскочи мене, — попросив він і бухнувся на ліжку.

— Встань, устань, негіднику! — зойкнула я й дала йому ляпаса.

Він же впав прямо на ілюстрації. Та малюнкам нічого не сталося, лише злегка прим'ялись, проте навіть не помітиш.

Хайріє повернулася з порожнім горщиком, я ж саме зібрала малюнки, щойно переступила поріг, як тут стривожено загукав Шевкет:

— Мамо, ти куди? Куди ти йдеш?

— Я зараз.

Минула крижаний передпокій. Кара сидів у кутку, в батьковім узголів'ї, там, де вони впродовж чотирьох днів розмовляли про живопис, мініатюру, перспективу. Я розклала перед ним малюнки — на пюпітрі, подушці та долі. На якусь мить кімната в сяйві свічки спалахнула ясною барвою, якимось вогнем, неначе жаром і бентежливою живою яскравістю; здавалося, все довкола рухається.

Ми мовчки, довго й шанобливо роздивлялися малюнки. Тільки-но робили найменший порух, як повітря хвилиною смерті з сусідньої кімнати сколихувало свічку і таємничі зображення на папері відразу оживали. Чи не тому я так високо оцінюю батькові ілюстрації, що вони стали причиною його смерті? Я заморожена ними, бо кінь дивовижний, бо червоні барви неперевершені, бо видно, як сумує дерево і як охопила печаль двох мандрівних дєрвішів. Чи я захоплююся тими роботами, бо боюся душогуба, який знищив мого батька, і не тільки його? Згодом ми з Карою збагнули, що мовчимо не лише через малюнки, а й тому, що залишилися обоє на самоті в нашу першу шлюбну ніч. Тож нам захотілося поговорити.

— Завтра вранці, коли прокинемося, всі мають дізнатися, що нині вві сні помер батько, — промовила я. Та хоч би як відверто я це сказала, однак мої слова не прозвучали щиро.

— Вранці все буде добре, — відповів Кара тим самим дивним тоном. Казав правду, а сам собі не вірив.

Він невпевнено посунувся в мій бік. Мені ж захотілося обійняти Кару, обхопити його голову руками, як обхоплювала голівки дітей.

Та несподівано почула, як прочинилися двері в батькову кімнату. В паніці я

схопилася з місця. В передпокій просочувалося бліде світло. Зупинившись на порозі й здригаючись, я побачила, що двері в татову опочивальню відчинені. Побігла туди. Там досі горів мангал, тому відчувався дух тліну. Це Шевкет сюди пробрався чи хтось інший? Від мангала линуло тьмяне сяйво. Батько лежав у нічній сорочці. Мені згадалося, як він інколи при свічці читав на ніч "Книгу мертвих", а я заходила й казала: "На добраніч, таточку". — "Хай воздається тому, хто дає воду, моя красуне", — відповідав він, беручи в мене з рук склянку води, а потім, як у дитинстві, цілував в обидві щоки й зблизька дививсь у вічі. Я глянула на теперішнє татове обличчя й перелякалася до смерті. Не хотіла на нього дивитися, та, неначе сам шайтан підбивав мене глянути, яким жахливим став татів вид.

Я з острахом повернулася до кімнати з голубими дверима, і тут на мене накинувся Кара. Я відштовхнула його, але не від гніву, а з нестями. Ми штовхалися й борюкались у мерехтінні свічки, однак це було не всерйоз, ми ніби розігравали бійку, отримуючи задоволення від ударів, доторку рук, ніг, грудей. В моїй голові панувало сум'яття, воно нагадувало той стан душі, який описував Нізамі в своєму творі "Хосров та Ширін". Чи розумів Кара, котрий так зачитувався поемами Нізамі, що я, мов та Ширін, кричала: "Не безчинствуй, не лізь мене цілувати!", а за моїми словами крилося: "Цілуй!".

— Я не спатиму з тобою, доки ти виведеш на чисту воду вбивцю мого батька, доки знайдеш того ібліса! — крикнула я й вийшла з кімнати, ніби втекла.

Мене охопив сором. Адже ж я репетувала навмисне, щоб мене почули Хайріє з дітьми. Це було очевидно. Але хотіла, щоб мої слова долинули не тільки до них, а й до мого бідолашного батька та небіжчика-чоловіка, чий труп, давно зотлівши в чужому краї, перетворився на порошок. Я хотіла, щоб і вони почули мій крик.

Я зайшла до дітей, Орхан відразу мені доповів:

— Мамо, Шевкет був у передпокої.

— Ти виходив? — запитала я, вже готова вгріти йому ляпаса.

— Хайріє... — попрохав у тої помочі Шевкет і обійняв її.

— Ні, він не виходив, — сказала Хайріє, — сидів у кімнаті.

Мене всю трусило, я не сміла подивитися їй у вічі. Відразу передбачила можливий хід подій: після оголошення батькової смерті діти шукатимуть прихистку від мого гніву в Хайріє, довірятимуть їй наші таємниці, падлюча рабиня скористається слушною нагодою й наважиться попихати мною. Спробує звинуватити мене в убивстві тата й добитися передачі опікунства над моїми дітьми Хасанові! Це безперечно! Вона знахабніла, бо скакала до батька в ліжку. Більше мені нічого таїти від вас: звичайно, вона спала з ним. Я солодко до неї усміхнулася. Потім обняла й поцілувала Шевкета.

— Шевкет таки виходив у передпокій! — наполягав на своєму Орхан.

— Мерщій у ліжку, я вмощуся поміж вас і розповім казку про чорного джина та безхвостого шакала.

— Ти ж наказала Хайріє не розповідати сьогодні казок про джинів, — нагадав мені Шевкет. — Чому не дозволяєш Хайріє їх розповідати?

— А джини прийдуть з міста сиріт? — запитав Орхан.

— Аякже! — відповіла я. — В тому місті в жодної дитини не було ані тата, ані мами. Хайріє, спустися вниз і перевір, чи позачиняні двері та ворота. Ми на середині казки позасинаємо.

— Я не засну, — бунтував Орхан.

— Де цієї ночі спатиме Кара? — вже вдруге запитав Шевкет.

— У малярській майстерні, — промовила я. — Ось так, гарненько притуліться до вашої мами, а я вас гарненько зігрію під укривалом. Чиї ноження холодні як лід?

— Мої, — відповів Шевкет. — А де спатиме Хайріє?

Як завжди, відразу після того, як я починала казку, першим завжди засинав Орхан. Я стишила голос.

— Мамо, ти ж нікуди не підеш, коли я засну? — озвався Шевкет.

— Не піду.

У мене й справді не було такого наміру. Шевкет заснув. Яке щастя спати поряд з моїми хлопчиками в свою, по суті, другу шлюбну ніч, хоча в хаті є красивий, розумний чоловік, який тебе жадає, думала я й заснула. Та сон мій не був спокійним. Як згадую згодом, в своєму напівсні, напівдрімоті я з'ясовувала стосунки з розгніваною татовою душею в тому тривожному недоступному для нас світі, потім утікала від привида мерзотника-вбивці, він хотів і мене відправити до татової душі, якої теж боявся. Вбивця ані на мить не покидав мене, і від нього йшов якийсь шум, рипи. Він кидався камінням у наш дім. Улучав у вікна, в черепицю. Зрештою запустив каменем у двері, а потім сам наліг на них. Наприкінці цей злий дух то стогнав жалібним голосом, то вив наче якась тварина. А моє серце невпинно калатало.

Спітнівши, я прокинулася. Чи чула ті голоси уві сні, чи вони лунають у хаті? Я сама не знала, тож притислася до дітей і, завмерши, чекала. Я вже майже повірила, що голоси мені наснилися, аж раптом учула той самий стогін. В ту ж мить щось важке грюкнуло надворі. Камінь?

Мене вхопив переляк. Та за тим трапилося ще страшніше: в домі почувся шум. Де Хайріє, де спить Кара, що з тілом мого нещасного батька? Діти міцно спали. Хай береже нас Аллах!

Якби це було до одруження, то я б устала й поводитися в домі як чоловік: переборола б свій страх, аби оволодіти ситуацією, і кинула б виклик джинам та злим духам. Натомість нині я ховалась, обнімаючи дітей, неначе в цілому світі не було нікого, хто поспішив би нам на допомогу. В очікуванні найгіршого молилася Аллаху. Як і уві сні, була покинута сама на себе. Заскреготіли ворота — відчинилися. Це ж ворота? Так!

Більше не роздумуючи, що робити, я скочила з ліжка, накинула на себе ферадже й вилетіла з кімнати.

— Каро! — гукнула я шепотом, стоячи нагорі біля сходів.

Я сунула ноги в перші-ліпші капці й спустилася вниз. Тільки-но вийшла на кам'яний дворик, як свічка, що її запалила від мангала, загасла. Дув сильний вітер, проте небо було чисте. Мої очі за хвилю звикли до темряви, півмісяць освітлював двір.

Мій Аллаху! Ворота — розчинені. Я застигла на місці, цокаючи зубами від холоду.

І чого я не взяла з собою ножа? Під рукою не було навіть свічника або якої дошки. Крізь темряву було видно, як ворота самі ходять ходором, а потім почувся скрегіт, такий самий, коли ворота зупиняються. Все мов уві сні, думала я тоді. Моя голова охолола, і я усвідомлювала, що йду двором.

З дому долинуло грюкотіння, яке йшло ніби крізь дах, і я вирішила, що то душа мого таточка намагається покинути тіло. Татова душа мучилася, й моє серце краялось. Та водночас я заспокоїлася: "Якщо причина шуму — тато, — сказала собі, — то мені нема чекати лиха". Але ж душі було страшенно боляче, вона побивалася й тремтіла, прагнучи розстатися з тілом і вознестись у високості, це настільки засмучувало, що я благала Аллаха подарувати мені можливість допомогти бідолашньому батечкові. "Татова душа захистить не лише мене, а й дітей", — подумала я, й мені аж од серця відлягло. Навіть якщо за ворітьми ховається якийсь іфріт, замисливши їй скоїти зло, то батькова душа його налякає, нажене страху.

А може, татові тривожно через Кару? Мені стало гірко. Може, тато збирається заподіяти Карі щось лихе? А де той Кара? Тут-таки я вгледіла Кару неподалік від воріт, по той бік вулиці, зупинилася й стала мов укопана: він із кимсь розмовляв.

Їх було видно крізь віття дерев садка. Той щось розповідав Карі. Я відразу здогадалася, що його голос належить тому, чий стогін чула, лежачи в ліжку, і це — Хасан. У його голосі вчувалися плач і благання, однак разом із тим — ноти погроз. Я слухала. В тиші ночі вони квиталися один з одним.

Тоді ж я усвідомила, що ми з дітьми самі-самісінькі на білому світі. Я думала, що люблю Кару, та, насправді, лиш хотіла любити. А в печальному голосі Хасана, в його болю було щось таке, від чого ятрилося серце.

— Завтра тут будуть кадій з яничарами та свідками, вони підтвердять, що мій старший брат досі воює в перських горах, — заявив він. — Ваш шлюб незаконний. Ви перелюбствуєте.

— Шекюре не твоя жінка, а братова, — відповів Кара.

— Мій брат живий, — торочив Хасан, — і є свідки, що його бачили.

— Він не повертається з війни ось уже чотири роки, тому сьогодні вранці кадій Ускюдара розлучив його з Шекюре. Навіть якщо він живий, то в нас є свідки, які підтвердять розрив шлюбу.

— Шекюре не має права виходити заміж, доки мине місяць, — не поступався Хасан, — ви пішли супроти віри й "Курани-и Кериму". Як батько Шекюре міг змиритися з таким позорищем?

— Еніште-ефенді, — говорив Кара, — тяжко хворий. Він на порозі смерті... До того ж кадій дав дозвіл на одруження.

— Ви обоє напоумили дядька на це? — запитав Хасан. — Чи й Хайріє вам допомагала?

— Мій тесть був дуже стривожений твоїм ставленням до Шекюре. Якщо твій брат справді живий, то й він поцікавиться, що за безчестя ти чинив.

— Брехня! — випалив Хасан. — Привід, вигаданий Шекюре, щоб утекти від нас.

У домі почувся вереск. То була Хайріє. Тут-таки закричав Шевкет. Я втратила самовладання й теж несамохіть перелякано заверещала, не тямлячи що до чого, полетіла додому.

Шевкет притьмом збіг сходами вниз і вискочив надвір:

— Дідусь холодний як лід, — репетував він. — Дідусь помер.

Ми кинулися одне одному в обійми. Я взяла його на руки. Хайріє досі верещала. Наші крики, кожне слово долітали до Кари й Хасана.

— Мамо, дідуся вбили, — сказав цього разу Шевкет.

І це почули всі. Чи почув Хасан? Я міцно притисла до себе Шевкета. Не піддаючись істеричці, потягла малого за собою до хати. Внизу біля сходів допитувалася в Хайріє, чому дитина прокинулася й вислизнула з кімнати.

— Мамо, згадай: ти ж обіцяла нас не покидати! — заплакав Шевкет.

Мої думки крутилися довкола Кари, який досі стояв там, за ворітьми. Хитрий Хасан напосівся на Кару, й той не міг мовчки зачинити перед ним хвіртку. Я поцілувала Шевкета в обидві щоки, обняла й, вдихаючи його запах, заспокоювала хлоп'яка, потім передала його Хайріє на руки.

— Ідіть нагору. Обоє, — пошепки наказала я.

Вони пішли. Я ж повернулася назад і припинила за кілька кроків до хвіртки. Мені здавалося, ніби Хасан не помітить мене тут. Вони що — перейшли на інше місце? Стоять за деревами на узбіччі вулиці? Хасан, проте, бачив і звертався до мене. Я нервувала, однак мене дратувало не те, що розмовляю з людиною, лиця якої не видно, а те, що він звинувачував мене, нас, і я, по суті, визнавала його правоту; Хасан, як і тато, навівав на мене відчуття власної провини й безправності. Я з сумом усвідомлювала, що закохана в чоловіка, котрий отаке несе. Це доводило до шалу. Допоможи мені, мій Аллаху! Невже любов — це шлях марних страждань? Хіба любов — це не дорога до Тебе?

Хасан звинувачував мене в змові з Карою та вбивстві батька. Говорив, ніби чув слова малого, ніби тепер усе ясно як божий день, начебто я скоїла смертний гріх. Вранці він піде до кадія й про все розповість. Якщо я не винувата, якщо мої руки не заплямовані кров'ю, то він забере мене й дітей у свій дім, буде їм за батька, доки повернеться з війни брат. Та якщо я взяла гріх на душу, то жінка, котра зраджує чоловіка, поки він проливає свою кров на війні, — заслужила найсуворішого покарання. Ми з Карою терпляче його вислухали. Потім запала мовчанка.

— Якщо ти зараз добровільно повернешся в дім свого законного чоловіка, — докинув Хасан, — якщо візьмеш дітей і тихо, без галасу, нікому не показуючись на очі, повернешся додому, то я забуду про це фальшиве заміжжя, про те, що тобі нині говорив, про твої провини, забуду про все й усе тобі прощу. Шекюре, ми роками дожидалися з війни мого брата!

Чи не п'яний він? Мені було сумно й гірко: в Хасановому голосі бриніла велика дитячість, він міг поплатитися життям за свою пропозицію, зроблену в присутності

мого чоловіка.

— Ти зрозуміла? — крикнув він до мене з-за дерев.

Я не могла бачити в п'їт'мі, де саме він стоїть. Допоможи нам усім, мій Аллаху, твоїм грїшним рабам!

— Шекюре, зятям: ти не житимеш під одним дахом із убивцею рїдного батька.

"Може, він — татів убивця?" — спало мені на думку. Може, зараз глузує з нас? Цей Хасан — суцїй шайтан, хоча цїлком імовірно, що я помиляюся.

— Послухай, Хасане-ефенді, — звернувся Кара в темряву, — мого тестя вбили. Це правда. Вбив якийсь мерзотник.

— І вбив саме перед весіллям? Так? — ужалив Хасан. — Його вбили ви, бо він був проти вашого весілля, фальшивого розлучення Шекюре, лжесвідків, шахрайства. Якби він покладався на Кару, то віддав би за нього свою доньку десятком років тому, а не нині.

Хасан довгий час жив зі мною та моїм небїжчиком-чоловіком, тож він знав про наше минуле стїльки ж, як і ми самі. Однак найгїршим було те, що він через свою пристрасть ревнивого закоханого пам'ятав кожен нашу з чоловіком розмову і все те, що ми давно забули або ж намагалися забути. В нас із чоловіком та Хасаном було безліч спільних спогадів. Мені стало недобре: якщо Хасан почне їх зараз переповідати, то я відчую, який далекий, який чужий і незнаний мені Кара.

— Ми підозрюємо тебе в убивстві мого дядька, — промовив Кара.

— Ні, його вбили ви, щоб побратися. Це очевидно. В мене не було причин відправляти на той світ Еніште.

— Ти знищив його, бо ми збирались одружитися, — не припиняв обвинувачувати Кара. — Ти розгубився, дізнавшись, що Еніште-ефенді дав згоду на розлучення Шекюре та наш шлюб. Ти гнівався на нього вже за те, що він наважився повернути дочку додому. Ти хотів помститися йому й розумів, що поки Еніште-ефенді живий, Шекюре — недосяжна для тебе.

— Досить! — рішуче урвав його Хасан. — Я не збираюся це вислуховувати. Тут занадто холодно. Я й так змерз, кидаючи каміння, щоб розбурхати вас. Ви взагалі мене не чули.

— Кара розглядав татові малюнки, — сказала я.

Може, не варто було озиватися?

Хасан говорив із тією ж напускною серйозністю, з якою я часом знехотя розмовляла з Карою.

— Шекюре-ханім, ти — дружина мого старшого брата, за законами шаріату ти досі заміжжєм за героєм-сипахієм, тому вчиниш найкраще, якщо зараз же повернешся в його дім.

— Ні, — тихо, майже пошепки промовила я в темряву, — ні, Хасане. Ні.

— В такому разі моя відповідальність перед братом і відданість йому зобов'язують мене завтра вранці негайно повідомити кадїя про все, що тут почув. Завтра від мене вимагатимуть пояснень.

— Від тебе завтра й так вимагатимуть пояснень, — відповів Кара. — Поки ти

ходитимеш до кадія, я розповім падишахові, що ти вбив його найулюбленішого раба Еніште-ефенді.

— Гаразд, — спокійно відреагував Хасан, — заявляй.

— Вас обох піддадуть тортурам! — пронизливо закричала я. — Почекайте, не ходіть до кадія, все проясниться!

— Мені не страшні тортури, — сказав Хасан, — я вже двічі проходив через них і щоразу переконувався, що тільки тортури показують, хто винен, а хто — ні. Нехай наклепники бояться тортур. Я не забуду також розповісти кадію, начальникові яничарів, шейхулісламові, кожному про ілюстрації та книгу бідолахи Еніште-ефенді. Ті малюнки в усіх на язиці. Що там на них?

— Нічого особливого, — кинув Кара.

— Отже, ти їх бачив.

— Еніште-ефенді хотів, щоб я закінчив його книгу.

— Ну й добре. Дасть Бог, нас обох піддадуть тортурам.

Вони замовкли. Потім ми почули кроки, які долинали з голого садка. Він пішов — чи наближається до нас? Ми не бачили Хасана й навіть не здогадувалися, що він робить. Пробиратися в півночі крізь густі зарості чагарника та ожини в кінці садка — марна справа. Якщо він піде між деревами й поверне десь біля нас, то теж може зникнути непоміченим. Проте ми не чули кроків, які б наближалися до нас.

— Хасане! — гукнула я.

Однак у відповідь — ані звуку.

— Мовчи, — зупинив мене Кара.

Ми тремтіли від холоду. Терпець урвався, й ми повернулись додому, замкнувши по собі двері. Перед тим як залізти в нагріте дітьми ліжко, я ще раз заглянула до батька. Кара сидів над малюнками.

35. Я — кінь

Ви не дивіться, що я зараз спокійний і нерухомий, адже ж насправді лечу галопом крізь віки. Минаю долини, буваю на війнах, видаю заміж печальних дочок шахів, несучи їх на собі, лечу з оповіді — в історію, з історії — в легенду, з однієї книжки — в іншу, мандрую сторінками. Певна річ, мене часто малюють, я ж бо там, де раті, які неначе постали зі снів, на мені-бо їздять закохані з легенд, непереможні герої, вінценосні падишахи, які виступають у похід, мене зустрінете на війні, в десятках оповідей, книжках.

Що відчуваєш, коли тебе так часто зображують?

Пишаюся, звичайно, проте постійно себе перепитую: а чи то все мої зображення? Позаяк із тих малюнків випливає, що для кожного твоя зовнішність — інакша. Одначе я відчуваю: є щось спільне, єдине в цьому розмаїтті моїх зображень.

Повідаю вам історію, яку почув кілька днів тому від наших друзів художників. Один із європейських королів-г'яурів задумав побратися з донькою венеційського дожа. Він одружиться, але раптом венецієць бідний, як церковна миша, а його донька — потвора? Тож король наказав своєму наймайстернішому малярю: "Їдь до венеційського дожа й

намалюй портрет дочки, та ще — які його володіння, землі, річчї в палаці". Вони — венеційці й не знають, що таке намахрем[150], тож упустили художника в покої до своїх дівчат, у палаці й стайні. Обдарований маляр зобразив і ту дочку, й того коня так, що, лиш глянувши на них, відразу впізнаєш. Європейський король розглядав картини в дворі свого палацу, розмірковуючи, що робити: одружуватися чи ні. А кінь тим часом закохавсь у портрет красивої кобилиці й усе норовив на неї вискочити, шматував своїм велетенським прутнем картину та трошив рамку. Конюхи ледь приборкали біснувату тварину.

Та кажуть: європейського жеребця розбурхала не врода кобилиці, надзвичайно красивої, — а те, що вона видавалася на картині наче жива. Чи гріх це — бути зображеним настільки правдиво, як ота кобилиця? Я ж бо мало чим відрізняюся від коней на інших малюнках. Самі бачите.

Однак ті, хто уважно придивиться до мого тулуба — який він гарний, до ніг — які довгі, до моєї гордої постави, — ті зрозуміють: я — інакший. Але ця краса говорить не про мою окремішність як коня, а про виняткову майстерність мого художника. Всім вам відомо: не існує коня, що був би такий самісінький, як я. Лише я один — зображення, котре показує, як маляр уявляє коня.

"Який прекрасний кінь!" — дивуються ті, що дивляться на мене. Та це похвала не мені, а моєму творцеві. Тож-бо й воно: всі коні різні, і найпершим це має помічати маляр.

Підійдіть ближче, погляньте: у жодного жеребця прутень не схожий на інші. Не бійтесь, можете придивитися зблизька, навіть доторкнутися руками. Я баский і бравий на диво всім, бо мої форми й вигини властиві виключно мені.

Всі ми, всі коні, створені найвищим Творцем, великим Аллахом, не схожими один на одного, то чому ж малярї відтворюють нашу породу по пам'яті за єдиним зразком? Чому вихваляються, що намалювали тисячі, десятки тисяч коней, і не глянувши на нас? А тому, що вони стараються передати світ не таким, яким його бачать на власні очі, а таким, яким бачить його Аллах. Та чи це не свідчення, Господи помилуй, язичництва? Чи не керує ними пиха: "Я зможу створити те ж саме, що створив Аллах"? Ті, кому замало того, що бачать очі, ті, котрі тисячі разів виводили одного й того самого коня, беручи його зі своєї уяви, бо це передає погляд Аллаха на світ, ті, які стверджують, що лише сліпий майстер найкраще зобразить коня з пам'яті, — чи не змагаються всі вони з Аллахом? Чи не чинять безбожно?

Я ж стверджую, що нові стилі живопису, які прийшли від європейських майстрів, — не богохульні, навпаки, — найбільш прийнятні для нашої віри. О великий Аллаху! Аби лишень мене не зрозуміли неправильно мої брати з Ерзурума: я аж ніяк не в захваті від того, що європейки безсоромно ходять вулицями напівголі, г'яури не розуміють ані смаку кави, ані втіх із гарненькими хлопчиками, чоловіки там ходять безвусі та безбороді, а на голові відрощують довге волосся, ніби жінки, брешуть, прости Господи, називаючи пророка Ісу Аллахом! Ох, який я лихий на них, якби котрийсь проходив повз мене, то так би і хвицонував його копитом.

Проте мені вже обридло спостерігати за помилками художників, які й на війні ніколи не бували, сидять удома, наче жінки. Коли я скачу, то вони зображають обидві мої ноги витягнутими вперед. Та жоден же кінь так не скаче, наче заєць. Я коли рухаюся, то переставляю ноги по черзі. А ще в сценах військових походів зображають одну з моїх передніх ніг немов прирослою до землі, а друга тим часом витягнута вперед, ніби в цікавого собаки. Жоден кінь так не скаче! В тих же сценах наші тіні однакової форми сліднують одна за одною двадцять разів, але де ви знайдете загін сипахіїв, котрий би гнав коней у ногу! Коли ж на нас ніхто не дивиться, то ми щипаємо зелену травичку, а не стоїмо випростані й граційні, на когось чекаючи, як малюють. Чому забувають, що ми їмо, п'ємо, випорожнюємося, спимо? Чому бояться зображати наше велетенське достоїнство? У мене, слава Богу, воно намальоване. Якщо ніхто не бачить, то жінки з дітьми особливо люблять тішити свої очі, роздивляючись наше знаряддя. Що ж тут поганого? Чи й проти цього виступає ходжа-ерзурумєць?

Розповідають, що колись у Ширазі жив один недовірливий шах. Він до смерті боявся, що вороги скинуть його і посадять на трон сина, тому не відправив принца намісником в Ісфаган, а заточив у найвіддаленішій кімнаті палацу. Тридцять один рік жив той невільник у кімнаті, звідки не було видно ані двору, ані його садка. Принц виховувався на книжках. Коли його батько помер, він, щойно посівши трон, попросив: "Заради Аллаха, приведіть до мене коня, я завжди натрапляв на його зображення в книжках. Цікаво, який він насправді?" Йому привели найкращого чалого коня зі стайні палацу, й принц узрів, що з його ніздрів іде пара, ніби дим із комина, що його зад — ніби непристойне видовисько, що шерсть не вилискує, як на малюнках, а той же круп — грубий і негарний. Його мрії розбилися в прах, і він велів позабавити в державі всіх коней. Сорок днів тривала та жорстока бійня нещасних тварин, річки Шираза почервоніли від крові й укрилися пеленою смутку. А коли почалася війна, новий шах виставив проти кінноти свого ворога, правителя Каракоюнлу Туркмен-бея, лише піхотинців. Шаха розгромили й порубали на шматки — здійснилося правосуддя Аллаха. Тож не сумуйте, гадаючи, що кров коней нічого не варта, як лжесвідчать деякі книжки.

36. Моє ім'я — Кара

Після того як Шекюре з дітьми зачинилася в кімнаті, я ще довго прислухався до звуків. Деякий час про щось шепталися Шекюре з Шевкетом, доки вона стривожено урвала малого: "Тесе!" У ту ж мить я почув знадвору біля колодязя шум, проте все затихло. Згодом мою увагу привернула чайка, яка примостилася на даху. Однак тепер вона, як і все довкола, мовчала. Звідкілясь іздалеку почувся стогін, я з догадався, що він лунає з-за передпокою: це вві сні плакала Хайріє. Стогін змінився на кашель. Несподівано кашель став гучним і надричним, опісля вщух, і знову — нескінченна моторошна тиша. Я змерз, мені ввижалося, що в кімнаті, де лежить дядько, хтось ходить.

Поки панувала тиша, я розглядав малюнки, уявляв як наносили на папір фарби палкий Зейтін, Келебек із чарівними очима та покійний майстер заставок. Мені хотілося, дивлячись на кожен малюнок, вигукувати: "Шайтан!", "Смерть!" — так

деякими ночами вигукував Еніште. Але мене стримував непевний страх. Я не міг придумати до мініатюр відповідні тексти, на чому сотні разів наполягав Еніште, тому ілюстрації мене вже добряче розізлили. Вони були причиною смерті Еніште, а осідали поступово в моїй голові, наче якісь неспростовні істини, що й викликали страх та нетерплячість: я ще до цього заради зближення з Шекюре скільки міг, стільки дивився на ті ілюстрації, слухаючи історії Еніште. І навіть мені думати про таке, коли Шекюре стала моєю дружиною? Однак немилосердний внутрішній голос заперечував: "А тому, що навіть коли поснуть діти, вона не встане й не прийде до тебе". Я ще довго чекав свою карооку красуню, розглядаючи при свічці мініатюри.

Вранці мене розбудили крики Хайріє. Задувши свічку, я вискочив у передпокій. Може, Хасан із посіпаками напали на будинок, треба заховати малюнки, майнуло мені. Та за хвилю я здогадався, що Хайріє зчинила лемент за наказом Шекюре, аби сповістити дітей та сусідів про смерть Еніште-ефенді.

Ми зіткнулися з Шекюре в передпокої. Міцно обнялись. Діти, вчувши вереск Хайріє, позривалися з ліжка, повибігали з кімнати й нерішуче зупинились.

— Ваш дідусь помер, — сказала їм Шекюре. — Обережно, не заходьте до нього в кімнату.

Вона вирвалася з моїх рук і пішла до батька, де стала плакати.

Я запхав дітей у їхню кімнату.

— Перевдягніться, бо змерзнете, — наказав я їм і сів край ліжка.

— Дідусь помер не вранці, а вночі, — озвався Шевкет.

З подушки на мене дивилася літера "вав"[151], виписана довгою і гарною волосиною Шекюре. Укривало досі зберігало тепло гарячого тіла коханої. Ми з Хайріє слухали, як вона голосить.

Її ридання, нібито в годину несподіваної смерті батька, звучали страшенно награно й неприродно, я відчув, що анітрохи не знаю свою Шекюре, щось лисяче та чуже крилося в її душі.

— Мені страшно, — промимрив Орхан, благаючи поглядом дозволити йому порюмсати.

— Не бійтеся, — заспокоював я їх. — Ваша мама плаче, аби повідомити сусідів про смерть дідуся, щоб вони прийшли.

— А як прийдуть, то що буде? — запитав Шевкет.

— Як прийдуть, то теж плакатимуть разом із нами. Вони розділять з нами горе, і нам полегшає.

— Це ти вбив дідуся! — заверещав Шевкет.

— Якщо ти й надалі приноситимеш прикрощі мамі, то я тебе ніколи не зможу полюбити, — зірвався я і теж відповів на підвищених тонах.

Ми репетували, ніби стояли біля бурхливого струмка. Це аж ніяк не нагадувало розмову вітчима з пасинком.

Тим часом Шекюре намагалася відчинити віконниці в передпокої, аби її голосіння було краще чути в махалле. Я наспів їй на підмогу, не бажаючи стояти осторонь. Ми

обоє навалилися на вікно, змагаючись із віконницею. З останнім поштовхом вона вилетіла надвір і вікно було відчинене. Нам в обличчя війнуло холодом, в очі вдарило сонце. Шекюре почала голосно ридати, неначе волила до цілого світу.

Лемент сповіщав усьому махалле про смерть Еніште-ефенді, тепер мені його кончина завдавала нестямного болю, якого я досі так гостро не відчував. Байдуже, щирим чи фальшивим було голосіння Шекюре, проте воно брало за душу. Несподівано для самого себе я теж заплакав. Можливо, жалів себе до сліз. Та чому плакав — не знаю: чи то справді з горя, чи то від страху, що доведеться відповідати за смерть дядька.

— Пішов від нас, пішов, пішов мій таточко, пішов, пішов! — голосила Шекюре.

Я голосив у такому ж дусі, однак не тямлячи, що саме примовляю. З сусідських порогів, із-за щілин віконниць на нас націлилися очі мешканців махалле. Я дивився на себе їхніми ж очима й вважав, що все чиню як слід. Може, мої туга та біль і не були до кінця щирими, однак, плачучи, я позбувався своїх тривог, підозр, що мене звинуватять у злочині, навіть страху перед Хасаном і його людьми.

Шекюре була моєю, і я неначе святкував свою перемогу, здіймаючи лемент і вмиваючись слізьми. Моя дружина теж голосила, я потяг її за руку до себе і, не звертаючи уваги на дітей, котрі, плачучи, наближалися до нас, поцілував у обидві щоки. Її щоки були ніжні, немов м'яке шовкове простирadlo, а пахли мигдалевим деревом з нашого дитинства. Я відчув це, попри власні сльози.

Ми всі, разом із дітьми, підійшли до небіжчика. "La illahe üllallah"[152] — виголосив я, так наче тут і не лежав два дні труп, який добряче тхнув, а хтось ще тільки помирав. Це мали бути останні дядькові слова, які він мусив повторити, щоб потрапити в рай. І ми вдали, ніби дядько повторив їх, після чого усміхнулися, не відводячи погляду від чомусь понівеченого обличчя та розстрощеної голови. Тоді ж, тримаючи руки догори долонями, я прочитав суру "Ясін"[153], усі мовчки вислухали. Шекюре принесла шмат чистого батисту, і ми дбайливо підв'язали дядькову шелепу, котра відвисала, потім співчутливо закрили вціліле око, злегка перевернули тіло на правий бік і перевернули так, аби те, що колись називалося "обличчям", було спрямоване в бік киблі[154]. Шекюре прикрила батька чистим простирadлом.

Діти з уважністю лікаря спостерігали за нашими діями. Мені це сподобалося. Радувала й тиша, яка настала після наших ридань. Зрештою я почувався людиною, в якої таки є жінка, сини, родинне тепло та домашній затишок, мої думки врівноважилися, страхи, навіяні смертю Еніште, відступили.

Я зібрав малюнки, склав у палітурку й вибіг з дому, надягши свій цупкий каптан. Назустріч мені ішла стара тітка, сусідка, вчувши голосіння, вона спішила поспівчувати нашому горю собі на втіху. З нею марширував зашмарканий онук, який уже смакував майбутню розвагу. Я минув їх, удавши, що не помітив, і попростував до мечеті.

Мишина нора, яку імам називав "домом", крихітна хатина, за яку нічого, крім сорому, не відчуєш, стояла біля розкішної мечеті з велетенською банею та просторим двором — їх так зараз будують. Проте імам, як і решта духовенства, розширив свої

володіння на територію цілої мечеті, тому анітрохи не зважав, що його жінка розвішує вицвілу білизну в дворі на мотузку між двома каштанами. Двоє нахабних псів теж мали себе за таких же повноцінних власників двору, як і сім'я імама-ефенді. Відбившись від їхніх атак та спекавшись синів імама, котрі ганялися за собаками зі швабрами в руках, ми з імамом віддалилися в один з тихих закутків двору.

Я був упевнений, що після вчорашнього розлучення й весілля імамові-ефенді немає на що скаржитись, ми-бо не поскупилися. "Знову щось трапилось!" — було написано в нього на виду.

— Сьогодні вранці помер Еніште-ефенді.

— Нехай прийме його душу Аллах, хай спочиває в раю! — доброзичливо промовив він.

Навіщо я бовкнув "сьогодні вранці"? Чи не викличе це зайвих підозр? Я запхав йому в руку один із тих золотих, котрі zostалися з учорашнього дня, і попросив прокричати перед азаном сала[155] та ще послати брата глашатаєм по махалле, щоб сповістив про смерть дядька.

— У мого брата є вірний товариш, він напівсліпий, ми з ним дуже добре обмиваємо небіжчиків.

Отже, він доручить якомусь сліпому та своєму придуркуватому брату обмити Еніште-ефенді — обставини склалися якнайліпше. Наприкінці я сказав йому, що заупокійний намаз вершитиметься в обід, і що збереться велике юрмисько, поприходять з палацу, малярського цеху, різних медресе, з дуже високих установ. Про понівечені обличчя та голову Еніште-ефенді я не обмовився й словом, бо давно дійшов висновку, що з цією проблемою можуть справитися тільки верхи.

Падишах доручив займатися фінансуванням книги, яку замовив Еніште-ефенді, головному скарбничому, тож першим сповістити про смерть дядька випало саме його. Аби проникнути з такою метою до палацу, я зайшов у кравецьку майстерню напроти воріт Соукчешме. Там ще з років мого дитинства працював один облицювальник, мій родич по батьковій лінії. Я поцілував укриту родимими плямами руку і з благанням у голосі розповів, що мені необхідно зустрітись з головним скарбничим. Спершу він змусив мене посидіти, почекати в оточенні бритоголових майстрів, які з оберемками різнобарвної тканини в руках зшивали завісу, складену вдвоє, а потім наказав слідувати за помічником старшого кравця, який, наскільки я зрозумів, направлявся до палацу в грошових справах. Ворітьми Соукчешме ми вийшли на майдан Алай, де минули споруду малярського цеху напроти Айя-Софії. Поки що я був урятований — повідомляти іншим художникам про злочин не доводилося.

Майдан Алай, як завжди, видався мені настільки ж гомінким, наскільки й малолюдним. Ані біля брами Каїт Еміні, перед якою в дні засідання Дивана[156] шикувалися шеренги жебраків, ані біля засік не було живої душі. Проте зі столярень, пекарень, стаєнь, з вікон лікарні, з-за кипарисів, з боку конюхів та скакунів, які стояли перед другими воротами, на чий вежі з конічними дахами я захоплено дивився, звідусіль мені вчувався приглушений шум. Від страху я дуже переживав: адже ж за

мить вперше в своєму житті пройду крізь другі ворота, Бабюселлам.

Проходячи воротьми, я ніде не помітив кутка, де, як розказували, стоять напоготові кати, але й не зміг приховати свого хвилювання від воротарів, які косували на мій сувій із тканиною для оббивок, що його ніс у руках, нібито допомагаючи своєму проводирю-кравцю.

Вийшовши на площу Диван, ми відразу занурилися в глибоку тишу, яка поглинула все довкола. Моє серце напружено калатало, жили на шиї — й ті пульсували. Місце, про яке я стільки чув, котре мені стільки разів описував дядько та люди, вхожі до палацу, постало переді мною несказанно чарівним садом, неначе справжній рай. Однак тут я не почувався щасливим праведником. Ні, я відчував страх і покору, усвідомлював, що є звичайнісіньким рабом падишаха, стовпа світу. Сьогодні я це розумів як ніколи. Зачудовано дивився на павичів, що прогулювалися зеленим моріжком, бачив золоті кухлики, прикуті ланцюжками до водограю, що дзюрчав і пінився, на чавушів[157] Дивана в шовковому вбранні, які ходили настільки нечутно, що, здавалося, пливуть над землею. Мене переповнювали збудження й піднесення: я ж бо маю змогу служити самому повелителю. Я обов'язково завершу таємну книгу падишаха, чиї незакінчені ілюстрації нині несую йому під пахвою. Баня Дивана скоріше викликала страх, аніж захоплення. Прикипівши до неї очима, я підсвідомо слідував за кравцем.

З приставленим до нас хлопчиком-проводирем, ми, не подаючи ані звуку, з острахом, наче в якомусь сні, поминули приміщення Дивана та Скарбниці. Я ж десь внутрішньо відчував, що колись тут був, усе бачив і знаю.

Широкими дверима ми ввійшли до зали, відомої як "стара кімната" Дивана. Під велетенською банею стояли в очікуванні ремісники, тримаючи в руках сувої тканин, шматки шкіри, срібні піхви для шабел, шкатулки, інкрустовані перламутром. Я відразу здогадався, що ці люди з придворної чети ремісників падишаха: зброярі, чоботарі, сріблярі, ткачі оксамиту, різьбярі на слоновій кістці, майстри, які виготовляли музичні інструменти — сазі й уди. Оскільки вхід до покоїв палацу був заборонений, то всі вони чекали під дверима кімнати головного скарбничого, до якого поприходили з приводу фінансів та закупки матеріалів. Слава Богу, серед них не було жодного маляра.

Ми стали скраєчку й теж чекали. Час від часу до нас долинав підвищений голос секретаря скарбничого, який був змушений раз у раз повторювати про помилку в розрахунках, на що якийсь замочник шанобливо відповідав своє, їхні голоси зрідка перебивав шепіт ремісників, які скаржилися на фінансування й поставку матеріалів, хоча ще гучніше було чути ляпіт голубиних крил — птахи літали всередині під банею.

Настала моя черга. Зайшовши в невеличку кімнату під банею, я застав там лише секретаря й сказав йому, що я у важливій справі до головного скарбничого: книга, яку замовив падишах і за чийм велінням роботу над нею призупинили, досі залишається незакінченою. "Гм! Гм!" — прогугнявив секретар, відчуваючи щось неладне, й пильно подивився на мене. Я показав йому мініатюри до дядькової книги. Побачивши, що його спантеличили дивні малюнки, їхня незвичність, я назвав ім'я свого дядька, розповів, чим він займався, і додав, що через ці малюнки він загинув. Це все я випалив, не

встигши й оком змигнути. Бо добре розумів: якщо вийду з палацу, не доступившись до падишаха, то мене звинуватять у жахливому вбивстві Еніште.

Секретар побіг з новинами до головного скарбничого, а мене кинуло в холодний піт. Від Еніште мені було відомо, що головний скарбничий ніколи не відлучається од падишаха, іноді під час намазу розстилає для нього килимок, іноді султан ділиться з ним своїми таємницями. Він, мабуть, і не подумає покидати покої палацу задля мене? Та неймовірно був уже той факт, що когось послали в Ендерун, серце палацу. Де зараз Його Величність падишах? Спустився до котрогось узбережного палацу, а чи відпочиває в гаремі? Чи з ним головний скарбничий?

Мене гукнули не швидко. На мить я збентежився. Назустріч мені вийшов ткач оксамиту, на його обличчі застигли подив і повага, мене це насторожило. Заходити всередину було лячно, здавалося, що не зможу зронити ані пари з уст.

Там сидів чоловік. На голові мав помережаний серпуш[158], такі носять тільки візири; то був головний скарбничий. Він розглядав мініатюри, взяті в мене секретарем, розклавши їх на підставці для книг. Я так боявся, наче сам їх малював. Поцілував поділ його вбрання.

— Синку, мені не почулося? Твій дядько помер?

Мені заціпило — чи то від хвилювання, чи від почуття провини, я лише закивав у відповідь головою. Потім сталося те, чого й не припускав: мені на очі навернулася сльозина й повільно-повільно скотилася щокою під співчутливим та розгубленим поглядом головного скарбничого. Не знаю. Поява головного скарбничого, який залишив падишаха, щоб поговорити зі мною, саме моє перебування в палаці, можливість аж так наблизитися до падишаха — це дуже вражає. За тою сльозинкою закапали інші, вони потекли струмочками, я вже навіть більше не соромився.

— Поплач, синку, якщо хочеться, — промовив головний скарбничий.

Я плакав навзрид. Думав, що подорослішав за ці дванадцять літ, досяг зрілості, але коли опиняєшся так близько до падишаха, серця держави, то відразу перетворюєшся на дитину. І мені було байдуже, що мої ридання чути сріблярам за дверима, ткачам оксамиту. Тепер я знав, що про все розповім головному скарбничому.

Так і було. Я розповів про все від щирого серця. Мені стало спокійно на душі, коли побачив, як оживають перед очима головного скарбничого наше з Шекюре одруження, труднощі, пов'язані з книгою дядька, таємниці, які криються за ілюстраціями, що лежать перед нами, погрози Хасана, картина з небіжчиком Еніште. Я відчував усім своїм єством, що лише тоді виберуся з пастки, до якої потрапив, коли довірюся безмежному правосуддю та милосердю нашого султана, покровителя світу. Чи зрозуміє мене скарбничий? Чи передасть мої слова Опорі неба та землі, нашому падишаху? Чи не кине катом на тортури?

— Треба негайно сповістити малярський цех про смерть Еніште-ефенді, — розпорядився головний скарбничий, — щоб усі художники були присутні на похороні.

Він глянув на мене: чи немає заперечень? Цей миттєвий взаємозв'язок додав мені впевненості, і я висловив свої припущення щодо вбивства дядька та майстра заставок

Заріфа-ефенді. Натякнув на прибічників ваїза Ерзурумійця, на тих, котрі ганяють текке, бо там грає музика й танцюють. Помітивши вогники підозри в очах головного скарбничого, я вирішив поділитися з ним й іншими своїми здогадами: ілюструвати книгу Еніште-ефенді — означало отримати у винагороду як гроші, так і почесні, тому в середовищі майстрів малярського відділу неминуче зародилися суперництво й заздрощі. Вже сама таємничість, якою окутана справа, могла призвести до зненависті та ворожнечі. Я говорив, але на душі було тривожно — моя інтуїція підказувала, що головний скарбничий хоча й не до кінця, проте підозрює й мене. Мій Аллаху, тільки б усе стало явним! Більше мені від Тебе нічого не треба!

Ми мовчали. Головний скарбничий прикипів очима до малюнків, відвівши погляд від мене, так, ніби йому було ніяково за мої слова й ті події, що випали на мою долю.

— Дев'ять штук, — озвався він, — тоді як ми з Еніште домовлялися про десять ілюстрацій. Він отримав значно більше сухозлітки, ніж тут використано.

— Безжальний убивця викрав з безлюдного дому останню мініатюру, на якій було дуже багато позолоти.

— Ми не маємо жодних відомостей про каліграфа.

— Покійний дядько не встиг закінчити роботу над текстами. Він сподівався на мою допомогу в цій справі.

— Синку, ти ж говорив, що зовсім недавно повернувся до Стамбула.

— Тиждень тому. За три дні після вбивства Заріфа-ефенді.

— Отже, Еніште-ефенді цілий рік ілюстрував книгу без текстів?

— Так.

— А він розповів тобі, про що йдеться в книзі?

— З його слів у ній буде описано те, що воліє бачити падишах: минає рівно тисячоліття від хіджри Пророка, відображаючи ювілейний рік мусульманського календаря, книга вкаже венеційському дожу на меч і велич ісламу; перед його очима постануть могутність і багатство шляхетних Османів, страх западе у венеційське серце. Малюнки та тексти книги передаватимуть найвищі, найдорожчі цінності нашого світу. Як і в "Фірасетнаме"[159], головним у ній буде зображення нашого падишаха. Використання стилів європейських майстрів теж уразить дожа й викличе в нього бажання дружити з нами.

— Я все це знаю. Та хіба найвищі, найдорожчі цінності великих Османів — це оті собаки й дерева? — запитав він, киваючи пальцем на мініатюру.

— Мій дядько-небіжчик наголошував, що книга розповідатиме не тільки про багатства падишаха, але і про його духовну міць та потаємний смуток.

— А зображення падишаха?

— Я його не бачив. Зараз воно лежить десь у схованці звірюки-душогуба, в його домі — хтозна-де.

Виходило, що покійний Еніште-ефенді не виконав обіцянки: не передав готову книгу взамін на виплачене йому золото. Натомість видавався людиною, з чиєї ініціативи було створену цілу купу чудних малюнків, що не мали ніякої цінності в очах

головного скарбничого? А я, отже, вбив цього бездарного чоловіка, на якого не можна було покластись, аби побратися з його донькою, або, скажімо, продати сухозлітку? Чи не так дивиться на мене головний скарбничий? Судячи з його погляду, проблема зі мною була майже вирішена, тому я говорив схвильовано, зібравшись з останніми силами. Передав йому слова дядька, що вбивцею бідолахи Заріфа-ефенді може бути один з тих малярів, яким він робив замовлення. Розповів про думки Еніште стосовно Зейтіна, Лейлека та Келебека. Однак моя промова була недовгою, мені не вистачало як доказів, так і впевненості. Я відчував, що головний скарбничий має мене за підлогого наклепника та пліткаря.

Ось чому я зрадив, коли він сказав, що потрібно приховати від малярського цеху правду про наглу смерть дядька. То була перша ознака нашої співпраці. Ілюстрації я залишив головному скарбничому.

Ще кілька годин тому, проходячи в ворота Бабуюселлям, я так хвилювався, наче вони вели до раю. Тепер, виходячи з них, я був спокійний, ніби людина, котра повертається додому після десятиліть блукання.

37. Я — ваш Еніште

Мій похорон був прекрасний, такий, як я й хотів. Прийшов кожен, кого я бажав бачити, мене переповнювала гордість. Із візирів, котрі на час моєї кончини перебували в Стамбулі, підоспіли кіпрський Хаджі Хусейн-паша та Тпал Бакі-паша; вони довго згадували, як колись я їм зробив велику послугу. Поява дефтердара[160] Кирмизи-Мелека-паші, який купався в славі й водночас був об'єктом лихих пересудів, сколихнула скромний двір мечеті нашого махалле. Особливо мене порадував прихід чавушбаші[161] Мустафи-аги, чию посаду я міг би зайняти, якби не помер, і брав би участь в активному житті держави. Зібрання було поважне й тішило око: секретар Дивана Кемалеттін-ефенді, чавуші Дивана, частина з яких були моїми друзями, а частина — ворогами, завжди привітний і доброзичливий управитель канцелярії Серт Салім-ефенді, колишні чиновники Дивана, що рано покинули державну службу, мої друзі по медресе, далекі й близькі родичі, молодь та інші — дивуюся: звідки вони довідалися про похорон?

Я пишався цими сходами, траурним настроєм, який панував. Присутність головного скарбничого Хазима-аги та начальника султанської варти свідчила, що Його Величність падишах опечалений моєю смертю. Та чи означає це, що буде докладено всіх зусиль, аби знайти мерзотника-вбивцю, що кати займуться справою? Не знаю. Я зараз бачу ту гадину, він стоїть у колі малярів та каліграфів із серйозним, наскільки можна, засмученим виразом обличчя та дивиться на труну з моїм тілом.

Але Боже збав вас думати, що я гніваюся на свого вбивцю, охоплений бажанням помсти, що моя душа позбавлена спокою, бо був безжально й підступно знищений. Тепер я в іншому вимірі, і моя душа, навпаки, — спокійна, бо після десятиліть мук у земному світі повернулась у свій первісний стан.

Після ударів каламарем моє залите кров'ю тіло лежало й знемагало від болю, душа ж покинула його, ніби щось тимчасове. Певний час вона тремтіла в променях сліпучого

світла, а потім до мене повільно-повільно наблизилися два чарівних янголи, вони усміхалися, а їхні лики сонячно сяяли. Все було, як у "Kitab-ur Ruh", яку я перечитував безліч разів. Янголи взяли мене під руки, наче я ще був тілом, а не тільки душею, і понесли у високості. Як швидко і як плавно, без жодних коливань, ми здіймалися вгору, наче в щасливому сні! Минули вогняні ліси, здолали сліпучі ріки, чорні моря й опинилися на засніжених горах. Мандрівка через кожен простір тривала тисячоліття, однак мені здавалася швидшою за мить.

Ось так, пробираючись крізь різношерсті людські юрмиська, зграї невиданих тварин, хмари та трясовини, що кишіли птицями й комашнею, описати яких не вистачить слів, ми пролетіли сім небес. На кожному небі янгол, який летів попереду, стукав у двері і звідтіля чулося: "Хто він?" Янгол називав моє повне ім'я, розповідав, хто я й що я, а наприкінці додавав: "Добрий раб Великого Аллаха!" Тоді з моїх очей котилися сльози радості й щастя. Проте я знаю: мабуть, мене ще з тисяча років до Судного дня, коли душі поділять на праведні, достойні раю, й грішні, які кинуть до пекла.

Так, знаю. Адже за винятком поодиноких незначних відмінностей смерть була такою ж, як її описували на сторінках своїх творів Газалі, Ел Джеззіє та інші вчені. А питання, на котрі не знайдеш відповіді в книжках, ті оповиті темрявою загадки, що їх може пізнати лише мертвий, віднині переливались у сяйві тисяч різнобарвних променів.

Як передати словами ті всі барви, побачені мною в мить дивовижного вознесіння? Я уздрів, що всесвіт створений з кольорів, кожна річ — це колір. Я відчував, що та сила, котра відокремлює мене від решти речей, створена з кольору, але й те, що зараз тримає мене в своїх ніжних обіймах і єднає з цілісним світом, — теж колір. Я милувався небом у помаранчевих барвах, прекрасними тілами кольору зеленого листя, брунатними яйцями, дивними кіньми небесної блакиті. Все було, як на тих малюнках і ніби з тих легенд, котрі я з любов'ю розглядав роками. Та наяву бачив це вперше, тому дивився схвильовано й заворожено, а разом з тим здавалося, що побачене немов сходить з картин моїх спогадів. Я збагнув: те, що ми називаємо спомином, є частиною цілого всесвіту, і в майбутньому, завдяки нескінченному часу, який відкрився переді мною, всесвіт спершу стане моїм досвідом, а потім — пам'яттю. Я зрозумів: чому, померши, заспокоївся в радощах кольорів, неначе вивільнився з тісної сорочки, — відтепер для мене не існує жодних заборон, існують лише безмежний час і простір, щоб прожити всі часи і побувати всюди.

Щойно пізнавши це, я з радістю й страхом наблизився до Нього. В ту мить, охоплений смиренням, я відчував буття червоного кольору, ні з чим не зрівняного.

За хвилю все довкола перетворилося в яскраво-червоне. Краса того кольору народжувалася в мені й у всесвіті. Що дужче я наближався до Нього, то більше хотілося плакати від щастя. Несподівано мені стало ніяково, що постану перед Ним залитий кров'ю. Хоча й розум нагадував, що Він сам покликав мене до себе, пославши Азраїла та інших своїх янголів, — так було написано й у книгах про смерть.

Я матиму змогу здріти Його? Від хвилювання мені забило дух.

Який дивний і прекрасний цей Червоний, Він наповнює все-все, а в Ньому веселяться привиди цілого всесвіту. Від самої думки, що я є його частиною, що я майже біля Нього, сльози з моїх очей потекли струмками.

Однак було очевидно, що ще ближче я не підступлюся до Нього. Він розпитував про мене янголів, ті — хвалили, і я бачив, що Він любить мене як доброго раба, котрий слухняно слідує його велінням і заборонам.

Та на якусь мить у мою душевну радість і сльози щастя проник трунок сумніву. Аби позбутися його, я нетерпляче, відчуваючи, що винний, запитав:

— Останні двадцять років я перебував під впливом ґяурських картин, які бачив у Венеції. Навіть деякий час жадав мати власне зображення, виконане в їхньому стилі, правда, побоявся здійснити свій задум. Потім з моєї ініціативи в ґяурському стилі зобразили Твій світ, Твоїх рабів і нашого падишаха, Твою земну тінь.

Я не почув його голосу, однак відповідь проникла в моє єство:

— І Схід і Захід належать мені.

Збуджений, я не стримався:

— Гаразд, та який смисл цього всього... цього всесвіту?

Чи то слово "сир"[162] чи то "сев"[163] відчув я у собі. Я до кінця не розібрав: яке з них?

По тому, як підлетіли до мене янголи, я зрозумів, що тут, на найвищому небі, стосовно мене прийнято ствердне рішення. Проте я разом із іншими душами померлих упродовж десятків тисячоліть ще чекатиму в цьому Чистилищі Судного дня, бо тільки тоді буде прийнято остаточне рішення. Мені подобалося, що події розвиваються так, як написано в книгах. Спускаючись униз, я згадав, що, за тими ж книгами, моя душа в мить захоронення повинна знову поєднатися з тілом.

Але я відразу здогадався, що оповіді про повернення душі в тіло — це літературне перебільшення. Й був урядний Йому. Після намазу поважна похоронна процесія, якою я так пишався, піднявши труну на плечі, спускалася до невеличкого кладовища Тепеджік. Незважаючи на траурний настрій, процесія була напрочуд організована. Вона збігала вниз, наче тоненький шнурочок.

Я проясню вам, де власне зараз моя душа: з хадісу Пророка, в якому сказано, що "душа віруючого — це птах, котрий живиться з райських дерев", стає зрозуміло: після смерті душа витає в небі. Однак, як стверджує Ебу Омер бін Абдюльбер, з даного хадісу не випливає, що душа набирає пташиних форм або навіть перетворюється в птаха. І — як правильно тлумачить слова пророка Ел Джезвіє — це означає, що душа перебуває там, де літають птиці. Місце мого споглядання венеційські майстри, котрі захоплюються перспективою, назвали б "точкою зору", що повністю збігається з описами в коментарях Ел Джезвіє.

Зі свого місця я можу дивитися як на юрмисько, що ніби шнурочок збігає вниз до кладовиська, так одночасно можу з утіхою, ніби на малюнку, спостерігати, як від Халіча просто в напрямку Сарайбурну, ледь петляючи, весело плывуть, набираючи

ходу, невеличкі судна, а вітер надимає їхні вітрила. Я споглядав світ з висоти мінарету, й світ нагадував мені мініатюри якоїсь дивовижної книги, чиї сторінки я перегортаю одна за одною.

Але я міг бачити більше, аніж той, хто просто кудись високо піднявся й чия душа не розлучилася з тілом: там, на тому березі Босфору, за Ускюдаром, посеред могил у пустому садку діти гралися в "довгого осла"; ось мить, що відбулася дванадцять років і три місяці тому, — забравши венеційського посла з його вілли на березі моря, ми веземо його на прийом до садразама[164] Кел Рагип-паші, що невдовзі його прийме, як красиво розтинає морські хвилі човен із сімома веслярами міністра закордонних справ; здоровенна перекупка на новому базарі Ланга тримає в руках велетенську капустину, ніби немовля в обіймах, яке годуватиме; я радію, бо після смерті чавуша Дивана Рамазана-ефенді переді мною відкрилися нові перспективи; мама, яка розвішує білизну, а я в бабусиних обіймах розглядаю червоні сорочки; у покійної матері Шекюре почалися перейми, і я бігаю по віддалених махалле, розшукуючи повитуху; місце, де лежить мій червоний пояс, загублений мною сорок з гаком років тому (Васфі поцупив); казковий сад удалині, що його бачив тільки раз у житті, двадцять літ тому, вві сні, вірю, Аллах у майбутньому відкриє мені, що це — рай; відтяті голови, носи, вуха, які прислав грузинський бейлербей[165] Алі-бей, перебивши повстанців Кавказької фортеці. І звісно, я зараз бачу свою красунечку Шекюре, вона відстала од сусідок, які повертаються в дім, стоїть і плаче за мною, вдивляючись у вогонь на подвір'ї.

Як стверджують книжки та древні вчені, душа може перебувати в чотирьох місцях: 1. Утроба матері; 2. Світ; 3. Чистилище, де я нині витаю; 4. Рай або пекло, залежно від того, куди її відправлять після Судного дня.

З чистилища й минуле, й сьогоднішня видно водночас, а спогади душі, поки вона тут, не обмежені простором. Тільки вирвавшись із темниці часу та простору, усвідомлюєш, що життя було для тебе тісною сорочкою. Бути безтілесною душею в світі мертвих — справжнє щастя, а найбільше щастя — стати тілом без душі серед живих, однак, не померши, ніхто цього не збагне. Так шкода! Тому гірко було дивитися, як під час розкішного похорону та вдома, вимотуючи себе, намарне ридає за мною моя Шекюре. І я молив великого Аллаха, аби він наділив нас безтілесними душами в раю та тілами без душі — на землі.

38. Я — майстер Осман

Вам знайомі вредні дідугани, які прожили життя, присвятивши його мистецтву? Всіх вони лають. Самі зазвичай худі, цибаті й кощаві. Й хочуть, аби той короткий відтинок життя, що їм залишився, був таким самим довгим, як попередній. Вони миттю вибухають гнівом — усе їм не так. Беруть у свої руки стерно влади й кожного змушують коритися. Ті старі ні на кого й ні на що не схожі. Я один з них.

Таким у свої вісімдесят був і неперевершений майстер Нурулах Селім-Челебі (щоправда, не настільки дратівливим, як я). Ще бувши шістнадцятилітнім підмайстром, я удостоївся честі сидіти з ним пліч-о-пліч у цьому ж цеху й малювати. Таким був і останній з великих майстрів Сари Алі, якого ми поховали тридцять років тому (і знову

ж — не настільки кощавим і цибатим, як я). Стріли критики, що в ті часи посилали вслід цим легендарним майстрам, котрі управляли малярським цехом, нині часто-густо впинаються і в мою спину. Тому я хочу, аби ви знали: деякі зі стереотипів, що нам їх приписують, не мають жодного підґрунтя.

1. Все нове нам не до вподоби, бо не існує нічого нового, що справді б викликало наше схвалення.

2. Ми ображені й пригнічені своєю знервованістю, нещасливою долею або щемимось, тож маємо більшість людей за дурнів. Відповідно й поводимося з ними як з дурнями. (А якби ми ставилися до людей краще, то й нас би вважали розумнішими.)

3. Крім художників, яких сам виховав, полюбивши ще з років їхнього учнівства, я забуваю й плутаю обличчя та імена решти малярів, але не через свою старечу забудькуватість, а тому, що ці імена й обличчя для мене такі невиразні та непоказні, що їх і не запам'ятаєш.

Аллах рано забрав душу Еніште. На його похороні я намагався не згадувати, як через свою тупість небіжчик колись змусив мене наслідувати європейських майстрів, яких прикрощів він мені завдав. Повернувшись із похорону, я подумав: Аллахові дари, сліпота й смерть — уже не за горами. Безперечно, мене згадуватимуть доти, доки малюнки, які я створив, книжки, що проілюстрував, тішитимуть людське око, завдяки їм у серцях людей цвістимуть квіти щастя. Однак я бажаю, аби після моєї смерті кожному було відомо: на старості, на схилі віку для мене існувало дуже багато речей, що викликали радісну усмішку. Як от:

1. Діти (вони — сутність усесвіту).

2. Приємні спогади (вродливі юнаки та жінки, майстерна малярська праця, дружба).

3. Зустрічі з дивами древніх ґератських майстрів (хто не знає, той мене не зрозуміє).

Ось як по-простому це все пояснити: в малярському цеху падишаха (цим цехом управляю я) вже не можуть творити такі самі чарівні мініатюри, як у давнину. А далі буде ще гірше, все занепаде й розвалиться. Незважаючи на те що ми з любов'ю присвячуємо цій справі наші життя, я зі щемом у серці усвідомлюю, що тут, у цеху, ми надзвичайно рідко досягаємо тих висот краси, притаманної древнім малярам Ґерата. Та якщо смиренно сприймати це як реальність, то життя не буде тягарем. По суті, смиренність полегшує нам життя, тому вона — найприйнятніша чеснота в мистецькому світі.

З отим смиренням я сидів і доводив до пуття ілюстрацію з "Сурнаме", де йдеться про церемонію обрізання наших султаничів. На малюнку зображено, як єгипетський бейлербей дарує на червоному оксамиті дітям султана помережану золотом портупею та шаблю, оздоблену рубінами, смарагдами й лазурним камінням; дарує також корабель. А ще підводить до них за золоту вуздечку гонористого, баского, швидшого за громовицю арабського жеребця, його шерсть вилискує ясніше за срібло, на носі — біла зірочка, стремена — тонкі й інкрустовані хризолітом, а зверху на коні — сідло з

червоного оксамиту, розшите сріблом-золотом та інкрустоване рубінами, викладеними у формі сонця. Сторінку я розмітив сам, а учням велів зобразити коня, шаблю, султаничів, послів, що на них дивляться. Тепер то ліворуч, то праворуч орудував на сторінці пензлем. Деякі листочки чинара на Ат-майдані забарвив у фіолетове. Гудзики посла татарського хана зробив жовтими. Якраз наносив дещицю сухозлітки на вуздечку коня, аж тут постукали в двері. Я припинив роботу. Це був хлопчик-гонець з палацу. Мене викликав головний скарбничий. Мої очі приємно запекли. Я стромив у кишеню каптана окуляр і вийшов з юнаком.

Як добре прогулятися вулицею після затишної роботи! Світ здається дивовижним, новонародженим, неначе створений Аллахом тільки вчора.

Мимо пробігав пес, він був набагато значиміший, аніж усі його зображення. Я побачив коня, відтворюючи якого мої маляри вкладають у зображення більше смислу, аніж існує в природі.

На Ат-майдані мені впав у вічі чинар. Це був той самий чинар, чиї листочки я щойно забарвлював у фіолетове.

Ось уже два роки я змальовую врочисті події на Ат-майдані. Тож, минаючи його, йшов неначе власним малюнком. Ми звернули в маленьку вуличку. Якщо це зобразити в європейському стилі, то опинимося за межами рамки й малюнку; якщо — в нашому стилі древніх ґератських майстрів, то вийдемо туди, де нас видно Аллахові; а якщо малювати, як китайці, то ми ніколи не потрапимо за межі зображення, бо китайські роботи нескінченно тягнуться вдалину.

Хлопчина не повів мене в "стару кімнату" Дивана, де ми з головним скарбничим колись домовлялися про зарплатню, яку нам мають виплатити, подарунки, котрі маляри готують для падишаха, книжки, розписані страусячі яйця, говорили про здоров'я та душевний стан майстрів, про постачання необхідних нам фарб, сухозлітки та інших матеріалів, про звичні скарги й прохання, про бажання, настрій, радощі й повеління володаря світу, нашого падишаха; а ще ми точили теревені про мій зір, лінзи, біль у попереку, негідника-зятя головного скарбничого та його сіро-чорного смугастого кота. Ми тихо ввійшли в сад Хас і нишком, обережно, ніби роблячи якийсь злочин, спускалися до моря, минаючи мовчазні дерева. "Підходимо до Яли Кьоскю, отже, я зустрінуся з падишахом, він — там", — подумав я. Ми вже були на узбіччі, ступили ще три-чотири кроки й крізь аркові двері зайшли в кам'яну будівлю за човнярським причалом. З печі долинав запах свіжого хліба. Я побачив придворних стражників у червоному вбранні.

Головний скарбничий і начальник султанської варти в одній кімнаті! Янгол і шайтан!

Начальник султанської варти, який ім'ям падишаха страчує й катує людей, немилосердно їх б'є під час допитів, виколує очі та знущається над ними фалакою, любо-мило до мене усміхнувся. Так, наче ми з ним — у тісній кімнатці караван-сараю і він мій товариш по ночівлі й збирається розповісти якусь дотепну історію.

Однак розповідь почав не начальник варти, а головний скарбничий:

— Рік тому наш володар велів мені видати одну книгу, як подарунок від нашої посольської делегації. Його Величність зажадав, щоб праця над книгою трималась у великому секреті, — якось зняковіло почав він, — через цю таємничість наш ефенді, який надзвичайно захоплюється твоїм хистом, не захотів робити тебе причетним до цієї справи й уважав недоречним замовляти книгу своєму майстру через головного історика Локмана. Вони схвально поставилися до вашої роботи над "Сурнаме" про церемонію обрізання султаничів і вирішили, що для вас вистачить і її.

Спершу, зайшовши до кімнати, я з жахом подумав, що якась паскуда оббрехала мене перед падишахом: мовляв, цей малюнок — безбожний, а в тому — Вас висміюють, і тепер мене піддадуть тортурам, наплювавши на мій похилий вік. Натомість головний скарбничий старавсь піддобритися й прихилити до себе, бо падишах замовив книгу комусь іншому, а не мені, його слова були солодшими за мед. Я слухав уже добре мені відому історію про книгу Еніште. І нічого нового не почув. Плітки теж були старі як світ: і про ерзурумійця Нусрета-ходжу, і про ворожнечу в малярському цеху.

Я поставив для годиться одне запитання, на яке й так знав відповідь, — хто займається книгою.

— Вам відомо. Нею займався Еніште-ефенді, — промовив головний скарбничий, і, дивлячись мені у вічі, додав: — Він помер не своєю смертю. Його вбили. Ви це знали?

— Ні, не знав — по-простому, наче дитина, сказав я й замовк.

— Падишах страшенно розгніваний, — вів далі головний скарбничий.

Він був ідіотом — отой недолугий на прізвисько Еніште. Обдаровані малярі насміхалися з нього: він був скорше одержимий, аніж розумний, у нього було більше безглуздої напористості, ніж знань. Ще на похороні мене точив хробак сумніву: як його вбили?

Головний скарбничий розповів. Жахливо! Господи мій, захисти мене! Хто?!

— Падишах велів чимшвидше закінчити "Сурнаме" та цю книгу, — говорив головний скарбничий.

— Є ще одне розпорядження Його Величності, — урвав того начальник султанської варти, — розшукати злого ібліса, якщо той душогуб-мерзотник з малярського кола, і піддати його тортурам — у науку всім, аби більше нікому не кортіло перешкоджати виданню падишахових книг та вбивати художників.

Лице начальника варти збуджено запалало, він уже смакував муки злочинця.

Як я зрозумів, падишах доручив їм обом це завдання недавно й одночасно, він змусив двох людей, котрі не приховують своєї ненависті один до одного, займатися спільною справою. Я не просто був у захопленні від повелителя, я відчував, що люблю його. Хлопчик приніс каву, ми сіли.

Мова йшла про вихованця Еніште-ефенді. Він опікувався одним сиротою, що тямиться на малярстві та книгах. Звати — Кара. Чи знайомий я з ним? Я змовчав. Нещодавно на запрошення свого дядька він повернувся з Персії, де служив у Серхата-паші, до Стамбула (начальник султанської варти кинув сумнівний погляд). У Стамбулі Кара ввійшов до Еніште в довіру і дізнався про видання книги. Говорить, ніби після

наглої смерті Заріфа-ефенді в його дядька закралися підозри щодо тих обдарованих малярів, котрі приходили до нього вночі працювати над книгою. Також він бачив ілюстрації, виконані художниками, і стверджує, що вбивця Еніште викрав зображення падишаха, де було використано найбільше золота. Цей молодик упродовж двох днів приховував убивство Еніште від головного скарбничого. А сам тим часом, поспіхом уклавши сумнівний шлюб з дочкою дядька, встиг поселитися в його домі. Тому й головний скарбничий, і начальник султанської варти підозрюють Кару.

— Якщо ми обшукаємо помешкання малярів і знайдемо зниклу сторінку, то правда буде на боці Кари, — промовив я. — Але вони мені як рідні діти, я знаю кожного з них іще з часів їхнього учнівства. Вони — маляри з золотими руками і не спроможні на вбивство.

— Ми перевернемо догори дном оселі, лігва Зейтіна, Лейлека та Келебека, якщо мають свої крамниці, то заглянемо й туди, — заявив начальник варти, з кпином у голосі згадуючи імена, які я дав своїм учням. — Нагрянемо й до Кари...

А потім з якомога серйознішим виразом обличчя начальник варти додав:

— Труднощів чимало. Проте, дякувати Аллахові, ми домоглися дозволу в кадїя-ефенді застосовувати тортури під час допитів. Убито вже другу людину, причетну до малярського цеху; всі художники, від підмайстра до майстра, накликали на себе підозри, отож для тортур існують законні підстави.

Я подумав: 1. Слова про "законні підстави" для тортур означають, що дозволу падишаха на них немає. 2. На думку кадїя, підозрюють усіх малярів, а отже й мене, оскільки я не виказую злочинця, що ховається серед нас. 3. Перед тим як катувати малярів мого відділення — Келебека, Зейтіна та Лейлека, які в останні роки зрадили свого наставника та вчителя, — начальник варти вимагає від мене відвертої або мовчазної згоди на це.

— Однак падишах бажає бачити належно закінченим не тільки "Сурнаме", але й ту недоведену до пуття книгу, — запротестував головний скарбничий. — Ми переживаємо, що кат покалічить руки, очі малярів, і вони втратять хист. — Він обернувся до мене: — Адже так?

— Пам'ятаю я такі переживання, — грубо відрізав начальник варти. — Один із ювелірів, що займалися лагодженням коштовностей, скавав на поводиті в шайтана. Він, ніби мале дитя, захотів собі філіжанку з рубіновою ручкою, що належала сестрі падишаха Неджміє-султан, і поцупив ту філіжанку. Крадіжка так засмутила сестру Його Величності, бо вона душі не чула в своїй чашечці. То було скоєно в палаці Ускюдара, тому Повелитель доручив розслідування мені. Неджміє-султан тоді капризувала, як і ви, дуже переживала за пальчики та оченята ювелірів і золотарів. А я відразу роздяг тих майстрів догола і кинув до жаб у підмерзлий ставок у саду. Потім час від часу виганяв їх на берег і добряче шмагав, але уважно, не зачіпаючи облич і рук. Злодюга, що злигався з шайтаном, швидко зізнався, із нього вистачило тортур. Решта ювелірів були невинні, і, незважаючи на крижану воду, мороз та десятки ударів канчуком, їхні очі та руки залишились цілими й неушкодженими. Згодом падишах

навіть зізнався мені, що його сестра задоволена щасливим кінцем, а ювеліри, після того як серед них пропололи бур'ян, почали працювати ще завзятіше.

Я був більш ніж переконаний: з моїми малярами начальник варти поводитиметься ще жорстокіше. Навіть якщо він і поважає падишахове захоплення книгами, однак мистецтвом, гідним пошани, вважає каліграфію, тому, як і всі, зневажає малярство, а особливо мініатюру, маючи їх за непотріб, що межує з безбожністю й заслуговує на осуд, мало того — для начальника варти живопис — це бабське заняття.

— Ви ще працюєте на повну силу, а ваші улюбленці вже плетуть інтриги за місце головного маляра після вашої смерті, — підбурював він мене.

Невже плететься якась нова інтрига, чи пустили плітку, якої я не чув? Взявши себе в руки, я змовчав. Однак головний скарбничий помітив, що я киплю гнівом на нього, бо він у мене за спиною замовив тому недоумку книгу, та на своїх невдячних малярів, що потайки створювали ілюстрації, аби заробити три-чотири зайвих акче.

Я спіймав себе на тому, що уявляю, яким саме тортурам піддадуть моїх вихованців. Шкіру з них на допитах не здиратимуть, бо наново вона не виросте, на палі, як бунтівників, теж не садитимуть, а то забагато буде науки іншим, руки, ноги, пальці теж з хряскотом не ламатимуть. Останнім часом я все більше зустрічаю на стамбульських вулицях однооких людей, отже, нині катують, виколуючи одне око, але таке моїм талановитим художникам не личить. Вони труситимуться від холоду серед латаття й криги в підмерзлому ставку якоїсь тихої місцини саду Хас і ненависно зиркатимуть один на одного... — Я мало не засміявся. Однак моє серце защеміло, тільки-но я уявив, як волатиме Зейтін, коли йому припікатимуть сідниці розпеченим залізом, як змарніє в кайданах рідний мій Келебек. Я більше не міг думати, що мого любого Келебека, котрий розчулював мене до сліз своїми майстерністю та відданістю живопису, лупитимуть фалакою, наче злодійкуватого учня. І я заляк на місці.

Мою душу полонили чари глибокої тиші, а вслід за нею й старечий мозок угамувався та замовк. Ми ж з ними інколи малювали з таким натхненням, що забували про все на світі.

— Вони наймайстерніші маляри нашого падишаха, — озвався я. — Змилюйтеся над ними.

Головний скарбничий піднявся й приніс з другого кінця кімнати якийсь згорток паперів, що лежав на пюпітрі. Він поклав переді мною згорток і поставив здоровенний канделябр, ніби в кімнаті панувала темрява. Вогні пишних свічок підскакували й тремтіли. Це були оті малюнки.

Як би вам передати побачене, над яким я водив лінзами? Мені захотілось розреготатися, проте не через те, що ілюстрації були кумедними. Я був розлючений, однак не тому, що роботи заслуговували серйозного ставлення. Здавалось, Еніште-ефенді присилював моїх майстрів перевтілитися в когось іншого, аби зобразити те все. Неначе примусив їх згадувати неіснуючі події, малювати, занурюючись у марева майбутнього, в якому вони б ніколи не захотіли опинитись. А найважче було повірити в те, що вони вбивали один одного через таке безглуздя.

— Чи можете ви впізнати з малюнків, де якого маляра рука?

— Авжеж! — розлючено відповів я. — Звідки ці ілюстрації?

— Їх передав нам Кара, — промовив головний скарбничий. — Він намагається виправдати себе та дядька-небіжчика.

— Піддайте його на допитах тортурам, — сказав я. — Й ми дізнаємося, які ще таємниці були в покійного Еніште.

— Ми вже послали по нього, — загорівся начальник варти, — а потім перериемо весь дім новоспеченого зятя!

Раптом лица засяяли в обох, якось дивно засяяли, страхом та захопленням, і вони посхоплювалися з місць.

Я ще не встиг обернутись назад, як збагнув, що в кімнату ввійшов Його Величність наш падишах, покровитель світу.

39. Моє ім'я — Естер

Як то приємно гуртом поплакати! Під час похорону бідолашного батечка в домі Шекюре зібралися всі жінки: родички, далекі та близькі, подруги, сусідки. Кожна ридала ридма, і я теж довго-довго побивалася, проливаючи сльози. Я то притискалась до гарненької дівчини поруч, і ми з нею голосили, то переходила на інше місце й плакала вже там, згадуючи власне нещасливе життя, свої страждання. Якби я отак плакала щонайменше раз на тиждень, то забувала б, що цілими днями мандрую стамбульськими вулицями, аби заробити на кусень хліба, забувала б ті приниження, котрих зазнаю через свою повноту та єврейське походження, стала б ще балакучішою, ще язикатішою.

Люблю я всілякі врочистості за те, що можна досхочу попоїсти, аж доки вилетить з голови, що ти тут чорна вівця. На свята можна поласувати баклавою[166], м'ятними маджунами[167], хлібом, заправленим товченим мигдалем, і пастилами; під час церемоній обрізання — пловом з м'ясом та смачнющими пиріжками, а коли ті церемонії влаштовують на Ат-майдані, то відведеш душу вишневим соком; я обожнюю наминати всяку всячину на весіллях, а після похоронів — халву з кунжутом, або медом, або мускусом, що їх приносять сусіди.

Я потихеньку вийшла в передпокій, узулася й зійшла наниз. Думала навідатись на кухню, аж чую: з кімнати біля стайні через прочинені двері долинає якийсь чудний голос. Ступила туди два кроки, бачу: Шевкет з Орханом зв'язали мотузками руки хлопчикові однієї жіночки, яка голосила з усіма нагорі, й ну ж бо йому розмальовувати пичку старими фарбами небіжчика.

— Тільки спробуй утікати, ми тобі так надаємо! — пригрозив Шевкет і зацідив хлопчикові ляпаса.

— Грайтеся чемно, не ображайте один одного, — лагідно, дуже улесливо звернулася я до них.

— А ти не лізь, — визвірився Шевкет.

Біля них стояла налякана маленька русява сестричка хлопчика, якого ті мучили. Я чомусь уявила себе на її місці і сказала собі: "Естер, ти нічого не бачила!"

На кухні Хайріє змряла мене недовірливим поглядом.

— Хайріє, я виплакала всі очі, — озвалася я, — заради Аллаха, дай води!

Вона мовчки дала мені напитися. Перед тим я заглянула в її припухлі від сліз очі.

— Кажуть, нещасний Еніште-ефенді помер ще до весілля Шекюре, — промовила я.

— Людський рот — не торба, на вузол не зав'яжеш.

Вона на мить утупилася в кінці своїх капців. Потім підвела голову та, відводячи погляд, промимрила:

— Хай захистить нас Аллах від наклепів.

Реакція її рухів підказувала, що поголос правдивий, а її слова прозвучали вимушено.

— Що відбувається? — прошепотіла я, ніби була посвячена в таємницю.

Звичайно, від мого ока не сховалося, що в нерішучої Хайріє не залишилося жодних надій здобути якісь переваги в домі над Шекюре після кончини Еніште-ефенді. Ще хвилину тому вона плакала нагорі найщиріше.

— Що мені тепер робити? — запитала вона.

— Шекюре тебе дуже любить, — відповіла я тим звичним тоном, яким розповідаю новини. Поміж величезних глеків з бекмесом[168] та маринадами вишикувалися в ряд сахани з халвою. Здіймаючи з них кришки, я в деяких пробувала солодощі пальцем, а деякі просто нюхала, нахилившись над посудинами, і розпитувала в Хайріє, хто який сахан прислав.

— Цей — Касим-ефенді з Кайсері, цей — підмайстри, що через дві вулиці від малярського відділення, цей — ключник Солак Хамді, цей — від невістки з Ефірне, — перелічувала Хайріє, як тут її урвала Шекюре:

— А жінка покійного Заріфа-ефенді Калбіє ані співчуття не висловила, ані вістки не подала, ані тої халви не принесла!

Вона вийшла з кухні й зійшла східцями у вимощений каменем дворик. Я здогадалася, що вона хоче поговорити зі мною, і посунула слідом.

— Заріф-ефенді не ворогував з моїм батьком. На його похорон ми прислали свою халву. Я хочу знати, що коїться? — промовила Шекюре.

— Сьогодні ж навідаюся до них і все з'ясую, — сказала я, розуміючи занепокоєння Шекюре.

Їй більше нічого не треба було пояснювати, й вона поцілувала мене. Холод пронизував нас до кісток, а ми отак і стояли, завмерши в обіймах. Я погладила свою красунечку Шекюре по голівоньці.

— Естер, мені страшно, — озвалася вона.

— Не бійся, серденько. Немає лиха без добра. Дивися — ти вже вийшла заміж.

— Я не впевнена, чи добре зробила, — відповіла вона, — тому й не підпускаю його до себе. Ніч провела біля тата.

І вона широко-широко розплющила очі та глянула на мене, ніби питаючи: "Ти затирила?"

— Хасан говорить, що для кадія ваш шлюб — пустий звук, шлюб — незаконний, —

промовила я. — Ось Хасан тобі передав.

— Вже нічого не трапиться, — кинула вона й хутко перебігла очима клаптик паперу. Однак цього разу вона не переказувала прочитане.

Й правильно. Адже ж ми, стоячи та обнімаючись у дворі, були не самі: згори за нами пильно стежив настирливиий столяр, що вішав віконницю, яка невідомо чого вранці звалилася, та він стежив і за жінками в домі, котрі голосили; а ще надвір вибігла Хайріє, аби відчинити хвіртку, в яку стукав сусідський хлопець, гукаючи, що приніс халву.

— Його вже поховали, — промовила Шекюре. — Серце підказує мені, що більше татова душа не повертатиметься до тіла, вона зараз з ним розлучається востаннє, здійсмаючись у височінь.

Вона вирвалася з моїх рук і довго-довго молилася, звівши очі до сліпучого неба.

Я ж раптом відчула себе далекою й чужою. Навіть якби перетворилася на хмарину в тому небі, Шекюре й уваги б на мене не звернула. Та, закінчивши молитись, вона лагідно поцілувала мене в очі.

— Естер, — звернулася до мене, — якщо вбивця батька живий, то ні мені, ні моїм дітям не мати спокою на цьому світі.

Мені сподобалося, що вона не згадала чоловіка.

— Навідайся в дім Заріфа-ефенді й розв'яжи язика його жінці, дізнайся, чому вона не прислала халви. Про все, що почуєш, негайно повідом мене.

— А Хасанові щось передати?

Мені стало соромно, але не за своє запитання, а через те, що, коли говорила, не могла дивитися їй у вічі. Аби вона не здогадалася, як мені ніяково, я зупинила Хайріє і підняла покришку сахана.

— О...о...о...о... халва з фісташками! — вигукнула я, кинула собі до рота маленький шматочок і прицмокнула: — Ще й з помаранчами!

Шекюре ласкаво всміхнулася до мене, ніби заспокоюючи, що все йде своїм звичаєм, і мені на душі повеселішало.

Я взяла свій клунок і рушила в дорогу, та тільки ступила два кроки, як побачила в кінці вулиці Кару. З його гордівливого виду я зрозуміла, що новоспечений зять, який щойно поховав свого тестя, на життя не скаржиться. Аби не псувати йому настроїв, я зійшла з дороги і попростувала через садок біля дому повішеного брата коханки славетного єврейського лікаря Хоше Амона. З садка тхнуло смертю, і завжди, коли я його минала, мене охоплювали страшенний смуток та нудьга, тому й постійно забуваю, що треба шукати на нього покупця.

У домі Заріфа-ефенді теж витав отой дух смерті, що й у садку, проте смутку атмосфера не наганяла. Я відвідала тисячі найрізноманітніших осель і знайома з сотнями вдів, тож добре знаю, як жінка, чий чоловік не повернувся додому до ранку, або з боєм у серці змиряється з поразкою, або обурюється й впадає в гнів (а моя Шекюре поєднувала те й те). Калбіє-ханім випила трунок люті, і я відразу збагнула, що це в моїй справі допоможе.

Як і всі горді жінки, з якими доля повелася жорстоко, Калбіє-ханім остерігалася, аби кожен, хто стукав до неї в двері в лиху годину, не починав себе жаліти перед нею або ще гірше — тайкома радіти, побачивши, що їй самій ще тяжче. Тому вона не розкидалася перед гостями ласкавими словами, не втішала їх і не спокушалася на пусту балаканину, відразу переходила до діла. Чого, цікаво, та Естер грюкає в двері нині пополудні, коли засмучена Калбіє готує солодоші? Я навіть не розв'язувала свого клунка, однаково їй байдуже до новісінького шовку з китайських кораблів і до носовичків з Бурси. Отож я відразу з галасом почала з головного й розповіла про горе Шекюре, котра зараз умивається слізьми:

— Нещасна Шекюре думає, що чимось ненароком образила Калбіє-ханім, чийй біді колись поспівчувала. Тепер до її горя додалося ще одне.

Калбіє-ханім з погордою в голосі підтвердила, що не ходила до Шекюре й не розпитувала, що трапилося, не висловила співчуття й халви теж не посидала. За її пихатим виразом обличчя, безперечно, ховалася радість, адже ж образа не залишилася непоміченою. Ось так почавши, ваша мудра Естер старалася вивідати: чому ж гнівається Калбіє-ханім?

Калбіє довго не пояснювала, вона була зла на небіжчика Еніште-ефенді через книгу, якою той займався. Вдова сказала, що її покійний чоловік узявся за цю справу не заради трьох-чотирьох зайвих акче, а через Еніште-ефенді, який переконав його, що книга видається за велінням падишаха. Однак для тих сторінок, де Зафір-ефенді виконав десятки заставок, Еніште-ефенді поступово почав замовляти прості графічні зображення й не розмальовувати їх. Ті зображення виходили за рамки здорового глузду, в них мали місце безбожність і навіть богохульство, тому Зафір-ефенді жив у постійній тривозі й роздвоювався між праведним і грішним, — розповіла Калбіє. Однак жінка Заріфа-ефенді була значно розумнішою й обережнішою за свого чоловіка, тож додала, що сумніви почали його гризти не відразу, а з часом, і що з відвертим богохульством бідолашний Заріф-ефенді не стикався, а своє занепокоєння стримував, посилаючись на власну помисливість. По суті, він би занепокоївся, якби не слідував настановам Нусрета-ходжі й учасно не вершив намаз. Небіжчик Заріф-ефенді знав, що деякі падлюки з малярського цеху глузують з його набожності та благочестя, але чудово розумів, що безсовісні кпини — наслідок заздрощів до його таланту.

На очі жінці навернулися сльози, й одна з них, велика та яскрава, скотилася щокою вниз. Я тоді відразу вирішила підшукати Калбіє ще кращого чоловіка.

— Покійний муж не дуже й ділився зі мною своїми бідами, — обережно сказала Калбіє, — але я згадала все, що пам'ятала, й дійшла висновку, що лихо спіткало нас через малюнки Еніште-ефенді.

Що ж, у неї була вагома причина ігнорувати похорон. Але я відповіла їй, що хтозна, чи не загинув Еніште-ефенді від руки того ж негідника. Я нагадала їй, що в них із Шекюре однакове горе й спільні вороги. З порога за мною пильно стежили дві сиротини з великими головами — їх і це об'єднувало. Проте логіка професійної звідниці, вершительки доль людських, відразу нагадала мені, що Шекюре — вродливіша,

заможніша й більш спритна, тож я щиро сказала:

— Шекюре переказувала: якщо чим завинила, то просить пробачити. Вона пропонує тобі бути їй сестрою та подругою, не думати лихого й сподівається на твою підтримку. Коли покійний Заріф-ефенді тієї ночі виходив з дому, чи не говорив він ще комусь, що бачитиметься з Еніште-ефенді? Як ти гадаєш, чи не зустрічався він ще з кимсь?

— Оце знайшли в кишені мого нещасного Заріфа, — промовила Калбіє-ханім.

І дістала з плетеної шкатулки, де зберігала голки для шиття, шматки полотна та здоровенний горіх, а також згорнутий у кілька разів аркуш паперу.

Я взяла той добряче пожмаканий аркуш і піднесла до очей. Чорнило у воді сильно порозпливалось. Тільки-но я здогадалася, на що схожі ці нечіткі контури, як Калбіє вголос висловила мої думки:

— Коні. Покійний Заріф-ефенді роками працював лише над заставками, він не малював коней і не хотів виконувати таких замовлень.

Я здивлялася в розмиті у воді зображення коней і майже нічого не розуміла.

— Якщо покажу цей папір Шекюре, то вона дуже зрадіє, — озвалася я.

— Якщо їй треба цей папір, то хай прийде сюди сама, — з погордою відрізала Калбіє.

40. Моє ім'я — Кара

Мабуть, ви вже зрозуміли: для таких людей, як я, що знають, по чім ківш лиха, кохання й страждання, щастя й убогість урешті перетворюються на привід для одвічної самоти, тож для нас у світі не існує ні великої радості, ні великого горя. Але не скажу, що ми байдужі до решти людей у час, коли вони переповнюються цими відчуттями; навпаки — ми більше, ніж будь-хто, розуміємо глибини смутку й радості інших. Незбагненними для нас у ту мить залишаються тільки власні дивні хвилювання, неспокій у душі. Мовчазна тривога, котра затьмарює серце, витісняє з нього як печаль, так і відчуття повноти життя.

Дякувати Аллахові, її батька ми поховали. Я бігом повернувся з похорону й обійняв кохану Шекюре, аби підтримати. Діти вороже на мене зиркали. Вона впала з ними на свій матрацик і заридала ридма, я ж заляк на місці. Її скорбота — мій тріумф. Я несподівано одружився, втіливши в життя юнацькі мрії, був врятований від її батька, котрий мене принижував як господар дому. Хто повірив би в мої сльози? Я щиро прагнув перейнятися сильним болем, але не міг. Адже дядько був мені батьком замість рідного тата. Окрім того, в спритного імама язик виявився без кісток, тож як я й передбачав, чутка про наглу смерть Еніште спочатку розповзлася серед присутніх у дворі мечеті під час похорону, а потім і в цілому махалле. Ї мені хотілося поникнути від суму, бо тепер тлумачитимуть у найчорніших барвах, чому я не зронив ані сльозинки. Ви ж знаєте: страшно, щоб на тебе дивилися як на людину з кам'яним серцем. Це найтяжче.

Аби такого, як я, не вигнали з траурного зібрання в домі, кмітливі тітоньки знайшли привід: "Тихенько собі плаче", — примовляли вони. Я справді тихенько собі

плакав. Мене вражало, як у метких сусідів і далеких родичів виходить так бурхливо заливатися слізьми. Щоб не потрапляти їм на очі, я старавсь причаїтися в якомусь кутку і розбирався зі своїми хитаннями: може, взяти все в свої руки й поводитись як новий господар дому? Раптом постукали в двері. Я сполохався, подумавши, що то Хасан, однак відразу й змиривсь: краще бути врятованим із цього залитого слізьми пекла, якщо врятуюся.

На порозі стояв хлопчик-гонець із палацу. Мене кликали в палац. Я отетерів.

Вийшовши за ворота, знайшов у багнюці одне акче. Чи дуже я був наляканий викликом до палацу? Так, дуже. Але радів, бо опинився на вулиці, на холоді, серед дерев, коней, собак і людей. Я почувався одним із тих мрійників, котрі гадають, нібито в світі можна обійтися без жорстокості, й перед тим, як їх віддадуть катам, точать теревені зі сторожами в'язниць про прекрасне життя, крякання качок у ставку, кумедні хмарини на небі. Отак і я спробував заприятелювати з хлопчиною-гінцем. Проте він виявився мовчазною прищавою дитиною, яка ніколи не всміхається. Ми проходили повз мечеть Айя-Софія, я заворожено глянув, як граційно витяглися до похмурого неба тоненькі, наче шнурочки, кипариси, і в ту ж мить мороз пішов у мене по шкірі: я не боявся, що помру, тільки-но одружившись із Шекюре після десятилітніх сподівань, боявся несправедливої долі, що віддам Аллахові душу, замучений катами, так і не покохавшись з нею до нестями.

Ми подалися до столярні, а не до воріт Орти, на чиї вежі я дивився з острахом і відразу за якими кати, майстри своєї справи, показували, на що здатні. Отож ми простували між гамазеями. Під ногами в гнідої коняки, в якої з рота йшла пара, на заболоченій землі вилизував себе кіт. Він навіть не подивився в наш бік: кіт, як і ми, з головою занурився в свої клопоти.

За гамазеями мовчазний хлопчик передав мене двом чоловікам, я ніяк не міг здогадатися, хто вони, їхнє зелено-фіолетове вбрання мене спантеличило. Ті люди запхали мене в темну кімнату невеличкого і, як я здогадався з запахів, новозведеного будинку. Двері замкнули. Я знав, що кидати в приміщення без світла — це спосіб залякування перед тортурами, отож жевріла надія, що катувати почнуть фалакою. А може, якщо видумаю якусь побрехеньку, то мені пощастить уникнути мук? Мабуть, деь поруч були люди, бо чулося вештання й гомін.

Безперечно, серед вас є такі, для кого моя мова здається смішною, ніби розвага, на їхню думку, мої слова анітрохи не схожі на слова того, кого катуватимуть. Та хіба я вам не казав, що вважаю себе щасливим рабом Аллаха? Після десятиліть страждань мене на два дні відвідали птахи щастя. А якщо цього доказу вам не достатньо, то ним має бути монета, яку я знайшов на землі, вийшовши з двору.

Чекаючи тортур, я втішав себе тою монетою, вірячи, що вона мене захистить. Узявши в руку послану мені Аллахом щасливу прикмету, я кілька разів поцілував її, погладив пальцем. Однак, коли мене виволокли з темної кімнати й заштовхали до іншої, коли побачив перед собою начальника султанської варти та двох бритоголових катів-хорватів, то збагнув, що моє акче й ламаного мідяка не варте. Безжальний

внутрішній голос говорив мені, що монета в кишені — не послана Аллахом, вона — одна з тих акче, котрі я два дні тому розсипав у Шекюре над головою, до неї просто не добралися діти. Мене передали катам, і більше не залишилося ні ілюзій, у які вірив, ні соломинки, за яку можна було б ухопитися.

Я нічого не помічав довкола. З моїх очей полилися сльози. Я хотів благодіяти катів, але не міг зронити ані пари з уст, як в одному з моїх снів. Я бачив війни, смерть, тортури, був трохи знайомий з політичними розправами, тому знав, що людина за мить може перетворитися в ніщо. Однак сам я цього всього ніколи не переживав. Тепер у мене забирали світ, так само, як здерли одяг.

Здерли безрукавку та сорочку. Один із катів виліз на мене верхи й розпластав колінами плечі. Другий з пильністю жінки, яка готує їсти, спритно, зі знанням справи засунув мою голову в клітку з лещатами. Важілець повільно зарипів. З обох боків мою голову почали стискувати лещата.

Я щосили заволав. Я молив їх, але мої слова розбивались об стіни. І я заплакав, відчуючи ще гостріший біль.

Вони зупинилися. Запитали, чи я це вбив Еніште-ефенді.

Я ковтнув повітря і відповів:

— Ні.

І знову завертівся важілець. І знову боляче.

Вони перепитали.

— Ні.

— Хто?

— Не знаю.

Я вже почав думати, чи не сказати їм, що це я вбив. Та голова пішла обертом — і все довкола мене солодко-солодко закружляло. Якесь байдужість поглинула мене. Чи не звик я до болю? Я більше не відчував його, тільки — страх. Ось так для нас із катами промайнула якась мить.

Завдяки акче в своїй кишені я знову усвідомлював, що виживу. І справді: несподівано вони облишили мене й зняли з голови клітку з лещатами, по суті, так і не пустивши їх у діло. Кат, який сидів на мені, зліз. Хоча й вибачатися ніхто не збирався. Я вдяг сорочку та безрукавку.

Запала довга-довга тиша.

У протилежному кінці кімнати я помітив головного маляра Османа-ефенді і, підійшовши до нього, поцілував йому руку.

— Не переживай, дитино моя, — промовив він. — Воні випробовували тебе.

Я відразу збагнув, що знайшов для себе нового батька після того, яким мені був дядько.

Заговорив начальник султанської варті:

— За велінням падишаха, з тебе поки що досить тортур. Вони вирішили, що ти допомагатимеш головному маляреві Осману в розшуках мерзотника-душогуба, який убиває художників, рабів Його Величності, котрі готують книгу. У вас три дні часу. Ви

знайдете цю ехиду, вивчивши розмальовані майстрами сторінки та провівши бесіди з кожним. Повелитель украй засмучений плітками, що їх розпускають інтригани про книгу та малярів. Ми з головним скарбничим Хазимом-агою допомагатимемо вам у пошуках того падлюки. Це теж розпорядження нашого падишаха. Один з вас є родичем небіжчика Еніште-ефенді й чув його розповіді, йому відомі історія книги й те, як працювали майстри ночами. Другий — великий майстер, який пишається тим, що знає всіх малярів цеху, мов свої п'ять пальців. Якщо за три дні ви не розшукаєте ту брудну свиню — і не тільки її — а ще й викрадену нею сторінку, котра стала причиною пліток, то за наказом нашого справедливого падишаха тебе, Каро-ефенді, сину мій, першого поведуть на допити з тортурами. Далі на черзі — майстри з малярської братії. Тут у нас не виникає жодних сумнівів.

Я не помітив ані найменшого презиркування чи знаку, якими б обмінялися ці двоє старих друзів, що роками працювали разом, — головний маляр Осман та головний скарбничий Хазим-ага, який робив маляреві замовлення й виділяв зі скарбниці кошти та матеріали.

— Всім відомо, — повів далі начальник султанської варти, — якщо в палатах, покоях, майстернях падишаха було скоєно злочин, то звинувачується ціле відділення майстрів доти, доки буде знайдено й видано злочинця. Відділення, яке не видає вбивцю зі свого середовища, саме потрапить у список убивць, і будуть покарані всі без винятку, від підмайстра до майстра. Тому нехай наш головний маляр Осман пильнує, передивиться своїм гострим оком усі сторінки книги й з'ясує, де наріжний камінь диявольщини, хитрощів, чварів та інтриг, котрі нацькували безвинних художників один на одного, нехай він передасть злочинця в руки непогрішного правосуддя повелителя світу, нашого падишаха, і тим самим змиє бруд зі свого цеху. Для цього ми надамо йому все необхідне. Мої люди вже обшукали дім кожного з відомих малярів, зібрали сторінки книги, над якою вони працювали, й невдовзі будуть з ними тут.

41. Я — майстер Осман

Начальник султанської варти та головний скарбничий повторили нам розпорядження падишаха й вийшли. Ми залишилися в кімнаті вдвох. Звичайно, після розіграшу з тортурами, переляку та пролитих сліз, Кара був розбитий і пригнічений. Він мовчав, наче мала дитина. Я не зачіпав Кару; знав, що згодом полюблю його.

Я мав три дні, аби розпізнати своїх малярів, розглядаючи сторінки, що їх принесли люди начальника султанської варти з домівок каліграфів та найобдарованіших художників. Ви пам'ятаєте, яку огиду я відчув, ледь глянувши на ілюстрації до книги Еніште-ефенді: їх Кара передав головному скарбничому Хазимові-азі, аби виправдати себе. Проте варто визнати, — для маляра, котрий усе своє життя присвятив живопису, в тих сторінках, які викликають страшенну відразу, є щось привабливе. Адже ж просто погане мистецтво взагалі нічого не пробуджує в душі. Ось як воно. Я знову почав з цікавістю розглядати дев'ять сторінок, над якими покійний дурень змушував ночами працювати малярів.

На заставці чистого аркуша, яку виконав бідолаха Заріф, — його заставки та рамки

були й на інших малюнках — я побачив дерево. Намагавсь уявити: з якої воно сцени, з якої оповіді. Коли доручив своїм художникам, улюбленому Келебеку, кмітливому Лейлеку чи хитрому Зейтіну, зображати дерево, то вони спершу уявляли собі його як частину якоїсь оповіді, аби малювати в спокої, без тривожних помислів. Коли ж я потім уважно придивлявся до того дерева, то з його віття, листя міг визначити, який саме твір надихав художника. А це дерево — якесь нещасне й самотнє; позаду нього, на чималій висоті, — лінія горизонту, яка ще більше підкреслює його самотність і нагадує стиль ширазьких майстрів незапам'ятної давнини. Оскільки лінія горизонту проведена дуже високо, то довкола дерева утворюється пустий, нічим не заповнений простір. Отож тут змішалися бажання зобразити дерево саме по собі, як це роблять європейські художники, та прагнення показати світ з висоти в стилі перських майстрів. А в результаті вийшов похмурий малюнок, який не віднесеш ні до європейського, ні до перського живопису. Таким повинне бути дерево на краю світу, — сказав би я собі, однак, намагаючись поєднати два протилежні стилі, мої маляри та ідіот-небіжчик створили щось недолуге, позбавлене здорового глузду. І насамперед бісила ця недолугість, а не витоки малюнка з двох різних стилів.

Та ж злість охопила мене й тоді, коли я роздивлявся інші ілюстрації: чарівного коня, що неначе виринув зі сну, жінку з похиленою головою. Діймав і вибір тем: то два мандрівні дервіші, то шайтан. Без сумніву — це мої маляри нашпигували падишахову книгу тими ілюстраціями. Я був уражений до глибини душі: на те була воля великого Аллаха — забрати душу Еніште, доки він не закінчив книги. Самому мені анітрохи не хотілося доводити її до пуття.

Отой пес дивиться на тебе, наче рідний брат тобі. Він немов у тебе під носом, а намальований, проте, з висоти. Ну як не нервуватися? З одного боку, я був у захопленні від невимушеної, природної поведінки пса на папері, від оскалу його міцних білих зубів, від того, як він, нахиливши голову до землі, краєм ока грізно на мене позирає — це дивовижно. Коротко кажучи, мене вразив хист майстра, який створив малюнок (я вже майже здогадався, чия це рука), однак аж ніяк не міг пробачити йому, що такий талант слугував ідіотській логіці чийхось незрозумілих прагнень. Заплющити очі на цю особливість ілюстрацій мені не дозволяли ані бажання маляра наслідувати європейців, ані повеління падишаха працювати над книгою в стилях дохідливих для венеційців, бо вона буде подарунком дожеві.

На одній з ілюстрацій, де було відтворене людське юрмисько, я відразу помітив, що тут у різних кутках задіяна рука кожного з моїх обдарованих художників. Багрянні відтінки мініатюри страшенно налякали мене. Чиясь рука, яку я не міг розпізнати, обволокла малюнок бентежливим червоним кольором, що вражало силою потаємного змісту, цілий світ на папері немовби вгрузав у червоне. Деякий час я показував Карі, ким зображений у тій багатолюдній сцені чинар (Лейлеком), ким — кораблі та будинки (Зейтіном), ким — повітряний змій (Келебеком).

— Такий великий майстер, як ви, що роками керував малярським відділенням, безперечно, впізнає почерк кожного художника, характер їхніх калямів та пензлів, —

промовив Кара. — Однак як ви можете впізнавати своїх малярів, бути настільки впевненим у тому, хто що намалював, тоді як мій дядько, своєрідний цінитель книжок, змушував їх працювати в нових і невідомих стилях?

— Колись у фортеці, що височіла над Ісфаганом, жив собі відлюдьком падишах, цінитель книжок і живопису, — почав я свою історію-відповідь, — падишах був розумний і сильний, але мав черстве серце. Нікого й нічого не любив, окрім книжок, які видавав, та своєї дочки. Він настільки до неї прив'язався, що важко було не визнати правоти його ворогів, котрі поширювали чутки про кохання цього падишаха до рідної доньки. Адже ж коли сусідні принци та шахи слали до нього послів, аби побратися з його донькою, володар так казився від ревностів, що міг навіть оголосити війну. Певна річ, він не міг підшукати доньці достойного обранця, а саму її оберігав за сорока замками сорока кімнат. Як і багато хто, падишах вірив поширеному в Ісфагані повір'ю: якщо його дочку побачить чоловік, то краса її зблякне. Якось, коли на замовлення володаря виготовили книгу про Хосрова та Ширін, розмальовану в ґератському стилі, Ісфаганом поповзла чутка, що бліда красуня на одній з безлічі ілюстрацій — дочка ревнивого падишаха. В того загадковий малюнок викликав підозри ще тоді, коли до нього дійшли чутки. А тепер, перегорнувши тремкою рукою сторінки книги, він зі слізьми на очах упізнав на зображенні свою чарівну доньку. Переказують, що то не дівчина, яка сиділа за сорока замками, а сама її врода, наче привид, чия душа знудьгувалась, вигулькнула з кімнати, відбилася від дзеркала й, прослизаючи крізь щілини сорока дверей та замків, ніби промінь світла, ніби невидима пилина туману, постала перед одним з художників, котрі малювали ночами. Молодий обдарований маляр не міг відірвати очей од тої неймовірної вроди. Не стримавшись у ту мить, він намалював її в одному з кутків мініатюри, над якою працював. То була сцена, в якій Ширін під час прогулянки в степу знаходить зображення Хосрова й закохується.

— Мій майстре, пробачте, але це просто дивовижний збіг обставин, — промовив Кара, — адже ж ми всі обожнюємо ту сцену з легенди.

— Але я тобі не легенду розповідаю. Дослухай: маляр зобразив падишахову доньку не як Ширін, а як одну з недіме[169], що оточували Ширін, грали для неї на уді та накривали стіл. В ту мить він саме працював над цією недіме. Тому-бо було порушено гармонію малюнка, красуня Ширін видавалася сірою мишкою поряд зі своєю навидовижу чарівною подругою-служницею. Падишах, уздрівши власну доньку на ілюстрації, вирішив знайти цього художника, що наважився на таке. Той, однак, був не дурний. Аби уникнути гніву падишаха, він намалював його доньку як недіме не у власній традиційній манері, а в новій, щоб не здогадалися, хто автор. Адже ж свій слід на тій мініатюрі залишили й багато інших художників.

— Гаразд, і як же падишах дізнався, котрий саме маляр зобразив його доньку?

— З вух!

— З яких вух? Зі справжніх вух доньки чи з вух на малюнку?

— По суті, ні так і ні сяк. Якесь внутрішнє чуття підказало йому обкластися всіма книжками, які розмалювали його майстри, і, гортаючи їхні ілюстрації, розглядати там

вуха. Володар укотре пересвідчився в тому, що й так завжди знав: кожен з малярів, хоч би яким майстерним був, відтворює вуха по-своєму. Чи то б вони малювали лик падишаха, чи то — дитини, чи то — воїна, чи то, боронь Боже, нічим не прикритий лик нашого великого Пророка, чи то, хай Бог милує, — шайтана, та вуха всюди були однакові. Кожен художник на кожному з малюнків завжди відтворював вуха в одній і тій же формі, вони наче були його скритим підписом.

— Чому?

— Обдаровані майстри, зображуючи людський лик, найперше звертали увагу на вираз обличчя: схоже воно на чиєсь чи ні. Вони наслідували усталені форми й старалися наблизити обличчя до еталону високої краси. Виводячи на папері звичайне вуха, майстер не брав його з робіт інших малярів, не намагався наслідувати якісь прийняті взірці й не змальовував з реального людського вуха. Вони не звертали уваги на цей орган, тому зображували його, не думаючи й не надаючи йому ніякого значення. Їхні калями виводили лінії з пам'яті.

— Але хіба великі майстри не так само малювали з пам'яті, не дивлячись на справжніх коней, дерев, людей? — запитав Кара.

— Це правда, — відповів я, — та образи, закладені в їхній пам'яті, здобуто після років роздумів над ними, споглядання й праці в поті чола. За все своє життя великі майстри перебачили достатньо коней і їхніх зображень, аби затямити, що ще раз подивитися на баского скакуна означає зруйнувати його бездоганний ідеал у своїй голові. Добрий маляр за свій вік намалює коня десятки тисяч разів, тому зрештою його калям близький до відтворення коня таким, яким його задумав Аллах. Художник відчуває це душею й знає з власного досвіду. Його рука вмить виведе коня з пам'яті, вклавши в те зображення хист, знання й усі свої сили, це — скакун, подібний до того, як його бачить Аллах. Вуха ж, яке рука малює не замислюючись, не знаючи його, навіть незважаючи на те, що воно належить падишаховій доньці, завжди буде далеким від досконалості. Таке вуха не можна не помітити. Воно — огріх у роботі або ж — своєрідний підпис.

Враз стало гамірно, поряд здійснюлася метушня. Люди начальника султанської варті принесли в майстерню колишнього малярського цеху сторінки, які зібрали в домівках моїх художників і краснописців.

— Вуха — це достеменна людська недосконалість, — пожартував я, аби трохи розвеселити Кару. — В усіх вони різні, і в усіх — потворні.

— А що сталося з художником, який попався через особливі вуха?

Я не сказав Карі, що того отемнили, а то б Кара засмутився ще більше.

— Він побрався з падишаховою донькою, — відповів я. — А описаний мною метод і понині слугує багатьом володарям малярських цехів, ханам, шахам і падишахам для розпізнання художників, він відомий як "метод недіме". Однак правителі не розголошують секрет "недіме", щоб завжди вивести на чисту воду живописців, які провинилися, створивши малюнок, а потім усе заперечують. "Метод недіме" вказує на недоліки в роботі, деталі, що намальовані нашвидкуруч і часто повторюються, проте не

вважаються важливими — їм немає місця в серці мініатюри. Це можуть бути вуха, руки, трава, листя або ж — кінська грива чи ноги, навіть копита. Але треба бути пильним: живописець не повинен довідатися, що така його особливість є своєрідним прихованим підписом. Скажімо вуса — ним не є: безліч художників зображають їх кожен по-своєму, тому вони розуміють, що вуса на малюнку можна було б назвати ледь прихованим підписом. А от брови — таки ним можуть бути, бо на них ніхто не звертає уваги. Тепер погляньмо, де і який маляр доторкався своїм калямом чи пензлем до ілюстрацій Еніште.

Отож ми розклали поряд сторінки з двох незакінчених книг, над однією з яких працювали таємно, над другою — не криючись, першою займався небіжчик Еніште, другу, "Сурнаме" — про церемонію обрізання султаничів — розмальовували під моїм керівництвом. Книги кардинально відрізнялися стилем мініатюр, оповідями та темами. Ми з Карою сиділи й проникливо вдивлялися в ті місця сторінок, якими мандрував мій окуляр.

1. На ілюстрації до "Сурнаме" падишах спостерігав за святковим парадом з вікна свого літнього палацу, збудованого зумисне для таких видовиськ, перед ним проходили хутрянники, один з яких, що був у червоному каптані та бузковому кушаку, ніс в оберемку хутра лисиці. Найперше ми звернули увагу на відкритий рот лисячої голови. Зуби в ньому, як і зуби шайтана з ілюстрації Еніште, або скоріше напівшайтана, напівдева, зловісної істоти, котра, здається, прийшла до нас аж із Самарканда, — належали каляміві Зейтіна.

2. Святкового дня гулянь з нагоди обрізання султаничів перед вікном падишаха з видом на Ат-майдан постав загін прикордонних газі в поношеному, подертому одязі. Котрийсь із них, мабуть, промовляє: "Мій падишаху, ми, твої героїчні воїни, воювали за віру з г'яурами й потрапили в полон. Лише завдяки своїм близьким та рідним, яких узяли заручниками, ми змогли визволитися, щоб знайти гроші на їхній викуп. Та, повернувшись до Стамбула, застали тут таку дорожнечу, що неспроможні роздобути грошей, аби врятувати близьких нам людей, котрі перебувають у лапах г'яурів. Нам не обійтися без твоєї допомоги, чи дай нам золота, чи передай своїх полонених, щоб обміняти їх на заручників, наших братів та сестер, хай ми їх урятуємо". І якраз тоді на нашого падишаха, горопашних обідраних газі, татарських і перських послів, що на Ат-майдані, привідкривши одне око, позирає з кутка ледацюга-пес. Його кігті та кігті пса з книги Еніште, зі сцени, де зображено поневір'яння монети, — безперечно, робота одного й того ж каляма, Лейлекової руки.

3. Серед скоморохів, що перекидаються, перевертаються, крутять перед падишахом на дощечках яйця, на червоному килимі виділяється якийсь бритоголовий сіромаха у фіолетовій безрукавці, що опустився на коліна й вибиває в бубон. Він тримає пальцями бубон так само, як жінка з червоної мініатюри до книги Еніште держить круглу тачу (Зейтін).

4. Перед падишахом проходить цех кухарів, вони штовхають віз, усередині якого на вогні стоїть здоровенний казан, там готується капуста з цибулею та м'ясом. Кухарі

ступають рожевою землею, всіяною синім камінням, а на зображенні, що його Еніште назвав смертю, якась істота-напівпривид пливе над голубою землею з червоним камінням. І там, і там видно одну й ту ж руку (Келебек).

5. Перський посол довго й красномовно розпинається перед повелителем світу, нашим султаном, аби довести, що перський шах — друг йому й не плекає до нашого падишаха нічого, окрім братніх почуттів. А в цей час татарські гінці приносять звістки, що перська армія готується до нового походу проти османів. На Ат-майдані здійснюється буря гніву, всі ладні в одну мить стерти ворогів з лиця землі; прибігають водоноси, щоб збити пилюку, яка закуріла ввись, підтягуються люди зі шкіряними бурдюками, наповненими, аби в разі чого заспокоїти нею юрмисько, готове розірвати посла на шматки. Водоноси та люди з бурдюками лляної олії, біжучи, піднімають ноги так само, як і воїни на сторінці, забарвленій у червоне (Келебек).

Але останнє відкриття належало не мені, хоча я й водив лінзою то ліворуч, то праворуч, гарячковито шукаючи малярські особливості. Виявив його Кара, який не відривав погляду од сторінок, — він боявся тортур і сподівався ще раз зустрітись зі своєю жінкою, котра чекала на нього вдома. Спираючись на "манеру недіме", ми зробили детальний виклад дев'яти ілюстрацій, що залишив по собі Еніште, з оцінкою кожного з художників, потім прокоментували отриманий результат. На це в нас пішов увесь пообідній час.

Покійний дядько Кари не довірив жодної сторінки пензлеві тільки одного маляра, над кожною мініатюрою працювала вся трійка майстрів. Було очевидно, що ілюстрації не раз кочували з дому в дім. На малюнках я помітив незграбний доторк ще чиеїсь, п'ятої, руки, мене вже охопив гнів від самої думки про те, який нездара цей мерзенний убивця. Та Кара по тому, як старанно накладалися фарби, впізнав роботу свого дядька. Тож ми були врятовані від блукань хибним шляхом. Заставки до нашого "Сурнаме" були схожі як дві краплі води на ті, що прикрашали книгу Еніште: ті ж стіни, ті ж листя й хмари (звісно, моє серце розривалося) — зрозуміло, що їх час по час виводив своїм пензлем бідолашний Заріф. Потім троє світочів малярського цеху усунули його від роботи. Безперечно, над цими ілюстраціями могли працювати лише вони. Ось мої діти, яких я дбайливо виколихував, трійка моїх обдарованих улюбленців: Зейтін, Келебек, Лейлек...

Щоб допомогти в наших розшуках, я розповідав Карі про особливості таланту, майстерності й характеру кожного з них. Розповідав не тільки про своїх вихованців, а й про власне життя.

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕЙТИНА

Його справжнє ім'я — Веліджан, я не знаю, чи має він ще якийсь псевдонім, окрім того, який йому дав я, ніколи не бачив, щоб він будь-де ставив свій підпис. У роки учнівства супроводжував мене з дому до цеху вранці по вівторках. Веліджан — занадто гордий: якщо він і зможе переступити через себе, поставивши підпис, то постарается, аби про це дізналися й кожен це побачив на власні очі; він не приховуватиме свого підпису. Аллах наділив його неабияким талантом. Він намалює все: як заставку, так і

рамку; все йому дається легко, і все в нього виходить щонайкраще. Він неперевершений майстер мого цеху в зображенні дерев, тварин, людського обличчя. Веліджан — з малярського роду, який походить аж з монгольських часів. Його батько — учень славетного живописця Сіявуша з тебрізького малярського цеху Сефевідів. Якщо не помиляюся, коли синові минало десятий, батько забрав його до Стамбула. Веліджан зображує закоханих у китайській манері — з "місячними" обличчями, тобто малює в стилі древніх малярів, які півтора століття тому мешкали в Самарканді, Бухарі, Гераті й зазнали впливу монголо-китайського мистецтва. Хоч скільки я намагався, та проте не зміг розкусити цей міцний горішок, — ані в часи його учнівства, ані в часи зрілої майстерності. Мені хотілося б, аби скриті в глибині його душі взірці монгольських, китайських та гератських художників вийшли назовні, аби він забув про них. Коли я йому про це говорю, він відповідає, що, по суті, той стиль — для нього так само забутий, як і для більшості малярів, котрі впроваджують нове в цеху та в країні, що коли зазирнути під корінь, то він нічого не навчився в древніх. Для більшості малярів важливо пам'ятати ті дивовижні взірці сивої давнини, але якби Веліджан забув про них, то став би ще видатнішим майстром. Перейняте ним від колишніх художників зберігається в потаємних закутках його душі, наче тяжкий гріх, якого неможливо позбутися. Щоправда, воно й надає йому великих переваг, про які він сам не здогадується: 1. Він нагороджений почуттями провини й відчуженості, завдяки яким маляр уміє оцінити свій хист. 2. У скрутному становищі художник згадує те, що вважав забутим, і, використовуючи щось із древніх гератських узірців, знаходить підхід до нової теми, нової історії, сцен, до яких ми ніяк не звикнемо. У Веліджана — пильне око, він знає, як гармонійно втілити в сучасний малюнок те, що запозичив у майстрів попередніх поколінь цеху шаха Тахмаспа. Під його рукою поєднуються в ідеалі гератська мініатюра зі стамбульською.

Якось я без попередження нагрянув до нього додому — завжди наношу несподівані візити своїм малярам. На відміну від мене та інших видатних майстрів, він працював у бруді та цілковитому розгاردіяші; в кутку, де сидів Веліджан, змішалися в купу фарби, пензлі, прилади для лошіння паперу з морських мушель, безлад панував і на пюпітрі. Мене це й понині дивує, і залишається загадкою, проте він тоді анітрохи не знітився через той смітник у домі. Окрім того, Веліджан ніколи не брав замовлення на стороні заради кількох зайвих акче.

Коли я закінчив, Кара розповів, що, на думку Еніште, Зейтін найбільше цікавився стилями європейських художників, а його роботи були взірцем гармонії. Я розумію: для придурка-небіжчика така пристрасть мого учня заслуговувала похвали. Веліджан перейняв гератський стиль від батькового наставника Сіявуша та його вчителя Музафера. Я знав, у душі він прив'язаний до тих стилів часів Бехзата і майстрів древності дужче, аніж удає. На підставі цього я всякчас здогадувався, що в Зейтіні криється ще щось нерозгадане й важливе. Серед моїх художників він — найтихіший, найвразливіший, найскритніший і найзрадливіший, на ньому — найтяжча печать гріха (я сказав так сам собі). Коли начальник султанської варти нагадав про катування, в

мене перед очима найпершим постав Зейтін (мені водночас й хотілося, і не хотілось, аби його піддавали тортурам). У нього очі — мов у джина: все бачать, усе помічають — навіть мої помилки. Проте на наші огріхи він киває рідко й з обережністю людини без роду-племени, здатної перевтілитись у кого завгодно. Так, він — підступний, але, як на мене, — не душогуб (цього я теж не сказав Карі). Адже Зейтін ні в що не вірить. Він не вірить і в гроші, хоча копичить їх, трусячись над кожним мідяком. А вбивцями, всупереч людським судженням, стають не від зневіри, а навпаки — через глибокі переконання. Живопис — двері до малюнка, а малюнок — двері, відчиняючи які кидаєш виклик, Господи, прости, Аллаху. Це відомо кожному. І в такому розумінні, Зейтін, завдяки своєму безвір'ю, — справжній маляр. Однак зараз мене не покидає думка, що йому бракує здібностей змагатися з Келебеком, та навіть — з Лейлеком. Я завжди хотів, щоб Зейтін був моїм сином. Говорячи про своє бажання Карі, я старався розбудити в нього заздрість до мого вихованця, але Кара лише широко розплющив свої карі очі і з дитячим зацікавленням дивився на мене. Тоді я сказав йому, що Зейтін творив дива, працюючи своїм чорним калямом, виводячи по-одному воїв, мисливців, панорами з білими лелеками й журавлями в китайській манері, вродливих юнаків, що, сидячи під деревами, читають вірші й грають на уді, він передавав печаль закоханих із легенд, гнів розлючених шахів із шаблями в руках та страх в очах героїв, котрі здригаються від нападу драконів.

* * *

— Можливо, саме йому замовили останню ілюстрацію — зображення падишаха, чие лице, осанка, мали бути виконані з точністю до найменших дрібниць, у європейському стилі, — висловив своє припущення Кара.

Кара хоче підсунути мені головоломку?

— Якби так було, то навіщо Зейтінові вбивати Еніште й викрадати малюнок, про який він усе знає? — запитав я. — Навіщо вбивати Еніште заради малюнка?

Ми обоє задумалися.

— У тому зображенні міг бути якийсь огріх, — озвався Кара. — Або Зейтін у чомусь покався й боявся, або... — Кара знову на хвилику замовк. — А хіба він не міг викрасти ілюстрацію, аби наробити шкоди після вбивства дядька, чи взяти його собі на згадку, або навіть просто так, ще для чогось? Зейтін — великий маляр, і, безперечно, він цінуватиме гарну роботу.

— Зейтін — великий маляр. Ми вже про це говорили, — розлютився я, — але в роботах, виконаних на замовлення Еніште, — нічого путнього.

— Останньої з них ми не бачили, — раптом відповів Кара.

ОСОБЛИВОСТІ КЕЛЕБЕКА

Його знають як Барутханелі Хасана-челебі, проте для мене він назавжди залишиться Келебеком. Цей псевдонім нагадує мені про чари його дитинства та молодості: Келебек такий гарний, що ті, хто його бачив, не вірять власним очам і хочуть бодай ще раз помилуватися тою вродою. Ось воно, диво, якому я ніколи не перестаю чудуватися, — поєднання краси й не менш вражаючої обдарованості. Келебек

— майстер кольору, фарби — наймогутніша сторона його творчості, він неначе накладає їх заради втіхи, розмальовує з любов'ю. Однак мій вихованець — нерішучий, постійно витає в хмарах і не має в житті ніякої мети, — сказав я Карі. І щоб бути справедливим, застережливо додав: — Він — художник з великої літери, який малює серцем. Якщо Келебек займається живописом не заради розумової розваги, не для того, щоб розбудити в нас тваринне чи догодити самолюбству падишаха, а щоб приносити радість оку, то він — справжній маляр. Келебек виводить розмашисті, плавні, веселі і спокійні лінії так, наче навчився цього в казвінських майстрів, котрі ще ходили світом сорок літ тому. Він сміливо наповнює мініатюру яскравими й чистими кольорами, а в потаємній структурі його малюнка завжди видно ідеальну кулю. Однак виховав і передав йому свої знання я, а не ті казвінські діди, котрі вже давно в могилі. Мабуть, тому я люблю його не менше від рідного сина, але божества для себе не творю. Коли він ще був дитиною, а потім уже юнаком, я лупцював його тростиною, лінійкою й навіть палицею так само, як і решту своїх підмайстрів, однак це для мене не причина, щоб зневажати свого учня. Адже я давав добрячого прочухана і Лейлекові, проте цінував і ціную того. Всупереч поширеній думці, майстер не перемагає побоями шайтана та джинів хисту, що живуть у душі молодого підмайстра, він тільки змушує лиху силу відступити на певний час. Якщо ж побої були справедливими й заслуженими, то згодом джини з шайтаном повстануть і спонукатимуть до праці маляра, який удосконалює своє вміння. Що ж до Келебека, то мої покарання зробили з нього смиренного й щасливого майстра.

Мене знову спокусило бажання розхвалювати власного вихованця перед Карою: творчість Келебека яскраво засвідчує, що відображення у фарбах того щастя, про яке запитують у своїх месневі читача поети, можливе лише завдяки відчуттю кольору, Аллахового дару. Зрозумівши це, я збагнув і в чому слабкість Келебека: в нього немає усвідомлення, що є невір'я, яке Джамі в своєму вірші називає "глупою ніччю духу". Він, наче художник, котрий малює в раю, не знаючи горя, береться за роботу з вірою та натхненням, переконаний, що з-під його каляма вийде радісний малюнок. І таки народжує малюнок, сповнений щастя. Сцени, на яких наші полки облягли фортецю Доппію, угорський посол цілує падишахову стопу, пророк возноситься на своєму коні на сьоме небо — безперечно, що ті події радісні самі по собі, проте Келебек воістину перетворює їх на птахів щастя, котрі ось-ось, змахнувши крилами, вирвуться за межі сторінки. Коли я замовив комусь малюнок і бачу, що в ньому занадто вчувається морок смерті або засідання Дивана — загрозово-серйозне, то звертаюся по допомогу до Келебека: "Добери кольори на свій смак". І тоді мовчазні, застигли подоли халатів, листя, знамена, моря починають тріпотіти, гойдатися на папері від подуву вітру, наче рознесений полем прах небіжчика. Інколи мені здається, що Аллах хоче, аби світ був таким, яким його зображує Келебек, Аллах велів, щоб життя було торжеством. Адже в Келебековому світі гармонійні кольори читають одне одному неперевершені вірші, час застиг на місці, а шайтан — безсильний.

Однак навіть самому Келебеку відомо, що такий підхід — його слабка сторона.

Хтось нашептав йому — і цілком слушно, — що в його роботах усе сповнене веселощів, наче в святкові дні, проте малюнки позбавлені глибини. Ними втішаються малолітні султаничі та здитинілі гаремні жінки, які стоять однією ногою в могилі, але не ті, котрі знають життя й протистоять злу. Нещасний Келебек дуже добре знає всі ці плітки, тому часом заздрить малярам, яким далеко до його таланту й майстерності. Джини з шайтанами не сплять-бо. Хоча сам Келебек завжди вважав, що буденна злоба та заздрість — знаряддя в руках шайтанів і джинів.

Я гнівався на нього за те, що, малюючи, він губиться в своєму дивовижному світі й не відчувається щасливим, натомість переймається блаженством, уявляючи, що його мініатюрою насолоджуватимуться інші. Мене дратує й те, що він наперед рахує зароблені гроші. Ось вам іронія долі: багато художників, які порівняно з ним не володіють особливим талантом, працюючи пензлем, віддаються живопису набагато щиріше від нього.

Потреба переступати через ці свої вади приносить Келебекові лише страждання, йому боляче усвідомлювати, що себе треба приносити в жертву мистецтву. Він, наче маляр з курячими мізками, захоплюється занадто тонкими, мініатюрними роботами, малює на нігтях, крупинках рису — спробуй розгледіти ті зображення неозброєним оком. Якось я запитав його, чи не тому його полонила ця пристрасть, від якої отемніло чимало майстрів, що він соромиться свого таланту, яким так щедро наділив його Аллах. Лиш нездарні художники марнують свій час на те, щоб вивести кожен листочок дерева на крупинці рису. В них одна мета — здобути легку славу й вирости в очах усяких тупоголових ефенді.

Келебек займається живописом і мініатюрою не для себе, а щоб потішити чуже око. Його прагнення сподобатися, яке ніколи не було виявом майстерності, перетворює Келебека на раба натовпу. Тому боягуз Келебек і хоче стати головним маляром, — щоб догодити собі і щоб йому догоджали інші.

Далі тему підхопив Кара.

— Так, — відповів я. — Мені відомо, що він плете інтриги за місце головного маляра після моєї смерті.

— А чи може художник убивати через це своїх побратимів?

— Може. Оскільки він — великий майстер, проте сам того не відає і, малюючи, не може забути про мирську суєту.

Сказавши це, я збагнув, що сам хочу, аби після мене цехом управляв Келебек. Зейтінові я не довіряю. А Лейлек, зрештою, сам того не помічаючи, перетвориться на лакузу європейського живопису. Я думав про те, що Келебек здатен на душогубство, і мені було його жалко. Прагнення мого вихованця бути загальним улюбленцем знадобилося б йому, аби впливати як на художників цеху, так і на падишаха. Гяури зображають своїх кардиналів, мости, човни, канделябри, храми, стайні, волів і колеса з точністю до найменших дрібниць, включно з тінями, — так, наче для Аллаха все на світі однаково важливе. І тільки Келебекові відчуття й віра в колір можуть протистояти європейському вмінню вводити людину в оману, показуючи їй не мистецтво, а

реальність.

— До нього ви теж заходили додому без попередження, як і до решти ваших малярів?

— Той, хто бачив Келебекові мініатюри, зрозуміє, що він уміє любити й сумувати серцем, знає ціну любові. Однак, як і всі закохані в колір майстри, мій учень несеться на крилах пристрасті, він — непостійна людина. Я дуже люблю Келебека за відчуття кольору й дивовижний хист, дарований йому Аллахом, тому пильно до нього придивлявся ще з часів його юності. Я знаю про свого художника все. Певна річ, що за таких обставин інших малярів гризуть ревності та заздрість, а стосунки між майстром і підмайстром або зводяться нанівець, або ускладнюються до неможливості. Але Келебек ніколи не боявся, що скажуть інші, тож у нас із ним багато світлих спогадів. А не так давно він побрався з однією красунею, дочкою бакалійника зі свого махалле, відтоді в мене не виникає бажання навідуватися до нього, та й слушної нагоди немає.

— Кажуть, він зійшовся з посіпаками ходжі-ерзурумійця, — промовив Кара. — Ходять чутки, що на сторінках наших "Сурнаме" в урочисті дні перед падишахом проходить хто завгодно: від пекарів до скоморохів, од дервішів до танцюристів у жіночому одязі, від тих, хто смажить шашлики, до слюсарів, а в наших "Сефернаме"[170] зображені прості вої, зброя та залиті кров'ю поля; через це послідовники ходжі з Ерзурума не тямляться від люті, вони доможуться заборони на видання таких книжок. А коли живопис повернеться до взірців давніх перських майстрів, Келебек завдяки своїм знайомствам вийде сухим із води й скористається перемінами.

— Якщо ми й повернемося до неповторних мініатюр часів Тимура, якщо й відродимо на сторінках наших книжок те життя в усіх його виявах, — після мене його найкраще розумітиме мій кмітливий Лейлек, — то, однаково, й нас, і наші творіння, зрештою, забудуть, — безжально відповів я. — Кожен захоче малювати так, як європейці.

Чи вірив я сам собі? В свої жорстокі слова?

— Те ж саме говорив мій дядько, — прошепотів Кара, — але він жив надією на краще.

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕЙЛЕКА

Я бачив його підпис — грішний художник Мустафа-челебі. Він-бо не сушить голову над питаннями: чи є в нього власна манера, чи потрібна вона взагалі, а якщо потрібна, то чи варто її увічнювати, як роботи древніх майстрів, чи дозволяє скромність підписувати мініатюру. Він просто з усмішкою на обличчі й відчуттям тріумфу в душі ставить свій підпис.

Мустафа-челебі сміливо пішов прокладеною мною для нього стежиною й, зустрівши дорогою образи, які раніше ніхто не наважувався відтворювати, переніс їх на папір. Мій учень показує, як склярі обертають і видувають скло, виплавлене в печі, аби виготовити з нього блакитні карафки та зелені флакони, як під час народних гулянь каруселі з кіньми метко виводять у повітрі дугу, як селяни чавлять насіння й роблять

олію, як ревуть гармати, оточивши ворогів; він до найменших деталей змальовує наші рушниці, їхні дула та запали, шматки шкіри, голки та колодки в руках чоботарів, що зосереджено схилилися над взуттям, яке шиють. Він дивиться на ці речі так само, як я, тому й малює, ніколи не нарікаючи, що древні майстри часів Тимура, легендарні казвінські художники, такого не малювали. Окрім того, він — перший мусульманський маляр, який, щоб проілюструвати "Сефернаме", їздив на війну й повернувся звідтіля живим-здоровим. Бажання штовхало його побачити на власні очі ворожі фортеці, гармати, армії, поранених коней, що стікають кров'ю, воїв у муках агонії та трупи.

Спершу я впізнавав його роботи за манерою, потім — за темами, а ще згодом — за дрібницями, на які ніхто не звертає уваги. Я можу зі спокійним серцем залишити на його відповідальність яку завгодно мініатюру, будучи впевненим, що він і розмітить, і розмалює сторінку, не знехтувавши жодною деталлю. Тож було б справедливо, якби він зайняв моє місце головного маляра. Але він настільки нервовий і самозакоханий, настільки звик принижувати інших майстрів, що ніколи не зможе управляти людьми, — від нього всі розбіжаться. Він гадає, що з його неймовірною працелюбністю потрібно ілюструвати книги самому замість цілого малярського цеху. І таки проілюструє, якщо захоче. Він видатний майстер. Знавець своєї справи. Любить і цінує себе. Це велике щастя.

Якось я без попередження нагрянув до нього додому й застав його за роботою. Побачив сторінки, котрі він розмальовував на моє замовлення для падишахової книги, недбало зроблені ілюстрації до "Кияфетнаме", отих дешевих книжок придуркуватих європейських мандрівників, що всюди пхають свого носа і принижують нас цими виданнями. А ще побачив один із трьох малюнків, котрі він готував для якогось нахабного паші, що має в домі людину за річ, а ще — малюнки, якими мій вихованець займався для власного задоволення... Роботи — включно з сороміцькими сценами кохання — лежали повсюди: на пюпітрах, робочих дошках, подушках. Високий, стрункий Лейлек працював, наче бджілка, він бігав кімнатою від однієї мініатюри до іншої, то вихоплював ножиці з рук свого підмайстра, що змішував фарби, то наспівував тюркю[171], то вставляв у свій малюнок якийсь жарт, показував його нам і весело сам із себе сміявся. На відміну від інших малярів, він з моїм приходом не припинив роботи, щоб засвідчити свою повагу. Навпаки — з сяючим від щастя обличчям хизувався переді мною тим, як швидко працює завдяки своєму таланту, Аллаховому дарові та хисту, котрий здобув тяжкою працею. Щоб виконати ту ж саму роботу за той самий час, потрібно було попопріти семи-восьми художникам. Я зловив себе на ось якій потаємній думці: якщо один з трійки моїх малярів — срамотний убивця, то найкраще, якби ним виявився Лейлек. Ще коли він був моїм учнем, я ніколи не радів йому, зустрічаючи по п'ятницях під своїми дверима, так як радів Келебекові.

Він без розбору цінує в зображенні кожную дрібницю, яку здатне помітити око, тому манера його живопису схожа на європейську. Однак, на відміну від художників-г'яурів, мій злодійкуватий Лейлек не дивиться на людське обличчя як на виняткове, не схоже на інші, отож і не відтворює його таким особливим, яким воно є. Як на мене, він просто

зневажає людей і майже не приховує того, що їхні лиця йому байдужі. Я переконаний: покійний Еніште не доручав Лейлекові зображати лик падишаха.

Навіть працюючи над найсерйознішою темою, він не може втриматися, щоб не намалювати в якомусь кутку шолудивого пса, котрий не має ніякого відношення до подій на мініатюрі, або ж якогось жалюгідного старця на тлі розкішних, помпезних святкових урочистостей, щоб їх бодай трохи очорнити. Він настільки самовпевнений, що дозволяє собі насміхатися над власними роботами, темами та самим собою.

— Вбивство Заріфа-ефенді нагадує, як брати від заздрощів кинули Юсуфа в колодязь, — промовив Кара, — а загибель Еніште схожа на підступне вбивство Хосрова рідним сином, який накинув оком на його юну дружину Ширін. Всі говорять про те, що Лейлек захоплюється сценами воєн та кривавої, жорстокої смерті.

— Твердити, що художник уподібнюється героям своїх мініатюр, означає не розуміти ані мене, ані моїх найкращих учнів. Нас, художників, видають не теми, котрі замовляють інші і які, по суті, завжди одні й ті самі, нас видають власні приховані відчуття тих тем: їх ми вносимо в малюнок. Наші спокій або гнів помітять у зображеннях людей, скакунів, дерев; ми працюємо з тим натхненням або сумом, які наганяють кипариси, що тягнуться до неба на наших малюнках, або ж прагнемо отемніти, виводячи узор на стінах, світло, що наче просочується з мініатюри, — то наше відчуття смирення й терпіння, які ми переносимо на папір... Ось такі наші потаємні символи-послання. Це не ті коні, які завжди однакові й ніколи не рухаються. Показуючи, який кінь буйний та швидкий, художник не передає власні люті та швидкість. Намагаючись намалювати коня в ідеалі, він доносить до нас ту любов, яку відчуває до багатства світу та його Творця, малює в кольорах любов до життя. Ось і все.

42. Моє ім'я — Кара

Переді мною та майстром Османом лежали сторінки до різних книг, якась із них містила прописні помилки, якась була не розмальована, а якусь лишили недоробленою на півдорозі. Ввесь пообідній час ми розглядали одну за одною ілюстрації, оцінюючи їх, розмовляючи про ті з них, що стосувалися книги Еніште, та про наших художників. Люди начальника султанської варти перетрусили домівки малярів і краснописців, зібрали аркуші, над якими ті працювали, і принесли все це добро нам (деякі роботи взагалі не належали до жодної з наших книг, а деякі вкотре підтверджували, що майстри цеху виконують жалюгідні замовлення на стороні заради кількох акче). Ми думали, що "шанобливі" посіпаки начальника султанської варти вже не повернуться, аж тут один із них, найбільш самовпевнений, увійшовши, наблизився до великого майстра й дістав з-за кушака складений аркуш паперу.

Спершу я подумав, що це один з прохальних листів якогось батька, який хоче віддати свого сина в науку. Знайшовши вихід на головного маляра цеху, він скористався слушною нагодою. Тому я не надав тому паперові жодного значення. З блілого світла, яке проникало з надвору, я зрозумів, що заходить сонце, тож, аби відпочили очі, виконував ними ті ж вправи, що й древні майстри Ширази, які боялися осліпнути замолоду: намагався дивитися відсутнім поглядом у далеч, не

зосереджуючись на якісь точці. Й тільки тоді, коли майстер, узявши до рук листа, здивовано глянув на нього, я здогадався, від кого лист. Ніжний колір аркуша, його форма змусили забитися моє серце. Лист був такий самісінький, як ті, що Шекюре передавала мені через Естер. "Як дивно!" — мало не бовкнув я, ніби останній дурень. Адже до цього послання Шекюре, як і до першого, був доданий малюнок! Майстер Осман заходився роздивлятися малюнок, а листа віддав мені, побачивши, що я вже збагнув, од кого він.

"Бею мій Каро, аби що-небудь вивідати, я посилала Естер до Калбіє — вдови небіжчика Заріфа-ефенді. Калбіє показала їй оцей малюнок на грубому папері, який передаю тобі. Потім я сама ходила до Калбіє, переконувала її, благала й таки змогла роздобути той аркуш паперу, щоб допомогти справі. Аркуш знайшли разом із трупом Заріфа-ефенді, який витягли з дна колодязя. Калбіє запрягла, що її покійний чоловік ніколи не зображував коней. Тоді хто намалював оце? Люди начальника султанської варти обшукали дім. Терміново посилаю тобі малюнок з кіньми — зволікати немає часу. Діти цілують тобі руку. Твоя дружина Шекюре".

Я уважно двічі перечитав останні слова з листа моєї красуні, тішився ними, наче дививсь на чарівні червоні ружі в садку. Майстер Осман тим часом пильно розглядав крізь лінзу зображення на папері. Я теж припав до лінзи очима й відразу здогадався, що розмиті контури чорнила — не що інше, як коні, виведені одним махом у манері древніх малярів. Художник набивав у такий спосіб руку.

Майстер Осман мовчки прочитав листа Шекюре й запитав:

— Хто ж автор малюнка? — Й сам відповів: — Звісно ж, той самий художник, який зобразив для Еніште скакуна.

Він настільки впевнений? Ми ж бо не можемо дати остаточної відповіді на запитання, хто намалював коня? Отож, вибравши з-поміж дев'яти ілюстрацій ту, яка містила коня, ми знову стали її вивчати.

То був гарний, благородний гнідий кінь, від якого не відведеш погляду. А чи справді не відведеш? Ще коли жив Еніште, та й потім, коли я залишився з мініатюрами сам на сам, у мене було вдосталь часу, щоб роздивитися цього скакуна, проте мій погляд ніколи на ньому не зупинявся. Так, кінь — чудовий, однак нічим не особливий, занадто вже просто намальований, ми навіть не могли здогадатися, чия він робота? Масть тварини — гніда, але не фінікова, а своєрідна каштанова, місцями — тьмяні домішки червоного. То був скакун, якого я безліч разів зустрічав на сторінках інших книжок. Будь-хто здогадається, що живописець виводив його з пам'яті, не задумуючись і не відриваючи руки.

Ми прикипіли до зображення скакуна, наче ті, хто прагнуть докопатися до якоїсь таємниці. І тепер у тому коні я відкрив для себе красу, що немов парувала в мене перед очима, та силу, яка змушувала дивуватися внутрішньою всеосяжністю та життєвою глибиною малюнка. "Хто ж той маляр із золотими руками, котрий відтворив коня таким, яким його бачить Аллах?" — запитував я себе, ніби забув, що він — ниций убивця. Здавалося, переді мною — живий кінь, хоча, з іншого боку, я усвідомлював, що

він — намальований. Я був зачарований цими двома відчуттями, й мініатюра в моїх очах здавалася цілісною та бездоганною.

Ми порівняли розмиті водою зображення скаунів, над якими працювали задля практики, з конем на ілюстрації до книги Еніште. Не було жодних сумнівів, що в обох малюнків — один автор. І там, і там — скакуни непорушні, перша асоціація, пов'язана з ними — спокій, вони — міцні, зарозумілі та вишукані водночас. Кінь до книги Еніште зачудував мене.

— Цей кінь вийшов у нього таким гарним, що людина, побачивши його, негайно дістане аркуш паперу і захоче створити таке саме зображення, а потім її не полишатиме бажання малювати все підряд.

— Найкраща похвала для художника — сказати, що його робота викликає бажання взятися за пензель, — відповів майстер Осман. — Та зараз ми роздумуємо не над хистом того ібліса, а над тим, хто він. Небіжчик Еніште не говорив, до якої оповіді належить кінь?

— Ні. Але, як уявляв собі дядько, це — один із звичайних скаунів держави, якою володіє й управляє наш могутній падишах-ефенді. Чудовий кінь — кінь Алі Османів. Він має вказувати венеційському дожеві на багатство султана й ту безліч країв, над якими падишах володар. Кінь мав бути зображеним у стилі європейських майстрів, тобто не таким, яким його бачить Аллах, а міцнішим, кращим, реальнішим, він мав би бути тим конем, якого знають конюхи, який живе у стамбульських стайнях. Тоді б це був знак для венеційського дожа, що наші маляри почали малювати й дивитися на світ так само, як їхні, що османці наслідують венеційців, і дож прийняв би дружбу султана, змирився б з його могутністю. Коли людина починає малювати по-іншому звичайного коня, то й по-іншому дивиться на світ. Але попри всю свою незвичайність, цей скакун створений у манері майстрів древності.

Мене мов магнітом тягло до коня на папері, про якого ми стільки розмовляли. У нього був відкритий рот, і серед зубів проглядав язик. Очі горіли. Ноги — міцні й вишукані. Малюнок сам творить легенду? Чи ті, хто про нього розповідають іншим? Майстер Осман повільно водив лупою над зображенням коня.

— Що він хотів висловити цим малюнком? — щиро запитав я. — Чому цей кінь існує? Чому саме він?! Що таке він?! Чому його зображення не дає мені спокою?

— Покровителі книжкової справи, падишахи, шахи, паші, стараються, щоб ілюстрації, які вони замовляють, як і книжки, сповіщали про їхню велич і могутність, а непосильна праця художників, аж до втрати зору, та надмір сухозлітки на сторінках служать для них ознакою власного багатства. Якщо малюнки відповідають таким вимогам, тоді вони для володарів — гарні, — промовив майстер Осман. — Красива мініатюра важлива, як доказ цінності малярського хисту, винятковості дару, який рідко зустрінеш. Хист можна порівняти з тонкою плівкою золота на малюнку — його мало, але воно дороге. Тим же, хто розглядає мініатюри, гортає сторінки книжки, подобається зображення коня як Аллахового створіння, або як істоти, породженої уявою. Такі люди цінують подібність скаунів на ілюстраціях, тямлячи, що малюнки

об'єднують спільні теми, сюжети; відчують, де істина, завдяки хистові митця. А для нас краса мініатюри починається з глибини її сутності та тонкощів. Знаючи, що на цій сторінці, окрім зображення коня, залишився слід від руки вбивці, іблісовий знак, ми, певна річ, ще краще розуміємо малюнок. Але додам, що перед нами не тільки гарний малюнок, а й гарний кінь. Це якщо подивитися на тварину як на саму по собі, а не як на її зображення.

— Коли дивитеся на коня як самого по собі, а не на його образ, то що ви бачите?

— Судячи зі зросту цього скакуна, він — далеко не міділлі, його шия довга й дугаста, отже, перед нами добрий біговий кінь, спина — гладенька й пряма, отже, тварина годиться для довгої подорожі. Стрункі ноги свідчать про спритність і швидкість, вони такі ж, як в арабського жеребця. Однак скакун — не арабської породи, оскільки його тулуб — довгий і товстий. Як пише бухарський вчений Фадлан у своєму "Байтарнаме"[172], граційні ноги коня вказують на те, що коли на його шляху забурлить річка, він не злякається, не встане диба, а легко перескочить її. "Байтарнаме" Фадлана існує в чудовому перекладі нашого придворного ветеринара Фуюзі, я завчив той твір напам'ять, у ньому є прекрасні слова про бігового коня, й мені важко втриматися, щоб не процитувати їх, дивлячись на гнідого скакуна, який ось перед нами: в коня можуть бути чарівні очі, наче в газелі, вуха — мов листя очерету, а між ними — широкий проміжок; у доброго коня невеликі зуби, лоб — опуклий, а брів немає, шия — довга, грива — пишна, його храп малий, а плечі вузькі, спина пласка; його круп — повний, кінь високий у холці, груди — широкі, а стегна — м'ясисті. Ступаючи, він немов кланяється в обидва боки.

— Сказано, неначе про нашого гнідого скакуна, — промовив я, не відводячи зачарованого погляду від малюнка.

— Що ж, тепер ми знаємо, яким є наш кінь, — відповів майстер Осман з тією ж зніяковілою усмішкою на вустах. — От тільки шкода, що від нашої розмови ніякого толку: відповіді на запитання, хто автор, вона не дає. Я-бо знаю: якщо в маляра світла голова, він ніколи не змальовуватиме коня з живого взірця. Я переконаний, що мої майстри відтворюють скакунів з пам'яті і одним махом. Ось тобі доказ: переважно вони починають працювати над зображенням копит.

— А чи не тому починають з копит, щоб кінь міг твердо стояти на землі? — запитав я так, ніби за щось вибачався.

Як написано в посібнику із зображення коней Джема-леттіна з Казвіна, ми зможемо належним чином завершити малюнок скакуна, який почали з копит, тільки тоді, коли тварина існуватиме в нашій пам'яті. А якщо малювати згадуючи та роздумуючи, або з живого взірця — це ще смішніше, то робота починатиметься з голови, за головою йтиме шия, аж потім — тулуб. Нам відомо, що такі зображення, окрім усього, виходять ще й точними. Скажімо, деякі європейські художники, експериментуючи, малюють в'ючних коней, узятих просто з вулиці, й продають свої роботи кравцям або м'ясникам. У цих творінь немає нічого спільного ні з логікою всесвіту, ні з поняттям краси, дарованої нам Аллахом. Однак я впевнений: навіть

європейські малярі розуміють, що справжній майстер творить завдяки практиці та власній пам'яті, а не завдяки живим узірцям. Художник завжди наодинці з аркушем паперу. Тож пам'ятати те, що малює, — його найперше завдання. Наш кінь виведений управною рукою. Окрім скритих особливостей маляра, які можна знайти за допомогою "методу недіме", ми сьогодні більше ні до чого не докопаємося. Поглянь-но уважно сюди.

Окуляр майстра Османа повільно мандрував над зображенням диво-скакуна. Здавалося, ніби ми шукаємо місце скарбу на якійсь старій шкіряній карті тонкої роботи.

— Безперечно! — вигукнув я, ніби учень, котрий старається відразу зробити якесь велике відкриття і заслужити прихильність свого вчителя. — Ми можемо порівняти кольори та узор на оббивці сідла з оздобами на сідлах коней з інших мініатюр.

— До тих узорів не торкався пензлем жоден з моїх майстрів. Одяг, килими, намети тощо зазвичай розмальовують підмайстри. Цим ще міг займатися небіжчик Заріф-ефенді, але його ми не беремо до уваги.

— Може порівняти вуха? — схвильовано запитав я. — Кінські вуха...

— Ні. Вуха, як ми знаємо, зображаються у формі листків очерету, це прийшло до нас аж із часів Тимура і не зазнало змін.

"Заплетена грива або місця, де вона розчесана?" — хотів був запитати я й затнувся. З мене було досить гри в майстра-підмайстра. Якщо вже я учень, то повинен і міру знати.

— Поглянь сюди, — промовив майстер Осман тоном лікаря, який показує своєму колезі сліди чуми на людському тілі. У його голосі водночас прозвучали й досада, й цілковита зосередженість: — Ти бачиш?

Лупа в руці майстра перемістилася на кінську голову і повільно віддалялася від малюнка в наш бік. Щоб як слід розгледіти те місце, яке збільшував окуляр, я нахилився до нього ближче.

Якимсь незвичним видавався в скакуна ніс. А саме ніздрі.

— Ти бачив? — перепитав майстер Осман.

Аби остаточно переконатися, що таки розгледів, я нахилився ще нижче, майже впритул до лупи. Те ж саме зробив і майстер Осман. Ще трохи — й ми б доторкнулися один одного щоками. Мені стало страшно від такої близькості з ним, я-бо відчував жорстку бороду майстра, його холодні щоки.

Ми мовчали. Складалося враження, що на ілюстрації, яка лежала за п'ядь переді мною, було намальоване щось неймовірне, й ми з дрожем вивчали те зображення.

— Що то? — ледь зміг прошепотіти я.

— Храпи особливі, — відповів майстер Осман, не відводячи очей од сторінки.

— Чи рука в маляра затремтіла? Чи то огріх?

Ми досі розглядали храпи скакуна, намальовані якось по-іншому, несхоже на інші.

— Оце і є те, про що торочать усі без винятку китайські художники, відтоді як почали наслідувати європейців? Оце і є манера? — глузливо запитав майстер Осман.

Я образився, мені здалось, його кпини спрямовані в бік мого покійного дядька. А небіжчик Еніште говорив: "Манера — це коли огріх проривається з глибин духу маляра, але не є наслідком бездарності чи невміння".

Та хоч би що було причиною знайденого нами огріху, — чи то рука майстра, чи то сам кінь, проте, окрім цих храпів, у нас більше не було нічого, аби розпізнати того покидька-вбивцю мого дядька. Адже в розмитих контурах скакунів на аркуші паперу, який витягли з дна колодязя разом із Заріфом-ефенді, неможливо було розгледіти не те що ніздрі тварин, а навіть їхні храпи.

Ми витратили невідомо скільки часу на пошуки зображень коней, створених улюбленцями майстра Османа за останні роки для різних книжок, а також похибок, які допустили маляри, відтворюючи кінські ніздрі. З-поміж двохсот п'ятдесяти ілюстрацій до "Сурнаме", яку майже закінчили, ті, на яких були коні, зустрічалися вкрай рідко, оскільки в книзі йшлося переважно про врочисті паради юрми та ремісничих цехів перед нашим падишахом. До малярського цеху, Ендеруну й гарему послали людей по всі книжки, котрі не зберігаються під сімома замками в скарбниці. Певна річ, на це отримали дозвіл падишаха. Нам доставили книжки, видані нещодавно, й книжки, чії мініатюри служили взірцями, й ті, що ще тільки мали форму книжки-зшитка.

У кімнаті одного з юних султаничів узяли величенький том "Зафернаме"[173]. У ньому ми натрапили на ілюстрацію з двох сторінок, де зображено похорон султана Сулеймана Кануні, що помер під час облоги Зігетвара. Найперше ми роздивилися гнідого коня з білою зіркою на лобі, запряженого в повіз із труною, та чалого жеребця з очима, як у газелі, а ще — печальних скакунів із сідлами, оздобленими золотом на честь похорону султана Сулеймана; обшивка на сідлах була просто казкова. І це все малювали Келебек, Зейтін і Лейлек. Незалежно від того, чи коні тягнуть жалобний повіз на гігантських колесах, чи схиляються в пошані перед своїм ефенді, дивлячись зволоженими очима на вкрите червоною китайкою тіло небіжчика, вони однаково вишукано тримаються й стоять, — у такій манері творили древні майстри Герата: одна нога тварини аристократично випростана вперед, друга — твердо впирається в землю. В коней довгі дугасті шиї, хвости — зав'язані, гриви — підстрижені й розчесані, але храп ні в кого не намальований з тим необхідним для нас огріхом. Не знайшли ми хибі храпів і в зображеннях сотень інших коней: ні в тих, котрі на мініатюрі заповнили пагорби довкола процесії, ні в тих, на яких сиділи та з честю проводжали в останню путь султана Сулеймана воєводи, вчені, ходжі.

Щось і нам передалося від того печального настрою. Гірко було бачити книгу, в яку майстер Осман зі своїми художниками вклали стільки сил, такою потріпаною, сумно дивитися на сторінки, які то там, то там пообписували та почеркали гаремні жінки, що розважають султаничів. Чиясь негідна рука під деревом, біля якого полював дід нашого падишаха, написала: "Ефенді мій, Ваша Величносте, люблю вас і чекаю, наче це терпляче дерево". Ось із таким смутком і відчуттям спустошеності ми передавали один одному легендарні книжки, про які я чув од інших, але ніколи не бачив на власні очі.

В другому томі "Хюнернаме"[174], до чийх ілюстрацій торкався пензель кожного з

трійки майстерних художників, ми зустріли сотні коней: голубуватих, гнідих, чалих, якої завгодно масті, вони дзвеніли бронею й брязкотіли спорядженням, але незважаючи ні на що ступали вишикувані в шеренгах позаду гармат, що ревіли, та піхоти, несучи на собі славних сипахіїв зі щитами й оголеними шаблями в руках. Однак ніде ми не надібали огріху в зображенні храпів. "І тут чисто!" — вигукнув майстер Осман, розглядаючи сторінку з тієї ж книги, на якій були намальовані Баби Хюмаюн і майдан Алай, де ми перебували: мініатюра була настільки малою, що в її рамках ледве вміщалися праворуч лікарня, палата прийомів та дерева в дворі, й настільки ж великою, якщо враховувати її значимість для нас. На ній воротарі, чавуші, секретарі Дивана сідали різномастих коней. І знову-таки — жодного огріху, який ми весь час вишукували. Ось намет, розбитий на березі річки Кюскюн під час походу прадіда нашого падишаха султана Селіма Явуза на правителя Дулкадіра, а поруч — сцена полювання з червонохвостими чорними хортами на зайців-страхопудів та газеленят із задерними догори задничками, а якогось тигра в плямах, схожих на квіти, собаки залишили стікати кров'ю. Але ні в храпі гнідого скакуна, якого осідлав падишах, ні в храпах коней, на яких із соколами в руках сиділи насторожені сокольничі за пагорбом навпроти султана, ми не помітили нічого, що могло б нас зацікавити.

До настання ночі передивилися сотні коней, створених за останні чотири-п'ять років калями художників майстра Османа, — Зейтіна, Келебека та Лейлека. Перед нами поставали вкриті бурими плямами руді й чорні скакуни з витонченими вухами — вони належали кримському хану Мехмет Гірею; коні свинцевої та рожевої масті, що перевалювали через пагорб у військовому поході, і тому їх було видно тільки по тулубу; скакун Гайдара-паші, який відвойовує в іспанських г'яурів туніську фортецю Халкюл Вад, і фісташково-зелені, червоно-гніді коні іспанців, що дременули від османського війська; чорний кінь, що здивував майстра Османа, — майстер не дібрав, хто ж так малював, аби лиш збутися роботи; червоний кінь, що, нашорошивши вуха, зачаровано слухає голос уда, на якому під деревом грає ічолан[175]; скакун Шебдіз, котрий чекає на Ширін, поки вона купається в озері, залитому промінням місяця, він такий самий сором'язливий, як і його вершниця; коні, на яких вершинки грають у джиріт; вродливий конюх та буйний жеребець... Майстрові Осману це зображення нагадало, що замолоду він його дуже любив і втомлювався, працюючи над ним; золотий кінь кольору сонця, якого Аллах послав, щоб урятувати пророка Ільяс[176] від язичників, — але художник помилково прикріпив кінські крила самому Ільясу; благородний чалий скакун з величезним тулубом і малою головою, його господар — султан Сулейман Кануні, що печальними очима дивиться на свого молодого сина-улюбленця, якого вперше взяв із собою на полювання після передчасної смерті трьох інших синів; збурені жеребці, скакуни, що несуться, мов на крилах; потомлені коні, прекрасні коні; коні, яких ніхто ніколи не бачив; скакуни, які ніколи не зійдуть із цих сторінок; коні, котрі неначе ось-ось вирвуться за рамки малюнків тісних сторінок.

Але ніде в зображенні храпів не було огріху, якого ми так шукали.

Проте, незважаючи на смуток і апатію, що поглинули мене та майстра Османа,

наші серця ані на мить не покидало хвилювання: вряди-годи ми забували про коней і пірнали в красу малюнка, в кольори, що полонять людину. Майстер Осман, розглядаючи мініатюри, які зробив сам або за створенням яких наглядав, був скоріше збентежений спогадами, аніж заворожений ілюстраціями.

— Рука Касима! — вигукнув він, киваючи на фіолетову траву навколо червоного похідного шатра султана Сулеймана, діда нашого падишаха. — По суті, він не був майстром, проте сорок літ заповнював прогалини мініатюр, малював отаку п'ятилистову траву з однією квіткою. Помер два роки тому. — Головний маляр помовчав, а потім додав: — Жаль! Дуже жаль! — Його слова перейняли мене до глибини душі, я відчув: щось скінчилося, відійшла якась ціла епоха.

Смеркло. Аж раптом кімната наповнилася світлом, довкола здійснюлася метушня. Серце моє закалатало мов навіжене, й усе відразу збагнуло: сюди неждано увійшов повелитель світу, Його Величність падишах. Я кинувся йому в ноги. Поцілував поділ його вбрання. В голові замаячіло. Я не наважувався підвести очі.

Та падишах уже розмовляв з майстром Османом. Мене обійняло полум'я гордості: я-бо мить тому сидів пліч-о-пліч і розглядав ілюстрації книжок з людиною, яка зараз розмовляє з повелителем. Я не міг у це повірити, але Його Величність сидів там, де щойно сидів я, і так само уважно слухав мого майстра, як слухав його я. А поруч з ним — головний скарбничий, ага-сокілничий та ще кілька чоловіків, невідомих мені. Його супровід теж пильно вдивлявся в мініатюри на розгорнутих сторінках. Враз я зібрав у кулак усю свою мужність і подивився на обличчя повелителя світу, а ще краєм ока на його очі. Дивився довго. Який же він вродливий! Який випрямлений і стрункий! Мое серце замерло від переживань. І тут він глянув на мене, ми зустрілися поглядами.

— Я дуже любив твого дядька-небіжчика, — звернувся він до мене. Так, він говорив до мене. Я ж так хвилювався, що ловив тільки окремі слова.

— ...Страшенно засмутила. Та суцця втіха знати, що створене ним — диво. Венеційські г'яури, побачивши малюнки, будуть вражені, моя мудрість перелякає їх. Тепер ваше завдання — дізнатися, хто проклятий автор-художник, що зобразив цей храп. Інакше буде несправедливо, проте доведеться піддати всіх видатних малярів тортурам.

— Ваша Величносте, повелителю, падишаху, султано мій, — озвався майстер Осман, — якщо обдарований художник швидко намалює коня на пустій сторінці, не роздумуючи над оповіддю, то, мабуть, ми таки зможемо здогадатися, чий калям схибив.

— Безперечно, якщо це — огріх руки, що тримає калям, — відповів падишах, стараючись надати своїм словам якнайбільшої ваги.

— Падишаху мій, — докинув майстер Осман, — якщо оголосять Ваше веління цієї ночі провести змагання задля нашого розслідування, якщо до кожного з малярів уночі постукають і заохотять швидко відтворити коня на пустому аркуші паперу...

Падишах глянув на начальника своєї варті, ніби питаючи: "Ти чув?" — і запитав у нас:

— Чи знаєте ви, яка моя улюблена оповідь з поезій Нізамі про змагання?

Дехто відгукнувся: "Знаємо", дехто перепитав: "Яка?", а дехто змовчав, як я.

— Оповідь про змагання поетів я не люблю. Не подобається мені й історія із дзеркалом про змагання китайських та грецьких малярів. А от люблю я найбільше оповідь про змагання лікарів на життя й смерть.

Щойно сказавши так, він несподівано покинув нас і поспішив на вечірній намаз.

Через деякий час прокричали азан. Минувши в сутінках ворота палацу, я швидкими кроками попрямував до свого нового махалле, мов у солодкому забутті, марячи Шеkjуре, її дітьми, нашим домом. І дорогою з жахом згадав ту оповідь про змагання лікарів.

Перед світлими очима одного падишаха змагалися два лікарі, один із них, якого зазвичай зображали в рожевому вбранні, дав іншому, в світло-голубому каптані, випити зелену пігулку з отрутою такою сильною, що нею можна вбити слона. Той же після смертельної пігулки відразу прийняв протиотруту, пігулку блакитного кольору, котру теж сам зготував, і своєю бадьорою усмішкою натякнув, що з ним усе буде гаразд. Окрім того, тепер настав його час примусити суперника вдихнути запах смерті. Втішаючись своєю чергою атакувати, він, не поспішаючи, вийшов у садок, зірвав рожеву троянду, підніс її до своїх уст і прошепотів якийсь "чорний" вірш так, аби ніхто не почув. А потім самовпевнено простяг троянду лікареві в рожевому вбранні. Той так перелякався сили "закляття", котре нашептав суперник, що, ледь піднісши троянду до носа, звалився мертвим. А квітка просто пахла трояндою.

43. На мене кажуть — Зейтін

Був час перед вечірнім намазом. Постукали в двері, я відчинив — на порозі людина з палацу, від начальника султанської варти, охайний, гарний, привабливої зовнішності молодик із усмішкою на вустах. У руках — ліхтар, що більше затіняв його обличчя, аніж освітлював, аркуш паперу, письмова дошка. Молодик все відразу виклав: за велінням падишаха оголошується змагання між художниками на те, хто найкраще одним махом намалює коня. Отож я мав негайно сідати на підлогу, класти аркуш на дошку, дошку — собі на коліна, й швидко в зазначеному місці, в рамках малюнка, зобразити найгарнішого в світі коня.

Я провів гостя до хати. Сам одійшов у куток кімнати й дістав чорнило та найтонший калям із шерсті котячого вуха. Вмостився на підлозі — і враз завмер! А чи не пастка це? Чи не гра, за яку доведеться розплачуватися життям? Можливо! Та хіба древні гератські майстри не ілюстрували легенди такими ж тонкими лініями, що пролягали на межі смерті й краси?

На мене зійшло натхнення, але водночас я злякався власної ідеї створити малюнок повністю в манері древніх майстрів і стримав себе.

Вдивляючись у чистий аркуш паперу, я чекав, коли душу покине сум'яття: ось зараз думатиму тільки про дивовижного коня, якого намалюю, зберуся з силами, зосереджусь.

Перед очима стали пропливати всі ілюстрації з кіньми, котрі я бачив та котрі

створив за ціле своє життя. Й один зі скакунів, що постали в моїх картинах, був неперевершеним. Намалюю коня, якого до мене ще ніхто так не зображував. Я настійливо виводив його обриси в себе перед очима; кімната, все довкола розчинилося й щезло, я не пам'ятав, хто сам я, де перебуваю, не пам'ятав, що повинен малювати. Рука сама вмочила пензель у чорнило. Нумо, моя золота руко, виведи цього дивоскакуна, що стоїть перед очима! Ми з конем неначе становили одне ціле, прагнули знайти своє місце у всесвіті.

І завдяки внутрішньому чуттю я знайшов те місце в окреслених рамках на чистім аркуші паперу. Моя уява помістила коня в центрі. Раптом...

Так, моя рука, неначе я сам, не роздумуючи, вирвавшись із своєї сутності, почала впевненими рухами малювати коня з ніг — тільки поглянь, як гарно виходить! Вона відразу запетляла, минула тонесеньку вишукану путову кістку й пішла вгору. З тією ж твердістю, роблячи вигини, добралася до грудей скакуна. Як радісно стало! Й, знову петляючи, рука переможно марширує вгору: груди — просто ідеальні! Шия теж була такою самою, як у коня з моєї уяви. Не відриваючи руки, я повів пензля вниз від щік, хвилю повагавшись, відкрив рота міцної кінської щелепи, потім змусив скакуна висунути свого гарного язика. Повільно — а розслаблятися ж не можна — обвів храп. Знову, простуючи калямом угору, я в якусь мить глянув на все зображення. Обриси коня були тими, до яких прагнув, і я забув, що малюю, — вуха, природний вигин благородної шиї вивів не я, їх вивела моя рука. Вихором відтворюючи з пам'яті сідло, рука сама зупинилася й вмочила калям у чорнило. Зображуючи круп, міцний, округлий, ледь задертий догори, я ще раз оглянув малюнок і лишився задоволений. Склалося враження, ніби зараз стою біля свого скакуна, в малюнку, над яким працюю, і я з утіхою взявся за хвіст, переді мною — бойовий кінь, стрімкий кінь, його хвіст — зав'язаний. Відтворюючи місце, звідки виростає хвіст, круп, я так захопився, що, здавалося, у своїй же дупі відчував приємну вологу, і жваво вималював округлий, пишний кінський круп, а потім з любов'ю — ліву задню ногу й копита. Мене заворожили як власна рука, що наостанок вивела передню ліву ногу, наче перенісши її просто з уяви, так і сам скакун, якого я створив.

Я відірвав руку, однак за хвилю нерішуче, про те швидко домалював сумовиті очі, ніздрі й оздобу сидла; розчесав гриву, ніби ніжно погладив її, причепив стремена, прикрасив лоб білою зіркою й охоче наділив свого скакуна великим — але не занадто — членом і не менш досконалими яєчками. Зображення було завершено.

Виводячи предивного коня, я немов сам відчував себе тим предивним скакуном.

44. На мене кажуть — Келебек

Якщо не помиляюся, був час вечірнього намазу. В порозі — гонець. Він розповів: падишах оголосив змагання. З превеликим задоволенням, мій падишаху, хто відтворить коня краще за мене!

Однак завдання зробити малюнок виключно в чорних тонах, не змішуючи кольори, мене спантеличило. Чому ми не можемо користуватися фарбами? Хіба я не наймайстерніший у кольорах? Хто вирішуватиме, який малюнок найкращий? Я

спробував розв'язати язика кремезному дитяті з рожевими вустами, котре пригналося з палацу, й здогадався, що за цією справою стоїть головний маляр, майстер Осман. А він, певна річ, розуміє, який я обдарований, і з-поміж усіх своїх видатних учнів найбільше любить мене. Тут немає жодних сумнівів.

Отож, удивляючись у чистий аркуш, я став оживляти в себе перед очима скакуна, який би сподобався й моєму вчителеві: поставу, погляд, норов. У мого коня обидві передні ноги повинні бути випнутими гору, щоб гармоніювати в красі одна з одною, — так зображав коней дванадцять літ тому майстер Осман: рухливими й водночас статичними, і такі зображення завжди тішили око падишаха. Цікаво, якою буде нагорода? Скільки виплатять золота? А як малював коней Мір Мусаввір? Як їх малював Бехзат?

Ідея зображення, що народилася в моїй голові, була настільки блискавичною, що я й не встиг осмислити її, а моя навіжена рука вже схопила пензель і почала виводити ніким досі не баченого, неперевершеного скакуна з його передньої лівої ноги, викинутої в повітря. Миттю з'єднавши ногу з тулубом, я сміливо, швидко й з наснагою провів дві дугасті лінії, що окреслювали тулуб тварини, якби ви їх побачили, то сказали б, що то була рука талановитого каліграфа, а не художника. Я приголомшено дивився на свою руку, яка немов вислизнула від мене й була не моя. Ці неперевершені вигини, це повне розкішне черево, міцні груди й лебедина шия — зображення в обрисах — можна вважати завершеним. Господи, який я обдарований! Поки спостерігав за своєю рукою, вона сама по собі нагородила дужого й щасливого скакуна розумним лобом, відкритим ротом, храпом, домалювала йому вуха. Я провів ще одну лінію, неначе виписав літеру — матінко моя, поглянь яка вона радісна, я тихо засміявся. Від дугоподібної бездоганної шиї скакуна, гідного шаха, я опустив калям до сідла. Моя рука виводила сідло, а я з гордістю дивився на мого коня, що вже набув чітких обрисів. Тіло тварини було повне й кулеподібне, ніби моє власне: цей кінь уразить кожного. Я мріяв про те, як падишах, вручаючи нагороду, обдаровуватиме мене ласкавими словами. Дасть торбину золота.

Уявляючи, як рахуватиму одна по одній золоті монети, я мимоволі посміхнувся. Тим часом рука, за якою я стежив лиш краєм ока, закінчила сідло, вмочила калям у чорнильницю й весело, немов жартуючи, взялася за кінський круп. Я швидко намалював хвоста. Круп я зобразив м'яким і ніжненьким, наче переді мною були сідниці вродливого хлопчєнати, які я хотів помацати. Я сміявся, а рука вже впоралася з ногами, й калям зупинився: вийшов найпрекрасніший у світі кінь, гідний носити шаха. Моє серце звеселіло; скакун має надзвичайно всім сподобатися, він зробить мене найвидатнішим із малярів, ба, навіть головним маляром цеху, — витав я на крилах блаженних мрій. Та все було б добре, якби я не знав, що говоритимуть ті придурки: занадто грайливо, занадто блискавично він малює! Саме через це я став переживати, що дивовижне зображення не сприймуть усерйоз. Тому ледь попідмальовував гриву, ніздрі, зуби, волос хвоста, обшивку сідла — нехай бачать, що я доклав і чимало зусиль. В тому положенні, в якому стояв мій кінь, можна було б побачити його яйця, проте їх я

не зображав, щоб не переймалися жінки. Ще раз із гордістю осягнув оком свого скакуна — на ньому їздив би шах, кінь стрімкий, мов вихор, дужий та сильний! Мої лінії були хвилястими, немов на них дув вітерець, ніби їх виводив каліграф, та разом з тим вони були й спокійними, тихими. Неперевершений майстер, що створив цей малюнок, заслуговує на ті ж почесті й похвали, що й Бехзат або Мір Мусаввір. Ще настане той час, коли я буду таким, як вони.

Творячи дивовижне зображення коня, я відчував себе кимсь іншим, іншим художником, який малює коня, ні з чим не зрівняного.

45. На мене кажуть — Лейлек

Був час після вечірнього намазу, я вийшов з дому й збирався заглянути в кав'ярню; та тут повідомили, що хтось стовбичить під моїми дверима. Ну й добре. Я повернувся. Хлопець з палацу; все розповів. Гаразд. Намалювати найпрекраснішого в світі скакуна. Скажіть мені, скільки ви заплатите акче, і я зображу для вас півдюжини найпрекрасніших скакунів.

Однак з гінцем я повівсь обережно й уголос такого не заявив, забрав це дитя, що крутилося під дверима, додому. Не існує на світі найпрекраснішого скакуна, якого б я не відтворив, — подумав собі. Я можу зобразити бойових коней, здоровенних монгольських жеребців, благородних арабських скакунів, коней-героїв, котрі конають, стікаючи кров'ю, та навіть — нещасних в'ючаків, що тягнуть вози з каменем на будівництво, але хто скаже мені, який кінь серед цих усіх найгарніший? Безперечно, я зрозумів, що, говорячи про найпрекраснішого в світі скакуна, падишах має на увазі й хоче бачити найчарівнішого з тих, котрих раніше згідно з усіма канонами та усталеними формами тисячі разів малювали майстри перських країв. Чому?

А щоб я не зміг заробити капшука з золотом. Коли заздрісники кажуть: "Він малює простих коней", то це, насправді, означає, що немає мені рівних у зображенні скакуна. Хто намовив на таке падишаха? Хай там що, але, незважаючи на злі наклепи ворогів, повелитель переконаний, що я — найобдарованіший з-поміж малярів, і втішається моїми роботами.

Несподівано моя рука шалено заводила пензлем, немов хотіла показати, що треба бути вищим за ті мізкування. Вона одним махом, починаючи з ніг, вивела справжнього, реального коня. Таких коней ви побачите й на вулиці, і на війні. Втомлений, проте доглянутий і здоровий... Потім з тією ж люттю я намалював скакуна сипахія, він вийшов ще кращим. Жоден маляр цеху не спроможний творити так майстерно. Я б ще видобув зі своєї пам'яті якогось скакуна, та мене зупинив хлопець з палацу: "Одного досить".

Взявши аркуша, він уже намірився був іти. Я затримав його. Було ясно як божий день, що ті падлюки не дадуть мені за щойно намальованих коней навіть ламаного мідяка.

Вони не дадуть мені торбини із золотом, якщо я малюватиму по-своєму! А якщо не отримаю того гаманця, то залишусь збезчещеним, майнуло мені. "Зачекай-но, ти!" — гукнув я до хлопчика. Ми повернулися до кімнати. Я витряс із капшука два фальшивих,

але яскравих венеційських золотих і всунув їх хлопцеві в руку. Той перелякано витріщив очі. "Хлопчику, ти мужній, мов лев", — заспокоїв я його.

Я дістав зшиток із взірцями для ілюстрацій, що його старанно оберігав від чужого ока. Там були зібрані найкращі малюнки, які я бачив за своє життя і чимало з яких скопіював тайкома. До того ж, якщо карликові Джезмі підкинути десять золотих — як я й робив — то та худобина скопіює зі сторінок книг, що зберігаються за сімома замками в султанській скарбниці, найдосконаліші зображення дерев, драконів, птахів, мисливців, воїв. Мій зшиток призначений для тих, хто хоче жити споминами про древніх майстрів і легендами незапам'ятних часів, але, певна річ, він — не для тих, хто прагне пізнати в мініатюрі и живопису світ, де ми існуємо.

Показуючи хлопчаків з палацу малюнки зі свого зшитку, я вибрав з-поміж них найідеальніше зображення коня. Швидко пройшовся по його контуру голкою, проколюючи дірочки, під взірець поклавши чистий аркуш паперу. Зверху на малюнок висипав добру жменьку вугільного пилу і злегка розтрусив його. Отож на спідній аркуш попало якраз вдосталь пилу. Я зняв узірець. Форма коня, вималювана цятками вугільного пилу на спідньому аркуші, фактично була готова. Побаченим я лишився вдоволений.

І взявся за калям. З натхненням, що зійшло на мене, я спритними впевненими рухами з'єднав цятки на папері. Відтворюючи черево, благородну шию, храп, круп цього скакуна, я відчував у душі радість. "Готово, — сказав я. — Ось найпрекрасніший у світі скакун. Всі решта zostалися в дурнях. Їм такого ніколи не намалювати".

Дитяті з сараю я всунув у руку ще три фальшивих золотих, щоб остерігався й не доніс падишахові, з яким "натхненням" я творив. Наостанок натякнув хлопчаків, що додам йому ще золота, коли отримаю свою торбину. А той тільки й мріяв, щоб ще раз прийти й побачити мою жінку, на яку весь час витріщався. Багато хто гадає, що добрий художник — це той, хто гарно малює коня. Насправді, щоб бути найкращим майстром, недостатньо просто намалювати ідеального скакуна, треба, щоб падишах та його безголове оточення вірили: ви — художник, якому немає рівних.

Виводячи пензлем дивовижного скакуна, я можу бути тільки самим собою.

46. Про мене скажуть — убивця

Ну що, ви здогадалися з того, як малював коня, хто я?

Тільки-но почувши, що просять зобразити скакуна, я відразу здогадався, що то — ніякі не змагання, вони хочуть таким чином упізнати мене. Я немов відчув, що мої проби коней, виконані на грубому папері, лежали на дні колодязя разом із трупом бідолахи Заріфа-ефенді. Та з моїх зображень скакунів аж ніяк не визначиш, що я за птиця, в них намарне шукати огріхи чи вистежувати особливості манери — її немає. Тож я нібито був упевнений, що мене не впізнають, проте, відтворюючи коня, запанікував: чи справді все так є? Чи не міг я, працюючи над конем до книги Еніште, допуститися якоїсь хиби, котра б виказала мене? Переді мною стояло завдання намалювати коня, не схожого на ті, що зображав раніше. Тож цього разу, малюючи, я не був собою, — стримував свої пориви.

Але хто ж я тоді є? Невже я той, хто заховав у собі дива живопису, щоб довічно служити стилеві нашого малярського цеху? Чи я є тим, хто однієї днини переможе й виведе на папері омріяного скакуна?

Зненацька я відчув, як нуртує в мені художник. І злякався. В мене мов уселився якийсь чужий дух, він стежив за мною, а я його соромився.

Я наперед знав, що не зможу всидіти вдома, й вихопився надвір, понісся чорними вулицями. Шейх Осман Баба в своєму "Менакипнаме"[177] писав, що справжньому мандрівному дервішеві, аби відірватись од шайтана, котрий живе в душі, потрібно блукати до кінця своїх днів, ніде надовго не зупиняючись, а сам шейх, коли йому було вже шістдесят сім років, а за плечима залишилося безліч пройдених міст, не витримав і здався шайтанові, від якого намагавсь утекти. В такому віці талановитий художник досягає Аллахової пітьми, сліпне, й сам того не бажаючи, оволодіває певним стилем, та водночас маляр є й урятованим від будь-яких проблісків будь-якого стилю. В такому віці.

Я, ніби чогось шукаючи, тинявся вуличками махалле Беязит, базаром Тавукчулар, безлюдним майданом Есірпазари, а довкола мене витали приємні пахощі з крамниць, де торгували махаллебі[178] та чорбою[179]. Я минав циркульні, будинки, де пропонували свої послуги прасувальники, — двері всюди вже були зачинені, пройшов повз старого пекаря, який, рахуючи гроші, звів очі й здивовано подивився на мене, повз бакалійника, від якого линув чарівний, ніби мускусний, аромат маринадів та солоної риби. Мою увагу привернули ясні кольори товарів у крамниці спецій, крамар і досі щось важив. Я зайшов туди і, ніби сластолюбець, що пожадливо зиркає на когось, став при світлі лампи розглядати мішки з кавою, інжиром, корицею, різнокольорові коробки з жувальною смолою, купи анісу, чий запах відразу вдарив мені у ніс, кмину, чорнушки, шафрану. Мені то хотілося запхати все це собі до рота, то відтворити на чистому аркуші паперу.

Я заглянув у місце, яке називав безплатною харчевнею для опечалених, — її краще було б назвати харчевнею для волоцюг, — тут я двічі попоїв минулого тижня. До опівночі двері забігайлівки лишалися відчиненими для всіх, хто про неї знає. В середині сиділо кілька прибуд, схожих на конокрадів чи на тих, за ким давно плаче шибениця, від безнадії й розпачу їхні очі дивилися відсутніми поглядами: вони, ніби в курців опіуму, блукали десь потойбічними райськими світами; ще тут були якісь два жебрацюги, котрі вдавали з себе ремісників, навіть якийсь челебі[180], що сидів окремо від цієї компанії в закутку. Наклавши собі повен сахан голубців з м'ясом та поливши їх йогуртом, добряче притрусивши червоним перцем, я вмовився біля того челебі.

Щоночі мене поглинає гіркий смуток. Браття мої, браття, ми труїмося, гниємо, вмираємо, живучи дряхліємо, по шию вгрузаємо в багнюці, своїх злиднях... Інколи, ночами, я бачу, як він вилазить з колодязя, кидається ззаду на мене. Але ж ми його поховали, засипали як слід землею, він не може піднятися з могили.

Я гадав, що челебі, ввіткнувшись носом у миску з юшкою, забув про все на світі, однак він виявився охочим до розмови: може, це знак, що його мені посилає Аллах?

Так, м'яса нам не пошкодували, голубці дуже смачні, — озвався я, а потім запитав свого співрозмовника, хто він. Челебі відповів, що, закінчивши в двадцять років медресе, влаштувався секретарем в Аріфа-паші. Я не розпитував його, чому він зараз не з пашею або не в мечеті, або не вдома під теплим жінчиним боком, а сидить у цьому розбійницькому кублі. Він теж поцікавився, хто я, звідки.

Я на хвилю задумався, а потім відповів:

— Мене звати Бехзат. Я з Герата, з Тебріза. Найвеличніші мініатюри — моя робота, найнеймовірніші дива створив я. "Поглянь, Бехзатовий малюнок не відрізниш від реальності", — так уже століттями говорять у кожному малярському цеху Персії та арабських країв, де творяться мініатюри.

Звичайно, це був не дуже вдалий приклад. Адже мої малюнки відображають не те, що бачить око, а те, що бачить розум. Та, з іншого боку, малюнок, як вам відомо, втіха для ока. Поєднайте ці дві думки, і перед вами постане мій світ.

Тобто:

Алеф[181]: Малюнок втілює те, що бачить розум, для того, щоб радувати око.

Лам[182]: Малюнок вбирає в себе все те, що бачить у світі око, вбирає настільки, наскільки воно служить добру.

Мім[183]: Звідси, краса — це те, що й так знає розум, і те, що заново відкриває для себе око.

Чи зрозумів ти, мій бею, що в двадцять років закінчив медресе, суть сказаних мною слів, які я дістав з глибин душі? Ні. Ти просидів біля свого ходжі в якомусь закинутому медресе три роки, платив по двадцять акче за урок — за них нині можна купити двадцять паляниць хліба — і навіть не знаєш, хто такий Бехзат. Мабуть, це ім'я ні про що не говорить і твоєму ходжі. Хто ж він, Бехзат? Гаразд, розповім.

— Я малював усе, абсолютно все: нашого пророка, котрий в оточенні чотирьох халіфів сидить у мечеті біля зеленого міхрабу[184]; знову-таки — нашого Пейгамбера[185] Магомета, але вже в іншій книзі, — він злітає на сьоме небо раю в ніч Міраж, а несе його на собі кінь на ймення Бурак; Іскандера, котрий б'є у величезну литавру храму на березі моря, — він боїться хижих звірів, яких розбудила морська буря; тридцять першого падишаха, що під мелодії уда насолоджується спогляданням гаремних красунь, котрі плавають голими у водоймі; молодого борця, який похвалявся перемогти свого вчителя, бо вже вивчив усі прийоми, а в результаті зазнав поразки в присутності падишаха — наставник поклав його на лопатки завдяки останньому прийомові, якого ніколи не показував невдячному учневі; малих Лейлу та Маджнуна, котрі у школі переймаються одне до одного вогнем кохання, стоячи на колінах і читаючи Куран-и Керім, стіни школи були розписані надзвичайно тонко; і сором'язливих, і безсоромних закоханих, але всі вони ніяк не зважаться подивитись одне одному в очі. Я зображав будівництво палаців з каменю, покарання злочинців тортурами, орлів у леті, кумедних зайців і підступних тигрів, кипариси й чинари, гайвороння, яке завжди в мене вкривало пагорби, смерть, поетів, що змагаються, бенкети переможців і таких, як ти, яким нічого не потрібно, окрім своєї чорби.

Чемненький секретар досі не перелякався, він навіть усміхався, маючи мене за якогось веселуна.

— У "Бостані" Сааді є одна оповідь, яку дуже люблю, — сказав я. — Твій ходжа, мабуть, змушував тебе її читати, тож вона тобі знайома. Пригадуєш: під час полювання король Дара віддаливсь од свого оточення й піднявся на пагорб прогулятись. Аж тут назустріч йому суне якийсь невідомий чоловік, здавалося б, явно небезпечний. Король напоявся й, не злязавши з коня, миттю схопив лука. Та бородатий чоловік заблагав його: "Зачекайте, Ваша Величносте, не стріляйте, невже ви не пізнаєте мене! Придивіться, чи ж я не той ваш конюх, якому ви сотні разів доручали опікуватися своїми скакунами й збуєю? Хіба не пам'ятаєте, як часто ми зустрічалися? Я ж упізнаю вигляд, масть, норов кожного з сотень ваших скакунів. Як же це? Ви так часто бачите своїх рабів, якими правите, й не звертаєте на нас ніякої уваги?"

Вихованець учителя медресе за двадцять акче в день злякано позирав на мене і водночас чекав подальшої розваги. Мені захотілося кинути ложку об підлогу й утекти звідси, проте я зберігав спокій.

— Король, конюх, а особливо скакуни на малюнку зображені так, що художники вже сотню літ не перестають їх змальовувати, наслідуючи Бехзата. Кожен зі скакунів, яких Бехзат витяг на світ зі своєї уяви та з серця, давно став узірцем майстерності. Сотні малярів — у тому числі і я — виводять тих коней з пам'яті. Ти коли-небудь бачив зображення коня?

— Мудрець із мудреців, великий учитель мого покійного ходжі, передав йому в спадок одну магічну книгу. В ній я бачив крилатого коня.

Задушити мені цього нехлюя, ткнувши головою в миску з чорбою, чи слухати далі, як він розхвалює переді мною хтозна-яку паршиву копію малюнка коня, яку бачив єдиний раз за все своє життя? Він же, як і його ходжа, всерйоз сприймає легенди з "Asaır-ül Mahlukat". Та я знайшов третій шлях: кинув ложку й мов обпечений вилетів з харчівні надвір. Блукав довго, але, зайшовши в своє закинуте текке, відчув, як мене огорнув спокій. Позамітавши й помивши тут підлогу, я просто вслухався в тишу, нічого не роблячи.

Потім дістав дзеркало, яке ховав тут, і обпер його об підставку для книжок, взяв робочу дошку, поклав на неї великий аркуш паперу й спробував, дивлячись у дзеркало, намалювати власне обличчя. Я працював довго й терпляче. Врешті, побачивши, що як не крути, а лице на папері не схоже на моє відображення в дзеркалі, я страшенно розхвилювався — на очі накотилися сльози. Як же роблять портрети венеційські художники, про яких стільки ляпав язиком Еніште? В якусь мить я пересів на інше місце й подумав: якщо відтворювати обличчя звідси, то, можливо, я таки вийду схожим на самого себе.

Пославши тисячу проклять у бік європейських малярів та Еніште, я витер намальоване й знову, дивлячись на себе в дзеркалі, взявся за роботу.

Аж далеко потому, немов прочунавшись, промчавши десятками вулиць, я побачив, що перебуваю біля цієї клятої кав'ярні. Я й уявлення не мав, як тут опинився. Коли

зайшов усередину, мені стало так прикро и соромно за те, що затесався в коло цих нікудишніх малярів і каліграфів, що на лобі аж піт виступив.

Я спиною відчував, як вони стежать за мною, штовхаючи один одного, кивають пальцями в мій бік і посміхаються. Намагаючись триматися природно, я примостивсь у закутку. Мої очі, бігаючи, шукали інших, справжніх художників, моїх улюблених побратимів, з якими я навчався в майстра Османа. Безсумнівно, вони теж виводили сьогодні пізно ввечері скаунів, як останні дурні, сприйняли те змагання всерйоз і вимотали собі всі нерви.

Меддах-ефенді ще не розпочав оповіді. Та ще й малюнок не повісили. Тому я був вимушений поспілкуватися з братією в кав'ярні.

Що ж, викладу вам усе начистоту, як було діло: я, як і всі, сипав дотепами, розповідав сороміцькі історії, цілувався з друзями, даючи волю рукам, вставляв у розмову каламбури, жонглював словами, розпитував, як поживають молоденькі підмайстри, як і всі, в'їдливо говорив про наших ворогів, а вже коли розійшовся, то дозволяв собі й мацати когось чи цілувати в шию. Я так поводився, але якусь частину моєї душі поглинули жорстоке безголосся, байдужість, що завдавало мені невимовного болю.

Знову-таки, граючи словами, я став порівнювати пісюри знайомих, про яких ми пліткували, та свій власний з калямом, очеретиною, колонами кав'ярні, сопілкою, стовпом, пореем, дерев'яним молотком, солодким льодяником на паличці, сосною й двічі з цілим всесвітом. А коли ми завели мову про сідниці гарненьких хлопчент, я почав називати їх помаранчами, інжиром, кадаїфом[186], подушечкою, животиком з пуповинкою. У відповідь один із моїх ровесників порівняв свій інструмент зі щоглою корабля та жердиною скомороха, але балагурич нездало, сам собі не вірячи. Я, окрім усього, робив недвозначні натяки каліграфам і вродливим юнакам, ще жартома натякав на обвислі очеретини старих майстрів, на те, які вишневі вуста в наших нових підмайстрів, на те місце, де (як і я) ховають гроші обдаровані маляри (ми називаємо його непристойним закапелком), гиготав, що в мене вино не з трояндовими пелюстками, а з опієм, згадував останніх майстрів Ширази й Тебріза, розказував, що в Халебі каву змішують з вином.

Іноді один з моїх двох духів перемагав іншого, виривався вперед, залишаючи того десь позаду, і мені здавалося, що нарешті забув мовчазну, нерадісну сторону своєї душі. В такі миті я згадував святкові дні зі свого дитинства, радощами яких ділився з кожним. Та попри жарти, обійми й поцілунки, в мені десь глибоко засіло те безголосся, через яке не відступав мій біль, я почувався чужим і самотнім у цій компанії.

Хто вселив у мене той мовчазний і немилосердий дух, що змушував уникати людей і всякчас собі докоряти? Ні, то не дух, а джин. Його вселив у мене шайтан? Але я-бо знаходив спокій не в непристойностях, яких вимагає від нас "лукавий", а навпаки — у внутрішній тиші та світлих оповідях, котрі наснажують душу.

Напившись вина, я розповів дві історії, сподіваючись, що вони принесуть мені жаданий спокій. Зеленоокий підмайстер якогось каліграфа, високий, блідолиций, але з

рожевою шкірою, прикипів поглядом до моїх очей і слухав мене, ловлячи кожне слово.

ДВІ ОПОВІДІ ПРО СТИЛЬ ТА СЛІПОТУ, РОЗКАЗАНІ ЗАДЛЯ ВТІХИ САМОТНЬОЇ МАЛЯРСЬКОЇ ДУШІ

Алеф

Ідея відтворювати скакуна з натури вперше народилася не в європейських художників, як гадають, а у великого казвінського майстра Джемалеттіна. Після того як правитель Аккоюнлу Узун Хасан завоював Казвін, сивочолий майстер Джемалеттін заявив, що не тільки з радістю підключиться до роботи в малярському цеху переможця, а й ходитиме з ним у походи, бо хоче змалювати справжні сцени війни. За свої шістдесят два роки цей видатний живописець ніколи не бачив запеклих боїв, але зображував коней, вершників і воєнні баталії. Вперше потрапивши на війну, він так і не встиг бодай краєм ока глянути, як з усієї сили вриваються одна в одну шеренги скакунів, — постріл гармати з ворожих рядів осліпив його й, окрім того, залишив без обох рук по зап'ясток. Як і всі великі майстри, старий Джемалеттін і без того готувався прийняти сліпоту, як Аллахів дар, а те, що позбувся рук, теж не вважав великою втратою.

Пам'ять маляра криється не в руках, як твердить дехто, а в розумі та серці, отемнівши ж, я віднині зарітиму перед собою справжніх бездоганних скакунів, ті панорами й малюнки, котрі називають видами Аллаха, сказав він.

Щоб поділитися тими дивами з цінителями мистецтва, Джемалеттін узяв собі в учні зеленоокого підмайстра каліграфа, високого на зріст, блідолицого, але з рожевою шкірою тіла; він розповів йому, як би, тримаючи в руках пензля, зобразив скакунів, що несуться в нього перед очима в Аллаховій пітьмі, й велів підмайстрові це все записати. Після смерті вчителя вродливий каліграф уклав тритомне видання оповідей про триста три способи зображення коня, робота над якими в будь-якому разі мала починатися з виведення передньої лівої ноги. Книжки називалися: "Зображення коней", "Коні в русі", "Кохання коней". Довгий час вони були надзвичайно популярними на території володінь Аккоюнлу, породили чимало нових творів на цю тему. Маляри слідували настановам цього видання, деякі художники та їхні учні завчали книжки напам'ять, усі використовували їх як посібники із зображення скакунів. Однак після того, як Аккоюнлу був стертий з лиця землі й перські краї завоювала ґератська мініатюра, книжки ті забули. А згодом Кемалеттін Риза з Ґерата в своїй книжці "Коні сліпого" піддав твори Джемалеттіна нещадній критиці, вимагаючи їх спалити. Безперечно, його твердження були слухними: в жодній з трьох книжок Джемалеттін з Казвіна не описав Аллахового скакуна, оскільки всі його описи — штучні; старий маляр розповів свої види тільки після того, як на якусь нещасну мить пізнав справжню війну, та й то — один-єдиний раз. Свого часу султан Мехмед Фатіх пограбував скарбницю правителя Аккоюнлу Узуна Хасана, й твори Джемалеттіна потрапили до Стамбула, тож не треба дивуватися, коли зрідка зустрічаєте вже в стамбульських виданнях деякі з отих трьохсот трьох описів зображення коней чи навіть самі малюнки, зроблені згідно з приписами казвінца.

Лам

У Гераті та Ширазі сліпота талановитого маляра, якої він досяг наприкінці життя внаслідок непосильної праці, вважалася не просто здійсненням прагнення майстра отемніти, а разом з тим і возвеличувалася як дар Аллаха за старання та хист. Тому-то в Гераті певний час із підозрою ставилися до тих майстрів, що на схилі літ досі не осліпли. Це спонукало багатьох древніх малярів шукати на старості літ способів, як отемніти. Деякі з них уславилися тим, що осліплювали себе самі, аби не малювати для іншого шаха, не працювати в зміненому стилі. І так тривало дуже довго. Однак Ебу Саїд, онук Міран-шаха з роду Тимура, задав нові правила гри в малярському світі, оголосивши, що наслідування сліпих гідне більшої пошани, аніж саме отемніння. Наштовхнув Ебу Саїда на таку ідею старий майстер Кара Велі. Певна річ, що художник, отемнівши, зможе побачити в пільмі Аллахового коня, але справжній хист — це дивитися на світ очима сліпого, — переконав він володаря. І в підтвердження цих слів Кара Велі, який, незважаючи на добрих шістдесят сім років, мав хороший зір, швидко зобразив скакуна, не дивлячись на аркуш паперу перед собою й не задумуючись. Міран-шах улаштував на підтримку Кари Велі справжнє свято: німі меддахи розповідали історії, а глухі музиканти вигравали на удах, наприкінці гулянь зображеного видатним майстром коня порівняли із скакунами, створеними іншими великими малярами, і жодних розбіжностей між роботами не виявили. Міран-шах був приголомшений, а легендарний Кара Велі ще раз нагадав йому: майстерний художник — незалежно від того, сліпий він чи зрячий — завжди бачитиме коня таким, яким його бачить Аллах, і зрітиме перед собою одні й ті самі форми цієї тварини. На думку Кари Велі, зрячий маляр нічим не відрізняється від сліпого — тоді-бо ще не існувало європейських винаходів, які ми називаємо "стилем" та "манерою", й руки художників виводили однакових скакунів. Зображення коней великого маляра Кари Велі служили мусульманським майстрам узірцями для наслідування сто десять років. Що ж до його долі, то сам він після поразки Ебу Саїда та закриття малярського цеху перебрався з Самарканда до Казвіна, а за два роки по тому був осліплений і вбитий вояками молодого шаха Нізама за те, що намагався заперечити й осквернити аят Куран-и Керіму, в якому сказано так: "сліпий та зрячий — одне одному не рівня".

Можливо, я розповів би підмайстрові з чарівними очима ще й третю оповідь про те, як Бехзат сам себе отемнив, про те, що він ніколи не покидав Герата, розказав би, чому перестав малювати відтоді, як його силоміць перевезли до Тебріза. В мене в голові вертілися й інші легенди, почуті від майстра Османа, та мою увагу привернув меддах. Звідки я знав, що сьогодні він розповідатиме шайтанову історію?

"Найперший шайтан — це той, хто говорить "я"! Шайтан — це той, хто володіє стилем, шайтан — той, хто ділить світ на Схід і Захід", — хотілося вигукнути мені.

Закривши очі, я намалював для меддаха на грубому аркуші паперу шайтана, так, як собі його уявляв. Поки працював, сам меддах і його учень, інші маляри, всілякі цікаві типи реготали, підганяючи мене.

Як на вас, я маю власний стиль? Чи він з'являється тільки тоді, коли вип'ю вина?

47. Я — шайтан

Люблю я запах червоного перцю, підсмаженого на оливковій олії, дощі, що ллють над тихим морем у передсвітанковій зорі, жіночу поставу біля відчиненого вікна, тишу, думки й терпіння. Я вірю собі, тому, зазвичай, не зважаю на плітки, котрі про мене розпускають. Та сьогодні я прийшов у цю кав'ярню, аби перед своїми братами малярами й каліграфами розвінчати брехні, спростувати чутки, що ходять про мене.

Звісно розумію: ви налаштовані вірити в зовсім протилежне тому, що я тільки-но сказав. Однак, якщо ви настільки мудрі й розбірливі, щоб серцем відчувати, — не все те, що суперечить моїм словам, є правдою, — то тоді ви настільки ж чутливі й до моїх слів: вони вас обов'язково зацікавлять. Людина, котра хоча б двічі в житті тримала в руках Куран-и Керім, знає: яке з імен згадується в ньому чи не найчастіше — аж п'ятдесят два рази.

Гаразд. Почну я з Куран-и Керіму, Аллахової книги. Все, що там сказано про мене, — правда. І запам'ятайте: говорячи так, я не хизуюся. В моїх словах-бо, окрім усього, криється й проблема стилю. Те принизливе ставлення до шайтана в Куран-и Керімі завжди завдавало мені болю. Оце і є стиль мого життя — біль. Його мені не здолати.

Так, на наших янгольських очах Аллах сотворив людину. А потім захотів, щоб ми перед нею плазували навколішки. Так, у сурі "Чистилище" написано правильно: всі янголи поклонялись людині, я ж — збунтувався. Людина створена з глини, а я — з вогню, вищої матерії, — нагадав я Аллахові те, що нам усім відомо, і не став хилити голови перед його творінням. Аллах же вирішив, що я — занадто "гордий".

— Геть із раю! — наказав він мені. — Тут тобі не місце величатися!

— Дозволь мені дожити до Судного дня, до воскресіння мертвих, — попросив я його.

Він дозволив. А я поклявся, що віднині й до останніх днів збиватиму з праведного шляху рід людський, бо через нього покараний. Аллах же вирішив відправляти в пекло всіх, кого я спокушу. Як вам відомо, свої обіцянки ми виконуємо. Дехто твердить, що ми тоді уклали з Усевишнім договір. А звідси випливає, що я — слуга Аллаха, котрий випробовує його рабів, намагаючись їх збаламутити. Добрі раби приймають добрі рішення і йдуть своїм шляхом, а погані спокушаються, скачуть на прив'язі своїх жадань і скоюють гріх. Завдяки їм пекло розростається. Якби всі прямували до раю, то нічого б не боялись, а справи державні й світові вирішувалися б тільки на краще, тому для землі важливе існування як добра, так і зла, як чесноти, так і гріха. В цьому моя заслуга. Аллахів світопорядок можливий виключно завдяки мені й Божій волі (чому інакше б він дозволив шайтанові жити до Судного дня?). І за цих умов мене мають за "лихого", не визнають моєї правоти — ось де вони, мої скриті смуток і біль. А Халладж-і Мансур[187] чи такі добродії, як Ахмет Газалі, брат знаменитого імама Газалі, виснували з переказаних мною уявлень наступне: оскільки все діється й твориться з волі Аллаха, то, по суті, гріхи, які я скоюю, не йдуть урозріз із бажаннями самого Аллаха, отож немає ні добра, ні зла — все відбувається згідно з задумами Всевишнього, навіть я — частина Аллаха. Отаке вони понаписували й проповідували.

Декого з цих розумників спалили живцем разом із їхніми книжками. Цілком справедливо. Адже, певна річ, є й добро, і зло, а справа кожного з нас — визначити, де між ними грань; я ж, звісно, — прости, Господи, — не Аллах, і такого безглуздя в ті тупі головешки не вбивав, вони такого самі навидумували.

Тому тепер я протестую вдруге: не я є джерелом гріха й зла в світі. Більшість людей виявляють легководухість, крадуть, прелюбодіють, чинять підло, особливо — коять усілякі дурниці й без моїх спокус, підбурювань та надихань. Наскільки ідіотськими видаються намагання деяких начитаних суфіїв[188] обілити мене, настільки й суперечить Куран-и Керіму твердження, що від мене йде все зло. Ні, я не спокушаю продавців дурити покупців, підсовуючи їм гнилі яблука, дітей — обманювати, підлабузників — підлещуватися, старих дідів — уявляти розпутства, а хлопців — блудити руками. До речі, сам Усевишній не вважає онанізм і розпусні марення тим злом, котре може послужити приводом згадати моє ім'я. Звісно, я докладаю чималих зусиль до скоєння людьми тяжких гріхів, але ж деякі ходжі у своїх писаннях звинувачують мене в тому, що хтось позіхає на повен рот чи чхає, чи, навіть, голосно пукає. Як я розумію, вони й не здогадуються, ким є насправді шайтан.

Ви скажете: менше зваблюй їх, і тоді — здогадаються. Правильно. Однак варто вам нагадати, що маю власну гордість, і через неї ми побили горшки з могутнім Аллахом. Скільки разів праведники в десятках тисяч томів писали, що я можу перевтілитися в кого завгодно, а найчастіше — перестріну вас на дорозі в образі чарівної жінки, яка вміє розбудити чоловічу хіть. Та чи можуть наші ходжі в такому разі пояснити, чому мої браття художники, котрі зібралися тут, зображають мене як якусь хвостату, рогату, згорблену страхітливую потвору з обличчям, укритим здоровенними бородавками?

Ось ми й підійшли до нашої основної теми — малярства. Стамбульські вулиці заповнили прибічники одного ваїза, чие ім'я я не хочу згадувати, щоб не накликати на вас його гнів. Підбурюване ваїзом юрмисько реве, що виголошувати розспівом азан, збиратися в текке, обніматися там, вершити радіння, дозволяти своїй душі виходити з тіла під звуки музики й пити каву — заборонено заповідями Аллаха. А серед нас є деякі майстри, котрі бояться цього проповідника та його посіпак і стверджують, що європейські стилі живопису — винахід шайтана. Чув це на власні вуха. Сотні літ на мене зводять брудні наклепи, але жоден з них ще не був таким далеким від правди.

Почну-но я про все з самого початку. Про той початок забуває кожен, пов'язуючи його з тим, як я спокусив Єву плодом забороненого дерева. Ні, те, що Аллах визнав мене гордим, також не початок. На початку було ось як: Він показав мені та іншим янголам людину й зажадав, щоб ми їй поклонялись, і якщо інші янголи припадають на колінця перед нею, то я прийняв найправильніше рішення — і людині не поклоняюся.

Як ви гадаєте, чи справедливо було з Його боку, створивши мене з вогню, наказувати мені: поклоняйся людині, яку він виліпив з глини? Чи розсудите ви так, як вам підказує совість, браття мої? Гаразд, я знаю: ви боїтеся, бо думаєте, що все сказане тут не збережеш у таємниці. Він почує кожне слово й одного дня про це питає. Ну, тоді я не допитуватиму вас, що підказує вам ваша совість: маєте привід боятися — я ж

забуду про своє запитання й ту різницю між вогнем і глиною. Але існує те, чого ніколи не стерти з моєї пам'яті, те, про що я завжди згадуватиму з гордістю. Так, я не поклонився людині.

А якраз це нині й роблять сучасні європейські майстри. Вони зображують своє панство, духовенство, багатих купців, ще й жінок з точністю до найменших дрібниць: колір їхніх очей, поставу, неповторні звивини вуст, вабливу тінь між жіночими грудьми, зморшки на чолі, персні на пальцях, навіть огидне волосся, що стирчить з вух. Людину вони поміщають у центр своїх робіт, наче вона — ідол, перед яким треба бити поклони, і ті картини, ніби божків, вішають на стіни. Чи ж людина настільки визначна, щоб відтворювати її тінь? Хіба це не називається ставити в центр всесвіту людину, а не Аллаха, коли звичайні будинки на вулиці вимальовують на тлі живих образів дедалі меншими й меншими, такими, як їх помилково бачить на віддалі око? Найкраще про це знає всемогутній, Всевишній Аллах. Я думаю, ви зрозуміли, як безглуздо твердити, ніби такі зображення — моя ідея. Адже я відмовився поклонятись людині, через що стільки натерпівсь, навіки залишився самотнім, упав у неласку до Аллаха й був прозваний безбожником. Вже логічніше вірити в те, що через мене діти тягають за шкірку свої пущки й що я заставляю всіх голосно пукати, як пишуть деякі мулли й проповідують ваїзи.

Хочу ще дещо додати до нашої теми, але слово моє — не до тих, котрі всякчас стривожені своїми пристрастями, хіттю, сріблολюбством, безглуздими устремліннями та грішними звичками. Мене зрозуміє тільки Всевишній Аллах, чия свідомість — безмежна: чи не Ти прищепив людині пиху, примусивши своїх янголів плазувати перед нею навколішки? А тепер люди перейняли від янголів усе те, чого їх навчив Ти, й вони поклоняються одне одному і ставлять себе в центр всесвіту. Кожен, навіть Твої найвірніші раби, хочуть бути зображеними в європейському стилі. Тебе перестануть і згадувати — ось у що виллється людська самозакоханість. Я впевнений у цьому, як упевнені всі в моєму існуванні. Ще й провина за те, що Аллаха забули, знову ляже на мої плечі.

Як же я можу розповідати вам про це все, та ще всупереч загальноприйнятим уявленням? А отак: показуючи, що я живий-здоровий і досі ходжу білим світом, попри те, що мене сотні літ безжально закидають камінням, проклинають, клянуть і лають на всі застави. Якби мої люті, але недолугі вороги, котрі ганяють мене останніми словами, пам'ятали, що сам великий Аллах дозволив мені жити до Судного дня, то і в мене, і у вас справи пішли б на краще. Аллах-бо дав людині жити всього якихось шістдесят-сімдесят років. А якби я порадив: у такому разі вживайте каву і спробуйте завдяки їй продовжити свої літа, то дехто подумав би: якщо цього хоче шайтан, то краще я робитиму навпаки, і вони ніколи не питимуть кави або заливатимуть її собі в дупу, стоячи догори ногами.

Ви не смійтеся. Важливий не зміст думок, а їхня форма. Важливо не те, що малює художник, а його стиль. Тільки не забувайте: й форма, й стиль мають бути скритими, їх не повинні виявити. Я б ще розповів вам наостанок одну любовну історію, та вже пізно.

Витівник-меддах, котрий сьогодні віщав від мого імені, пообіцяв якогось дня, але не завтра, а в середу, повісити вночі на цю ж стіну зображення жінки і її солоденьким голосом переказати ту любовну історію.

48. Я — Шекюре

Мені наснився тато, він говорив щось незрозуміле й був наляканий; я прокинулася. Шевкет та Орхан міцно притулились до мене з обох боків, вони були такі гарячі, що я аж упріла. Шевкетова рука лежала в мене на животі, а Орхан поклав свою спітнілу голівку мені на груди. Намагаючись не розбудити дітей, я піднялася й вийшла з кімнати.

Минувши передпокій, нечутно відчинила двері до кімнати Кари. Його я не побачила, але в сьайві свічки мені кинулося в вічі біле укривало, воно огортало мого чоловіка, наче саван — небіжчика. Вогник свічки немов не досягав матраца, що лежав посеред холодної темної кімнати.

Я наблизилася, й помаранчеве сьайво свічки розбилось об непоголене обличчя Кари, його голі плечі. Він спав, як Орхан, — скрутився, мов та мокриця, а на обличчі проступало щось дівоче.

— Це мій чоловік, — сказала я до себе. Він здавався мені таким далеким і чужим, що на душі стало нестерпно тяжко. Якби в мене в руці був кинджал, то я б убила його. Однак насправді я не хотіла цього робити, тільки думала як у дитинстві, як усі діти: а що було б, якби вбила? Я не вірила, що він жив роками, мріючи тільки про мене, не вірила в його невинний дитячий вираз обличчя.

Копнувши Кару в плече босою ногою, я розбудила його. Побачивши мене, він на якусь мить трохи перелякався, — а я цього й домагалася. Він ще як слід не очуняв, як я вже його повідомила:

— До мене приходив уві сні батько. Сказав мені найстрашніше: його вбив ти...

— Якби я вбив твого батька, ми б не були разом, еге ж?

— Це я й без тебе знаю, — відповіла я. — Але ж тобі було тоді відомо, що я залишу тата самого вдома...

— Ні, не було відомо. Дітей з Хайріє випровадила з дому ти. Про те, що він лишиться сам, знали Хайріє та, мабуть, Естер. А взагалі, тобі видніше, кому про це було відомо.

— Іноді мій внутрішній голос немов підказує мені, чому все так погано, відкриває мені таємницю всіх злощасть. Аби випустити той голос із себе, я говорю, проте він, ніби вві сні, не може вирватися з горла. А ти вже не той добрий і безгрішний Кара, якого я знала в дитинстві.

— І ти, й твій батько знехтували тим добрим Карою.

— Якщо ти побрався зі мною, щоб помститися батькові, то радій — ти вже помстивсь. Але, мабуть, через те тебе анітрохи не люблять діти.

— Я бачу, — відповів він, однак суму в його голосі не відчувалося. — Ти була нанизу, вони ще не поснули, і я чув, як голосно дражнилися: "Кара, Кара — в дупі діра".

— Якби ти їх відлупцював... — порадила я, таки справді бажаючи, щоб він їх покарав, та затнулась і закінчила: — Якби ти підняв на них руку, я б тебе вбила.

— Залазь до мене в ліжко. Змерзнеш, — сказав він.

— Може, я взагалі ніколи не залізу до тебе в ліжко. Може, нам узагалі не треба було одружуватися. Наш шлюб — несправжній, — ось як говорять. Уночі, ще до того як заснути, я чула Хасанові кроки. Не забувай: ми жили всі разом, і я роками прислухалася, як він ходить. Його люблять діти. Так, він — жорстокий. У нього є червона шабля — спробуй захистися від нього.

Та в погляді Кари було стільки втоми й суворості, що я зрозуміла: мені його не залякати.

— З нас обох у тобі найбільше як віри, так і смутку, — промовила я. — Я вперта, бо хочу бути щасливою й бачити своїх дітей захищеними, а ти — впертий, бо намагаєшся самому собі щось довести. Але не через те, що любиш мене.

Він же став говорити про те, як мене любить, як марив мною ночами в північній караван-сараї, у скелястих горах. Якби він не завів цієї мови, я б уже підняла дітей і повернулася в дім свого колишнього чоловіка. Та раптом випалила найперше, що спало на думку:

— Іноді мені здається, ніби мій чоловік може нагрянути будь-якої хвилини. Мені не страшно залишитися на ніч у твоїй кімнаті, не страшно, що нас можуть застати діти, однак я боюся, що не встигнемо ми й обійнятися, як він загрожує в двері.

Знадвору, з-за воріт, почулися пронизливі крики котів, що, мабуть, зчепилися не на життя, а на смерть. Потім запала тиша. Я думала, що ось-ось розревусь, не могла ані поставити свічника на пюпітр, ані повернутися до дітей, до себе в кімнату. Я не вийду звідси доти, доки впевнюся, що Кара не причетний до смерті батька, сказала сама собі.

— Ти принижуєш нас, — озвалася я до Кари, — після одруження зі мною поводишся зверхньо. Ти вболівав за нас, коли не повертався мій чоловік, і тепер уболіваєш — після смерті батька.

— Шекюре-ханім, — шанобливо почав він, що мені дуже сподобалося, — ти знаєш, що говориш неправду. Заради тебе я ладен на все.

— Тоді встань з ліжка і почекай на ногах, як я.

Навіщо я сказала, що чогось чекаю?

— Не встану, — сором'язливо відповів він, киваючи на укривало й натякаючи, що вдягнутий у нічне.

Він мав рацію. Проте мене вкотре довело до шалу, що Кара не слухається мене.

— Поки жив батько, ти входив у цей дім крадькома, наче кіт, що перекинув молоко, — спалахнула я, — а зараз, навіть коли називаєш мене Шекюре-ханім, то сам собі не віриш і ніби хочеш сказати: зятю, я не вірю в те, що говорю.

Але трусило мене не від люті, а від холоду, мої ноги, спину, шию немов обклали льодом.

— Лягай до мене й будь мені жінкою, — сказав Кара.

— Як ти збираєшся знайти мерзотника, котрий убив тата? — запитала я його. —

Якщо пошуки затягнуться надовго, я не зможу залишитися в цьому домі з тобою.

— Завдяки тобі й Естер майстер Осман вийшов на слід, вивчаючи зображення коней.

— Майстер Осман був затятим ворогом мого батька. Як змиритися нещасному таточкові з тим, що розшуки душогуба потребують допомоги майстра Османа? Тато все бачить згори, і його серце розривається.

Враз Кара підхопився з ліжка й кинувся до мене. Я не встигла й поворухнутись. Однак, наперекір собі самій, загасила рукою свічку й лишилася стояти на місці. Кімнату огорнула пітьма.

— Тепер батько нас не бачить, — прошепотів він, — ми обоє — самі-самісінькі. Скажи мені, Шекюре: після мого повернення ти мені натякнула, що зможеш мене покохати, що в твоїй душі для мене є місце. Ми вже побрались, а ти уникаєш кохання зі мною.

— Я вийшла за тебе не з власної волі, — теж пошепки відповіла я.

І відчула в темряві, що мої слова, наче цвяхи, впиваються в його тіло, — так писав у своїх творах Фізулі.

— Якби я покохала тебе, то покохала б ще в дитинстві, — знову прошепотіла я.

— Тоді скажи мені, красуне, в пітьмі, — сказав він, — ти знала кожного з малярів, що навідувалися до вас у дім, ти підглядала за ними. Хто з них, по-твоєму, вбивця?

Мені подобалося, що він, попри все, зберігає бадьорість. Він — мій чоловік.

— Я змерзла.

Чи відповіла тоді йому — не пам'ятаю. Ми почали цілуватися. Досі тримаючи в руках свічника, я обняла Кару, він засунув свого ніжного, наче оксамит, язика в мій рот; мої сльози, волосся, нічна сорочка, тремтіння, його тіло — все було чарівно. Як добре було ввіткнутися носом у його гарячу щоку й грітись, але, оговтавшись, я стрималася, цілуючи його, не могла забути про себе, про свічника у руці, тата, який стежив за мною, колишнього чоловіка, дітей, що спали в ліжку.

— Хтось пробрався в дім! — закричала я, відштовхнула Кару й вибігла в передпокій.

49. Моє ім'я — Кара

Ніби гість, що почувається винним, я нечутно, непомітно вислизнув з дому в передсвітанковій темряві і довго-довго йшов розгрозленими вулицями. Біля мечеті Беязит звершив абдест, зайшов усередину. В мечеті не було нікого, окрім імама-ефенді та якогось старого, що примудрявся спати й вершити намаз одночасно, — такого вміння досягнеш либонь у років сорок. Заглиблені в свої сонні марева й гіркі спомини, ми інколи вчуємо, що Аллах дослухається до нас, і тоді, наче людина, котра гарячковито хапається за руку падишаха, маючи якесь прохання, ми з тією ж надією про щось благаємо Його, — я молив Всевишнього дарувати мені дім, повен щастя й любові.

Я відчув, що за час мого перебування в Стамбулі, за якийсь тиждень, майстер Осман зайняв у моїй душі місце дядька-небіжчика. Він був моєю протилежністю, дальшим мені за Еніште, проте вірив у мініатюру набагато сильніше за дядька. Мені він нагадував скорше старого дервіша, аніж видатного майстра, котрий роками викликав у

малярів страх, тривогу й любов.

Від дому майстра до палацу ми їхали верхи: він — ледь згорбившись у сідлі, я — трохи схилившись на бік, нас можна було прийняти за старого дервіша й палкого мюрида, зображених на дешевому малюнку до якоїсь сивої легенди.

У палаці нас із нетерпінням чекав начальник султанської варти зі своїми людьми. Наш падишах був переконаний, що ми вмиль розпізнаємо того клятого душогуба за зображеннями коней, створеними трьома видатними малярами, тому тут уже розпорядилися піддати осоружного вбивцю тортурам. Так нам сказали, — можливо, падишах і не чув про своє веління. Та нас повели в отой поспіхом споруджений будиночок у непримітній місцині саду Хас — саме йому надавали перевагу під час таємних допитів, тортур і страт, про які не розголошували, тоді як біля водойми, зазвичай, влаштовували катування напоказ, усім у науку.

Якийсь молодик — настільки ввічливий і вишуканий, що не скидався на людину начальника султанської варти, впевнено розклав перед нами на підставці для книжок три аркуші паперу.

Ледь майстер Осман дістав окуляр, як моє серце загупотіло. Лінза та нахилене над нею око, наче орел, що переможно ширяє над землею, повільно пройшлися над трьома неперевершеними малюнками коня. Й, наче орел, котрий помітив газель, за якою полює, лінза та око щоразу завмирили там, де були відтворені ніздрі скакуна, проте щоразу — ніякої реакції.

— Немає, — холоднокровно промовив майстер Осман через деякий час.

— Чого немає? — здивувався начальник султанської варти.

Я гадав, що великий майстер вивчатиме роботи повільно, не минаючи жодної цятки на зображенні від гриви до копит.

— Осоружний художник не залишив ніякого сліду, — промовив майстер Осман. — А хто намалював гнідого коня, залишається незрозумілим.

Взявши лупу, я придивився до ніздрів скакунів — мій учитель не помилився. На жодному з трьох зображень храпи не були схожими на храпи гнідого коня, створеного до книги Еніште.

Я згадав про катів, що чекали надворі біля якогось величезного знаряддя для тортур, — мені й на думку не спадало, як його використовують. Намагаючись простежити за катами крізь щілину прочинених дверей, я побачив, що один з них ривком кинувся втікати, наче за ним гнався джин, вискочивши на шовковицю, він заховався в її вітті.

В цю ж мить увійшла опора неба та землі, Його Величність падишах, він був, наче сонячний промінь, котрий ллє світло на сірі сутінки ранку.

Майстер Осман відразу виклав повелителеві, що в цих зображеннях коней для нас немає нічого важливого. Проте не втримався, щоб не звернути увагу падишаха на особливості неперевершених скакунів: один із них був гідний шаха, в другого — витончена, граційна постава, в третього відчувалися норів і поважність, властиві коням з ілюстрацій до дуже давніх книжок. Разом з тим мій учитель висловив свої

припущення щодо того, хто автор кожної з робіт, а хлопчина, який відвідав уночі художників, підтвердив його здогади.

— Не дивуйтеся, мій повелителю, що я знаю кожного з моїх малярів як свої п'ять пальців, — провадив майстер. — Я здивований, бо не розгадав, кому належить одна з робіт художників, яких я так вивчив за стільки літ. Дивуюся самій її появі. Однак кожен огріх, особливість будь-якого видатного маляра має під собою підґрунтя.

— Яке? — не зрозумів падишах.

— Ваша Величносте, повелителю світу, воєначальнику з воєначальників, падишаху, як на мене, то скритий підпис, який ми вбачаємо в ніздрях цього гнідого скакуна, не є звичайною безглуздою й неусвідомленою хибою художника. Його коріння треба шукати глибше, в інших мініатюрах, у взірцях та стилях, скоріше за все — в інакших, незвичних нам зображеннях коней. Якби ми переглянули сторінки столітніх книжок, що зберігаються у вашій скарбниці, в підземеллях, замкнених важкими замками, в кованих скринях і залізних шафах, то, можливо б, і виявили, що той огріх, як ми його називаємо, належить певному стилю. А тоді б ми вже встановили калям того маляра, який породив ту хибу.

— Ви хочете відвідати скарбницю Ендеруна? — здивовано запитав султан.

— Так, — відповів мій майстер.

Це було нахабством, рівнозначним спробі проникнути в гарем. Я враз збагнув: оскільки будівлі гарему та скарбниці розміщені в двох найпрекрасніших місцях райського Ендеруна, значить, їх споруджували як два наймиліших, найпотаємніших закутки, любі серцю падишаха.

Набравшись нарешті мужності, я дивився на чарівне обличчя султана й намагався відгадати, що з того всього вийде, як раптом він мовчки вийшов. Може, розгнівався? Чи не покарають нас, разом зі всіма малярами, через безцеремонність мого майстра?

Втупившись очима в зображення трьох коней, я уявляв, як загину, так і не побачивши більше ніколи Шекюре, не покохавшись із нею. Чарівні коні незважаючи на всю їхню красу здавалися тепер вихідцями з якогось чужого, далекого світу. Мені по голові мов щось молотом стукнуло, і я, вслухаючись у зловісну мовчанку, подумав: якщо ви збагнете, як воно бути забраним дитиною в Ендерун, серце палацу, виростати тут, жити, стати правою рукою падишаха й могли піти на смерть заради нього, то тоді ви й збагнете суть буття маляра — жити рабом краси Аллаха й бути спроможним загинути заради неї.

Далеко потому, коли люди начальника султанської варти вели нас нагору до Середніх воріт, я роздумував над такою смертю, в моєму розумі панувала її тиша. Однак ми минали Бабюсселам, де десятки страчених візирів віддали Аллаху душу, а стражники й не глянули в наш бік. Ще вчора майдан Дивана видавався мені раєм, а сьогодні ані його вежа, ані фазани не справили жодного враження. Згодом я здогадався, що нас ведуть у серце потаємного світу падишаха, серце Ендеруна.

А позаду нас уже лишилися ворота, проходити через які було заборонено навіть найвизначнішим візірам. Наче дитина, котра потрапила в казку й боїться зіткнутися

віч-на-віч з дивами та небаченими тваринами, що ось-ось постануть перед нею, я потупив очі й не відривав їх від землі. Не наважився й подивитись у бік Арз-палати. Хоча таки злегка скосував, а потім прикипів очима до стін гарему, звичайнісіньких чинарів, які нічим не відрізнялись од інших дерев, та високого чоловіка, вбраного в каптан з блискучого голубого атласу. Ми пройшли між масивними колонами й зупинилися перед величезними розкішними дверима. Тут нас піджидав загін аги в яскравих каптанах, один із них схилився над замком.

Головний скарбничий подивився нам у вічі й сказав:

— Які ви щасливці, Його Величність падишах дозволив вам переступити поріг скарбниці Ендеруна. Ви гортатимете книжки, до яких ніхто не має доступу, розглядатимете позолочені сторінки, неперевершені ілюстрації й, наче мисливці, ітимете за ними слідом. Мій падишах велів вам нагадати, що дав майстрові Осману три дні на пошуки. Перший уже закінчився; якщо він за два дні, до полудня в четвер, не почує, хто з малярів заслуговує на прокляття, то начальник султанської варти завершить цю справу за допомогою тортур.

Спершу варта розібралася з футляром на замку, необхідним для того, щоб прикривати печатку, котру прикріпляли на щілині, аби зловмисник не вставив у неї свого ключа. Переконавшись, що печатка на місці, двоє агів та завідувач скарбниці схвально кивнули один одному. Печатку було знято, ключ увійшов у шпарину, й мертво тишу, що нас поглинула, розітнув брязкіт — замок відімкнули. Лице майстра Османа враз пополотніло. Коли ж єдина стулка здоровенних різьблених дерев'яних дверей була відчинена, на лиці мого вчителя немов відбився якийсь чорний промінь, що долетів до нас із прадавніх часів.

— Писарів, секретарів, що ведуть облік коштовностей, падишах намарне кликати не захотів, — промовив головний скарбничий. — Бібліотекар помер, а нового на його місце немає. Тому всередині вам допомагатиме тільки Джемзі-ага — так розпорядився падишах.

То був карлик, на вигляд щонайменше років сімдесяти, а очі в нього горіли.

— Джемзі-ага знає скарбницю краще за власний дім, окрім нього, ніхто так не пам'ятає, де місце кожної речі й кожної книжки.

Старий карлик носа догори не дер. Він стежив за тим, як хлопчики, що прислужували в скарбниці, заносять мангал на срібних ніжках, диванчик з поруччям, інкрустованим перламутром, світильники та канделябри.

Наостанок головний скарбничий повідомив, що нас тут зачинять і запечатають замок тією ж печаткою султана Явуза Селіма[189], котрій уже сімдесят років, а після вечірнього намазу в присутності загону аги, які стоятимуть тут на чатах, двері знову відімкнуть й, оскільки при виході нас обшукають аж до підштаників, то нам після роботи не завадить самим перевірити, чи не "закотилося", бува, що-небудь у вбрання, кишеню чи за кушак.

Крізь шеренги агів ми ввійшли всередину. Було страшенно холодно. Двері зачинились, і все довкола огорнула пітьма, в ніс ударив запах плісняви, пилу й сирості.

Складалося враження, що речі в скарбниці, скрині, шоломи, геть усе навалено в одну гігантську купу. Мені аж здалося, ніби переді мною картина після якогось величезного побоїща, яке я свого часу спізнав.

Поступово очі звикли до тьмяного світла, котре пробивалося зверху крізь товсті ґрати вікон, минаючи огорожі між драбинами, що вели до антресолей уздовж високих стін, та поруччя, яким були обнесені дерев'яні проходи на другому поверсі. Від оксамиту та багряних килимів на стінах і підлозі кімната здавалась червоною. Щоб накопичити таке багатство, стільки коштовностей, воїни ходили в походи, велись війни, лилася кров, грабувалися скарбниці й міста. Тут я відчував той хід історії зі смиренням у душі.

— Страшно? — запитав старий карлик, немов читаючи, що в мене лежить на серці.
— Кожному, хто заходить сюди вперше, страшно. Ночами душі скарбів перешіптуються між собою.

Наймоторошнішою була тиша, яка немов хоронила ці всі багатства. Було чутно, як за нами опечатують двері, ми застигли на місці й заворожено розглядали речі довкола.

Я побачив тут шаблі, слонові бивні, каптани, срібні канделябри, знамена з атласу. А ще: шкатулки, інкрустовані перламутром, ковані скрині, китайські вази, сази, пояси, лати, подушечки з шовку, кулі, на яких був зображений світ, чоботи, хутра, роги носорога, розписані страусячі яйця, рушниці, стріли, булави, шафи, шафи і ще раз шафи. Все довкола рясніло оксамитом, килимами та атласом, які звисали неначе лилися вниз густими потоками з верхніх поверхів, з поруччя, стінних шаф, невеличких ніш у стіні, лилися на шкатулки, падишахові каптани, шаблі, велетенські рожеві свічі, чалми, розшиті перлами подушечки, позолочені сидла, палаші з діамантовими ефесами, булави з рубіновими зубцями, кавуки, султани[190], чудернацькі годинники, статуетки коней і слонів зі слонових бивнів, кальяни з рубіновими наконечниками, перламутрові скриньки, кінські бунчуки, чималенькі вервиці, оздоблені рубінами й бірюзою шоломи, глеки та кинджали. Стояло якесь особливе сяйво, я таке споглядав уперше в житті: тьмяне сяйво, що проникало крізь ґрати вікон, освітлювало запорошені коштовності в напівтемряві кімнат, ніби сонячні промені, що літнього дня пробиваються в мечеть крізь баню, проте це сяйво не було схожим на промені сонця. Складалося враження, що до повітря можна доторкнутися рукою, а речі довкола здавалися створеними з одного матеріалу. Певний час я насторожено зникав до тиші в скарбниці, коли ж при звичаївся, то помітив, що тієї таємничості скарбам надає пилюка, яка разом зі світлом висла повсюди, і через неї-таки червоні барви кімнат немов вицвіли. Загадкові, незвичайні коштовності неначе зливаються тут в одне ціле, і око ні з другого, ні з третього разу ніяк не добере: що ж то за речі? Це робить гори скарбів ще страхітливішими. Про одну зі штукенцій я спершу подумав, що ніби — скриня, потім — підставка для книжок, і нарешті дійшов висновку, що переді мною якийсь ніким не виданий європейський виріб. Перламутрова шкатулка, яка валялася серед поспіхом вийнятих зі скринь каптанів та султанів, виявилася дивовижною скринькою, подарованою московським царем.

Джезмі-ага звичними рухами поставив мангал під каміном, умонтованим у стіну.

— А де книжки? — пошепки запитав майстер Осман.

— Які саме книжки? — перепитав карлик. — Ті, що привезені з Аравії, чи Корани, написані куфічним шрифтом[191], чи, може, ті книжки, які блаженної пам'яті Його Величність султан Явуз Селім-хан привіз із Тебріза, чи книжки пашів, конфісковані після їхньої страти, чи томи, подаровані дідові нашого падишаха венеційським послом, чи, може, християнські видання, котрі дійшли до нас із часів султана Мехмеда Фатіха?

— Ні. Нам потрібні ті, які тридцять літ тому шах Тахмасп надіслав у дар достойному раю Його Величності султану Селіму, — відповів майстер Осман.

Карлик підвів нас до здоровенної дерев'яної шафи. Майстер Осман відчинив дверцята, глянув на томи й не витерпів: схопив першу-ліпшу книгу, прочитав написане й загортав сторінки. Я теж заворожено розглядав ілюстрації, старанно й акуратно виведені зображення ханів з ледь розкосими очима.

— Дженгіз-хан, Чагатай-хан, Тулуй-хан, Кубілай-хан — правитель Китаю, — дочитав майстер Осман, згорнув книгу й узяв іншу.

Ми натрапили на неймовірну, неперевершену мініатюру, сцену, в якій Ферхат завдяки силі кохання, напружившись, несе на спині свою кохану Ширін разом з її конем. Щоб зробити наголос на палких почуттях і смутку закоханих, чиясь печальна рука настільки тремко, настільки зболено вивела скелясті гори, хмарини та листя трьох благородних кипарисів — свідків Ферхатової любові, що той трагічний настрій відразу передався й нам із майстром Османом. Ми немов відчули присмак сліз, котрі скрапували з листочків граційних дерев. Вражаюча сцена малювалася не для того, щоб підкреслити силу Ферхатових м'язів, а щоб ми усвідомили: гіркоту кохання відчуває водночас увесь світ. Так творили великі майстри древності.

— Наслідування Бехзатової мініатюри, створеної ним у Тебрізі вісімдесят літ тому, — промовив майстер Осман, поклавши том на своє місце й розгортаючи наступний.

Це була ілюстрація до "Калілі й Дімні", котра змальовувала вимушену дружбу kota та миші. Затиснута в полі з обох сторін куницею й шулікою, що ширяє в небі, нещасна миша знаходить порятунком під покровом у бідолахи kota, котрий потрапив у мисливський капкан. Вони порозумілися: кіт поводитьсь, як товариш, і любляче лизькає мишу. Куниця й шуліка, злякавшись kota, дають миші спокій. А та обережно визволяє свого захисника з капкана. Я ще не збагнув, які почуття вклав маляр у цю роботу, а майстер уже засунув книжку в кипу томів і навімання розгорнув наступне видання.

На милій мініатюрі загадкова жінка, однією рукою жестикулюючи, а другою притримуючи зелене ферадже, про щось розпитує якогось чоловіка, а той, стоячи до неї в профіль, ловить кожне слово ханим. Я з насолодою розглядав цю пару, заздрячи їхній близькості, палким і дружнім почуттям. Та майстер Осман відклав і цю книгу, взяв ще якусь, і ми розглядали далі. Ось вершники армій двох одвічних ворогів — Ірану й Турану, — перед тим як кинутися один на одного й відправляти душі Аллаху, терпляче спостерігають за поединком своїх воевод, котрі зійшлися в герці. Воїни

одягнуті в лати, шоломи, наколінники, при них — луки й сагайдаки зі стрілами, вони сидять на казкових, чарівних скакунах, закутих у броню з голови до ніг, а списи ратників підняті вгору, і ряди різнокольорових наконечників з обох сторін виділяються на тлі жовтої пилюки степу — як гарно! Чи то художник творить у наші дні, чи то — століття тому, чи то він зображує сцени побоїщ, чи то — сцени кохання, однак, у будь-якому разі, він показує нам боротьбу з самим собою та свою любов до живопису, а отже, відображає в мініатюрі власне терпіння, — хотів був сказати я, але тут озвався майстер Осман, згортаючи важкий том:

— І це не те.

Ми роздивлялися простору панораму, на якій поле тяглося вдалину аж за край, а верхи високих гір потопали в хмарах. Творець мініатюри зумів показати відомий йому світ незвичним, інакшим, — подумалося мені. Майстер Осман розповів, як цей китайський малюнок потрапив з Китаю до Стамбула, як примандрував з Бухари до Герата, з Герата — до Тебріза, з Тебріза — до палацу нашого падишаха; малюнок побував у найрізноманітніших книжках, томи шматувались, а його з іншими ілюстраціями підшивали до нового видання.

Ми розглядали сцени смерті та воєн, кожна з яких була щоразу страшнішою й краще намальованою: Рустем та шах Мазендеран; Рустем атакує рать Ефрасіяба; знову Рустем, таємничий невідомий воїн, вдягнутий у лати... На іншій сторінці перед нами постали легендарні полки — ми так і не здогадалися, чиї вони; людські тіла, порубані на шматки в кривавій січі, ми побачили кинджали, забарвлені кров'ю нещасливих воїнів — в очах відбивалися промені смерті, побачили бійців, котрі різали одне одного, наче цибулю. Майстер Осман утисячне вдивлявся в зображення Хосрова, що спостерігає в сяйві місяця за Ширін, котра купається в озері, закоханих Лейлу та Маджнуна, які, зустрівшись після довгої розлуки, не можуть намілюватися одне одним; розглядав радісний малюнок, що ряснів деревами, квітами, птахами й тішив наші очі постатями Саламана та Абсада — вони втекли від усього світу на щасливий острів і нарешті залишилися на самоті. Як справді видатний майстер, Осман-ефенді не міг не звернути мою увагу на хиби навіть найгіршого малюнка, й не мало значення, чи вони породжені слабкістю живописця, чи — самовільним добором кольорів. Ось Хосров і Ширін слухають милу серцю оповідь недіме, але який нещасний художник з лихими намірами помістив на гілці дерева цю сову, якої там не повинно бути? — показував мені майстер Осман. Хто зобразив отого гарненького хлопчачка у дівочому вбранні посеред єгипетських жінок, котрі постійно врізають собі пальці, чистячи апельсини й заглядаючись на вродливого Юсуфа? А чи здогадувався маляр, котрий показав, як Ісфендіярові виколують стрілами очі, що з часом і сам він отемніє?

Ще ми побачили: нашого великого Пророка, який в оточенні янголів здіймається на небеса, довгобородого дідугана з золотими руками, що символізував планету Сатурн, Рустема — немовлям, котре тихо спить в інкрустованій перламутром колисці під наглядом своїх мамі та няні; Дара, що тяжко вмирає в обіймах Іскандера, Бехрама Гюрю та російську княжну, які зачинилися в червоній кімнаті, печальний похорон

Хосрова, вбитого власним сином, Сіявуша, що перескакує вороним конем через вогнище, — особливостей у зображенні храпів скакуна ми не виявили. Інколи майстер Осман упізнавав авторів, називав їхні імена, викривав непримітні підписи, скриті в найпотаємніших місцях мініатюри, — на дні чорного колодязя, де причаївся джин, у закутку древніх руїн, серед квітів. Зіставляючи підписи й написи на малюнках, він висновував, який маляр у якого і що запозичив. У деяких томах нам траплялись ілюстрації на кількох сторінках, які ми довго гортали. Бувало, між нами западала тривала мовчанка, й було чути тільки шелест аркушів. А іноді майстер Осман голосно вигукував: "Ого!", я ж мовчав, не розуміючи, чому він дивується. Зрідка звертав мою увагу на розмітки ілюстрацій, розташування дерев, воїнів і нагадував, що ми на таке вже натрапляли в попередніх томах, інших сценах інших оповідей. Для прикладу порівнював мініатюру з "Хамсе" Нізамі, фактично книги двохсотлітньої давнини, яка дійшла до нас аж з часів Тимурового сина шаха Ризи, та малюнок з видання, котре побачило світ у Тебрізі сімдесят років тому, і запитував мене: в чому таємниця цих однакових зображень, схожих, мов дві краплі води, якщо художники ніколи не бачили творінь одне одного? А потім сам відповідав:

— Малювати — означає пам'ятати.

Розгортаючи й згортаючи стародавні томи, сумуючи над дивовижними малюнками (бо так більше ніхто не творить) і потішаючись з бездарних робіт (усі ми, малярі, — браття), звертаючи мою увагу на колишні зображення дерев, янголів, сонць, тигрів, наметів, драконів і печальних принців, майстер Осман старався, щоб я усвідомив: колись Аллах уздрів світ як щось неповторне і, вірячи в красу побаченого, подарував його своїм рабам — оце і закладено в пам'яті маляра. Наше завдання художників та поцінувачів мистецтва — не забувати ті чарівні краєвиди, які вздрів Аллах і залишив їх нам. Найвидатніші майстри кожного малярського покоління, поклавши на вівтар живопису все своє життя, працюючи до отемніння, докладаючи величезних зусиль, з неймовірною наснагою стараються досягти тієї неперевершеної уяви, яку називають видивами Аллаха, й відтворити її в усій красі. Їхній труд нагадує спроби людини згадати щось давно забуте. Однак, хоч як прикро, навіть майстри над майстрами, змучені старці, отемнілі від роботи талановиті малярі можуть згадати предивну Аллахову мініатюру нечітко й розмито, сяк-так. Оце вона і є: причина того, що художники древності, розділені між собою відстанями в сотні поколінь, ніколи не бачачи робіт один одного, траплялося, відтворювали дерев, птахів, принців, що миються в лазні, і дівчат, котрі стоять у вікнах, так, що не відрізниш, де чия рука. Зображення були однаковими — це диво.

Згодом, коли червоне проміння в кімнаті скарбниці непомітно почало блякнути, нам стало зрозуміло, що жодна з книг у шафі не належала до тих, котрі шах Тахмасп надіслав у дар нашому падишаху. Й майстер Осман повернувся до теми, яку був зачепив:

— Іноді певне зображення — крила птаха, те, як листок висить на дереві, звивина на краю торочки, зависання хмарини в повітрі або усмішка жінки — віками

передаються з покоління в покоління, від майстра до учня, такі речі показують, ними навчають, їх завчають напам'ять. Майстерний художник щиро вірить у незмінність тих зображень, як вірять у незмінність Куран-и Керіму, — бо він перейняв їх від свого вчителя, бо вони для нього — взірці. Й художник ніколи не забуде таких особливостей, що їх відтворює з пам'яті, — як не забувають Куран-и Керім, збережений у свідомості. Проте це аж ніяк не означає, що маляр завжди й усюди використовуватиме свої виняткові взірці. Традиції малярського цеху, де художник псує зір, стереотипи безликого майстра, під керівництвом якого працює, надмірне захоплення кольором або ж забаганки падишаха не дозволяють живописцеві вдаватися до тих особливостей, малювати, як знає, крило птаха, усмішку жінки...

— Або ж кінські ніздрі, — додав я.

— Або ж кінські ніздрі... — похмуро повторив майстер Осман. — І видатний маляр творить, не проникаючи в глибини духу, малює за приписами цеху або так, як усі. Ти зрозумів?

Ми розглядали одну з ілюстрацій до твору Нізамі "Хосров і Ширін" — їх через наші руки пройшло безліч, Ширін сидить на троні, а вгорі над нею, на стіні палацу, на камені, викарбуваний напис, майстер Осман прочитав його вголос: "Мій великий Аллаху, захисти державу, володіння й утверди в силі нашого шляхетного падишаха, справедливого володаря, сина всепереможного хана Тимура, щоб був він щасливим (напис ліворуч) і багатим (напис праворуч)".

— Де нам знайти зображення ніздрів коня, яке можна назвати закарбованим у пам'яті автора? — запитав я.

— Потрібно шукати у виданні знаменитого "Шахнаме", яке подарував султанові шах Тахмасп, — відповів майстер Осман. — Мусимо повернутися в неповторні древні часи, що їх Аллах присвятив живопису. Нам ще треба переглянути купу книг.

Раптом мені подумалось: основна мета майстра Османа — не розшукати зображення скакуна з незвичними ніздрями, а передивитися якомога більше тих прекрасних ілюстрацій, які роками лежать у падишаховій скарбниці, захищені від людського ока. Мені ж так не терпілося натрапити на ті ниті, які пов'яжуть нас із Шекюре, котра чекала на мене вдома, що просто не хотілося вірити в наміри великого майстра якомога довше залишатися в цій холодній скарбниці.

Що ж, старий карлик показував, а ми відкривали по черзі шафи, скрині й розглядали мініатюри. Схожі між собою малюнки вже в'їлися мені в печінки, й не виникало найменшого бажання вкотре роздивлятися Хосрова, що під'їхав під вікно палацу помилуватися красунею Ширін. Навіть краєм ока не зачепивши кінські ніздрі на зображеннях, я час від часу відходив від майстра й із зачудуванням та трепетом у серці походжав іншими кімнатами скарбниці, між страхітливими горами оксамиту, золота, воєнних трофеїв, зброї, лат і кольчуг. Вряди-годи майстер Осман щось вигукував, розмахував руками, а я біг до нього з надією вздріти якесь нове предивне зображення в черговому томі або ж, нарешті, — коня з незвичними ніздрями. Підбігши, я прикипав очима до сторінок у ледь тремтячих руках свого вчителя, що, згорбившись,

сидів на ушакському килимі часів султана Мехмеда Фатіха, й стикався з малюнками, які досі ніколи не бачив, зустрічався з шайтаном, котрий без крихти сорому в душі проникав у Ноїв ковчег.

Перед нашими очима пройшли сотні шахів, королів, падишахів, султанів, які сиділи на престолах різних держав, починаючи від років правління Тимура й закінчуючи епохою султана Сулеймана Кануні, — ці всі володарі, радісні й щасливі, полювали на газелей, левів, зайців. А ще ми побачили, як якийсь соромітник, вилізши на трон, прив'язаний ззаду до колін верблюда, гвалтує ту нещасну тварину, і навіть сам шайтан, що стоїть поряд, — приголомшений і зниковілий від такої картини. Ось ілюстрація до арабського видання, воно дійшло до нас багдадським шляхом, — на ній купець, учепившись за ноги міфічного птаха, перелітає море. Наступний том ми мимоволі розгорнули на першій сторінці, де була відтворена наша з Шекюре улюблена сцена: Ширін закохується в Хосрова, натрапивши на причеплений до гілки дерева малюнок з його зображенням. А ось спина слона, нав'ючена величезними катушками ниток, гарматами, сувоями тканини, клітками з птахами й годинником, оздобленим арабськими скульптурками; годинник розкритий, і нам видно його внутрішній механізм, — тут ми й згадали про час.

Я й не здогадуся, скільки томів з мініатюрами ми передивилися. Завмерлий, незмінний час, який відображали малюнки й оповіді, немов злився воєдино з сирим, запліснявілим часом отут, у скарбниці. Сотні років маляри, сліпнучи, виводили зображення на цих сторінках у цехах десятків шахів, султанів, ханів і падишахів, і здавалося, що після того, як мініатюри пролежали в скринях десятиліття, вони ось-ось оживуть разом з речами довкола нас, шоломами, шаблями з ефесами в діамантах, кинджалами, латами, удами, тендітними філіжанками з Китаю та подушечками, розшитими перламутром, а коні на ілюстраціях ніби хотіли вирватися за межі аркушів і поскакати.

— Віками тисячі малярів обережно й потайки створювали однакові малюнки, тепер я усвідомлюю, що вони старалися показати, як потайки, неквапом змінюється світ, — промовив майстер Осман.

Я зізнався, що його слова мені до кінця не зрозумілі.

Увага майстра була прикута до тисяч мініатюр, зроблених за останні двісті років на просторах від Бухари й Герата до Тебріза, від Багдада до Стамбула, ну, а пошуки особливостей у зображенні кінських ніздрів уже стали для нього чимось далеким. Ми були зайняті своєрідною печальною церемонією віддання почесностей і складання шани перед терпінням, майстерністю й натхненням усіх художників, котрі століттями творили на мусульманських землях.

Тому, коли після вечірнього намазу відчиняли двері скарбниці, майстер Осман заявив мені, що він не хоче виходити звідси, залишиться тут і перегляне до ранку якомога більше малюнків, тільки тоді з честю виконає покладений на нього падишахом обов'язок. Коли я почув таке, моїм найпершим бажанням було зостатися тут разом із ним та карликом. І я пообіцяв це майстрові.

Та вже за хвилину каюся, коли відчинили двері й мій майстер оголосив про наші наміри агам, що чекали на нас, а потім у головного скарбничого став прохати дозволу залишитися. В мене ж перед очима мелькали Шекюре й мій новий дім. Як вона перебуде ніч сама з дітьми, як зачинить вікна з полагодженими віконницями? — думав я, сидячи мов на голках.

Крізь щілину дверей з однією стулкою Ендерун бачився мені огорнутим запоною туману, обриси палацу були нечіткі й розмиті, а в його дворі, в тому радісному саду під величезними мокрими чинарами стояли й, щоб не потривожити падишаха, розмовляли рухами глухонімих двоє хлопчиків-слуг, яким дозволялося заходити на територію гарему. Своїми жестами вони мов кликали мене до себе надвір, у те прекрасне життя, однак я знічено застиг на місці, пришпилений до землі відчуттям власної провини.

50. Ми — мандрівні дервіші

За останні століття прадіди нашого падишаха завоювали та пограбували безліч країв, земель і наповнили коштовностями свою скарбницю. Подейкують, що в одному з її потаємних закутків лежить том, ізшитий з аркушів, котрі потрапили до нас із Китаю, Самарканда й Бухари, а на одній ілюстрації тієї книги зображені ми обоє. Та, мабуть, карлик Джезмі-ага досі сповістив про це весь малярський цех. Отож, сподіваємося, ніхто з вишуканого товариства, яке зібралося в нашій чудовій кав'ярні, не образиться, коли ми розповімо свою історію так, як забажаємо, у власному стилі.

З часу нашої смерті минуло сто десять літ і сорок літ відтоді, як закрили наше текке, бо воно нібито було розсадником ересі, шайтановим кублом і притулком для прибічників Персії. Однак ми, як бачите, стоїмо зараз перед вами. Чому? Та тому, що зображені в європейській манері! Як ви зауважили, ми, двоє мандрівних дервішів, якогось дня простуємо на цьому малюнку, з одного міста до іншого.

Ми — босі, з вибритими наголо головами, напівголі, на нас — тільки безрукавки та накидки з оленячої шкіри, сякі-такі пояси, в руках — криві палиці, з ший звисають ланцюги, до яких причеплені череп'яні кешкюлі[192]; один з нас тримає сокиру дроворуба, другий — ложку, аби ми могли їсти те, що посилає нам Аллах у наші чашки для милостині.

Нині, добрі мої друзі, дорогі браття, між нами дорогою виникла одвічна суперечка: хто першим візьме до рук ложку, щоб попоїсти: я чи він, аж раптом біля вілли на березі якоїсь водойми нас перестрів дивний чоловік, як виявилося — європейський мандрівник, він дав кожному з нас по срібній венеційській сікке й заходився виводити наші зображення на папері.

Європеець — отож дивак: він помістив нас у центрі аркуша, так, наче то було падишахове шатро, і відтворював нашу наготу. Зненацька мені в голову щось мов стрельнуло: давай закотимо очі догори, щоб було видно тільки білки, і вдаваймо з себе сліпих, тоді ми здаватимемося, як справжні дервіші-жебраки ордену Календері, сказав я своєму приятелю. Ми так і вчинили. В цьому стані перед нами відкрилися картини світу, того що в свідомості, а не того, що довкола, тож бачити його таємничість, завдяки перевтіленню в того дервіша, яким маєш бути, приносило нам невимовну

насолоду.

От тільки тло нам дехто зіпсував. Ми почули суще ревище, крики якогось ходжі-ефенді.

Але зрозумійте нас правильно: кажучи "ходжа-ефенді", ми не маємо на увазі його осяйність ерзурумійського ваїза Нусрета-ходжу — так перекутили в цій прекрасній кав'ярні зміст слів меддаха-ефенді тиждень тому. Не йде мова й про не дуже відомого батька нашого великого ваїза Хусрета-ходжу, не говоримо ми й про сиваського ходжу, котрий злягався з шайтаном. Кажу так, бо деякі недоброзичливці вже заявляють: якщо меддах-ефенді ще хоча б раз заїкнеться про його осяйність ходжу-ефенді, то вони відріжуть йому язика, а від кав'ярні каменя на камені не залишать.

Оповідь про нашого ходжу-ефенді ми склали двісті двадцять років тому, коли про кав'ярні ще ніхто й не чув. А він тоді теж казився з люті.

— Чому цей європейський г'яур малює отих двох?! — заверещав він. — Ті паскудні дервіші з Календері — злодії, жебраки й волоцюги, вони — всесвітні грішники, які смалють опій, упиваються вином, деруть одне одного в зад, швендяють напівголі й навіть не здогадуються, що таке намаз, молитва, дім, сім'я й батьківщина. У наших багатих краях стільки всього прекрасного, а ти чому малюєш цих лихих? Чи ти сам задумав щось лихе проти нас?

— Ні, не задумав. Малюю, бо за зображення ваших "лихих" добре заплатять, — відповів г'яур.

Ми ж, двоє мандрівних дервішів, були вражені мудрістю художника.

— А якщо тобі ще більше заплатять, то ти й шайтана намалюєш? — запитав ходжа-ефенді, намагаючись хитрощами звести розмову до суперечки. Але, як ви вже здогадалися, дивлячись на наші зображення, європейський маляр був видатним майстром, і його більше цікавили праця та гроші, аніж пусті балачки, він не розвісив вуха.

Отож він намалював нас, засунув аркуша в кишеню задньої луки кінського сідла й погнав у свою г'яурську країну. Однак звияжна рать османів завоювала й пограбувала його місто на березі великої річки, і ми, щойно повернувшись до Стамбула, відразу потрапили до султанської скарбниці. Нас виносили звідти й таємно перемальовували у всілякі зшитки, робили ілюстрації до інших книжок, і зрештою ми опинилися й у цій щасливій кав'ярні, де попивають каву, наче еліксир натхнення.

Ну а тепер —

КОРОТЕНЬКЕ ПОВІДОМЛЕННЯ НА ТЕМУ МАЛЮНКА, СМЕРТІ Й НАШОГО МІСЦЯ В СВІТІ

Ходжа-ефенді з Конії, про якого ми щойно розповідали, зібрав усі свої моральні повчання й видав на їхній основі товстелезну книгу, в якій зволив висловити наступні думки: дервішам Календері немає місця в світі, тому що люди в ньому діляться на: 1) беїв; 2) купців; 3) селяків; 4) митців. Дервіші ж не належать до жодної з груп. Але це не все. Ходжа-ефенді з Конії зайшов ще далі.

Окрім того, він написав: "Коли пара тих волоцюг, що мають на двох одну ложку,

сперечаються, хто їстиме першим, то тут скритий підтекст: вони обмінюються гріховними натяками, хто кого першим кохатиме в дупу, а ті, хто не знають цього, сміються з їхніх сварок, нічого не тямлячи. Заради Аллаха, будьте пильними: його осяйність ходжа — наш подорожній, він іде тим самим шляхом, що й ми та вся малярська братія з гарненькими хлопчиками та підмайстрами вкупі, власне тому він і розкрив наш маленький секрет.

ОДНАК ГОЛОВНА ТАЄМНИЦЯ

така: європейський Гяур, зображуючи нас, поглядав настільки ласкаво й уважно, що нам сподобалися й він, і його малюнок. Дивлячись на світ неозброєним оком і відтворюючи те, що бачить, він, певна річ, допустився помилки: будучи зрячими, ми вийшли сліпими. Проте для нас це не суттєво, ми задоволені, як ніколи. На думку ходжі-ефенді, наші душі палають у пеклі, деякі імами-ефенді стверджують, що ми — трупи, котрі давно гниють у землі, а для вас, кмітливих художників, що зібралися тут, ми — зображення, і оскільки зображення, то здаємося, мов живі, — ось які гарні. Після зустрічі з ходжею-ефенді ми побрели з Конії до Сівашу, жебракуючи, минули вісім сіл, відпочивали в трьох місцях, а потім якоїсь ночі було страшенно холодно та ще сипав густий сніг, і ми, двоє мандрівних дервішів, заснувши в обіймах, замерзли й до ранку віддали Аллахові душу. А перед тим, як помирати, нам наснився сон, мовбито наші образи на малюнку проживуть тисячі літ, а після цього ми потрапимо до раю".

51. Я — майстер Осман

У Бухарі часто розповідають історію, складену ще за часів хана Абдуллаха. Занадто підозріливий узбецький хан ніколи не перечив, якщо до певного малюнка доторкалося кілька пензлів різних майстрів, проте він терпіти не міг наслідування художником іншого художника, копіювання сторінок. Адже якщо маляр свідомо допустився хиби, то знайти цього винуватця серед живописців, які нахабно наслідують один одного, — річ неможлива. Мало того, художники, котрі крали один в одного зображення, навіть осліпнувши й пізнавши в темряві пам'ять Аллаха, й далі робили своє: без особливих старань відтворювали те, що раніше бачили на аркуші іншого майстра, заглядаючи йому через плече. Якось зустрілись узбецькому ханові два видатних майстри, котрі втекли від лихоліть війни та своїх жорстоких правителів; один із них був з півдня, з Шираза, другий — зі сходу, з Самарканда. Узбецький хан гостинно прийняв обох знаменитих живописців, але заборонив їм бачити роботи один одного й поселив у двох маленьких кімнатках палацу, розміщених одна від одної якнайдалі. Рівно тридцять сім років і чотири місяці два великих майстри слухали від хана Абдуллаха легенди про те, які неперевершені їхні мініатюри, в чому ілюстрації відрізняються, а в чому вони напрочуд схожі між собою, кожен з малярів слухав і до глибини душі дивувався роботам свого побратима. Узбецький хан жив довго, ніби черепаха, а після його смерті старі художники повибігали зі своїх кімнат, щоб побачити малюнки, про які стільки чули. Забившись у куток, сидючи вдвох на невеликій подушці й розглядаючи книжки та ілюстрації один одного, відомі їм тільки з переказів хана Абдуллаха, вони були приголомшені й розбиті, їхні ілюзії — зруйновані. Мініатюри не були тими казковими

зображеннями, про які розповідав хан; як і всі малюнки, що їх вони передивилися за останні роки, ці роботи нічим особливим не вирізнялися, були блідими й невиразними, наче розмитими. Великі майстри навіть не здогадувалися, що вже повністю отемніли, і їхня сліпота — єдина причина розмитості ілюстрацій. Винісши собі вирок думками, що їх обманювали впродовж усього життя, а ілюзії виявилися прекраснішими за малюнки, художники померли.

Сидячи в холодній кімнаті скарбниці, розглядаючи та гортаючи задубілими пальцями сторінки книжок, про які мріяв сорок літ, я почувався набагато щасливішим за героїв жорстокої бухарської оповіді. Я, ще не отемнілий, тримав у руках книжки, про які стільки чув, і так хвилювався, що, натрапивши на неперевершену мініатюру до відомої легенди, починав бурмотіти собі під ніс: "Дякую, дякую, дякую Тобі, мій Аллаху".

Вісімдесят років тому, коли шах Ізмаїл, перебравшись з військом через річку, шаблею відвоював ув узбеків Герат та увесь Хорасан, то його брат Сам Мірза, щоб привітати переможця, видав книгу "Зустрічі світил"; у ній переказувалася легенда, схожа на ту, що емір Хосров записав у Делійському палаці. То було свого роду перевиданням делійської книги з копіями текстів та ілюстрацій. Так на одній мініатюрі, наскільки мені відомо з переказів, відтворено зустріч двох правителів на березі річки і святкування ними своєї перемоги у війні. Обидва володарі на ілюстрації схожі як на делійського султана Кейкубата і його батька, правителя Бенгалка Бугра-хана, так і на шаха Ізмаїла з його братом Самом Мірзою. Дивлячись на ілюстрації, оповіді до яких тримав у голові, я найперше переконувався, чи лиця героїв, скажімо, в султанському шатрі, належать тим персонажам з тої історії, яку я знаю, а потім укотре дякував Аллахові за можливість розглядати цю казкову сторінку.

Переді мною малюнок, створений шейхом Мухамедом, одним з найвизначніших майстрів тих міфічних епох. На мініатюрі зображено убогого раба, захоплення якого своїм падишахом — безмежне; поки султан грає в чевган[193], раб терпляче, з надією чекає, що м'ячик підкотиться до його ніг; минає бозна-скільки часу, та слуга нарешті піднімає м'ячик і подає його падишахові. Робота тонка, й автор працював, глибоко переймаючись тою справжньою любов'ю, зачудуванням і покірністю, з якими, як я не раз чув, деякі раби ставляться до своїх великих володарів, осяйних падишахів, або ж молоді вродливі підмайстри — до видатних майстрів. Художник немов сам відчував себе тим рабом, який, простягаючи султанові м'яча, не сміє підвести очі й подивитися на нього. Розглядаючи цю сторінку, кожен усвідомить, що найбільше щастя в світі — передавати кмітливому, молодому й гарному учневі свої знання, а також самому стати вірним рабом якогось великого майстра. Мені було жаль тих, хто не пізнав такої радості.

Гортаючи сторінки, я поспіхом, але уважно переглядав тисячі зображень: воїнів, закоханих, скаунів, верблюдів, птахів, дерев, хмар, а щасливий карлик, ніби володар древніх часів, якому випала нагода показати багатства султанської скарбниці, з гордістю виймав зі скринь усе нові томи й клав переді мною. Серед тих прекрасних або

звичайних книг нам з карликом у якійсь залізній скрині трапилися два видання: перше — в обкладинці кольору гнилої вишні, переплетене, як у Ширазі, друге — в палітурці, на яку наклали товсті шари глянцю, — так робили в Гераті під впливом китайців. Сторінки книг були такі схожі між собою, що я першим ділом подумав, чи не є одні з них копіями інших. Намагаючись визначити, де оригінал, а де копія, я простежив імена каліграфів на написах до мініатюр, віднайшов скриті підписи, які можна було вгледіти, і врешті зрозумів, що ці два видання Нізамі — не що інше, як легендарні книги, виготовлені майстерним шейхом Алі з Тебріза для двох правителів: Каракоюнлу — Джіхан-шаха та Аккоюнлу — Узуна Хасана. В мене по спині поповзли мурахи. Шах Каракоюнлу отемнив великого майстра, щоб той не відтворив першого тому ще для когось, а художник прибився до палацу правителя Аккоюнлу й зобразив з пам'яті такі самі, але ще кращі мініатюри. Кольори ілюстрацій другого тому, які маляр робив уже сліпим, вирізнялися, як більш чисті та яскраві, однак барви малюнків з першого видання були невимовно одухотвореними й сповненими життя. Це нагадало мені про те, що спомини сліпих у темряві виливаються в немилосердну яскравість життя без відтінків, проте реальне в мініатюрі вони знищують.

Безперечно, я — великий майстер, і всевидючий, всевідаючий Аллах бачить це, тому я знаю, що якогось дня й сам отемнію; однак, чи хочу я стати сліпим власне зараз? У кімнатах скарбниці у величній і страхотливій темряві відчувалася присутність Аллаха. Він наче був десь зовсім поряд, тож, ніби засуджений до смертної кари, який прагне ще бодай кілька разів востаннє подивитися на світ, поки йому зітнуть голову, я звернувся до Всевишнього: "Дозволь мені передивитися всі ті малюнки, потішити свої очі".

Мудрість Аллаха, оповиті пільмою легенди й притчі поставали переді мною на розгорнутих сторінках. Ось знаменита сцена, що розповідає про те, як Ширін, прогулюючись галявиною, натрапила на малюнок із зображенням Хосрова, прикріплений до гілки чинара, і закохалася в шаха. Ширазький шейх Алі Різа відтворив густющу крону чинара, вивівши кожен листочок, а згодом вирішив намалювати це дерево на крупинці рису, аби довести якомусь дурневі, що головне в його роботі — не пристрасть молодій дівчині, а пристрасть художника. Невіглас-бо твердив, що чинар на малюнку — всього лиш другорядне зображення, а головне — жагуча Ширін. Та через сім літ і три місяці після того, як великий майстер почав роботу, він осліп, тому чинар на крупинці рису залишився наполовину недоробленим. І по-моєму, якщо мене не обманув гордий підпис під чарівною ніжкою улюбленої недіме, то я розглядав не той чинар, який художник намалював ще зрячим, а розкішне дерево, виведене ним тоді, коли вже отемнів. На наступній сторінці Рустем стрілою з двома наконечниками виколує очі Іскандеру[194]; сцена — яскрава й багата на кольори; так зміг би намалювати художник, який знає діяро-індійський стиль. Вивчаєш ту мініатюру, й здається, що одвічний біль і прагнення живописця, котрі називаються сліпотою, є початком радісного свята.

Якщо спершу я передивлявся стоси ілюстрованих книг з хвилюванням людини,

котра хоче на власні очі побачити те легендарне, про яке стільки чула, то тепер я розглядав їх зі спокоем старця, котрий відчуває, що ще трохи — і більше ніколи нічого цього не побачить. Кольори оксамиту й пилюки, зливаючись з тьмяним сяйвом свічок, наповнювали темряву холодної скарбниці червоними відтінками. На мої здивовані вигуки до мене підбігали Кара з карликом і вдивлялися в неперевершені зображення, заглядаючи мені через плече, а я, не стримавшись, починав їм розповідати:

— Таємницю червоного кольору забрав із собою в могилу великий тебрізький майстер Мірза Баба Імам. Тут у його червоний забарвлені краї килиму, мітка на кавуці сафевідського шаха, що означає приналежність до кизилбашів[195]; і погляньте — черево лева на оцій сторінці та каптан юнака. Такий прекрасний червоний, за винятком, коли ллється кров, Аллах таїть у забарвленні деяких рідкісних комах і каменів, але, щоб його виявити в природі, треба постаратись, а серед людських творінь ми можемо зустріти цей колір тільки в роботах видатних малярів чи в переливанні оксамиту, — промовив я й докинув: — Будьмо вдячні тому, хто показав нам нині ті барви.

— Погляньте сюди, — знову не витримав я й кивнув на неперевершений малюнок, котрий міг би прикрасити будь-яку збірку газелей про кохання, дружбу, весну й щастя. Ми прикипіли очима до весняних дерев, що розквітли всіма кольорами, кипарисів цього райського саду та щасливих закоханих, котрі сиділи тут, попиваючи вино й читаючи вірші; і враз у просяклій запахом плісняви й пилюки скарбниці ми немов одчули ніжний аромат весняних квітів та тіл закоханих, що купалися в радощах.

— Маляр наче добув із серця прекрасні руки, ноги закоханих, їхні витончені постави, веселощі птахів, які витають довкола них, але ви тільки погляньте, як грубо він зобразив кипарис позаду тієї пари! — вигукнув я. — Перед нами малюнок бухарця Лютфі, який був скандалістом та безхарактерною людиною й тому лишав свої мініатюри наполовину незавершеними. Він не затримувався надовго в жодному з міст, бо сперечався з усіма шахами та ханами, доводячи їм, що його живопис для них незрозумілий. Постійно дискутуючи, перебираючися з одного шахського палацу до іншого, мандруючи з міста до міста, визначний маляр, що ніяк не міг знайти собі володаря, достойного мати видану ним книжку, зрештою потрапив до цеху якогось непримітного правителя голих гір, однак власне йому він прослужив останні двадцять п'ять років свого життя, бо, як сам сказав: "Країна невелика, але хан на мистецтві тямиться". І понині сперечаються та жартують: знав чи ні великий художник, що бідолашний хан був сліпий.

— Ви бачите оцю сторінку? — запитав я, коли вже було далеко за північ, і вони обоє миттю піднесли до мене свої свічі. — За останнє століття книга, яка зараз у моїх руках, змінила десять володарів, побувала на просторах від Герата до Стамбула.

За допомогою мого окуляра ми втрюх прочитали безліч підписів, посвят та історичних дат, розпиханих по всіх можливих кутках сторінки, яка розповідала про історію видання, а також — імена султанів, котрі в реальному житті душили один одного, а тут — зліпилися до купи в написі: "З поміччю Аллаха завершено цю книгу в

Ґераті в шістсот сорок дев'ятому році від Хіджри каліграфом султана Велі, сином Музафєрра з Герата, для Ісметюд Дюня, дружини Мухамеда Джуки, всепереможного брата повелителя світу Байсунгура"[196]. На тій-таки сторінці ми прочитали, що згодом книга потрапила до рук султана Аккоюнлу Халіла, потім до його сина — Якуп-бея, а від того — до північноузбецьких султанів. Кожен з володарів утішався виданням, деякі з мініатюр заміняв на інші, а ще, перш за все, додавав до ілюстрацій зображення своєї чарівної дружини. Від узбецьких ханів, які з гордістю повиводили тут свої імена, книга потрапила до Сама Мірзи, брата завойовника Ґерата шаха Ізмаїла; він її подарував братові з окремою присвятою; шах Ізмаїл забрав том із собою до Тебріза і підготував ще комусь у дар з черговою присвятою, однак достойний раю султан Явуз Селім-хан розгромив шаха в битві під Чалдираном[197], пограбував тебрізький Хешт-Біхішт-палац, і книга разом із переможною султанською раттю, подолавши гори, пустелі й ріки, примандрувала до Стамбула, в цю скарбницю.

Наскільки співзвучні моя увага й переживання старого маляра з внутрішнім станом Кари та карлика? Відкриваючи нові томи, гортаючи сторінки, я серцем відчував пекучі страждання тисяч художників, котрі, сліпнучи, показували своє вміння; малювали й мешкали в сотнях великих далеких міст, служили деспотичним шахам, ханам та беям, відрізнялись один від одного характером, звичками, манерами. Сконфужено передивляючись ілюстрації з якоїсь примітивної книжки, де були зображені методи й знаряддя тортур, я немов відчував біль від побоїв, яких ми всі зазнавали в дитинстві, біль від ударів лінійкою по обох щоках, доки щоки наллються багрянцем, від ударів мармуровим приладом для глянсування паперу по вибритій наголо голові. Навіть не здогадуюся, як потрапила ця дешева книжка в скарбницю Османів. Зазвичай ґяурські мандрівники замовляють такі видання безчесним художникам, котрі набили руку в зображуванні катувань і продають ті малюнки за кілька акче. Але використовують їх ґяури не для того, щоб показати, наскільки вимушені в нас тортури, яким піддають злочинців у присутності кадія, аби в світі вершилося Аллахове правосуддя, а для того, щоб лжесвідчити перед своїми єдиновірцями про нашу жорстокість і черстві серця. Мені завжди було соромно за тих малярів, котрі ганебно насолоджувалися, змальовуючи мордування, під час яких б'ють фалакою, розпинають на хрестах, вішають униз головою й просто чіпляють на гак, варять живцем у казані, прив'язують до гармати й шматують тіло ядрами, перерізають горлянки, задушують мішком, кидають голодним псам на поживу або в став з крижаною водою, шмагають канчуками, ламають пальці, висмикують волосся, здирають шкіру, відрізають носи й виймають очі. Тільки визначні художники, такі як ми, відчувають справжнє незлорадне задоволення, зображаючи побиття фалакою чи катування, і тільки ми маємо право забарвлювати ці мініатюри у веселі, радісні кольори, немов виводячи дітей, що запускають повітряного змія. Адже нас упродовж усіх років учнівства лупцювали фалакою і били по чому бачили, а нервові майстри товкли кулаками за найменшу помилку, щоб збити оскому, нас годинами періщили палицями та лінійками, аби знищити в наших душах шайтана й вигнати з них джина малярства.

Ті, хто пізнає наш світ, не розуміють його до кінця — вони прагнуть наблизитися до нього й збагнути, в чому суть, однак їм бракує терпіння. Я порівняв би їх із тими, хто розглядатиме наші сучасні роботи через століття, — можливо, вони й відчують мої сором і щастя, невимовний біль і втіху, якими я переймаюся, роздивляючись ілюстрації в холодній скарбниці, проте, знову-таки: до кінця вони тих переживань не зрозуміють. Мої старечі задубілі від холоду пальці гортали сторінки, а окуляр з ручкою, інкрустованою перламутром, та ліве око неслися в польоті над малюнками, ніби журавлі, яким з висоти видно весь світ; краєвиди внизу мене вже не дивували, однак я укотре й вкотре зачудовано на них дивився, читав нові написи. Завдяки ілюстраціям, котрі бачив уперше, але про які стільки чув, я дізнавався: що в кого який маляр перейняв, у яких малярських цехах, у володіннях якого шаха було вперше сформовано те, що ми нині називаємо стилем, який легендарний маляр кому служив; довідувався, що звивисті хмарини в китайській манері, під впливом тих-таки китайців поширені з Герата на всю Персію, також використовувались і в казвінській мініатюрі. Й час від часу я сам до себе вигукував своє втомлене "Вай!". Однак мій біль, котрий проник ще глибше в душу, смуток і сором — чим я змушений ділитися з вами — корінилися в стражданнях і приниженнях, що їх витерпіли заради мистецтва вигонисті, наче молоді саджанці, вродливі маляри з місячними ликами й очима газелей. Вони крилися в тих переживаннях і надіях, які пронесли в своїх серцях ті художники, котрих колись поштурхували майстри, і в тих щирих зближеннях майстрів зі своїми вчителями, і в нашій любові до мініатюри, і в сліпоті та забутті, що колись поглинуть нас.

Роками я зображав для нашого падишаха сцени війн і врочистостей, тому душа, яку теж зміг би відтворити, безголосо забула світ цих ніжних і тонких почуттів, у які я поринув зі смутком та сором'язливістю. На одній з ілюстрацій я побачив стрункого перського юнака з червоними вустами. Він, як і я, тримав у руках книжку. Шахи, звабливі на золото й почесні, ніколи не пам'ятають, що все прекрасне в світі належить Аллахові, — вкотре подумалося мені. Я розглядав двох закоханих дивовижної вроди — робота якогось молодого ісфаганського майстра, і з моїх очей скотилися сльози: згадувалося, як любили колись мистецтво мої власні учні. Вродлива, наче виноградна лоза, дівчина з вишневими губами, мигдалевими очима та мініатюрним носиком дбайливо закасала рукав на тонкій руці невисокого, витонченого й тендітного юнака, в якого короткі ноги, а шкіра — аж прозора; таке тіло пробуджує два бажання: смерті й поцілунку. Щоб довести силу та міцність почуттів, хлопець випік вогнем на руці три любовних знаки — невеликих, але глибоко врізаних у тіло. Кохана ж милується ними, ніби трьома прекрасними квітками.

Якось незвично забилося, застугоніло моє серце, а чоло зарясніло крапельками поту. Все було так, немов я й досі учень і, як шістдесят років тому, розглядаю непристойні зображення, що потрапили до нас із Тебріза, а на них — гарненькі хлоп'ята зі шкірою перламутрового кольору та юні крихкотілі дівчата з невеличкими грудьми. В голові зринули спомини про одного вродливого юнака з ликом янгола, мигдалевими очима та рожевою шкірою. Його привели в малярський цех, щоб віддати в

науку, через кілька років після мого одруження, коли я вже зробив перші кроки до майстерності. Дивлячись тоді на нього, я відчував у собі глибину думки й любов до мистецтва. Зараз до мене приходить усвідомлення, що малярство тісно пов'язане з тією любов'ю-прагненням, і в нього немає нічого спільного зі смутком та соромом: хист і дар художника перетворюють це прагнення в любов до Аллаха, а любов до Аллаха виливається в любов до світу, який Всевишній відкрив нашим очам. Мої думки настільки зворушили мене, що я за одну мить, немов солодкі хвилини перемоги, заново пережив ті всі роки, коли, згорбившись, сидів над письмовою дошкою, ті побої, які стерпів, аби пізнати живопис, прийняте мною рішення — отемнити себе працею, а також — ті всі страждання митця, які сам терпів і яких завдавав іншим.

Я ще довго з насолодою вдивлявся в це зображення закоханих, наче розглядав щось заборонене. Минав час, а я й далі розглядав; з ока скотилася велика сльоза, пробігла по щоці й загубилася десь у бороді.

З плавного пересування свічника в темряві скарбниці я помітив, що до мене хтось наближається. То був карлик; він залишив чергову гору книжок, і я витяг з неї перший-ліпший том. Знову видання, підготовлене для шахів: на забарвлених у зелений колір берегах сторінки я побачив закохану пару газелей і їхніх ворогів, заздрісних шакалів. Я перегорнув сторінку: тут були зображення гнідих скакунів, їх могли створити тільки древні майстри Ґерата, — ох і краса! Знову перегорнув сторінку: на малюнку — якийсь канцелярист самовпевнено розсівся на підлозі; я ж ніяк не міг розпізнати з обличчя, хто саме зображений на ілюстрації, — їй уже сімдесят років, тож не дивно, що канцелярист нікого мені не нагадував. Однак настрої мініатюри, різнокольорова борода чоловіка щось мені нагадують, — хотів був сказати я. Моє серце шалено загупало, воно раніше за мене впізнало, хто автор неповторного — тільки той чоловік міг виконати його. То була робота великого майстра Бехзата. Здавалося, на мене з малюнка фонтаном ударило світло.

Я вже кілька разів бачив Бехзатові малюнки, проте вони ніколи не вражали мене так, як цей: може, тому, що розглядав мініатюри не сам, а з іншими старими майстрами, а може, ми не були впевнені, що то роботи Бехзата.

Темні кімнати скарбниці, просякнуті духом плісняви, немов залилися світлом. Дивовижне зображення руки злилося в моїй уяві з тою витонченою чарівною рукою, на якій були витаврувані любовні знаки, що в них я мить тому вдивлявся. Як я можу знати, що скоро осліпну? Мені це невідомо! Я був готовий поділитися таким передчуттям з Карою, котрий разом зі мною розглядав сторінку, стискаючи в кулаці свічник, однак я сказав інше:

— Поглянь, яка прекрасна рука! Бехзат!

Я мимоволі взяв Кару за руку — так замолоду робив з кожним із моїх учнів, тоді ще гарненьких дітей з м'якою, наче оксамит шкірою, — кожного з них я по-своєму любив. Долоня в Кари була чимала й гладенька, тепліша за мою, зап'ясток з того боку, де проступали жили, — витончений і широкий, що мені подобалося. В молодості я брав руку якогось учня в свою і перед тим, як показати, як правильно тримати пензель, з

любов'ю дивився в його налякані милі очі. Тепер так само дивився в очі Кари. Вогники свічок у свічнику, який він тримав, замиготіли в його зіницях.

— Всі ми, маляри, — браття, — промовив я, — але все добігає кінця.

Як у мене вирвалися ці слова: "Все добігає кінця"? Так міг би сказати маляр, що хоче отемніти, бо віддав роки свого життя якомусь правителеві, султаничу; залишив по собі в малярському цеху взірці предивних мініатюр у стилі майстрів древності, і сам спромігся сформувавши стиль цеху, а наприкінці життя дізнався: що це таке, коли його хан-покровитель програє всі війни, і новий володар, увійшовши в місто позаду своєї грабіжницької раті, розпускає його малярський цех, змушує шматувати томи книг і абияк заново ліпити до купи їхні сторінки, коли в майстернях нищиться все до найменших дрібничок, котрі художник любив, наче малих дітей, які були його винаходами й у чие мистецьке призначення він вірив. Однак Карі треба було пояснити це якось інакше:

— Зображення великого поета Абдуллаха Хатіфі, — сказав я. — Він — воістину великий поет! Коли шах Ізмаїл узяв Герат, то перед ним плазував кожен, тільки Хатіфі навіть не навідався до палацу — шах Ізмаїл прийшов пішки до його дому за містом. Та ми здогадуємося, що це зображення Хатіфі не з обличчя, яке відтворив Бехзат, а з підпису внизу, чи не так?

— Так, — відповів Кара й глянув на мене своїми гарними очима.

— Дивлячись на лик поета, — провадив я, — ми бачимо, що він нічим не відрізняється від інших людських облич на малюнках. Якби Абдуллах Хатіфі був зараз живий і зайшов сюди, ми б ніколи, жодним чином, не впізнали його з роботи Бехзата. Проте, якщо проаналізувати мініатюру, як ми це робимо завжди, то з її настрою, кольорів, заставки, з того, як сидить Хатіфі, й з тієї красивої руки, виведеної Бехзатом, відразу здогадаєшся, що перед тобою — образ поета. В наших мініатюрах — головне зміст, а вже потім — форма. Нині ж настали часи, коли починають наслідувати європейських, італійських майстрів, наглядний приклад — книга Еніште: світ змісту добігає кінця, настає ера світу форми, і з європейським стилем...

— Мій дядько — мертвий, його вбили, — грубо урвав мене Кара.

Я ніжно погладив його руку, яку тримав у долоні, — так гладив маленькі дитячі ручки своїх учнів, котрі претендували на створення див у майбутньому. Деякий час ми мовчки розглядали Бехзатовий малюнок. Потім Кара забрав свою руку.

— Час летить, а ми навіть не роздивилися храп гнідого коня з попередньої ілюстрації, — озвався він.

— Там нічого немає, — відповів я й перегорнув назад сторінку, аби він сам переконався, що нічого незвичайного в зображенні кінських ніздрів ми не пропустили.

— Коли знайдемо коня з незвичними ніздрями? — ніби мала дитина, запитав Кара.

Та десь над ранок, поки ми з карликом розгрібали шовкові й зелені атласні тканини на дні кованої скрині, щоб дістати звідти легендарне "Шахнаме", яке належало шахові Тахмаспу, Кара заснув на ушакському килимі, прихиливши голову до розшиті узорами подушечки. Я ж, тільки-но глянувши через стільки років на легендарне видання

вдруге, збагнув: для мене день починається новішим, аніж будь-коли.

Том був настільки великий і важкий, що ми з Джезмі-агою ледь підняли його й донесли до мого місця. Доторкнувшись до книги, яку бачив двадцять п'ять років тому, я зрозумів, що оббита шкірою палітурка виготовлена з дерева. Двадцять п'ять років тому, коли помер султан Сулейман Кануні, який тричі захоплював Тебріз, шах Тахмасп мало не плакав од радості, що врятувався від падишаха-переможця, тож послав султанові Селіму, котрий посів османський трон, цілу череду верблюдів, нав'ючених дарами, серед яких вирізнялися неперевершене видання Куран-и Керіму та ця найкраща книга з шахської скарбниці. Спершу перська посольська делегація, яка нараховувала аж триста осіб, доставила книгу в Ефірне, де новий падишах зимував, розважаючись полюванням. Потім її разом з іншими подарунками, мулами й верблюдами перевезли до Стамбула, але перед тим як видання здали на зберігання під замок скарбниці, головний маляр Кара Мемі й ми, троє молодих майстрів, отримали змогу переглянути книгу. Наче стамбульці, котрі поспішають повітрішатися на слона з Індії або жирафу з Африки, ми, мов на крилах, летіли в той день до палацу, де й почули від Кари Мемі, що великий майстер Бехзат хоч і перебрався на старості з Герата до Тебріза, однак в ілюструванні книги участі не брав, бо вже отемнів. Для нас, османських художників, звичайна книга з сімома-вісьмома мініатюрами була тоді справжнім дивом, тож, переглядаючи видання з двомастами п'ятдесятьма малюнками, ми немов блукали казковим палацом — настільки були вражені. Мовчки, без жодного звуку, зі смиренням у душі, так, неначе перед нами на коротку мить відкрилися райські сади, вдивлялися ми в неймовірно розкішні сторінки книги.

І після того ще двадцять п'ять років згадували це видання, що лежало під замком у скарбниці.

А за двадцять п'ять років я, ніби велетенську браму палацу, тихо відкрив товстелезну палітурку легендарного "Шахнаме", однак, коли гортав сторінки, шелест кожної з яких був таким милозвучним, мене скоріше поглинула печаль, аніж зачудування.

1. Я не міг заглибитися в мініатюри, оскільки не давала спокою думка, що стамбульські малярі крадуть з видання, яке зараз тримаю в руках, усе підряд для ілюстрування замовлених їм оповідей.

2. Я не міг зосередитися на ілюстраціях, кожна п'ята-шоста з яких була неперевершеною (наприклад: з якою рішучістю й упевненістю на одному з малюнків Тахмурас лупцює булавою шайтанів і девів, що згодом під час перемир'я навчать його грамоти, грецької та ще багатьох різних мов), бо сподівався натрапити на зображення, яке вивів Бехзат, — хоча б руки.

3. Мені заважали віддатись ілюстраціям присутність Кари з карликом та нагадування самому собі про кінські ніздрі.

Хоч би яким неосязним було моє щастя завдяки великодушно дарованій Аллахом нагоді вдосталь надивитися на мініатюри в книзі ще до того, як мої очі затьogne оксамитова завіса темряви, — вона-бо насувається на кожного великого майстра, як

ласка Всевишнього, — однак мені було сумно, адже я мусив розглядати малюнки більше розумом, аніж серцем. Допоки в кімнати скарбниці, яка поступово ставала схожою на сиру могилу, прослизнуло сонячне проміння, я встиг передивитися всі двісті п'ятдесят дев'ять (а не двісті п'ятдесят) мініатюр безцінного видання. Розглядав їх з розумом; тож підсумок викладу по пунктах, ніби арабський вчений, що понад усе в житті цінує розум:

1. В книзі я не міг зустріти коня, схожого на того, якого підлий убивця зобразив з особливими ніздрями, тому що не міг зустріти: різномастих коней, які траплялися на очі Рустемові, коли він переслідував конокрадів; чарівного скакуна, на якому шах Ферідун перепливає річку Діджле без дозволу арабського султана; печального чалого коня, що здалеки спостерігає за тим, як Турун підступно й віроломно стинає голову своєму молодшому братові Іречу, якому заздрив, бо батьки поселили Іреча в найпрекраснішій країні — Ірані, а його та середульшого брата — в далекій Греції й закинутому на край світу Китаї; скакунів героїчних ратей Іскандера, що складаються з хозарських, єгипетських, берберських та тазійських воїв у сліпучих шоломах, закутих у броню, з крицевими щитами й шаблями, які не зігнеш; легендарного коня, що вилікував цілющою водою з зеленого озера шах Яздгірді від кровотечі, яку наслав на нього Аллах за те, що повстав проти його волі, — й на березі того самого озера скакун убив шаха, аби звершилося правосуддя Аллаха. Не міг я тут натрапити й на зображення сотень інших міфічних і реальних коней, котрі створили всього сім-вісім малярів. Але для того щоб передивитися ілюстрації решти книг скарбниці, у мене було часу більше, аніж цілий день.

2. Впродовж останніх двадцяти п'яти років у середовищі малярів існує твердження, яке водночас служить темою для пліток: кажуть, будь-який художник, з дозволу падишаха потрапивши в цю недоступну для решти скарбницю, знаходить тут книгу, яку я сам так довго шукав, гортає її й до свічки копіює в свої зшитки якомога більше взірців зображень коней, дерев, хмар, квітів, птахів, сцен війни й кохання, а потім використовує їх... Та аби художник створив щось досі невидане чи просто прекрасне, зловмисники завжди пускали отакі чутки, щоб лише принизити, вказуючи на наслідування перського живопису, — книга ж із Тебріза, який більше не належав до володінь нашого падишаха. Коли наклепи зводили на мене, я загорявся праведним гнівом і водночас потайки пишався, коли їх зводили на інших, — я вірив у чутки, як і всі. Нині ж, озираючись назад, із сумом усвідомлюю, що ми, четверо малярів, які одного разу, двадцять п'ять років тому, переглядали перське "Шахнаме", того дня завчили його ілюстрації напам'ять, і двадцять п'ять років, згадуючи й мимоволі змінюючи мініатюри в своїй уяві, відтворювали їх для видань нашого падишаха. Я сумував, але не через бездушність підозріливих падишахів, котрі ніколи не дозволяли виносити книгу з скарбниці, щоб ми її переглянули, мені шкребло на душі, бо розумів, який підневільний наш малярський світ. Чи то великі майстри Герата, чи то сучасні маляри Тебріза — однаково перські художники перевершували в живопису нас, османів.

Добре було б, якби за два дні мої маляри вкупі зі мною уникли тортур, — подумалося мені, і я безжально шкрябонув кінчиком свого очеретяного каляму по очах одного з облич на відкритій переді мною сторінці. Це була мініатюра до оповіді, в якій перський учений без усякого досвіду переміг у поєдинку з шахів індійського майстра. Він, бачте-но, щойно навчився грати в цю гру, роздивившись фігури й дошку в квадратах, привезену індійським послом! Перська брехня! Я зашкрябав очі гравців, а також шаха та його оточення, що спостерігали за поєдинком, перегорнувши сторінку назад, теж попсував очі шахам на війні, показним воям у шахських латах та стятим головам, які валялися на землі. Спаскудивши так три сторінки, я запхав свій калям за кушак.

Мої руки тремтіли, одначе не скажу, що почувався дуже зле. Думаю, тепер ви розумієте стан тих недоумків, котрі жують сторінки в книжках — кого-кого, а їх я за свої п'ятдесят літ малярського життя набачився.

3. Мої вчинки розбурхали в моїй душі і біль і втіху життя, яке загасає. Над цією дивовижною книгою десять років працювали найобдарованіші перські маляри шаха Тахмаспа, проте калям Бехзата її мініатюр не доторкався, ніде я не зустрів тої прекрасної руки, яку міг вивести тільки він. Утративши прихильність шаха й перебравшись на схилку літ з Герата до Тебріза, Бехзат справді отемнів. З миром у душі я вкотре розмірковував над його долею: промалювавши все життя й досягши бездоганності зображення, великий майстер сам себе отемнив, бо не хотів пристосовувати свою мініатюру до приписів іншого малярського цеху та вимог іншого шаха.

Кара з карликом розгорнули якийсь товстелезний том і поклали його переді мною.

— Ні, не те, — промовив я, анітрохи не завдаючись метою суперечити. — Це монгольське "Шахнаме"[198]: Іскандер посилає в бій залізних вершників на залізних конях, яким залив усередину нафту, підпалив, і тепер з їхніх ніздрів виривається і, ніби в світильнику, палахкотить вогонь.

Ми розглядали зображення полум'яної залізної раті, яке монголи запозичили в китайців.

— Джезмі-ага, — озвався я. — Двадцять п'ять років тому ми в "Селімнаме"[199] змалювали дари перського посольства, що привезло книгу шаха Тахмаспа... Де це знайти?

Карлик миттю знайшов "Селімнаме", приніс і поклав переді мною. В ній було зображено дари послів покійному султанові Селіму, а внизу на кожній сторінці — їхні короткі письмові описи, в один рядок; перечитуючи написи, мої очі самі по собі знайшли примітку, про яку я давно забув, ніби не вірячи в її зміст:

Золота голка до султана з бірюзовою булавкою, інкрустованою перламутром — нею отемнив себе майстер над майстрами древній маляр Герата Бехзат.

Я запитав карлика, де саме він знайшов "Селімнаме". В запиленій темряві скарбниці ми пройшли поміж скринь, шаф, груд оксамиту й килимів і піднялися вгору петлястими сходами. Наші тіні то меншали, то виростали, рухалися по щитах, слонових

бивнях, тигрових шкурах. В одній з кімнат, теж затоплених тканинами незвичайного червоного кольору та оксамитом, біля скрині, з якої ми дістали "Шахнаме", серед різноманітних укривал, помережаних сріблом-золотом, необтесаних гранатів і кинджалів з діамантовим руків'ям я побачив деякі з коштовних дарів шаха Тахмаспа: шовковий ісфаганський килим, шахи зі слонової кістки, а зверху на цій купі добра — шкатулку для калямів. За візерунками з драконами й гіллям у китайській манері та за тим, як інкрустована перламутром, відразу було видно, що її виготовлено ще за часів Тимура.

Я відкрив скриньку — запахло трояндою; всередині лежали ледь обгорілий аркуш паперу та золота голка для султана з бірюзовою булавкою, інкрустованою перламутром. Я взяв голку, і нечутно, наче тінь, повернувся на місце.

Залишившись наодинці, я поклав голку, якою отемнив себе Бехзат, на сторінку розгорнутого "Шахнаме" й почав розглядати. Суть не в тому, що це було знаряддя, яким Бехзат себе отемнив, — для мене бачити будь-яку річ, якої торкалася геніальна рука великого майстра — означало відчувати мороз поза шкірою.

Чому шах Тахмасп послав у дар султанові Селіму разом з книгою цей страхітливий шип? Чи не тому, що шах, якого в дитинстві вчив малювати сам Бехзат, шах, який замолоду обожнював малярів, на старості став цуратися поетів і художників, а решту свого життя присвятив молитві? Чи, може, погодивсь розлучитися з дивовижною книгою, над якою десять літ працювали найвидатніші майстри? Чи він послав голку з книгою, аби кожен зрозумів, що кінцем і кончиною маляра є сліпота, на яку він добровільно себе прирікає? А може, шах натякав, що той, хто бодай раз у житті перегляне цю книгу, більше ніколи нічого не захоче бачити в реальному світі? Так колись говорили. Однак для шаха книга тоді вже не була дивовижною: як і багато інших володарів, на схилку літ він, боячись гріха, каявся в своїй молодечій любові до мініатюри.

Мені згадалися оповіді, які полюбляють розказувати старі нещасливі художники, чії мрії канули в небуття: коли рать правителя Каракоюнлу Джіхан-шаха наближалися до Шираза, легендарний головний маляр того міста Ібні Хюсам поклявся, що ніколи не малюватиме інакше, аніж звик, і велів своєму учневі випекти йому очі. Рать султана Селіма перемогла шаха Ізмаїла, військо ввійшло до Тебріза і пограбувало палац Хешт Біхішт. Коли ж вої гнали до Стамбула полонених тебрізьких художників, один з них, старий перський майстер, як повідають, дорогою сам себе отемнив, прийнявши надмірну дозу ліків, а перед тим заявив, що робить це, не лікуючись від хвороб, а через те, що не хоче малювати в стамбульському стилі. Я теж у хвилини гніву повчав своїх малярів, нагадуючи їм, що Бехзат сам себе осліпив.

А хіба немає іншого шляху? Якщо майстер потрохи, як необхідність, освоює новий напрям у живопису, то невже не має змоги врятувати від загибелі стиль свого цеху й малярів древності?

На загостреному надзвичайно тонкому кінчику голки було видно якусь чорну плямку, однак мої втомлені очі вже не розібрали: кров це чи щось інше? Я знову довго-

довго, так само як і голку, з сумом розглядав у лупу якусь печальну сцену кохання. Намагавсь уявити собі, як зробив це Бехзат. Кажуть, людина стає сліпою не відразу — оксамитова темрява опускається на неї днями, місяцями так само, як на старих людей, що сліпнуть від природи.

Я зайшов у кімнату поряд, обдивився; підійшов, глянув — воно було тут — дзеркало з закрученим держакон, товстою рамкою з чорного дерева й слонової кістки; на рамці вирізьблено довгі петлясті, наче квіти, написи. Я сів і заходився розглядати в дзеркалі власні очі. Як гарно миготять вогники свічок у моїх зіницях, що шістдесят років малювали й розглядали малюнки.

"Як це зробив Бехзат?" — допитувався я в себе. Не відводив очей од дзеркала, а моя рука, наче жіноча, що звикла не задумуючись підмальовувати сурмою очі, сама намацала голку. Ніби протикаючи випуклий бік страусячого яйця, котре розмальовуватиму, я, ні хвилини не вагаючись, мужньо, спокійно, з силою ввіткнув голку в зіницю правого ока. Серце здригнулося від того, що сам бачив, як виколую зіницю, а відчуття були мені байдужі. Всадивши голку в око на чверть пальця, я вийняв її.

Вирізьблені на рамці поетичного дзеркала бейти співали про безмежжя краси, нескінченність світла, про вічність життя.

З усмішкою на устах я виколов собі зіницю й другого ока.

Довго сидів, навіть не поворухнувшись. Дивився на світ. На все.

Як я й думав, барви світу не померкли, вони неначе злилися воедино, але — ледь-ледь. Я досі бачив усе довкола.

Згодом у кімнату скарбниці прослизнуло тьмяне сонячне проміння й упало на багрянні, кольору крові, тканини. Головний скарбничий зі своїми людьми знову врочисто зняли печатку, відімкнули замок. Джемзі-ага взяв для нас нові горщики, свічки, мангал, свіжий хліб і сушені шовковиці, сказав, що ми не припиняємо пошуки коня з незвичними ніздрями на сторінках книжок нашого падишаха. Що є прекраснішого, аніж, споглядаючи найдивніші картини всесвіту, уявляти світ таким, яким його бачить Аллах?

52. Моє ім'я — Кара

Вранці головний скарбничий зі своїми людьми церемоніально відчинили двері, я вже настільки звик до червоних оксамитових барв скарбниці, що вранішнє зимове проміння сонця, яке линуло знадвору, видалося мені чимось страхітливим, створеним для оман. Як і майстер Осман, я застиг на місці: здавалося, якщо ворухнусь, то запліснявіле, запилене повітря скарбниці, якого можна доторкнутися рукою, вислизне за двері й утече разом зі слідом убивці, котрого ми шукали.

Майстер Осман з якимсь незвичним зачудуванням удивлявся в світло, що пробивалося крізь шеренги агів-охоронців скарбниці, вишикуваних біля відчинених дверей, перед ним неначе постало щось дивовижне й він бачив його вперше.

Проблиски такого зачудування я зрідка помічав на його обличчі, коли він розглядав уночі малюнки, гортав сторінки "Шахнаме" шаха Тахмаспа й пильно в них

удивлявся.

Інколи тінь мого майстра тремтіла й билась об стіни. Він уважно схиляв голову над окуляром, а на його вустах можна було прочитати, що майстер збирається відкрити нам якусь радісну таємницю; потім його губи починали мимоволі ворухнутись, очі заморожено прикипали до ілюстрації.

Після того як зачинилися двері, я нетерпляче походжав сюди-туди кімнатами, охоплений неспокоєм, що все нарастало: ми не встигнемо почерпнути достатньо відомостей з книжок скарбниці, нам забракне часу, — переживав я. Відчуваючи, що майстер Осман збайдужів до справи, більше не переймається нею, я поділився з ним своїми сумнівами.

Як справжній майстер, він звик пестити своїх учнів, тож ніжно взяв мене за руку.

— Для нас із тобою немає інших шляхів, окрім того, як старатися вздріти світ таким, яким його бачить Аллах та сподіватись на покров правосуддя Всевишнього, — промовив він. — Тут, серед цих речей і мініатюр, тих два шляхи перетинаються, підказує мені моє серце. Коли ми наближаємось до Аллахового бачення світу, то до нас наближається і його правосуддя. Глянь, це — голка, якою отемнив себе Бехзат...

Розповідаючи жорстоку історію голки, він підніс до мого ока свою лупу, я ж, придивившись до гострого кінчика того огидного шипа, помітив на ньому якусь яскраво-рожеву крапельку.

— Для давніх малярів, — докинув майстер Осман, — змінювати методи своєї роботи, стиль, кольори, яким вони віддали життя, було проблемою совісті. Одного дня дивитися на світ очима східного шаха, а іншого — західного правителя, як це роблять нині, тоді вважалося безчестям.

Очі майстра не були спрямовані ні на мене, ні на мініатюру поперед себе. Він немов утупився в якусь недосяжну далеку білину. А на сторінці "Шахнаме" зітнулися раті Ірану й Турану: лави вершників урізалися одна в одну, списи протикали лати й тіла, трошили голови, ламали руки; на землі валялися скривавлені трупи; розрубані навпіл, герої з помутнілими очима вихоплювали шаблі й рубали ворогів. Кольори ілюстрації були радісними й святковими.

— Великих майстрів древності змушували переймати малярські стилі переможців, наслідувати чужих художників, а вони, щоб зберегти свою честь, отемняли себе тонкими голками, а потім, ще до того, як їхні очі огортала чиста Аллахова пільма, дар Всевишнього, малярі годинами, інколи днями, застигнувши на місці, вдивлялися в якусь чарівну мініатюру, котру клали перед ними. Вони вдивлялися в ту сторінку годинами, і, бувало, краплі крові з їхніх очей зрошували ілюстрацію, світ і зміст якої ніжно, м'яко витісняв з душі художника зло, що накопичилося за роки життя, витісняв поступово, з тією швидкістю, з якою героїчний маляр наближався до сліпоты, коли його очі повільно затуляла пелена пільми. Чи знаєш ти, в яку мініатюру я волів би вдивлятися, доки досягну темряви?

Він утупивсь очима, неначе кудись за межі скарбниці, вдалину, — так дивляться ті, хто намагається воскресити якийсь спомин дитинства. Зіниці тоді маліють, а білки

помалу збільшуються.

— Сцена в манері древніх майстрів Ґерата! Хосров на коні, згораючи від кохання, чекає на Ширін під мурами її палацу! Ось у яку мініатюру я волів би вдивлятися.

Він, мабуть, збирався в стилі сумовитого вірша почати оповідь про цю сцену, щоб укотре оспівати майстрів минувшини, які отемніли, однак я, підбурюваний невідомою силою, перебив його:

— Мій великий майстре, мій ефенді, окрім ніжного личка моєї коханої для мене більше не існує нічого, на що б я дивився вічно. Ми одружені всього три дні. А дванадцять років я нудгував і думав про неї. Мініатюра, на якій Ширін закохується в Хосрова, натрапивши на його зображення, завжди нагадує мені про мою дружину.

На обличчі майстра Османа проступив вираз байдужості, якої він не міг приховати, а можливо, й зацікавлення, проте ми вже не повертались ані до сказаних мною слів, ані до кривавої сцени війни на малюнку. Майстер немовби чекав якоїсь радісної звістки, що линула до нього дуже повільно, без поспіху. Я ж, упевнившись, що він на мене не дивиться, в якусь мить схопив голку з булавкою й побрів з нею подалі від нього.

У третій кімнаті скарбниці, суміжній з лазнею, в одному з темних закутків, лежали звалені на купу сотні чудернацьких величезних годинників, які, напевне, швидко повиходили з ладу після того, як їх подарували падишахові європейські королі та володарі. Тут я й примостився і став розглядати голку, що нею, як оповідав майстер Осман, отемнив себе Бехзат.

Яскраво-рожева крапля виблискувала на кінчику золотої голки в сяйві червоних променів сонця, що відбивались од золотих рамок, кришталевого скла та діамантових оздоб запилених зіпсованих годинників. Невже й справді, легендарний майстер Бехзат отемнив себе цим знаряддям? І чи не повторив учинок Бехзата майстер Осман? Здоровенний, величиною як палець різнобарвний маґрібець, прикріплений до механізму якогось годинника, неначе говорив мені: "Так, так". Цього чоловічка з османським кавуком на голові надіслав габсбурзький король ще в ті часи, коли починали виготовляти годинники. За задумом спритного годинникаря чоловічок мав потішати султана й гаремних жінок своїм смішним киванням голови, а кількість кивків залежала від години, яку показувала стрілка на циферблаті.

Через мої руки знову пройшло безліч простеньких книжок. Карлик відшукував їх серед скарбів, конфіскованих у страчених пашів. Томи не закінчувалися — мабуть, пашів передушили чимало. Карлик, сп'янілий від своєї ілюзорної влади й багатства, забув, хто він, і по-чорному пожартував, що це мудро й справедливо, коли пашам рубають голови і відбирають у них надбане добро, — вони, негідники, бо наче шахи або падишахи, виписують золотими літерами свої імена в книгах. Час від часу в деяких виданнях, в ілюстрованих "Диванах" я знаходив мініатюри, на яких Ширін закохується в Хосрова, побачивши його зображення. Я зупинявся на тих сторінках і подовгу їх розглядав.

Малюнок у малюнку — портрет Хосрова, який, прогулюючись, уздріла Ширін, — ніколи не був чітким. Але це не тому, що художники не вміли гарно намалювати щось

незначне, невелике, — таким для них було й те зображення Хосрова. Навпаки, більшість майстрів, які робили ілюстрації, могли створити малюнок на крупинці рису або навіть на волосині. Чому ж тоді вони не зобразили достатньо чітко обличчя вродливого шаха, так, щоб його можна було впізнати? Якраз було за полудень, і я вже намірявся підійти зі своїм запитанням до майстра Османа, аби бодай трохи відволіктись од розпачу й безнадії. Та, раптом, гортаючи невпопад ізшиті сторінки якоїсь книги, я звернув увагу на коня, виведеного в сцені весільної процесії. Тепер удари мого серця не вписувалися в жоден ритм.

То був кінь з незвичними ніздрями. Він ніс на собі кокетливу наречену й дивився на мене. Здавалося, кінь — чарівний і збирається пошепки відкрити мені якусь таємницю. Я хотів щосили закричати, однак голос, ніби вві сні застряг у горлі.

Схопивши книгу, чіпляючись за речі й скрині, я полетів до майстра Османа, поклав перед ним том і розгорнув на тій сторінці.

Він подивився на мініатюру.

Не помітивши жодної реакції на його обличчі, я не стримався:

— Ніздрі скакуна такі самі, як у того, що намальований до книги Еніште.

Майстер підніс окуляр майже впритул до зображення і чомусь так само низько нахилив над ним голову, аж мало не ткнувся носом у сторінку.

Я вже не мав сил терпіти цю затяжну тишу.

— Як бачите, кінь і за стилем, і за манерою відрізняється від скакуна, створеного до книги Еніште. Однак носи в них ідентичні. Маляр намагався дивитись на світ очима китайців... — Я трохи помовчав. — Весільний кортеж. Мініатюра схожа на китайську, проте, безперечно, автори — з наших країв, а не китайці.

Майстер Осман немов приклеїв лінзу до носа, а носа — до лінзи. Аби бачити, він напружив не тільки очі, а й усе тіло, витягши його вперед: голову, шию, старечу спину, плечі. Знову запала тиша.

— Кінські ніздрі — обрізані, — нарешті озвався він, тяжко дихаючи.

Я сперся своєю головою об його, і ми ще чимало часу, притулившись один до одного, розглядали кінський храп. Я теж зауважив, що храп — обрізаний, але не тільки це, а й те, що майстер Осман ледь бачить, — сумно було дивитися на нього.

— Ви ж бачите? — запитав я.

— Зовсім трохи, — відповів він. — Краще ти мені розкажи, що там.

— Як на мене, то тут зображено невеселу наречену, — сам невесело почав я. — Вона сидить на коні з обрізаним храпом, їде в оточенні чужих, не знайомих їй охоронців. У них — суворі обличчя, страхітливі чорні бороди й густі вуса, нахмурені брови, чоловіки — міцної статури, одягнені виключно в джуппе[200] з тонкого шовку, на ногах — легкі капці, на головах — бйорке[201] з ведмежої шкіри, при боці — сокири й шаблі. Відразу видно, що це аккоюнлунські туркмени з Мавераюннехіру. В сяйві намальованих світильників та факелів можна розгледіти, що наречену, в якій попереду довга дорога, супроводжує недіме, а звідси й висновок: мабуть, перед нами — сумна китайська принцеса.

— Або ж художник, щоб підкреслити бездоганну вроду нареченої, наклав на її лице білі барви, як це роблять китайці, і знову-таки по-китайськи зобразив її з розкосими очима. Тому нам дівчина і здається китайкою.

— Хоч би ким вона була, однак мені жаль красуню, що виходить заміж за чоловіка, якого тут немає, їде вночі степом у чужу країну, оточена чужинцями з грізними поглядами, — відповів я й відразу запитав: — Як же ми розпізнаємо нашого маляра за тими обрізаними кінськими ніздрями?

— Перегорни сторінку й розповідай, що бачиш, — звелів майстер Осман.

Ще коли біг з книгою до майстра, я помітив, що карлик уместився біля нього на горщику, тепер він разом із нами розглядав мініатюри в книзі, яку я приніс.

Ми побачили китайських красунь, зображених у манері "моєї печальної нареченої", — зібравшись у садку, вони грали на удах. Перед нами постали: китайські житла, невеселі каравани, що рушають у нескінченну степову путь, степові дерева й степові могили, заворожливі, наче спомини минулих літ; покручені дерева в китайській манері, весняні квіти, що буйно зацвіли, щасливі, радісні, веселі солов'ї в горах, перські принци, намальовані в хорасанському стилі, — вони сидять у шатрах і ведуть бесіди про вино, любов та вірші — предивні садки, вродливі беї, що, випрямившись у сидлі на найдорожчих конях, виїжджають на полювання з соколами. А потім ми відчули, що сторінками немов пройшовся шайтан — зло в малюнках прибрало личину мудрості. Ось принц-герой убиває гігантським списом дракона, — маляр надав його рухам смішного відтінку? А тут він що: потішається над злиднями нещасного селянина, який благає шейха зцілити його? Може, художник отримував задоволення, відтворюючи зажурені очі собак, які паруються, тиснучи одне одного, або зловтішався, вимальовуючи подиявольськи червоні роти жінкам, які регочуть, дивлячись на ті псячі любові? Згодом ми побачили зображення шайтанів: дивних істот, схожих на девів і джинів, яких безліч раз малювали древні майстри Герата, ілюстратори "Шахнаме", однак художник, який працював над цією книгою, скориставшись своїм даром чорного гумору, наділив ті пекельні творіння надмірною ненавистю, агресивністю й чимось людським. Угледівши страшнучих шайтанів заввишки з людину, але згорблених, з обвислими, наче гілля, шиями та котячими хвостами, ми розсміялися. Я гортав сторінки, а зігнуті, ніби старі діди, різнобарвні круглопикі шайтани з густими бровами, велетенськими очима, іклами й гострими кігтями боролися та бились одне з одним, крали здоровенних коней і приносили їх у жертву язичницьким божествам; веселилися й скакали, зрубували дерева, втікали, прихопивши з собою красивого султана на паланкіні, ловили драконів і грабували скарбниці. Судячи з усього, до книги торкнувся калям не одного художника. Я розповідав майстрові Осману, що маляр Сіях Калем, який зображав шайтанів, також відтворив на цих сторінках і дервішів ордену Календері. Вони — в лахмітті, з поголеними головами, гігантськими руками, а на шиях — залізні ланцюги. Майстер Осман уважно слухав і вголос порівнював, у чому мініатюри схожі, а потім сказав:

— Обрізати ніздрі коням — одвічна традиція монголів, роблять це, щоб коні краще вдихали повітря й могли більше проїхати. Коли ординці хана Гулагу, які верхи на своїх

конях завоювали всю Аравію, Персію й Китай, в'їхали до Багдада й стали там вирізати та грабувати населення, і тоді, коли всі книги покидали в Тигр, Ібні Шакір, уславлений каліграф, а згодом і маляр, вирішив утекти з міста, щоб не опинитися під шаблями, але помандрував він не на південь, а на північ, звідки, як відомо, прибули монгольські вершники. В ту епоху книги не ілюстрували, адже Куран-и Керім забороняє малювати, тож і з художниками не рахувалися. Нашому піру[202], нашому вчителю Ібні Шакірові, ми завдячуємо тим, що він подивився на світ з висоти мінарету, — таке бачення світу стало найбільшою таємницею малярського ремесла. Ми вдячні йому й за те, що першим створив зображення небокраю, яке довгий час не було визнаним, що малював усе, від хмарини до комахи, в звивистому китайському стилі, насиченому живими й оптимістичними кольорами. Я чув з оповідей інших, ніби Ібні Шакір під час своєї довгої легендарної подорожі до серця монгольських орд, аби досягти тієї півночі, розглядав кінські ніздрі, він-бо знав, що там їх обрізують. Якогось року, незважаючи на люті замітки, маляр дістався до Самарканда, де, ілюструючи книжки, малював коней. Та, покладаючись на свій зір і відчуття, можу запевнити, що жоден з них не був з обрізаними ніздрями. Для Ібні Шакіра бездоганними скакунами були не міцні, витривалі монгольські коні-переможці, яких він бачив у зрілому віці, а витончені арабські скакуни його щасливої молодості; їх він із сумом залишив позаду на своєму шляху. Тому, на мою думку, дивні ніздрі коня, намальованого до книги Еніште, не можна ані віднести до монгольських коней, ані пов'язати з традицією обрізати ніздрі скакунів, яку монголи залишили по собі в Хорасані й Самарканді.

Розповідаючи, майстер Осман дивився то на мене, то на книгу, однак, здавалося, його погляд насправді спрямований у якісь уявні простори.

— Окрім обрізання кінських ніздрів та китайської мініатюри, від монгольських орд персам дістались у спадок і ці зображення шайтанів, а вже від персів вони перейшли до нас. Ви, мабуть, чули, що монголи — злі посланці темних підземних сил; вони відбирають у людей життя, коштовності та відправляють нас у підземелля пільми й смерті. А в тому підземному світі все живе й неживе: хмари, дерева, собаки, річки, книги — мають душу й розмовляють.

— Так, — підтакнув старий карлик. — Аллах — свідок. Інколи, тільки вночі, коли мене тут замикають, душі цих рушниць і шабель, щитів і закривавлених шоломів збурюються й так починають розмовляти, що в глупій пільмі скарбниця перетворюється на ратне поле, де зіткнулися стотисячні полки. Натомість від китайських блюдець та кришталевих чаш, які постійно дзвенять, — жодного звуку.

— Такі вірування занесли в перські краї, а згодом і до нас, у Стамбул, дервіші Календері, чиї зображення ми щойно розглядали, — провадив майстер Осман. — Коли султан Явуз Селім переміг шаха Ізмаїла та пограбував Тебріз і шахський палац Хешт Біхішт, Бедіюззаман Мірза з роду Тимура зрадив шаха й разом із дервішами Календері приєднався до Османів. Повелитель світу султан Явуз Селім, повернувшись сніжною зимою з Тебріза до Стамбула, окрім двох чарівних білошкірих красунь з розкосими мигдалевими очима, які належали розбитому під Чалдираном Ізмаїлу, привіз із собою й

усі книги, що зберігалися в бібліотеці його тебрізького палацу Хешт Біхішт. То були видання, які залишилися від попередніх володарів Тебріза, монголів, їхніх ільханів, селаїрлійців, каракоюнців, а також правителів-тимуридів і народів, яких пограбував шах: узбеків, персів, туркменів. Я переглядатиму ті томи доти, доки наш падишах і головний скарбничий велять мені забиратися звідси.

Однак в очах майстра вже мерехтіла та неспроможність виконати задумане, яку можна вгледіти в поглядах сліпих, і окуляр з інкрустованою перламутром ручкою він тримав тільки тому, що звик до нього, — більше через нього не бачив. Ми хвилюку помовчали.

Карлик слухав оповідь майстра Османа, мов трагічну легенду. Потім детально описав йому ще якусь книгу, а майстер попросив її принести. Тільки-но карлик потьопав, як я простодушно запитав свого вчителя:

— Хто ж тоді зобразив коня до книги Еніште?

— У двох скакунів ніздрі обрізані. Проте цей кінь зображений у китайській манері, незалежно від того, створено малюнок у Самарканді чи, як я говорив, у Маваюннехірі. А чарівного коня до книги Еніште намальовано в перському стилі, так само, як неперевершених коней древніх ґератських майстрів. Кінь — просто казковий, але схожого на нього рідко зустрінеш у нашому світі! Це не монгольський кінь, він — особливий.

— Однак його ніздрі обрізані, як у монгольського, — прошепотів я.

— Немає чому дивуватися. Коли монголи зникли й настала епоха Тимура та його синів, якийсь із древніх майстрів, що творив у Ґераті двісті літ тому, працюючи над зображенням коня, або згадав монгольських скакунів, яких бачив, або зазнав впливу мініатюр якогось іншого художника, що малював коней з обрізаними ніздрями. Ось так і вийшов незвичний малюнок — зображення коня без ніздрів. А для якого шаха воно було створене, якій книзі належало — нікому невідомо. Та я переконаний, що колись та книга й ця мініатюра були живою легендою в чиємусь палаці. Хтозна, чи не захоплювалася малюнком і не вихваляла його якась гаремна фаворитка шаха? Тому прості маляри, охоплені заздрощами й ревнощами, копіювали скакуна з обрізаними ніздрями, і таких зображень більшало — тут у мене не виникає жодних сумнівів. Обрізані ніздрі скакуна, як і він сам, стали взірцем для наслідування, і художники того малярського цеху завчили зображення напам'ять. Минули літа, володарі тих майстрів програли війни, й художники, наче зажурені жінки, що потрапили до чужого гарему, опинилися на службі в нових шахів, нових принців, переїхали в інші міста, держави, а туди принесли з собою і зображення коней з обрізаними ніздрями. Згодом, здавалося б, наші художники мали забути про це обрізування, адже змінили цех, стиль, змішалися з іншими майстрами. Однак деякі з них, хоча й перестали малювати незвичних скакунів, улившись у новий малярський цех, проте передали знання про обрізані кінські ніздрі своїм учням — бо "так малювали древні маляри". Отож, настав час, і монголи разом зі своїми дужими кінями зникли з перських, арабських країв; у спалених, зруйнованих містах відродилося життя, але навіть через сотні років після навали ординців

з'являються художники, які й далі зображують коней з обрізаними ніздрями, вірячи, що наслідують взірці. Їм нічого не відомо ані про монгольських завойовників, ані про тих північних коней, але я впевнений: вони малюють скакунів так само, як і наш майстер-убивця, гадаючи, що дотримують усталених форм.

— Майстре, мій ефенді! — схвилювано вигукнув я. — Ваш метод "недіме" таки приніс результати, як ви й сподівались. Отже, в кожного маляра є свій таємний підпис.

— Не в маляра, а в малярського цеху, — погордливо відповів майстер Осман. — Щоправда, й не в кожного цеху. В деяких занепалих цехах, як і в деяких пропащих сім'ях, кожне тягне своєї пісні, і ніхто не розуміє, що щастя народжується завдяки гармонії, а гармонія і є щастя. Роками художники гризуться, наче горопашні чоловік із жінкою; хтось намагається наслідувати китайців, хтось — туркменів, хтось — ширазців, а як наслідок — у них немає спільного стилю.

Тепер майстер Осман напоказ надавав своєму обличчю гордого виразу, а погляд його був сердитим. Він перетворився на бідолаху, який силкується зібрати в кулак усі свої сили, тільки б не здаватися сумним, згорьованим старцем — таким він був для мене весь цей час.

— Учителю мій, — промовив я, — тут, у Стамбулі, за двадцять років свого життя ви зібрали довкола себе найрізноманітніших малярів з далеких і близьких країв, кожен з яких має власний характер, норов. Ви об'єднали їх і примирили між собою, отож створили османський стиль.

Я від щирого серця висловив своє захоплення ним, дивлячись йому у вічі — чому ж відчуваю у своїх словах дволикість? Невже, аби бути щирим, вихваляючи когось, чий талант і майстерність цінуєш, необхідно відчувати слабкість і безсиль тієї людини, хоча б трохи бачити її нещасливою?

— Де подівся цей карлик? — запитав він.

Він говорив так, наче був могутнім володарем, який задоволений своєю улесливістю й похвалами, проте ще пам'ятає, що не варто втішатися тими осаннами. Майстер Осман старався показати, що волів би змінити тему.

— Незважаючи на те що ви великий майстер перської легенди та перського стилю, ви, однак, створили інший малярський світ, гідний величі й могутності Османів, — прошепотів я. — Ви принесли в малярство силу османської шаблі, оптимізм кольорів перемоги, зацікавленість речами й предметами, волелюбство устоїв нашого життя. Вчителю, найбільша честь для мене — це, розглядаючи тут разом з вами дива легендарних малярів минушини...

Отаке я ще довго й довго шепотів. Кімнати скарбниці нагадували покинуте ратне поле. В холодній темряві ми торкались один одного, і мій шепіт робився інтимним, довірливим.

В очах майстра Османа проступило задоволення від почутого — так часто буває зі сліпими, які не контролюють виразу свого обличчя. Я одно вихваляв старого майстра, то щиро, то з відразою, яку відчуваєш до сліпих.

Він тримав мою руку своїми задубілими пальцями, гладив мій зап'ясток, доторкався

до обличчя. Від тих пальців майстра на мене неначе перекинулись і його міць, і його старість. Я думав про Шекюре, що чекала на мене вдома.

Розгорнуті сторінки перед нами на часину застигли й не шелестіли. Хоча це нас і втомлювало, проте ми разом услухались і в мої похвали, і в майстрове самолюбство, його жалощі до самого себе. Водночас нам обом було ніяково й соромно.

— Де карлик? — перепитав майстер.

Я був упевнений, що підступний карлик причаївся в якомусь із закутків і стежить за нами. Лець покрутивши головою, я прикинувся, що шукаю його, та, насправді, мій уважний погляд зупинився на очах майстра Османа. Чи він таки отемнів, чи старається, щоб кожен, в тому числі й він сам, повірив у це? Деякі бездарні майстри Ширази на схилі літ удавали сліпих, аби їх поважали й, дивлячись у вічі, не прозивали невдахами.

— Я хочу тут померти, — озвався він.

— Мій великий майстре, мій ефенді, — підлещувався я, — настали лихі часи, коли цінують не мініатюру, а гроші, отримані за неї — зараз у пошані не древні майстри, а ті, хто мавпує європейців, тому я вас добре розумію; мені на очі аж сльози навертаються. Але ж ваш обов'язок захистити своїх талановитих малярів од недругів. Прошу вас, скажіть, до яких висновків ви дійшли, спираючись на метод "недіме"? Хто зобразив того коня?

— Зейтін.

Він так вимовив це ім'я, що я навіть не здивувався. Ми хвилюк помовчали.

— Одначе я переконаний, що Зейтін не вбивав ані твого дядька, ані бідолашного Заріфа-ефенді, — спокійно зазначив він. — А те, що це Зейтін намалював скакуна, я висновую з його великої прихильності до майстрів минувшини та відданості ґератським легендам і стилям. Окрім того, знаю, чим він дихає, і знаю, що його малярський рід сягає корінням аж до Самарканда. Якщо запитаєш, чому ми не зустрічали таких самих ніздрів на інших зображеннях скакунів, які Зейтін створив за стільки років, то я тут тобі до кінця не відповім. Проте можу запевнити, що є такі особливості зображень, які передаються з покоління в покоління й зберігаються в пам'яті, скажімо — крило птаха, те, як висить листок на дереві, але подібні речі ніколи не прослизнуть назовні в творчості маляра, якщо його майстер-керівник суворий і примхливий, а сам художник працює згідно з приписами свого цеху й старається задовольнити смаки падишаха. Я хочу сказати, що зображення того скакуна мій улюбленець Зейтін перейняв у дитинстві безпосередньо від перських малярів і ніколи його не забував. А появитися на світ цей скакун міг тільки будучи намальованим до книги Еніште. Його поява — жорстока гра Всевишнього зі мною, та хіба ми всі не користуємося взірцями древніх майстрів Ґерата? Хіба, говорячи про гарну мініатюру, ми не згадуємо подумки дива древніх ґератських майстрів, тим самим уподібнюючись туркменським малярам, які, мріючи про зображення чарівної жінки, малюють її виключно в китайській манері? Всі ми заморожені колишніми майстрами Ґерата. За спиною кожного великого маляра стоїть Ґерат Бехзата, за Ґератом — монгольські вершники й китайці. Навіщо було Зейтінові,

що кохався в легендах Герата, вбивати Заріфа, який теж наслідував древні стилі, хоча й сліпо?

— Тоді хто? — запитав я. — Келебек?

— Лейлек, — відповів майстер Осман. — Так підказує серце. Адже мені відомі бурхливі Лейлекові пристрасті та його божевільна здатність клято працювати. Послухай мене: твій дядько наслідував європейців — безперечно: бідолаха Заріф-ефенді, який робив до книги заставки, розумів, що вона безбожна, еретична та богохульна, й жив у страхі. З одного боку, Заріф був таким бовдуром, що прислухався до кожного слова базік отого ідіота ваїза з Ерзурума, — майстри заставок ближчі Аллахові за малярів, і, хоч як прикро, всі вони дурні й недолугі люди. З іншого боку, Заріф знав, що книга твого пришепелуватого дядька — таємне замовлення падишаха, великої ваги. Отож він уступив у протиріччя з самим собою, сумнівався й боявся — кому вірити: падишахові чи ваїзу з Ерзурума? Я знав ту нещасну дитину як свої п'ять пальців; за інших обставин він прийшов би до мене, свого вчителя, й поділився власним горем, що точило його, мов хробак. Але навіть Заріф зі своїми курячими мізками чудово розумів, що робити заставки для твого дядька, прихильника європейців, означає зраджувати мене й увесь малярський цех, тому він знайшов собі іншого слухача — хитрого й скупого Лейлека, чиїм хистом захоплювався, а тому й обожнював його, маючи за розумного та доброго, за того, кому можна довіритися. З Лейлеком він і поділився своєю гризотою. Я мов на долоні бачу, як Лейлек використовував Заріфа-ефенді, бачачи, що той обожнює його. Та між ними, мабуть, виникла якась суперечка, і Лейлек убив побратима. А Заріф-ефенді, напевне, ще раніше розповів про свої страхи та біди посіпакам Ерзурумійця, ті ж, аби показати, що спроможні мститися, знищили твого дядька, закоханого в європейців, — вони вважали, що він винен в убивстві їхнього товариша. Не скажу, що смерть Еніште мене дуже засмутила. Кілька років тому твій дядько, переконавши падишаха в своїй правоті, замовив одному венеційському живописцю — на ймення Себастьян — портрет султана в європейському стилі, наче якогось г'яурського короля. Потім поклав переді мною те зображення, ніби взірець, і змусив його перемалювати — присилював мене до огидної, безчесної справи, і я, боячись падишаха, як останній негідник, копіював те зображення, створене в г'яурському стилі. Якби я тоді цього не робив, то зараз, мабуть, оплакував би смерть Еніште й поклав останні сили, щоб знайти осоружного вбивцю. А так через Еніште мої вправні малярі, яких я безтямно полюбив, ще коли вони були дітьми, над якими тремтів двадцять п'ять років, зрадили мене і майбутнє нашої мініатюри, почали з запалом уподібнюватися європейським майстрам тільки тому, що цього забажав падишах. Усі вони — негідники і заслуговують тортур! Якби наше малярське плем'я було рабом мистецтва й хисту, а не падишаха, то перед ним би відчинилися ворота раю. Нині ж я волів би просто подивитись на ту книгу.

Останні слова він вимовив, наче змучений паша, який з розпачем у душі висловлює своє передсмертне бажання до того, як йому зітнуть голову за поразку у війні. Майстер Осман розгорнув книжку, яку поклав перед ним карлик, докірливим тоном попросив

знайти необхідну йому сторінку й став розпоряджатися, як її шукати. І відразу перетворився на того головного маляра, котрий кожного в чомусь звинувачує й до якого звик увесь малярський цех.

Я ж забився у якийсь куток серед шаф, тонко розшитих подушечок, рушниць із іржавими дулами й прикладами, інкрустованими коштовним камінням, і звідти, здалеку, спостерігав за майстром Османом. Коли слухав його, мою душу гриз хробак сумніву, тепер він буквально роз'їдав її — тепер мені було ясно: майстер Осман убив бідолаху Заріфа-ефенді, а потім — і мого дядька, щоб перешкодити виданню падишахової книги, в якій маляри наслідували європейців. Я вже проклинав себе за те, що ще кілька хвилин тому захоплювався ним. З іншого боку, мимохіть відчував повагу до великого майстра, який повністю поринув у малюнок перед собою, може, сліпий, а може, напівсліпий, він розглядав мініатюру так пильно, наче вивчав зморшкувате обличчя якогось діда. Я розумів усе, як ніколи добре: аби зберегти стиль і устої свого малярського цеху, позбутися книги Еніште й знову стати єдиним фаворитом падишаха, він ладен віддати на тортури начальникові султанської варті не тільки своїх улюблених майстрів, а й мене — і то запросто. Я задіяв усю свою увагу й намагався викинути з голови ті теплі почуття, якими перейнявся до майстра Османа за останні два дні.

Минав час, у моїй голові панувало сум'яття. Аби приколисати шайтанів у своїй душі і відвернути від себе увагу джинів слабкодухості, я дістав зі скринь грудку томів і довго навмання гортав їх.

Як багато чоловіків і жінок на ілюстраціях пхають собі до рота палець! Впродовж двохсот останніх літ цим знаком передавали здивування в усіх малярських цехах від Самарканда до Багдада. Ось герой Кейхусров, затиснутий з обох боків ворогами, він з поміччю Аллаха цілим і неушкодженим переплив бурхливу річку Джейху, а підлі човнярі й плотарі, які відмовилися його перевозити, від здивування кладуть собі до рота палець. Ось Хосров теж запихає собі до рота палець, уперше побачивши Ширін, чия шкіра переливається, мов місячне сяйво, — вона купається в озері, срібні води якого давно потемніли. Коли придивитись уважніше, то видно, що в жінок за фіранками вікон недосяжних фортечних веж також у роті палець: вони дивляться на Тежава, який проїздить майданом. Цей володар зазнав поразки у війні з іранцями і втратив свою корону, а його улюблена дружина, красуня з красунь, теж приголомшено засунувши до рота палець, зажурено дивиться на свого повелителя з вікна; поглядом вона благає не віддавати її на нругу ворогам. Юсуфа, звинуваченого в згвалтуванні, тягнуть до в'язниці, а наклепниця Зулейха, спостерігаючи за ним, спокусливо, по-шайтанськи, кладе до свого червоного ротика палець. А от щасливі, але печальні закохані з якоїсь газелі, наснажені вином і силою кохання, злилися в любовному екстазі посеред райського саду, зла ж недіме від заздрості запхала собі до червоного рота палець і стежить за ними.

Незважаючи на те що цей жест став узірцем, який усі маляри заносять у свої зшитки й завчають напам'ять, на кожному малюнку жінки щораз інакше збуджено кладуть до чарівного ротика свого довгого палеця.

Як довго ці всі малюнки можуть тішити око? Коли за вікном уже добре стемніло, я підійшов до майстра Османа й сказав:

— Майстре, вчителю, з вашого дозволу я покину скарбницю, тільки відчинять двері.

— Отакої! — вигукнув він. — У нас попереду ще ціла ніч і ранок. Чого ж так швидко твої очі вдовольнилися найпрекраснішими в світі малюнками?!

Говорячи, він не відривав погляду від сторінки перед собою, але скаламучені зіниці свідчили про те, що він повільно, однак невблаганно спіпне.

— Ми вже розкрили таємницю кінських ніздрів, — сміливо дав я йому відсіч.

— Ха! Звичайно! — вигукнув він. — Тепер справа переходить до рук падишаха й головного скарбничого. Можливо, нас усіх помилують.

Чи назве він перед ними вбивцею Лейлека? Наляканий, я навіть не наважився запитати про це. Боявся, що він не випустить мене зі скарбниці. А найбільше переживав, аби не звинуватив у вбивстві мене.

— Десь поділася голка з булавкою, якою отемнив себе Бехзат, — озвався він.

— У будь-якому разі карлик знайшов її й поклав на місце, — відповів я. — Яка гарна ця сторінка, що ви зараз її розглядаєте!

Його обличчя засвітилося радістю, ніби в малої дитини, він усміхнувся.

— Хосров під'їхав уночі верхи під мури палацу Ширін і, згораючи від нетерпіння, чекає на неї, — промовив він. — Робота в манері древніх майстрів Герата.

Майстер Осман подивився на мініатюру так, ніби міг бачити, проте навіть не взяв окуляра.

— Як чарівно, неначе внутрішнім сяйвом, світяться в північній ночі весняні квіти, кожен листочок на дереві, кожна зірка на небі. З яким смиренням і терпінням виведені орнаменти на стіні, як благородно накладена позолота, як гармонійно розмічена сторінка! Ти бачиш ту красу? Кінь красеня Хосрова витончений і граційний, наче жінка. Його кохана Ширін нахилила голову і виглядає з вікна вгорі, але обличчя її пломенить гордістю. Коли дивишся на тонко, з любов'ю накладені художником фарби, на структуру мініатюри, здається, закохані перебуватимуть тут вічно в сяйві, що ллється звідкись з глибини роботи. Ти бачиш: їхні голови обернені одна до одної, але тіла — до нас. Хосров і Ширін ніби знають, що вони — в малюнку й нам їх видно. Й тому анітрохи не стараються бути схожими на людей, які оточують нас щодня. Навпаки, вони натякають нам, що народжені пам'яттю Аллаха. Через це час усередині малюнка застиг. Хоч би як швидко розгорталися події в оповіді, однак Хосров і Ширін залишатимуться на своїх місцях до кінця людських днів, не поворухнуть ані рукою, ані ногою, навіть на мить не відведуть убік очей. Вони — ніби юні дівчата, горді своєю цнотливістю. В лазуровій ночі разом з ними завмерло все; наче серця закоханих схвильовано б'ють пташиними крилами в зоряній темряві, проте в цю мить, якій немає подібних, самі птахи, немов навіки, прикріплені до неба. Древні гератські маляри знали, що оксамитова Аллахова п'ятьма опуститься завісою перед їхніми очима, відали: якщо днями, тижнями без найменшого поруху вдивлятися у такий малюнок і помалу спіпнути, то душа врешті зіллється з нескінченним часом тієї мініатюри.

Настав час вечірнього азану, загін охоронців урочисто розчинив двері скарбниці, а майстер Осман досі пильно вдивлявся в птаха на розгорнутій сторінці, птах застиг у польоті. Проте охоронці помітили тьмянний колір його зіниць, вони здогадалися: щось не те в його погляді. Так ми здогадуємося, що перед нами сліпа людина, коли вона не з того боку тягнеться до блюдця перед собою.

Увага чавушів-охоронців була зайнята майстром Османом, що залишався тут, та карликом, який крутився біля дверей, тож вони не обшукали мене як слід і не знайшли голки з булавкою, захованої під спідньою білизною. Минувши ворота палацу, я вийшов на стамбульські вулиці, а вже будучи подалі від них, дістав страхітливую голку, якою отемнив себе Бехзат, увіткнув її собі в кушак і підтюпцем побіг додому.

У скарбниці було так зимно, що, здавалося, на вулиці міста вже прийшла весна. Минаючи Ескіхан-базар та його крамниці, де торгували бакалією, перцем, зіллям, плодами, овочами та дровами і які одна за одною зачинялися, я сповільнив ходу й дорогою розглядав діжки, ковдри, купи моркви, скляні банки, які було видно крізь двері теплих крамничок у сяйві світильників.

Ось вулиця мого дядька — облиш-но ти говорити "моя вулиця", я ж бо досі навіть не можу назвати її вулицею Шекюре. Отож вулиця Еніште видавалася ще більш чужою й далекою мені, аніж два дні тому. Однак те, що я добрався нині до Шекюре цілим і неушкодженим, давало підстави думати, що і вбивця, і щастя — знайдені, отже цієї ночі я спатиму в одному ліжку зі своєю милою. Так я гадав, і весь світ був мені настільки близьким, що, побачивши знайомий гранат і полагоджену віконницю, я ледь стримавсь, аби не закричати на все горло, ніби селяк, який гукає сусіда, що живе по той бік річки. Зараз побачу Шекюре і перш за все скажу, що вже відомо, хто осоружний убивця, уявляв собі я.

Відчинив хвіртку. Чи то з її рипу, чи то з безтурботності горобця, який пив воду з відра біля криниці, чи то з того, що у вікнах не світилося, — не знаю чому, але я, з відчуттям самотнього вовка, чоловіка, який дванадцять років прожив без нікого, відразу збагнув, що в домі — пусто. З болем у серці, як людина, котра усвідомила, що залишилася сама, я знову й знову відчиняв і зачиняв скрізь двері, дверцята шаф, навіть знімав покриття з каструль. Навіть — заглядав у скрині.

В цій тиші я чув тільки один звук — шалений стукіт серця. Наче старий дід, який уже завершив усі свої життєві справи, я дістав з дна скрині, що стояла в непримітному закутку, шаблю і причепив її до пояса. На душі враз стало спокійно. Впродовж десяти років, коли я заробляв на життя писанням, душевного спокою й рівноваги (як і рівноваги тіла при ходьбі) додавала мені тільки моя шабля з ефесом зі слонової кістки. А книжки — вони лише посилюють людське горе глибинним відчуттям, яке ми маємо за втіху.

Я вийшов надвір. Горобець пурхнув і полетів. Ніби той, хто покидає корабель, що тоне, залишив я позаду себе дім з його мертвою тишею й сутінками.

"Біжи, знайди їх!" — закликала мене серце, нарешті прийшовши до тями. Я побіг. Знову через багатолюдні майдани, базари. Щоб зрізати відстань, погнав двором мечеті,

де й стишив ходу, побачивши, що за мною вчепилася ціла зграя псів, які шукали собі розваги.

53. Моє ім'я — Естер

Я варила на вечерю сочевичну юшку, аж тут Несім сказав, ніби "хтось — у дверях". "Не перевари чорбу", — веліла я йому й всунула ложку в руку. Взяла ту старечу руку в свою та показала, як мішати юшку, бо якби не показала, то він би й пальцем не поворухнув, а ложка б годинами стирчала в каструлі.

На порозі стояв Кара, й мені його відразу стало жаль. Мав такий вираз, що людина й побоялася б розпитувати його про те, що сталося.

— Зачекай надворі, — попросила я його. — Зараз передягнуся і вийду.

Я вбралася в свою рожеву сукню з жовтими квітами, яку вдягала на свято Рамазану та на багаті обіди й пишні весілля, коли мене на них запрошували, й узяла свій найкращий святковий клунок. "Серденько, наглядай за юшкою!" — кинула наостанок бідоласі Несімові.

Тільки ми вийшли з Карою на вулицю нашого єврейського махалле, чії комини ледь диміли, парували наче поганенькі горщики, як я сказала йому:

— Колишній чоловік Шекюре повернувся з війни.

Кара мовчав, аж поки ми минули махалле. В сутінках вечора його обличчя було чорно-сірим, як попіл.

— Де вони? — запитав він згодом.

Отож я здогадалася, що Шекюре з дітьми вдома немає.

— У своєму домі, — відповіла я.

Я мала на увазі колишній дім Шекюре, але, помітивши, що серце Кари ось-ось розірветься, тут-таки підбадьорила його, додавши всього два слова:

— Мабуть, там.

— Ти вже бачила її чоловіка, що повернувся з війни? — запитав Кара, дивлячись просто у вічі.

— Я не бачила ані його, ані те, як Шекюре покидала дім.

— Як ти здогадалася, що вона покинула дім?

— В тебе на виду написано.

— Розповідай мені все, що знаєш!

Кара був такий прибитий горем, що не розумів: є Естер, яка нізащо в світі всього не розкаже, бо потрібно тримати язик за зубами, аби залишитися тою Естер, чие око — у вікні, а вухо — в дорозі знаходить десятки замріяних чоловіків і жінок, Естер, яка може зі спокійним серцем постукати в двері десятків самотніх бідолах.

— Брат колишнього чоловіка Шекюре Хасан, — почала я, — проник у ваш дім, — Кара зрадів, почувши слова "ваш дім", — і сказав Шевкетові, що його батько повертається з війни, пополудні буде вдома, і якщо не застане там мамі з дітьми, то страшенно розстроїться. Коли Шевкет приніс матері таку звістку, Шекюре повелася обережно, рішення не прийняла. А пополудні Шевкет утік з дому й заховався в хаті своїх дядька Хасана й діда.

— Звідки тобі це все відомо?

— А тобі Шекюре хіба не говорила, що Хасан останні два роки плете інтриги, аби повернути її назад до свого дому? Певний час він передавав через мене Шекюре листи.

— Шекюре ж йому не відповідала?

— Я знаю найрізноманітніших жінок Стамбула, — гордо промовила я, — і серед них немає жодної, яка була б настільки віддана чоловікові і так дослухалася до своєї совісті, як Шекюре.

— Але тепер її чоловік — я.

В його голосі прозвучала чоловіча невпевненість, яка завжди мене засмучувала. Виходить, що хоч би як учинила Шекюре, катастрофа для нього — неминуча.

— Хасан написав листа, що Шевкет повернувся додому дождитися тата й почувається вкрай нещасним через свого нового батька, того брехуна, з яким його мама побралась обманом. Листа Хасан передав мені, щоб я віднесла його Шекюре.

— Що зробила Шекюре?

— Вона з Орханом, самі-самісінькі, чекали на тебе цілу ніч.

— А Хайріє?

— Хайріє тільки й мріє, щоб утопити твою красуню-дружину в склянці води, тому й скакала в ліжко до Еніште. Отож Хасан, знаючи, що Шекюре провела ніч сама, боячись убивці та привидів, послав їй через мене ще одного листа.

— Що він написав?

— Тисячі похвал Аллаху за те, що горопашна Естер не вміє ані читати, ані писати! На такі запитання розсерджених ефенді та знервованих батьків я, зазвичай, відповідаю, що не читаю листи, а читаю тільки те, що написано на личку в гарненької дівчини, яка тримає в руках послання.

— І що ж ти прочитала?

— Безвихідь.

Ми довго мовчали. На даху невеличкої грецької церкви я побачила сову, що чекала ночі. Шмарката малеча махалле витріщалася на моє вбрання та клунок і реготала. Якийсь шолудивий пес, зупиняючись і почухуючи себе, радо збігав з обсадженого кипарисами кладовиська вниз на вулицю — вже-бо опускалася ніч.

— Та помалу ти! — закричала я до Кари. — Я не видеруся так швидко, як ти, на того горба. Куди ти тягнеш мене з моїм клунком?

— Перед тим як ти мені покажеш, де живе Хасан, я заведу тебе до хоробрих парубків, що розкуплять для своїх коханих твої квітчасті подушки, шовкові кушаки та калитки, гаптовані сріблом, — ти вже розв'яжеш перед ними свого клуночка.

Те, що Кара жартує в такій скруті, це — добре, однак я відразу второпала, де правда в його байках:

— Якщо ти збиратимеш свою рать, то я нізащо не поведу тебе до Хасана, — промовила я. — Від самої думки про бійку чи сутичку мені душа в п'яти ховається.

— Якщо ти поводитимешся, як усім відома мудра Естер, то не буде ані бійки, ані сутички.

Ми минули Аксарай і вийшли на дорогу, що вела до базару Ланга. Кара заглянув до цирульні, що стояла посеред розгужлої вулиці й досі була відчинена, — цей будиночок, мабуть, пам'ятає й кращі часи. В середині хлопчина з чистим обличчям та гарними руками при світильнику голив цирульника, вони розмовляли. Не минуло й хвилини, як біля Аксараю до нас із Карою, окрім цирульника та його вродливого учня, приєдналося ще двоє чоловіків. А трохи згодом до їхньої ватаги долучився якийсь учень медресе з шаблею в руках — його завзятість мені анітрохи не подобалася.

— Ви що — серед білого дня збираєтеся нападати на будинок у місті? — запитала я.

— Чого вдень? Уночі, — відрубав Кара, задоволений своїм черговим жартом.

— Не дуже покладайся на себе та свою рать, — застерегла його я. — Гляди, аби яничари не побачили, що ви розгулюєте зі зброєю в руках.

— А ніхто й не побачить.

— Вчора посіпаки Ерзурумійця спершу напали на мейхане[203], а потім — на текке біля Чаршикапи і дали всім доброго прочухана. Якийсь дідуган отримав палицею по голові й помер. У темряві вас візьмуть за прибічників Ерзурумійця.

— Ти ходила в дім до небіжчика Заріфа-ефенді й з волі Аллаха вивідала в його жінки, що вона має малюнок із розмитими зображеннями коней, мені сповістила про це Шекюре. Я хочу запитати: Заріф-ефенді був близьким приятелем людей ходжі з Ерзурума?

— Тоді в тому домі, якщо я й базікала про щось там з жінкою небіжчика Заріфа-ефенді, то тільки аби допомогти Шекюре, — доказувала я, — а взагалі, пішла туди, щоб поторгувати новими тканинами, які привезли фламандські кораблі. І зовсім не для того, щоб устривати в ваші шаріатські й політичні справи, в яких моя нещасна єврейська голова нічого й не добере.

— Естер-ханім, ти дуже мудра жінка.

— Тому й скажу тобі ось що: ці посіпаки Ерзурумійця ще не на жарт розлютуються, вони ще багато душ відправлять на той світ, бійся їх!

Коли ми вийшли на вулицю за брамою Чарши, моє серце загупало від страху. Сире, голе гілля шовковиць та каштанів поблискувало в тьмяному сьайві півмісяця. Мережива по краях мого клунку тріпотіли на вітрі, який нагнали примари з джинами. Вітер свистів між гіллям дерев і доносив дух нашої ватаги до всіх собак махалле, які причаїлися в своїх схованках. Коли ж пси стали один за одним гавкотіти й завивати, я кивнула Карі на Хасанів дім. Кілька хвилин ми мовчки дивилися на темні віконниці. Кара розставив своїх людей довкола будинку: на городі, обабіч воріт і біля інжиру.

— Он там завжди сидить падлючий жебрак-татарин, — розповіла я. — Він сліпий, але знає всі ходи й виходи на вулиці краще за сторожа махалле. Татарин без кінця мордує свою пущку, ніби безсоромна падишахова мавпа. Дайте йому вісім-десять акче, і він вам усе розкаже.

Я здалеку спостерігала за тим, як Кара спершу дав татаринові грошей, а потім допитував його, приставивши до горла шаблюку. Що потім вийшло — не знаю; але учень цирульника, який нібито ж мав спостерігати за домом, заходився лупити

татарина топорищем. Я стояла й дивилася, гадаючи, що це зараз припиниться, однак татарин не переставав волати й плакати. Тож я підбігла й відтягла учня від татарина, доки той не забив жебрака до смерті.

— Він ображав мою матір! — торочив учень.

— Татарин каже, наче Хасана вдома немає, — озвався Кара. — Бреше сліпий чи ні? Він простяг мені листа, якого щойно написав:

— На, віднесеш у дім і передаси Хасанові чи його батькові.

— А Шекюре ти нічого не написав? — запитала я, беручи листа.

— Якщо напишу їй окремо, то та мужва приревнує її ще дужче, — відповів Кара. — Скажи Шекюре, що я знайшов мерзенного вбивцю її батька.

— Справді?

— Ти скажи!

Татарина, який досі схлипував і завивав, я вилаяла і змусила замовкнути.

— Не забувай, що я зробила для тебе! — кинула йому, а сама подумала: не відчепляться вони просто так від мене — це все затягнеться надовго.

І чого я стромила свого носа туди, куди не треба? Два роки тому в Едірнекапі вже вбили таку саму перекупку, перед тим відрізвавши їй вуха, — дівчина, чиї послання вона передавала, вийшла заміж за якогось іншого типа. Моя бабця завжди застерігала мене, що турки відправляють людей на той світ ні за що. Мені раптом страшенно захотілося сочевичної чорби, якою зараз удома ласує мій Несімчик. Може, дременути звідси? — спало мені на думку. Але там має бути Шекюре, — напоумила я себе й почвралася до будинку. Водночас мене аж розпирало від цікавості.

— Продаю шовк із Китаю на святкове вбрання!

Бліде світло, яке пробивалося крізь щілини віконниць, заблимало. Двері відчинилися. Ввічливий батько Хасана запросив мене всередину, де було дуже тепло, як у помешканнях багатіїв. Шекюре з дітьми сиділа за вечерею; побачивши мене в сьайві світильника, вона підвелася.

— Шекюре, — звернулася я до неї, — прийшов твій чоловік.

— Котрий саме?

— Другий. Він з озброєними людьми оточив будинок. Вони налаштовані на бійку з Хасаном.

— Хасана немає вдома, — відповів її шляхетний свекор.

— О Аллаху, це диво! — зраділа я. — На, візьми й прочитай, дізнаємося, що там, — сказала я і, наче гордий посол падишаха, який виконує його жорстоку волю, простягла свекрові листа Кари.

Поки свекор читав листа, Шекюре запросила мене до столу.

— Естер, — сказала вона, — ходи, я насиплю тобі сочевичної чорби, зігрієшся.

— Я її не люблю, — відмовилася спершу я. Мені не сподобалося, що вона говорить так, наче претендує на господиню в цьому домі. Проте, здогадавшись, що Шекюре хоче побути зі мною наодинці, я взяла ложку й потьопала за нею.

— Передай Карі, що все так сталося через Шевкета, — прошепотіла вона. — Вчора

ми з Орханом прочекали його цілісіньку ніч, постійно боячись, що нагряне вбивця. Орхан до ранку трусився від страху. Мої діти — покинуті самі на себе. Яка мати піде проти своїх дітей? Окрім того, до мене дійшла звістка, що Кара не повертається додому, бо його піддали тортурам і визнали причетним до вбивства тата.

— Хіба, коли вбили батька, Кара не був з тобою?

— Естер, — заблагала моя красуня, широко розплющивши свої карі очі, — хоч би там що, допоможи мені.

— Поясни мені, чого ти сюди повернулася, я все зрозумію і допоможу.

— Думаєш, я знаю, чого повернулася? — запитала вона і вдала, що ось-ось заплаче, — Кара образив мого Шевкета. Коли Хасан розповів дітям, що повертається їхній справжній батько, я й сама в це повірила.

Та з її очей я здогадалася, що вона обманює; Шекюре теж розуміла, що я не дурна.

— Я довірилася Хасанові, — прошепотіла вона, і я відчула, як Шекюре тим самим натякає, що закохана в Хасана. Та чи здогадується вона, що почала так багато думати про Хасана тільки тому, що побралася з Карою?

Двері відчинилися, зайшла Хайріє з гарячим, щойно з печі, хлібом у руках. Глянувши на неї, я відразу збагнула, що вона мені анітрохи не рада. Ну й спадок дістався Шекюре після смерті Еніште: таке за двері викидай — не викинеш, продавай — не продаси. Шекюре зі свіжою хлібиною в руках обернулася до дітей, і тут мене, немов осінило: чи то її перший муж, чи то Хасан, чи то Кара — ніхто з них не є тим коханим, якого Шекюре шукала й не могла знайти, — ця жінка шукає собі чоловіка, якого полюбили б її діти з переляканими очима. І з власної волі вона ладна покохати всіх чоловіків, які їй підходять.

— Ти шукаєш серцем те, що тобі потрібно, — випалила я, не задумуючись, — а рішення потрібно приймати розумом.

— Сьогодні ж негайно повертаюся з дітьми до Кари, — теж випалила Шекюре, — але за умови!.. — Вона хвилюк помовчала. — Щоб добре ставився до Шевкета й Орхана, щоб не зводив зі мною рахунки через те, що була вимушена перебратися сюди, і щоб повадився згідно з умовами нашого шлюбу — він знає, про що кажу. Вчора вночі він-бо залишив мене саму беззахисною перед убивцею, злодіями, харцизами та Хасаном.

— Я думаю, він досі не знайшов убивцю твого батька, однак мені велів передати, що вивів душогуба на чисту воду.

— Чи вертатися мені до нього?

Я не встигла відповісти, як озвався свекор Шекюре, що вже давно дочитав листа:

— Скажи Карі-челебі, що я — не мій син, тож не можу взяти на себе відповідальність і віддати йому невістку.

— Ти про якого сина? — запитала я м'яким, але в'їдливим голосочком.

— Про Хасана, — відповів він і засоромився, адже був дуже гречним чоловіком, — а мій старший син вже повертається з Персії, на те є свідки.

— Де ж Хасан? — запитала я і проковтнула дві ложки юшки, яку насипала мені

Шекюре.

— Він пішов збирати своїх людей на митниці Емінлік, секретарів і хамалів, — якось по-дитячому відповів старий, як добра й глупа людина, що ніколи тобі не збреше. — До речі, цієї ночі після вчорашнього заколоту прибічників Ерзурумійця вулиці повсюди патрулюють яничари.

— Ми не зустріли жодного яничара, — промовила я, прямуючи до дверей. — То таке твоє останнє слово?

Я запитувала свекра, щоб залякати його, однак Шекюре чудово розуміла, що питання моє спрямоване до неї. Чи вона справді така спантеличена, чи щось приховує? Може, чекає на повернення Хасана з його людьми? Та навіть ця нерішучість Шекюре мені подобалася.

— Ми не хочемо до Кари, — сміливо запротестував Шевкет, — і ти теж сюди більше не приходь, товстухо!

— А хто ж тоді приноситьиме твоїй мамі помережані укривала, подушечки, розшиті квітами й птахами, які вона любить, червоні сорочки, що тобі до вподоби? — запитала я і поклала свій клунок посеред кімнати. — Беріть, розв'язуйте, дивіться, а я повернуся і заберу, вдягайте, що хочете, що хочете приміряйте, перекроюйте, перешивайте.

Виходила я пригнічена, сум переймав до глибини: я ще ніколи не бачила очі Шекюре такими повними сліз. Не встигла я й звикнути до холоду, як на розгрозній дорозі мене зупинив Кара з шаблею в руці.

— Хасана вдома немає, — промовила до нього я, — мабуть, пішов на базар купити вина, щоб відсвяткувати повернення Шекюре. Або ж невдовзі появиться тут зі своїми посіпаками: таке почула там. А він — божевільний, тож доведеться вам битися.

— Що сказала Шекюре?

— Її свекор відмовивсь віддавати невістку. Але ж ти переживаєш не за нього, а за Шекюре. Якщо запитуєш про неї, то я тобі відповім: твоя жінка вкрай розгублена; вона повернулася до них, бо зрозуміла, що інакше на кілька ночей залишиться сама, віч-на-віч зі своїми жахами, адже від смерті батька минуло всього два дні. Її переслідував страх перед убивцею й лякали погрози з боку Хасана, а тут від тебе навіть вістки немає. Окрім того, їй донесли, що ти причетний до смерті її батька... Проте немає й найменших ознак того, що повертається колишній чоловік Шекюре. Хоча в Хасанову брехню, здається, вірять і його батько, й Шевкет... Шекюре збирається повернутися до тебе, але з умовами.

Дивлячись Карі у вічі, я перерахувала йому умови Шекюре. Він одразу на все погодився, наче розмовляв зі справжнім послом.

— І в мене до тебе теж умова, — докинула я, — зараз знову повертаюся до них, — я кивнула на віконниці, за якими сидів свекор, — ви ж трохи почекайте, а потім починайте ломитися в двері. Коли я закричу, то перестаньте. А якщо прийде Хасан, то бийтеся собі скільки завгодно.

Певна річ, слова Естер не були мовою гордого посла, який не несе відповідальності за те, що йому доручили передати, однак ця справа мене захопила. "Торговко!" —

тільки-но гукнув він мене, як двері на цей раз несподівано відчинилися. Переді мною стояв свекор Шекюре.

— Все махалле, включно з тутешнім кадієм, кожен знає про те, що Шекюре давно розлучилася й вдруге вийшла заміж згідно з Куран-и Керімом, — почала я, — навіть якщо твій давно загиблий син воскресне й повернеться до нас із раю, просто від пророка Муси, то, однаково, нічого не зможе вдіяти: він уже розлучений з Шекюре. Ви вкрали заміжню жінку й тримаєте її в себе силою. Кара переказує тобі, що розбереться з цим злочином раніше за кадія.

— Ти не туди заблукала, — тонким голосом відповів свекор, — ми не примушували Шекюре тікати сюди! Я ж — хвала Аллаху! — дідусь її дітей. А Хасан — їхній дядько. Що мала робити Шекюре, залишившись сама? Вона прибігла до нас. І якщо забажає, може відразу повернутися з дітьми назад. Та не забувай: тут народилися й у щасті зростали її діти!

— Шекюре, — довго не роздумуючи, звернулася я до неї, — ти хочеш повернутися в батьківський дім?

Почувши про свій рідний дім, вона розплакалася. "Тата більше немає", — відповіла Шекюре. Чи це мені вчулося? Діти спершу підповзли до неї, а потім вмостилися їй на колінах і притислися головами до грудей; вони обіймалися й плакали. Та Естер — не дурна. Ридючи, Шекюре ловила двох зайців одразу, не заявляючи про свій вибір, хоча я й знала: плаче вона щиро. Я теж стала схлипувати. Потім помітила, що слізьми вмивається й перелякана Хайріє.

Не плакала в домі тільки одна людина, зеленоокий свекор-вельможа, через якого почався наступ Кари та його ватаги на будинок. Кара почав грюкати у віконниці, налягати на двері. Два чоловіки загупали в двері саморобним тараном-колодою — кожен удар лунав у домі, як рев гармати.

— Ти пам'ятаєш кращі часи, ти — вихований, добрий чоловік, — заблагала я свекра, — відчини двері й відпусти Шекюре, хай заспокояться оскаженілі пси на вулиці.

— Якби ти була на моєму місці, то чи викинула б за двері до тих псів беззахисну жінку, що прибилася до твого дому і є тобі невісткою?

— Ти ж сам хочеш, щоб вона пішла, — напосідала я, витираючи фіолетовою хустинкою носа, який уже не міг дихати від сліз.

— Вона сама може відчинити двері й піти, — відповів він.

Я підсіла до Шекюре з дітьми. Кожен удар у двері та страхітливий гуркіт спричиняли щоразу бурхливіші потоки сліз: діти ревли ще голосніше, сльози котилися градом як у Шекюре, так і в мене. Та ми, певна річ, пильно дослухалися до ударів тарану и погрозливих викриків знадвору, а плакали, щоб відтягти час.

— Красуне моя, Шекюре, — озвалася я, — свекор дає дозвіл, твій чоловік Кара погоджується на всі умови, він любить і чекає на тебе — тобі більше нічого тут робити. Виходь звідси, накрій голову, бери свій клунок і дітей, відчиняй двері й ходімо потихеньку додому.

Коли я так сказала, діти почали аж захлинатися від сліз. Шекюре вирячила очі.

— Я боюся Хасана, — пролепетала вона, — його помста буде жахливою. Він — божевільний. Боюся, бо сама сюди прийшла.

— Ти ж не мала вибору, тільки-но відгуляли весілля, як ти опинилася в такій скруті, ясна річ, ти десь мала прихиститися. Навіть чоловік тебе пробачив і приймає назад. А Хасаном ми ж верховодили роками, то й надалі дамо собі раду. — Я всміхнулася до неї.

— Я двері не відчиню, отож, виходить, що повертається до нього тільки моє серце, а не я сама, — відповіла Шекюре.

— Рідна моя, — сказала я. — Я теж не можу відчинити двері. Ти-бо знаєш, що тоді про мене подумають: запхала носа в чужі справи. Помста мені за це буде ще жахливішою.

З її очей я зрозуміла, що вона визнає мою правоту.

— Отже, двері не може відчинити ніхто, — висувала Шекюре. — Облишмо нашу затію, хай вони їх виб'ють, а нас витягнуть звідси силою.

Здогадавшись, що таке рішення найприйнятніше для Шекюре та її дітей, я злякалася.

— Але ж проллється кров, — страхала її я. — Якщо не прилетить кадій, то ця ніч запам'ятається кров'ю, й кривна помста тягтиметься роками. Той, хто хоче мати чисту совість, ніколи не буде стояти й дивитися, як виламують двері, нападають на дім і витаскують звідти жінку.

Замість того щоб дати зрозумілу відповідь, Шекюре пригорнула до себе дітей і заридала ридма — я вкотре приголомшено збагнула, яка скритна й корислива ця Шекюре. Якийсь внутрішній голос наказував мені облишити ту тяганину й забиратися звідси геть, однак вислизнути я б уже не змогла, оскільки двері ось-ось мали виламати, луплячи в них тараном. Та, щиро кажучи, я переживала як за те, що вони виламують двері і вдеруться в дім, так і за те, що вони їх усе ж не виб'ють. Адже Кара, який покладається на мене й сподівається на щасливий кінець, може щомиті зупинити своїх людей, а це додасть мужності свекрові, — спало мені на думку. Я міцно притулилася до Шекюре й відразу розкусила її: плакала не по-справжньому, штучно, мало того: вона ще й страшенно вдавано здригалася — таке навіть не вдасться нікому повторити.

Підійшовши до дверей, я щосили закричала:

— Досить уже! Перестань!

Не минуло й хвилини, як грюкіт знадвору і плач у домі стихли. А мене раптом осінила блискавична ідея.

— Хай Орхан відчинить своїй мамі двері, — промовила я тим солоденьким голоском, яким розмовляють з дітьми. — Він же хоче повернутися додому, і на нього ніхто не триматиме зла.

Не встигла я й договорити, як Орхан вирвався з ослаблих маминих рук і впевнено, наче той, хто прожив у цьому домі десятки років, спершу зняв поперечну дошку на дверях, а потім відтяг засув. Було чути, як двоє людей за порогом відступили назад. З прочинених дверей сапнуло холодом. Запала така тиша, що ми всі почули, як десь удалині завив чийсь лінивий пес, аби показати, що він на щось здатен. Орхан

повернувся в обійми Шекюре, та його поцілувала.

— Я все розкажу дядькові Хасану, — озвався Шевкет.

Коли ж я побачила, як Шекюре підводиться, бере своє ферадже й збирається виходити, то мені аж на душі відлягло. Я ледь стрималась, щоб не засміятися. Сіла й кинула собі до рота дві повні ложки сочевичної юшки.

Кара повівся мудро — до дверей не наближавсь. Навіть коли Шевкет зачинивсь у кімнаті свого батька-небіжчика й ми гукали, щоб допомогти, то Кара й кроку не ступив у наш бік і своїх людей не пустив. Шевкет же погодився покинути дім тільки тоді, коли мати дозволила йому забрати з собою кинджал дядька Хасана з руків'ям у діамантах.

— Бійтеся Хасана та його червоної шаблі, — пригрозив свекор, охоплений виправданою тривогою від поразки й прагненням помсти. Він поцілував по черзі онуків, нюхаючи їхнє волосся, і щось шепнув на вухо Шекюре.

Помітивши, як та поспіхом востаннє розглядає двері, стіни, камін у цьому домі, я вкотре згадала, що тут вона провела найкращі роки свого життя. Чи не скрилося від ока Шекюре, що тепер той самий дім — всього-на-всього притулок для двох нещасних самотніх чоловіків, чи відчуває вона, що тут пахне смертю? Шекюре навіяла мені сум, тож дорогою назад я більше її не обіймала.

Нас, трьох жінок, — одну рабу, одну юдейку та одну вдову з двома півсиротами — зближували в дорозі не холод і пільма, а страх перед Хасаном, чужими махалле та їхніми тісними вуличками. Під охороною людей Кари наша ватага жінок і дітей, наче караван, який ведуть до султанської скарбниці, пробиралася назад манівцями, перевалком, закинутими на околицях махалле, де не пролетить птиця, і не пройде кінь, — тільки б не потрапити на очі сторожам кварталів, яничарам, усіляким цікавим сміливцям, що розгулюють ночами, харцизякам та Хасанові. Ми йшли навпомацки, штовхаючись і б'ючись об стіни в глупій пільмі, в такій темряві, хоч око виколи.

Боячись, що з пільми ось-ось вигулькнуть привиди, джини, з-під землі вирвуться шайтани, схоплять нас і поволочуть за собою, ми дружно обнялися. Ми намацували стіни, зачинені віконниці і в холоді ночі слухали, як з-за них долинають та зливаються зі стогоном худоби в стайнях і хлівах людське хропіння та кашляння.

Я, Естер, виходила в Стамбулі всі найубогіші місцини, всі ті вулички махалле, де знаходили собі притулок біженці, чужоземці, небезпечні вихідці з яких завгодно народів, тому тільки-но починала думати, що ми давно заблукали серед цих нескінченних петлястих вуличок, то напружувала свій зір і таки впізнавала деякі закапелки, якими увесь божий день терпляче бродила зі своїм клунком: ось будиночки вулиці Терзібаші, там далі — садок Нурулаха-ходжі, а з ним межує стайня, від якої чути дух кизяків, чомусь схожий на запах кориці, тут — згарища вулиці Джанбазлар. Впізнавши на майдані водограй Сліпого Хаджі, я здогадалася, що ми прямуємо зовсім не туди, не до дому покійного батька Шекюре.

Кара хоче захвати сім'ю від Хасана, котрий казиться від люті, та від ібліса-вбивці, Кара шукає притулку в якомусь непримітному місці, — миттю второпала я. Якби ще могла додуматися, де те місце, то й вам би відразу розповіла, а Хасанові — завтра

вранці. Але розповіла б не зі злості, а тому, що переконана: Шекюре знову добивається уваги з боку Хасана. Однак кмітливий Кара цілком справедливо мені більше анітрохи не довіряв.

Ми вийшли на темну вулицю за Есір-базаром, як з її протилежного кінця долинули крики й волення. Почулись уривчасті звуки, а потім — удари шабель, сокир та кийв. Я вжахнулася.

Кара віддав свою здоровенну шаблю товаришеві, на якого найбільше покладався, відібрав у Шевкета кинджал, через що той розплакався, й звелів Шекюре, Хайріє й дітям під охороною учня цирульника та ще двох чоловіків тікати звідси. А хлопцеві з медресе наказав негайно провести мене додому; з усіма він Естер не залишив. Чи та сутичка перед нами — випадкова, чи вона наперед хитро спланована, щоб утаїти від мене схованку Шекюре?

В кінці вузької вулички, яку ми проминули, стояла хатка, я здогадалася — це кав'ярня. Довкола неї вирувало юрмисько, то влітало всередину, то вибігало назад — спершу я гадала, що то — грабіжники, потім побачила, що незнайомці спустошують і нищать кав'ярню. Вони виносили звідти філіжанки, склянки, підставки — все до решти — й били, трошили на очах у цікавого юрмиська, осяяного смолоскипами, щоб була нам наука. Хтось спробував зупинити погром, тоді цього чоловіка стали бити, його ледве врятували. З почутого тут я спершу зробила висновок, що причина погрому — тільки кава. Довкола розказували, яка шкода від неї, як вона псує зір, шлунок, як, затуманюючи розум, збиває людину зі стезі своєї віри, як пророк Магомет відмовився від кави, коли її йому запропонував шайтан, явившись у подобі вродливої жінки, говорили, що кава — дання, подароване нам європейцями. Тож спустошення кав'ярні видалося мені безневинною нічною розвагою, повчальним заходом, я ще подумала: коли повернуся додому, то накажу Несімові: "Не пий забагато тієї отрути".

В цій окрузі було чимало парубоцьких осель та вбогих караван-сараїв, тож невдовзі зі зграйок усілякої босоти, яка прибилася до міста й вешталась тут без діла, згуртувалося чимале юрмисько глядачів видовиська-погрому, і це додало ще більше мужності ворогам кави. Тоді-то я второпала, що всі вони — прибічники славетного ваїза з Ерзурума ходжі Нусрета. Вони очищають Стамбул від кав'ярень — розсадників пияцтва й розпусти, карають тих, що збилися з дороговказів великого пророка Магомета, танцюють танок живота і, скачучи під музику, справляють дервішські чорні моління. Вони проклинають ворогів віри, союзників шайтана, ідолопоклонників, еретиків, безбожників та малярів. І я згадала: в цій кав'ярні, крім того, що коять безчинства, ще вішають на стіни всілякі малюнки й розпускають язики, оббріхуючи іслам та ходжу з Ерзурума.

З кав'ярні вибіг слуга її господаря, його обличчя було заюшене кров'ю; мені здалося, що він ось-ось рухне на землю, але хлопець витер рукавом з чола та щік кров, затесався в юрбу й разом з нами спостерігав за тим бешкетом. Боячись прибічників Ерзурумійця, юнак сховався десь за нашими спинами. А мого ока не уникло, що Кара когось запримітив у юрмиську й на мить розгубився. Раптом ерзурумійці хутко

зібралися докупи, отже наближались або яничари, або ще якась ворожа ватага. Смолоскипи враз згасли, і довкола зчинилася метушня.

Кара схопив мене за руку й потяг за учнем медресе. "Підете провулками, — сказав він, — хлопець доведе тебе додому". Хлопцеві тяж хотілося чимшвидше вибратися звідси, й ми залопотіли ногами. Мої думки витали навколо Кари, однак продовження оповіді від своєї Естер ви не почуєте — вона вже вибула з гри.

54. Я — жінка

Мені кажуть: "Меддаху-ефенді, ти зобразиш кого завгодно, а от жінки — не зможеш!" Я ж стверджую протилежне. Так, ми, меддахи, мандруємо від міста до міста, поки не охрипнемо, входячи в роль, розповідаємо до півночі всілякі історії й на весіллях, і під час святкових гулянь, і в кав'ярнях, тож на нашу долю не випадає щастя одружитись. Але ж це зовсім не означає, що нам невідоме жіноче плем'я.

Я жінок знаю чудово, з чотирма навіть був знайомий особисто, бачив їх лиця, розмовляв з ними. То були: 1. Моя небіжчиця мама. 2. Моя улюблена тітонька. 3. Моя старша сестра, яка завжди мене біла й, побачивши, кричала: "Геть з кімнати!" (в неї я вперше закохався). 4. Жінка, яку я, мандруючи, зустрів у Доньї; вона стояла у розчиненому вікні. Хоча я ніколи не перекинувся з нею й словом, однак і понині мене переслідує пристрасть до тієї красуні. Можливо, її вже й на світі немає.

Для нас, чоловіків, дивитися на відкрите жіноче обличчя, розмовляти з нею, зауважувати кожную рису її характеру означає прокласти собі стежину як до похоті, так і до пекучого душевного болю, тому, як учить наша релігія, найкраще до одруження взагалі не бачити жінок, особливо — вродливих. Похіть — задоволення, від якого нікуди не дінешся, і щоб загасити її полум'я, існує всього один спосіб: подружитися з гарним хлопчиком, який не дасть вам і подумати про жінок; мине час, і теплі зносини з ним перетворяться на солодку звичку. В європейських містах жінки розгулюють не лише з відкритим обличчям, а й виставляючи напоказ усе, чим можуть засоромити: блискуче волосся, шию, зап'ясток, чарівну шию, і — якщо це не брехня — навіть частково оголюють свої прекрасні ноги; тому в тамтешніх чоловіків оте саме стоїть аж надто довго, вони ледь ходять, повсякчас ніяковіють і мучаться від болю. Не дивно, що європейці від такого немов паралізовані. От вам і причина того, що г'яури щодня здають османам по фортеці.

Та скажу вам, що найбільше я зацікавився жінками тоді, коли в свої юні роки збагнув: найвірніший шлях до душевного спокою та щастя — триматися якнайдалі від вродливих жінок. Оскільки замолоду я не бачив ніяких інших жінок, окрім матері й тітки, то моє зацікавлення тим плем'ям стало незвичним і особливим. У голові неначе скаламутилось, я зрозумів, що відчую, як воно бути жінкою, тільки тоді, коли робитиму все, що роблять вони, те саме їстиму, повторюватиму їхні слова, копіюватиму їхню поведінку й носитиму їхній одяг. Отож, якось у п'ятницю мої мама й тато, старша сестра й тітка зібралися на прогулянку, щоб помилуватися трояндами в садку нашого діда на березі Фахренду. Я ж прикинувся дуже хворим і залишився вдома.

— Ходімо прогуляємося, дивитимешся в степу на собак, дерева, коней і вдаватимеш

їх із себе перед нами, ото вже попосміємося. Ну що ти робитимеш сам удома? — упрощувала мене моя мама-небіжчиця.

Звісно, я їй не відповів, мовляв, одягну твою сукню й побуду трохи жінкою, моя мамуню. Я обманив її:

— В мене болить живіт.

Тепер я вам, своїм братам-малярам і каліграфам, повім таємницю жіночого життя-буття, яку спізнав того дня. Передам вам ті відчуття, що охопили мене, коли вдяг спідню білизну та одяг своїх мами й тітки, щойно вони покинули дім. Найперше скажу вам ось що: всупереч багатьом книжкам, які ми читали, проповідям ваїзів, людина, будучи жінкою, не відчувається в шайтановій шкурі.

Навпаки: вирядившись у вовняну мамину спідницю, розшиту трояндами, я став так само ніжним, як і вона, моя душа сповнилася ласки й добра. А тільки-но до голого тіла доторкнулася фісташково-зелена шовкова сорочка моєї тітоньки, за яку вона переживала, щоб не зносилася, то в серці забуяли паростки любові до всіх дітей і навіть до себе. Хотілося наварити їсти на цілий світ, кожного накормити грудьми. Як то воно — мати груди? — трохи помріяв я і, щоб угамувати свою цікавість, відчути себе жінкою з гігантськими персами, понапихав під сорочку всілякого мотлоху — панчохи, шкарпетки, рушнички. Вгледівши на собі ті здоровенні кулі, — так, ваша правда, — я запишався, мов шайтан. Відчув себе могутнім, адже чоловіки, помітивши бодай тінь таких грудей, ладні бігти за жінкою на край світу і пнуться зі шкіри, готові все віддати, аби взяти їхні пипки в свій рот. Та чи бажав я бути могутнім? Я заплутавсь: мені хотілося бути сильним і разом з тим, щоб мене жаліли; прагнув, аби мене до нестями кохав якийсь багатий, дужий і розумний чоловік, та водночас я його й боявся. На дні маминої скрині з посагом біля чаршафів, розшитих листям, лежали вовняні шкарпетки, що пахли мускусом, і в яких зберігалося звивисте золоте наруччя — усе це я дістав та начепив собі на руки, на обличчя ж наклав рум'яна, якими мама користувалася після лазні, аби щоки були ще червонішими, потім одяг тітчине ферадже соснового кольору й, зібравши до купи своє волосся, накинув на голову таке саме зелене тонесеньке пече, глянув на себе в дзеркало в перламутровій рамці — і аж затремтів. Мої вії та очі, яких я й не торкнувся, перетворились на жіночі. Незважаючи на те що з усього мого лиця було видно тільки очі й щоки, я став жінкою дивовижної вроди, і це мене робило невимовно щасливим. Але, як на те, настовбурчилося моє чоловіче достоїнство — воно першим відчуло мою жіночність. А це вже зробило мене нещасним.

З моїх очей скотилася сльозинка, я тримав у руках дзеркало й дивився, як вона стікає донизу, і в ту мить у моєму серці народився вірш, який ніколи не забуду. Адже в ту хвилину Великий Аллах дарував мені натхнення, і я намагався забути про свій біль, наспівуючи вірша, як пісню:

Серце моє нерішуче ось що говорить мені: будучи на Сході, на Заході бажав я бути,
А коли я — на Заході, то прагну тільки на Схід.

Тіло моє всякчас інше ось що говорить мені: будучи чоловіком, жінкою хочу я бути,
Та коли я жінка, то волю зватися чоловіком.

Ох, як тяжко на світі людиною бути, а ще тяжче на світі по-людськи жити.

І передом своїм, і задом насолоджуватися я б хотів, та щоб ніс мене і на Схід, і на Захід насолоди потік.

Але, боронь Боже, щоб пісню, яка лине з мого серця, почули наші ерзурумійські брати, вони ж знавісніють від люті. А чому я боюсь? Може, вони й не розгніваються, адже ж я попередив, щоб не розпускали пліток про мою пісеньку, однак розповідали мені, що отой славетний ваїз-ефенді його осяйність Хусретом навіть він несе, хоча й жонатий, проте як і ви, талановиті художники, більше за жінок любить вродливих хлопчаків. Але я цьому особливого значення не надаю: злий він якийсь і старий занадто. Вже, мабуть, беззубий і, як розказували гарненькі хлоп'ята, що терлися біля нього, з його рота так тхне, наче, вибачте, лайном.

Гаразд. Прикушу я собі трохи язика й повернуся до свого душевного болю, про який ішла мова: збагнув я в ту мить, що надзвичайно красивий, і в ту ж саму мить усвідомив: не хочу прати брудну білизну, мити посуд і виходити на вулицю, як раба. Убогість, сльози та нещастя — доля потворних жінок; дивитися на себе в дзеркало, плакати, сумувати і шкодувати за розбитими мріями — їхнє, а не моє заняття. Мені ж потрібно знайти собі чоловіка, який би водив мене під руку. Але хто ж це буде?

Так я став стежити крізь шпарину в стіні за синами беїв і пашів, яких мій небіжчик батечко запрошував з будь-якого приводу додому. Дуже вже я хотів бути схожим на ту славетну красуню з невеличким ротиком, що має двох дітей, і в яку закохуються всі маляри. Якщо ви не проти, розповім вам історію бідолашної Шекюре. Але зачекайте, я ж вам обіцяв розказати в середу дещо інше:

ЛЮБОВНУ ІСТОРІЮ, РОЗПОВІСТИ ЯКУ ШАЙТАН ПРИМУСИВ ЖІНКУ

Оповідка моя — нехитра. Сталася та пригода в одному з бідненьких стамбульських махалле — Кемерюстю. Розумний і одухотворений мешканець того махалле Ахмет-челебі служив секретарем у Васифа-паші, був людиною статечною, одруженою, мав двох дітей. Якогось дня побачив він у відчиненому вікні чорноволосу, карооку, срібнотілу, високу й витончену боснійську красуню й закохався в неї. Вона ж була жінка заміжня, й до Ахмета-челебі нічого не відчувала, любила свого красеня-чоловіка. А бідолашний Ахмет-челебі ні з ким не міг поділитися своїм горем, від кохання вихуднув, як бадиліна, і впивався вином, купуючи його в греків. Однак приховати своїх палких почуттів від пильних очей махалле він таки не зміг. Мешканці того кварталу теж обожнювали любовні історії, крім того, шанували й любили Ахмета, тож спершу співчували його нещасливому кохання, а потім, раз-другий пожартувавши з ним, удавали, ніби нічого не помічають. Та Ахмет, який не володів собою й своїм безмежним горем, почав щовечора напиватися, сідав під дверима дому, де срібнотіла красуня щасливо жила зі своїм чоловіком, і подовгу ридав, лякаючи всіх тим плачем. Коли він побивався, ковтаючи сльози від розпуки й болю, його не могли ані втішити, ані, відлупцювавши, прогнати. Як справжній челебі, Ахмет нікого не ображав, не ліз битися, а тільки тихо й гірко плакав. Повільно, але невблаганно його нестерпні душевні муки проникали в серця мешканців махалле, вони ходили похмурі й засмучені; Ахмет

же, відмовившись од радощів життя, наче водограй на майдані, з якого печально дзюркотить вода, теж став джерелом смутку в тому кварталі. Спершу він розніс повсюди невеселі слова, потім — зловісні слова, а ще потім — поширив думки про непотрібність життя. І хтось з кварталу виїхав, у когось справи звелися нанівець, а хтось, охоплений лихими пристрастями, закинув своє ремесло. Після того як махалле спустіло, закоханий Ахмет-челебі перебрався в іншу місцевість, забравши з собою жінку та дітей, срібнотіла красуня та її чоловік залишилися в тому махалле самі-самісінькі. Біда, причиною якої вони стали, загасила полум'я їхньої любові, вони охололи одне до одного. І хоча й до смерті жили разом, проте щасливими більше ніколи не були.

Я хотів був сказати, що страшенно люблю цю історію, котру розповів, аби ви знали, які небезпечні жінки й кохання, але ж, рідненькі, через свою нерозторопність зовсім забув, що наприкінці мав сказати зовсім інші слова, адже я сьогодні — жінка. Ось як я закінчу свою оповідь:

Ах, яке воно прекрасне — кохання!

Але що то за непрохані гості вдерлися до нас?

55. На мене кажуть — Келебек

Угледівши юرمىско, я відразу здогадався, що нас, веселих художників, убивають ерзурумійці.

Кара, як і я, теж затесався в юрбу, яка спостерігала за погромом. У руці він тримав кинджала, а біля нього крутилися якісь незнайомі мені чоловіки та ще славетна перекупка Естер з якимись жінками, що тримали в руках клунки. Побачивши, як нещадно б'ють кожного, хто вибігає з кав'ярні, а саму будівлю по-варварському спустошують, я намірився втікати. Та, мабуть, до нас наближалися яничари, бо ерзурумійці враз погасили смолоскипи й розсіялися в темряві.

Біля чорних дверей кав'ярні не залишилося нікого — глядачі розбіглися. Я зайшов усередину: тут усе було потрощено; ходив, наступаючи на скалки філіжанок, блюдець, склянок, череп'яного посуду. На стіні висів світильник, прикріплений до величезного цвяха, мабуть, під час бойовиська його не загасили, однак світло падало не на захарашену підлогу, потрощені столики та уламки лави, а на кіптяву стіну.

Я склав стовпчиком подушки, виліз на них і зняв світильника. Тепер у його сяйві було видно мертві тіла на підлозі. Дивитися на обличчя, заюшені кров'ю, я не міг, переходив від трупа до трупа. Від одного з тіл почувся стогін, умирущий, побачивши світильник, видав пронизливий звук, чимось схожий на дитячий голос, я аж сахнувся.

До кав'ярні ввійшов ще хтось. Я спершу злякався, та інтуїція підказала мені, що то — Кара. Ми вдвох придивлялися до одного з загиблих, розпластаного на підлозі. Я підніс до обличчя небіжчика світильник, і ми впізнали, хто це, хоча й так здогадувалися: вони вбили меддаха.

На його виду, схожому на жіноче, слідів крові не було, однак на підборідді, очах, підмальованому червоною фарбою роті видніли сліди від ударів, шия була вся в синцях; очевидно меддаха задушили. Обидві його руки були закладені за спину. Неважко

здогадатися, що один з нападників тримав діда, вбраного в жіноче, ззаду за руки, інший же — бив кулаками по обличчі, а вже потім його задушили. Може, вони взялися за нього після того, як хтось крикнув: "Заткніть отому рота, він обмовляє його осяйність ваїза ходжу-ефенді"?

— Піднеси сюди світильника, — попросив Кара. Світло тут-таки впало на скалки філіжанок, уламки потрощених кавомелок, вагів, порвані ситечка, які валялися довкола каміна на брудній підлозі кав'ярні. В кутку, де меддах щовечора вішав малюнок, Кара в сяйві світильника познаходив речі, які належали небіжчикові: кушак, рушничок, замашну палицю. Кара сказав, що хоче знайти малюнки. Він підняв мого світильника так, аби можна було розгледіти моє лице, — та звісно я не приховував, що по дружбі зробив для меддаха два зображення. Але все, що ми змогли знайти, — це була перська тюбетейка, яку небіжчик носив на своїй погано поголеній голові.

Вузьким проходом ми вийшли до задніх дверей, з них — у нічну пітьму, так нікого й не зустрівши. Під час погрому цими дверима мусили б утекти маляри та вся решта відвідувачів кав'ярні, однак скрізь валялися перекинуті горщики з квітами, мішки з кавою, й ми здогадалися, що й тут була бійня.

Погром у кав'ярні, звіряче вбивство майстерного меддаха і страхітлива темрява ночі, як ніколи, зблизили нас із Карою, тому між нами й запала мовчанка, гадав я. Ми минули дві вулиці, Кара віддав мені світильника і враз дістав свого кинджала та приставив його до мого горла.

— Ми підемо до тебе додому, — сказав він. — Дещо в тебе там пошукаю, щоб на душі було спокійніше.

— Вже шукали, — відповів я й замовк.

Я не відчував люті, лиш — зневагу до нього. Якщо Кара вірить підлим пліткам про мене, то хто він тоді, як не заздрісник? Та й кинджала він тримав не надто впевнено.

Мій дім був у зовсім протилежному напрямі. Аби не наткнутися на ватагу ерзурумійців, ми петляли туди й сюди різними махалле, минали садки з самотніми деревами, від яких ішов сумний запах, — одне слово, намотали чималий круг: кав'ярню, з якої досі чувся гамір, обминули стороною. Чули, як за ерзурумійцями ганяються яничари, сторожі махалле, всілякі молодики. Ми були на півдорозі до мене, як раптом Кара заговорив:

— Впродовж двох днів ми з майстром Османом розглядали дивовижні мініатюри древніх малярів у скарбниці султана.

Я довго не відповідав, а потім чомусь як закричу:

— Якщо маляр сидітиме за тією ж підставкою для книг, що й Бехзат, то побачене тільки тішитиме йому око, й збентежить, і заспокоїть його душу, але хисту не додасть! Художник-бо працює не оком, а рукою, руці важко вчитися, не те що в літа майстра Османа, а навіть у мої!

Та, насправді, я кричав не тому, що сприймав усерйоз цього нещасного самозакоханого дурня, а тому, що хотів подати знак своїй чарівній дружині, яка чекала на мене вдома: я не сам, тож сховайся, аби не зустрічатися з Карою.

Коли минали подвір'я мого дому, мені здалося, наче побачив у вікні мерехтливу свічку, однак, дякувати Аллаху, всередині повсюди було темно, хоч око виколи. Ввесь час і всі дні я проводив у своєму райському домі в пошуках пам'яті Аллаха, в праці над малюнками, а коли втомлювались очі, кохався зі своєю найріднішою мені та найпрекраснішою в світі дружиною. Кара ж увійшов сюди з кинджалом, повівсь наче тварюка, безжально вдерся в мій інтимний світ, — мені було так досадно, що я поклявся відімістити йому.

Він перекидав мої папери, розглядав мініатюру, яку я вже завершував, — то було зображення засуджених за борги в'язнів, які молили в падишаха прощення, і той їм його дарував, — придивлявся до фарб, пюпітрів, ножів, пензлів, оглянув речі, що валялися довкола письмової дошки: знову-таки папери, прилади для глянсування паперу, ножі для заточування очеретяних калямів, длубався в скриньках, скринях, у стінній шафі, під подушками, для чогось крутив у руках ножиці, заглядав під червону подушечку, а потім — під килим, знову й знову повертався до тих речей, крутився, підносив до них світильника й укотре розглядав. Та обшукував він не дім, як обіцяв, приставивши до горла кинджала, а тільки малярську кімнату. Чи йому не спадало на думку, що будь-яку річ я міг заховати в тій кімнаті, звідки за нами зараз спостерігала моя дружина?

— Я шукаю останню ілюстрацію до книги мого дядька, — озвався він. — Той, хто вбив Еніште, вкрав і малюнок.

— Ця ілюстрація особлива, — миттю зреагував я. — На замовлення твого дядька-небіжчика я намалював дерево в одному з кутків тієї мініатюри. На задньому плані... А посередині, на передньому плані, мало бути чиєсь зображення; вочевидь — падишаха. Для нього була заготована найбільша частина аркушу, але так там нічого й не намалювали. Дерево я зобразив невеличким, оскільки на ілюстрації всі тіла на задньому плані потрібно було зменшувати, як це роблять європейці. Коли дивитися в глибину малюнка, то складається враження, що бачиш світ з вікна, а не зображення перед собою. Отоді я й збагнув, що зображення, яке творилося з використанням європейського методу перспективи, заставка малюнка, займатиме місце вікна.

— Рамку й заставку малював Заріф-ефенді.

— Якщо ти так ставиш питання, то відповім тобі, що я його не вбивав.

— Вбивця ніколи не зізнається, що він убивця, — швидко відповів Кара й запитав, що я робив біля кав'ярні під час погрому.

Щоб бачити моє лице, він поставив світильника недалеко від подушки, на якій я сидів, посеред паперів та сторінок, над котрими я працював. Сам же, наче тінь, метався в темряві кімнатою.

Я сказав йому те саме, що кажу й вам: до кав'ярні навідуюся дуже рідко, а сьогодні проходив повз неї випадково. Окрім того, розповів Карі, що два малюнки, які вішають на стіну, зробив я, проте мені ніколи не подобалося те, що відбувається в кав'ярні.

— Адже, — провадив я, — якщо маляр черпає силу для своїх творінь не з власного хисту, не з любові до мистецтва й не з прагнення досягти Аллаха, а з бажання

принизити та покарати зло життя, то врешті принижує й карає самого себе. І не має значення: принижує він ваїза Ерзурумійця чи самого шайтана. І якби в тій кав'ярні не нападалися на ерзурумійців, то, можливо, сьогодні вночі не було б ніякого погрому.

— Але ж ти таки приходив туди, — напосідав на мене мерзотник.

— Приходив, бо розважався там. — Чи він бодай здогадується, наскільки я відвертий з ним? — Ми, сини Адама, навіть якщо знаємо, що те й те огидне, неприйнятне для совісті й розуму, однак можемо не втриматись і насолоджуватися забороненим. Я водночас і соромився, і втішався тими дешевими малюнками, їхнім копіюванням, пригодами шайтана, монети, пса, які розповідалися без усякого римування, взагалі, без натяку на аруз[204].

— Гаразд. Чому ж ти тоді відвідував кав'ярню безбожників?

— Що ж, — відповів я, дослухаючись до свого внутрішнього голосу, — іноді мою душу теж, немов хробак, точить один сумнів, розповім тобі про нього: не тільки майстер Осман, а й падишах визнали мене найобдарованішим і наймайстернішим серед малярів нашого цеху, тож мене почав переслідувати страх перед заздрощами інших художників. Аби вони не втопили мене в склянці води, я стараюся бодай вряди-годи навідуватись у місця, де збираються наші малярі, спілкуватися з ними, бути схожим на них. Розумієш? Я навідуюся в ту кав'ярню мерзенних безбожників відтоді, як про мене розпустили плітки, нібито я прибічник Ерзурумійця. Приходжу, щоб не вірили тим наклепам.

— Майстер Осман стверджує, що визнав тебе майстерним і обдарованим, аби багато хто багато чого пробачив тобі.

— Що він ще сказав про мене?

— Він говорив, що ти можеш створити нікому не потрібне, крихітне зображення на крупинці рису чи нігтеві, тільки б усі повірили, що Келебек заради живопису готовий пожертвувати життям. Ти соромишся власного хисту, дарованого тобі Аллахом, і тому всякчас силкуєшся сподобатись кожному.

— Майстер Осман не менш видатний, аніж Бехзат, — щиро промовив я. — Що він ще казав?

— Розповів мені про твої вади.

— Ну, і які мої вади?

— Як стверджує майстер Осман, незважаючи на свій дар, ти малюєш не тому, що любиш мистецтво, а заради любові інших до тебе. Малюючи, мрієш, як насолоджуватимуться твоєю роботою ті, хто її розглядатиме, й це тебе найбільше радує, коли працюєш. Отож ти повинен навчитися творити так, щоб праця приносила задоволення тобі самому.

Те, що майстер Осман так нахабно поділився своїми думками про мене з людиною, яка може присвятити своє життя виключно роботі секретаря чи діловода, отакому підлабузництву, а не живопису, прикро вразило мене до глибини душі. Кара вів своєї:

— Ще він розповідав, як великі майстри древності героїчно самі себе осліплювали, щоб не догоджати моді нового часу, смакам нових султаничів, не плазувати перед

могутніми шахами-завойовниками. Відмовляючись од стилю й методів, які творили й освоювали роками, вони отемняли себе, аби їх не силували змінювати власні одвічні стиль і форму. Ви ж, прикриваючись волею падишаха, охоплені лихими пристрастями, безчесно наслідували європейських майстрів, розмальовуючи сторінки до книги мого дядька.

— Я переконаний, що головний маляр Осман не мав на оці нічого поганого, — відповів я, а тоді докинув: — Заварю-но своєму гостеві липового чаю.

Я зайшов у суміжну кімнату. Моя кохана, одягнута в нічну сорочку з китайського шовку, якого набрала в старій перекупки Естер, кинулася мені в обійми й, обхопивши рукою мою пухляку, перекинула: "Заварю-но своєму гостеві липового чаю".

Попорпавшись у шафі, що стояла біля нашого вже постеленого ложа, я дістав з-поміж чаршавів, які пахли трояндами, шаблю з агатовим ефесом і вийняв її з піхов. Лезо було таке гостре, що якби на нього кинути шовкову хустинку, воно б розрізало її навпіл, а якщо листок сухозлітки, то на землю впали б дві рівненькі, наче відміряні лінійкою, половинки.

Ховаючи за спиною шаблю, я повернувся в кімнату. Кара-ефенді видавався страшенно задоволеним і допитом, і обшуком, з червоним кинджалом у руці він досі крутився біля червоної подушки. Я взяв міндер і поклав його біля тої недоробленої сторінки. "Поглянь сюди", — кивнув я пальцем на малюнок. Кара зацікавлено опустився перед ним на коліна й намагався збагнути, що ж там особливого.

Я ж підійшов до Кари ззаду, дістав шаблю, рвучко кинувся на нього й повалив. Кинджал упав. Тримавши Кару за волосся й нахиляючи головою до підлоги, я приставив йому до горла шаблю. Моє важке тіло розпласталось над кошавим Карою. Лівою рукою та підборіддям я тиснув на його голову так, щоб горлянка мерзотника торкалася гострого леза шаблі. Одну руку я вимазував об те брудне волосся, а другою тримав шаблю, яка лоскотала тонку шкіру його горлянки. Кара поводився розумно: не сіпавсь, не ворухився. Торкатись його кучерявого волосся, бачити за міліметр від себе ті огидні вуха й дихати йому в потилицю, яка так і просила шаблі, — що я й зробив би за інших обставин — все це виводило мене з себе.

— Ледве стримую себе, щоб не прикінчити тебе просто тут, — прошепотів я йому в вухо, ніби відкриваючи якусь таємницю.

Мені подобалося, що він не подає голосу й дослухається моїх слів, наче чемненька дитина.

— Пригадуєш легенду з "Шахнаме", — шепотів я, — шах Ферідун припустився фатальної помилки: розділив свою державу на три частини, дві найгірші віддав своїм старшим синам, а третьому, наймолодшому, Іречу, відкрояв найкращий шмат — Іран. І спраглий помсти Тур, що заздрив молодшому братові Іречу, обдунив його, як я тебе, і так само, як я, навалившись на нього всім тілом, тримав за волосся, перед тим як перерізати йому горлянку. Ти відчуваєш, який я важкий?

Кара не відповів, але я зрозумів, що він мене слухає. Мою душу сколихнуло натхнення:

— Я вірний перським стилю й формі не тільки тоді, коли малюю, а й коли без зайвих роздумів стинаю голови, спершу приставивши до горла шаблю. Я обожнюю сцени, на яких стинають голови, і щоб ти знав, особливо моєму серцю до вподоби мініатюра, де змальовано смерть шаха Сіявуша.

Я довго-довго розповідав Карі про те, як Сіявуш готувався до помсти своїм братам, спалив свій палац, пустив червоного півня у власні володіння, попрощався з жінкою, сів на коня й вирушив на чолі своєї рати в похід, як програв війну і як його волочили за чуприну полем битви, вкритим трупами та огорнутим стовпами пилу, а потім поклали долілиць і, приставивши до горла шаблю, притисли до землі так само, як я Кару, а легендарний шах лежав і слухав суперечку своїх ворогів та колишніх друзів: убивати його чи пощадити. Нарешті я запитав свою жертву:

— Тобі подобається ця мініатюра? Геруй наблизився до Сіявуша ззаду — як я до тебе, — навалився на нього й лоскотав шкіру шаблею, зрештою, тримаючи переможеного шаха за волосся, перерізав йому горлянку. Червона кров, що бризнула за хвилину, спершу здійняла на неродючій землі куряву, а згодом на тому місці виросла й зацвіла квітка.

Я трохи помовчав. Ми слухали, як вулицями, щось викрикуючи, проносяться ерзурумійці. Як не дивно, трагічні події за вікном і спільний страх відразу зблизили нас із Карою, на якому я лежав.

— В усіх тих малюнках, — сказав я, ще міцніше стискаючи в кулаці чуб Кари, — відчувається тріумфальна сила в зображенні двох чоловіків, що сплелись тілами і водночас ненавидять один одного. Але, як на мене, малюнки перенасичені зрадою, заздрощами й духом війни, що передують тій величній магичній миті, коли Геруй зітне голову Сіявушеві. Навіть найвидатніші казвінські маляри докладали чималих зусиль, виводячи двох чоловіків, один з яких лежить на другому, і в тих роботах таки не вистачає однодушності. Тепер уяви собі нас: ми здаємося кращими й гармонійнішими.

— Шабля ріже, — застогнав Кара.

— Дякую тобі, рідненький, що зволив заговорити, але шабля нічого не ріже. Я пильную, щоб не порушити гармонії нашої картини. Оті всі сцени любові, смерті й війни, на яких великі майстри древності зображали два тіла, наче одне, можуть викликати хіба що сльози. Відчуй, як уп'ялася моя голова в твою потилицю, немов стала твоєю частиною. Я вдихаю запах твого волосся і шиї. Мої ноги з обох боків так чудно розкинулися над твоїми, що сторонньому глядачеві ми здаємося якоюсь вишуканою парнокопитною твариною. Твої зад і спина відчувають рівновагу мого тіла на тобі?

Запала тиша, однак я не давив йому шаблею на горло, а то ще трохи — й бризнула б кров.

— Якщо ти не заговориш, укушу тебе за вухо, — прошепотів я до нього.

Побачивши, що він уже готовий розмовляти, я повторив своє запитання:

— Ти відчуваєш рівновагу мого тіла на собі?

— Так.

— Дивовижно, правда? У нас прекрасний вигляд, еге ж? — допитувався я. — Хіба ми не такі ж прекрасні, як легендарні герої, що вбивають і перемагають один одного в чарівних роботах древніх майстрів?

— Не знаю, — відповів Кара. — Не маю змоги подивитися на нас у дзеркало.

Я уявив собі, як у сяйві світильника, взятого в кав'ярні, з суміжної кімнати за нами стежить моя дружина — вона була за кілька кроків од нас, тому я побоявся вкусити Кару за вухо.

— Кара-ефенді, який удерся з кинджалом у мій дім, у мій інтимний світ та ще й допитував мене. То ти відчуваєш на собі мою силу?

— Відчуваю й визнаю твою правоту.

— Тоді запитуй те, про що хотів запитати.

— Розкажи мені, як виховував тебе побоями майстер Осман.

— Учнем я був значно худішим, тендітнішим і гарнішим, ніж тепер. Він вилазив на мене зверху, як оце я на тебе, лупив мене по руках, інколи добряче знущався, але мені це приносило тільки задоволення, адже я був закоханий у його мудрість, хист і велич, тому ніколи й не підозрював нічого поганого: я любив його. Майстер Осман був тим, хто направив мене на стезю любові до живопису, кольорів, паперу, каляму, краси малюнка, всього, що ми зображуємо, тобто до світу, до Аллаха. Майстер Осман був для мене другим батьком.

— Він часто бив тебе? — запитав Кара.

— Його удари я сприймав як необхідність, як батькове покарання; він бив заслужено, карав і мучив мене, щоб чогось навчити, — удари майстра завжди корисні учневі. Нині я розумію, що завдяки страху та болю від лупцювання лінійкою по пальцях, я швидко й добре освоїв малярську науку. Тримаючи за чуприну, він лупив мене головою об стіну, але завдяки цьому я не марную надаремне фарби й сухозлітку, знаю їхню міру на малюнку, вмію зобразити вигини кінських ніг в уяві, скрити на мініатюрі попередні креслення, вчасно сполоснути у воді пензля, зосереджуватися на сторінці й укласти в неї душу. І, вже будучи сам майстром, зі спокійним серцем б'ю власних учнів, бо усвідомлюю, що своїм умінням і хистом завдячую ударам учителя. Я добре знаю: якщо побої, навіть несправедливі, не вражають гордості підмайстра, то вони підуть цій дитині тільки на користь.

— Але коли ти б'єш свого учня з милим личком, солодким поглядом і характером янгола, перегинаєш палицю заради власної втіхи, хіба ти тоді не розумієш, що так само повадився з тобою майстер Осман?

— Інколи він так лупив мене за вухами мармуровим приладом для глянсування паперу, що в них дзвеніло кілька днів, він доводив мене до божевілля. Часом же міг уперіщити такого ляпаса, що з очей бризкали сльози, а мої щоки горіли тижнями. Я пам'ятаю все, однак незважаючи ні на що люблю свого вчителя.

— Неправда, — заперечив Кара, — розмальовуючи книгу мого дядька в європейському стилі, ви мстили майстрові Осману від люті, що накопичилась у вас десь у глибині душі.

— Ти зовсім не знаєш малярської братії. Правда звучить інакше. Перенесені в дитинстві побої на все життя прив'язують художника до свого майстра узами любові.

— І на Іреча, й на Сіявуша напали ззаду, як ти на мене, та перерізали їм горлянки тільки через братні ревності. І в "Шахнаме" заздрісними своїх синів виховав несправедливий батько...

— Так і є.

— А нині несправедливий батько, який нацькував вас один на одного, задумав зрадити своїх учнів, — сміливо заявив Кара. — Ай! Не ріж! — застогнав він, ще раз скрикнув од болю й додав: — Перерізати мені горлянку, ніби жертвному ягняті — справа немудра, еге ж. Але, якщо ти вб'єш мене, не вислухавши, — а я таки не вірю, що ти зробиш це, ааа!.. Зупинись!.. то роками сушитимеш собі голову над словами, які не почув.

Я перестав притискати шаблю до його горла.

— Майстер Осман з перших днів вашого учнівства стежив за кожним кроком своїх вихованців, його очей не уникала й найдрібніша риса характеру кожного з вас; він з радістю споглядав, як під його орудою ваші таланти, дари Аллаха, розпустилися, наче весняні квіти, й переросли в майстерність. Нині ж майстер Осман одвернувся від своїх учнів, покинув їх напризволяще, аби врятувати цех, якому разом із вами присвятив життя, врятувати стиль того цеху.

— В день похорону Заріфа-ефенді я розповів тобі три притчі, щоб ти усвідомив, яка огидна річ — те, що ми називаємо стилем.

— Але твої притчі — про стиль маляра, — обережно відповів Кара, — а тривога майстра Османа пов'язана зі стилем малярського цеху, він хоче увіковічнити його.

Кара мало не годину розповідав, якого важливого значення надає падишах пошукам мерзотника, що відправив на той світ Заріфа-ефенді та Еніште-ефенді, як заради слідства відчинили двері скарбниці Ендеруна, як майстер Осман використовує цю нагоду, щоб перешкодити виданню книги Еніште та, зрадивши самого себе, покарати тих, хто почав наслідувати європейців. Кара заявив, що зображення коня з обрізаними ніздрями дає йому всі підстави підозрювати в обох убивствах Зейтіна, однак до рук катів потрапить Лейлек, оскільки головний маляр Осман переконаний, що винен саме він. Я відчував, що мій непроханий гість таки говорить правду, бо боїться лоскоту шаблі. Він захопився своєю промовою, наче мала дитина, — мені аж хотілося його розцілувати. Почуте не злякало мене: як я розумів, Лейлек з гри вилітає, і після смерті майстра Османа — хай посилає йому Аллах довгі роки життя — я посяду місце головного маляра.

Лиш одне мене непокоїло: занадто велика вірогідність того, що пророцтвам Кари немає місця в майбутньому. Затяжні паузи в його розповіді наштовхували мене на думку, що майстер Осман змете зі свого шляху не тільки Лейлека, а й мене. Такі думки про ймовірність неймовірного не просто лякали мене, а наганяли жах, адже я міг залишитися без даху над головою та без батьківщини, наче дитина без матері. Щоразу, коли ці підозри зринали в моїй голові, якась внутрішня сила штовхала мене ввігнати

лезо шаблі в горлянку Кари, та я стримував себе, не наважуючись поставити ані перед ним, ані перед собою найважливіше запитання: чому нас оголосили зрадниками тільки за те, що ми, наснажені байками про європейських майстрів, зробили до книги Еніште кілька ідіотських ілюстрацій? Я вкотре нагадав собі, що Лейлек і Зейтін змовилися проти мене, тож забрав шаблю від горла Кари й сказав:

— Ходімо до Зейтіна, перетрусимо його дім. Якщо останній малюнок у нього, то нам нічого боятись, і все буде добре. А якщо мініатюри там немає, то візьмемо Зейтіна за шкірку й гуртом нападемо на житло Лейлека.

Я попросив Кару довіряти мені, наголосивши, що його кинджал стане нам обом у пригоді, навіть вибачився перед ним за те, що ніколи запропонувати філіжанки липового чаю. Коли я нахилився, щоб узяти світильника з підлоги, ми вдвох кинули багатозначні погляди на подушку, на якій хвилину тому лежав розпластаний Кара. Тоді я підійшов до свого гостя зі світильником у руці й сказав: нехай той ледь помітний поріз від шаблі на його шиї стане запорукою нашої дружби. З ранки й досі сочилася кров.

На вулицях так само галасували ерзурумійці та їхні переслідувачі, однак до нас ніхто не мав діла. За якусь мить ми опинилися перед будинком Зейтіна, постукали у ворота, потім — у двері, терпляче молотили кулаками у вікна, проте ніхто не озивався. Виходило, що в хаті — нікого, адже ми здійняли такий шум, що якби Зейтін і спав, то неодмінно б прокинувся. Кара першим запропонував те, про що ми мовчки думали:

— Зайдемо всередину?

Руків'ям кинджала Кари я зірвав замок на дверях, потім ми просунули кинджал у шпарину між стіною й дверима й підважили засув усередині. Мені в ніс відразу вдарив запах сирості, бруду й самотності, що панували тут роками. В сяйві світильника нам упало в вічі незастелене ліжко, а на міндерах, на підлозі валялися розкидані кушаки, безрукавки, чалми, мінтани, персько-турецький словник Накши-бенді Німетуллаха-ефенді, кавуки, шматки полотна й тонкі нитки для шиття, безліч подушечок, оксамитове укривало, слоїки з фарбами, пензлі, все малярське причандалля, ще й лежав мідний сахан, на якому красувалася грудка недогризків від яблук. Я вже був зробив перший крок у цю кімнату, окрім усього захаращену папером для письма, розмальованими сторінками книг, купками акуратно обрізаних по краях аркушів, але раптом зупинився.

По-перше, найдужче в бій рвався Кара, а по-друге, я знав, що коли талановитий маляр почне ритися в знарядді й паперах менш відомого художника, то це до добра ніколи не приведе. Зейтін — зовсім не талановитий, як дехто вважає, він — пристрасний і старається затінити свій брак майстерності обожнюванням древніх малярів. Тоді як легенди давнини всього-на-всього розбурхують уяву, а малює — рука.

Поки Кара заглядав у кожну скриню, найменшу шкатулку й навіть у кошики для брудної білизни, я ні до чого не доторкнувся, стояв і водив очима по Зейтіновому майні: невипраних рушниках, гребінці з чорного дерева, протхнулому потом рушничку для лазні, флакончиках з трояндовою водою, засмальцьованому, важкому ферадже з

розрізами, погнутій мідній таці, зачовганих килимах та всіляких дешевих і непримітних дрібничках, що їх тільки і міг купити Зейтін на зароблені гроші. Він — або страшенний скупердяй, який невідомо де ховає свої акче, або ж — марнотрат, який розкидається ними наліво й направо...

— Без сумніву, це — дім убивці, — збуджено озвався я до Кари. — Та тут навіть килимка для намазу немає.

Та я говорив не те, над чим мізкував. Ще хвильку подумавши, докинув:

— Речі людини, яка не відає, що таке щастя...

Я ганив Зейтіна, та сам погоджувався з голосом свого розуму, який твердив, що нещастя й дружба з шайтаном — нерозлучні супутники живописця.

— Хоча він і знає, як стати щасливим, та сам щастя знайти не може, — сказав Кара й, діставши зі скрині цілу купу малюнків на грубому самаркандському папері, розіклав їх у ряд переді мною. І ми побачили зображення шайтана, що вирвався з-під землі, дерева, вродливої жінки, пса та смерті, — то вже була моя робота. Ці всі малюнки вбитий сьогодні меддах щовечора вішав на стіну й розповідав до них бридкі історії. Кара зацікавився зображенням смерті — я відповів, що воно належить моєму пензлеві.

— До книги Еніште були створені точнісінько такі самі малюнки, — промовив він.

— І меддах, і господар кав'ярні розуміли, що найкраще замовити малюнок, який треба повісити на стіну, знайомому художникові. Отож на прохання меддаху ми нашвидкуруч робили малюнки на товстих аркушах паперу, а він розпитував нас, як ми уявляємо історії тих героїв, які малярські жарти пов'язані з ними, і вже потім повторював наші оповіді, розведені власними вигадками, перед публікою в кав'ярні.

— А чому ти скопіював для нього зображення смерті те саме, яке створив для книги Еніште?

— Я зробив той малюнок, який хотів бачити меддах. Однак не возився над ним, як над зображеннями для твого дядька, малював дуже швидко, так, як веліла рука. Всі інші теж заради розваги грубо й абияк копіювали для меддаху зображення до книги Еніште.

— А хто автор коня? — запитав він. — Його ніздрі обрізані.

Кара підніс світильник до малюнка, ми здивовано його розглядали. То був кінь, схожий на того, що мав належати до книги Еніште, однак цей скакун творився поспіхом, заради дешевого задоволення відвідувачів кав'ярні. Складалося враження, ніби хтось заплатив художнику якісь невеликі гроші й, кваплячи його, змусив створити незграбне зображення коня, котре завдяки своїй примітивності мало б ще довго тішити глядачів.

— Лейлек краще за всіх знає, хто намалював цього скакуна, — сказав я — Він щовечора навідується до кав'ярні, бо не проживе і дня, якщо не послухає малярські плітки та балаканину таких самих дурнів, як сам. Я переконаний: автор коня — Лейлек.

56. На мене кажуть — Лейлек

Опівночі вдерлися до мене в хату Келебек із Карою, розклали переді мною в ряд малюнки й стали допитувати, який кому належить. Це нагадувало мені гру "чий кавук",

якою ми розважалися в дитинстві: на одних аркушах ми зображали кюлахи[205] й кавуки ходжі, сипагія, жінки, ката, діловода та секретаря, а на інших — писали, який головний убір кому належить. Потім перевертали ті, другі аркуші, текстом донизу і намагалися навмання поєднати їх з відповідними зображеннями.

Я сказав їм, що пес — моя робота. А історію до нього ми розповідали підло вбитому меддахові всі разом. "Смерть", на якій мерехтить вогник світильника, зобразив наш милий Келебек, що зараз приставив до мого горла кинджала. Пригадав я також, як Зейтін з великим завзяттям намалював шайтана, і, найвірогідніше, сам розповів небіжчикові історію до нього. Дерево починав малювати я, а закінчили всі малярі, що сиділи тоді в кав'ярні, кожен вивів по листочку. Оповідь теж складали того вечора гуртом. Про червоний колір у мене особливі спогади: на чистий аркуш ляпнула була краплина червоної фарби, й скупий меддах відразу запитав, чи не вийде з того якась картинка на стіну, щоб не пропав папір. Отак ми наляпали на листок ще більше червоної фарби, а потім кожен з художників у кутках дивної мініатюри малював усе, що заманеться. Оповідку ж для меддаха знову придумали гуртом, щоб він нас нею розвеселив. Красеня-коня зобразив Зейтін, печальну жінку — теж Келебек, — говорив я. В ту ж мить Келебек забрав від мене свого кинджала й зізнався Карі, що він, справді, пам'ятає, як виводив пензлем цю вродливу жінку. Над грошиною на базарі ми працювали втрьох, ну а двох мандрівних дервішів, звісно, намалював Зейтін, адже серед його предків були ченці ордену Календері, секти, котра уславилася жебракуванням і любощами з вродливими хлоп'ятами. Двісті років тому її шейх Евхад-юд Діні навіть написав про ті дервішські справи книгу, в якій у віршованій формі проголошував, що досконалість Аллаха відкривається йому в красивих людських обличчях.

— Браття мої, художники, дуже прошу, пробачте мені за розгардіяш у домі — ви прийшли несподівано, і я не можу вас ані запашною кавою напоїти, ані пригостити солодкими помаранчами, бо за стіною вже спить моя жінка, — виправдовувався я. Вони ж гарячковито відчиняли скрині, залазили з головою в кошики й порпалися в сукні, ганчірках, літніх поясах з індійського шовку та батисту, в перських доломанах і ситці, заглядали під килими, міндери, порпалися в сторінках, розмальованих мною для різних книг, перетрушували товстелезні томи, шукали й не могли нічого знайти. Я ж тим часом думав тільки про одне: аби мені не довелося заляпати руки кров'ю, якщо їм заманеться з грюкотом удертися в суміжну кімнату.

Та зізнаюся, що поводити себе так, наче я боюся їх, приносило мені своєрідне задоволення: малярський хист-бо опирається як на серйозне сприйняття того, що ти бачиш у дану мить, чією красою милуєшся, сповнений уваги, так і на вміння, зробивши крок назад, подивитися на себе та на світ, у якому ти настільки поважний, збоку, вловити в усьому частку комічного й не втратити здатності жартувати.

Отож на їхні запитання я відповідав просто: так, коли напали ерзурумійці, в кав'ярні сиділа та сама публіка, що й завжди, всього душ сорок: я й Зейтін, кресляр Насир, каліграф Джемал, двоє зелених художників-підмайстрів та молоді каліграфи — всі вони весело базікали — красень з красенів учень Рахмі, ще кілька вродливих учнів,

один поет, один п'яничка, шість-сім дервішів і курців опію та всілякі приبلуди, яким, обдуливши господаря кав'ярні, вдалось долучитися до нашої щасливої, гострої на язик братії. Коли ж налетіли ерзурумійці, зчинилася паніка, й пуста публіка, цікава до непристойних розваг, ринулася втікати задніми дверима. Я зрозумів, що нікому й на думку не спаде мужньо стати на захист кав'ярні й бідолашного старого меддаха, одягнутого в жіноче вбрання. Чи було мені прикро? Звісно ж! Адже це була моя звична потреба — щовечора де-небудь посидіти зі своїми побратимами й, сиплячи каламбурами, цитатами з віршів та просто гарними слівцями, поговорити й посміятися разом з ними, — відверто розповідав я, Мусаввір Мустафа, який під псевдонімом "Лейлек" щиро присвятив усе своє життя живопису, і зараз, розповідаючи, дивився просто в вічі тупоголовому Келебекові, схожому на підстаркуватого пухкенького хлопчика, якому заздрість виїдає очі. А в роки учнівства цей ваш метелик, чиї очі досі гарні, наче дитячі, був чутливим тонкошкірим красунчиком.

Що ж, вони знову запитували, а я розповідав. Наступного дня після того, як у нашій кав'ярні почав балагурити старий меддах, знавець своєї справи, котрий мандрував містами та їхніми махалле, якийсь художник, мабуть, очманілий від кави, жартома повісив на стіну зображення пса. Побачивши це, меддах, аби й собі пожартувати, почав галайкотіти від імені того собаки на малюнку, що дуже сподобалося нашим малярам, і відтоді завелась традиція: щовечора хтось із обдарованих майстрів робив малюнок, нашіптував меддахові веселу оповідку до малюнка, а меддах уже виступав. Ну а до кепкування над ваїзом з Ерзурума заохочував сам власник кав'ярні, родом з Едірне. Він бачив, що ті глузи притягають до кав'ярні нових відвідувачів і розважають малярів, хоча ті й боялися гніву ходжі.

Кара з Келебеком заявили, що знайшли малюнки, які вішав на стіну меддах, у домі нашого побратима Зейтіна, і запитали мене, що я про це все думаю. Я відповів, що в моїх коментарях взагалі немає потреби — господар кав'ярні та Зейтін були дервішами Календері, жебраками, харцизяками і сволотою, яка заблукала з чужих країв. І безвинний Заріф-ефенді, наляканий п'ятничними проповідями суворого ходжі-ефенді, вочевидь, збирався поскаржитись на них ерзурумійцям. Цілком імовірно, що він перед тим застеріг господаря кав'ярні та Зейтіна — два чоботи пара — аби ті перестали влаштовувати безчинства, а вони взяли й убили бідолашного майстра заставок. Тоді розгнівані вбивством ерзурумійці відправили на той світ Еніште-ефенді, — можливо, вважали його винним у загибелі товариша, а можливо, Заріф-ефенді розповідав їм про книгу Еніште. Нині ж посіпаки ходжі помстилися вдруге — спустошили кав'ярню.

Чи дослухалися вони до моїх слів, той череватий Келебек із поважним Карою (він наче привид), задоволені тим, що заглядають у кожную каструлю й кошик та порпаються в моїх речах? В розписаній візерунками скрині з горіхового дерева вони наткнулися на мої лати, зброю й малюнки. Я помітив, як на дитячому обличчі Келебека проступила заздрість, і з гордістю сказав те, що відомо кожному: я — перший мусульманський маляр, який ходив з полками в походи і відтворив те, що нині можна побачити в різних "Зафернаме": вежі ворожих фортець, гармати, які ревуть, вбрання г'яурських воїв, трупи

й стяті голови, розкидані на берегах річок, атаки вершників, закутих у броню й вишикуваних у шеренги.

Келебек захотів подивитися, як я вдягаю й ношу лати. Нітрохи не соромлячись, я зняв із себе мінчан, підбитий хутром чорного зайця, сорочку, чакшири[206] та спідню білизну. Вони задоволено спостерігали за мною в сяйві світильника; я ж ускочив у довгі чисті підштаники, вдяг сорочку з сукна, яку піддягав під лати в холод, вовняні шкарпетки й чоботи з жовтої шкіри. Дістав з чохла лати й з невимовною насолодою приклав їх до грудей, потім обернувся спиною до Келебека й, наче гаремному хлопчикові, наказав йому тісно зав'язати ззаду шворки та прикріпити наплічники. Я ще начепив нарукавники, всунув руки в рукавиці, обмотався поясом з верблюдячої вовни й, нарешті, просунувши голову в позолочений шолом, який одягав тільки з нагоди врочистих церемоній, з гордістю заявив їм: більше ніхто ніколи не зображатиме сцени війни в давній манері, не малюватиме однаковими дві ворожі шеренги вершників, що вишикувались одна навпроти одної. Відтепер у малярських цехах Османів відтворюватимуть сцени війни, на котрих змішались у купу раті, коні, лати й скривавлені трупи, — таке я бачив і малював.

— Художник малює не те, що бачить сам, а те, що бачить Аллах, — заздрісно пробелькотів Келебек.

— Так. Але великий Аллах, по суті, бачить те ж саме, що й ми, — відповів я.

— Ясна річ, Аллах бачить те ж саме, що й ми, однак він не сприймає те, що бачить, як ми, — говорив Келебек, ніби вимовляючи мені. — Якщо ми збентежено споглядаємо війну, як дике сум'яття, то Він дивиться на неї, як на ряди двох ворожих ратей, вишикуваних одна навпроти одної.

В мене на язиці крутилася відповідь: "Вірмо в Аллаха й без зайвої балаканини зображуймо те, що Він показує нам, а не те, що бачить", — сказав би я, але змовчав. Та промовчав не тому, що Келебек міг звинуватити мене в наслідуванні європейців і почати по-звірячому бити кинджалом у спину й шолом, нібито випробовуючи лати на міцність. Я всього-на-всього прокрутив у голові розвиток подій: ми врятуємося від підступів Зейтіна тільки тоді, коли я стримуватиму себе й завоюю довіру цього дурника з чарівними очима та Кари.

Нарешті второпавши, що нічого не знайдуть, вони відкрили мені, що саме шукають. Ілюстрацію, яку вкрав негідник-душолюб... Мій дім перетрусили ще до вас, і, судячи з усього, впливає, що хитрий убивця ховає той малюнок у якомусь дуже потайному місці, сказав я, маючи на увазі Зейтіна. Та чи уважно вони мене слухали? Кара довго розповідав про коня з обрізаними ніздрями й про те, що падишах дав майстрові Осману три дні на пошуки — сьогодні вони добігають кінця, підсумував він. Я наполягав на тому, що зображення коня з обрізаними ніздрями вказує на причетність до вбивства Зейтіна. Тоді Кара, дивлячись мені в вічі, зізнався, що майстер Осман розплутав клубок, пов'язаний з малюнком скакуна, і нитка теж привела його до Зейтіна, проте дід упевнений, що я — слизький тип, і найбільше підозрює мене.

Отож на перший погляд здається, вони вдерлися в мій дім, бо мали мене за

душогуба й старалися це довести, але, як на мене, причини їхнього візиту — трохи інші. Вони грюкали в мої двері від безвиході. І щойно я відчинив двері, як у руці Келебека затремтів кинджал. Вони дрижали від страху, бо ніяк не могли з'ясувати, хто ж — мерзотник-убивця, а тому й боялися, що він вигулькне з якогось темного закутка, всміхаючись, ніби давній друг, і по-зрадницьки переріже їм горлянки. Разом з тим Келебекові й Карі не давала спати думка, що майстер Осман, падишах та головний скарбничий дійдуть між собою згоди й кинуть їх катом на тортури. Ну, а почувши, як вулицями літає юрмисько ерзурумійців, вони геть занепали духом. Звідси й висновок: піддавшись паніці, Келебек та Кара захотіли бачити мене своїм другом. Однак майстер Осман згадував мене перед ними далеко не найкращими словами. Тому зараз моє завдання — тонко натякнути й показати їм, що я зовсім не той, яким описав мене мій учитель.

Сказати, що великий майстер помиляється й стратився розуму — означало б відразу настроїти проти себе Келебека. Адже його чарівні запітнілі малярські очі з віями метелика вдарили мене кинджалом по латах, а в їхніх зіницях я досі споглядав бліде полум'я любові до великого майстра, чиїм улюбленцем він був. У роки нашої юності близька дружба цих двох, учителя та учня, перетворилася на об'єкт заздрісних натяків з боку інших малярів, проте ті ні на що не зважали — на виду в усіх подовгу дивилися один на одного, на виду в усіх обнюхували один одного, а потім майстер Осман безжально заявив, що в Келебекових руках калям — найспритніший, а пензель — найгнучкіший. Його судження, яке здебільшого вважалося непомильним, послужило приводом для безкінечних словесних ігор у середовищі художників: відкриваючи, закриваючи шкатулки, скринь для калямів, пензлів і каламарів, вони сипали сороміцькими натяками, диявольськими жартами й, не криючись, каламбурили. Отож неважко здогадатися, що майстер Осман хоче бачити після себе на чолі малярського цеху Келебека, й відчував це не тільки я. Розумів: якщо великий майстер розводиться перед кимсь про мій сварливий, непокірний і незгідливий характер, то, отже, вже давно так і думає про мене. І він не помиляється, якщо гадає, що я набагато більше, ніж Зейтін та Келебек, тяжію до європейських стилів і ніколи не осмілюся піти наперекір волі падишаха, заявивши, що "майстри древності так не малювали".

Тут ми сходимося з Карою, і я впевнений, що могли б утворити надійний союз: наш новоспечений приймак з багатою уявою, мабуть, дуже прагне закінчити книгу свого дядька-небіжчика, і не тільки для того, щоб завоювати серце прекрасної Шекюре, виконавши волю її батька, а й щоб знайти короткий шлях до ласки падишаха.

Я вчепився за нитку їхньої справи в тому місці, де вони зовсім не сподівалися. Книга Еніште — справжнє диво, їй немає рівних, — сказав я і зачепив важливу для нас усіх тему. Коли книгу завершать, як розпорядився падишах і як хотів цього покійний Еніште-ефенді, то світ буде вражений силою, багатством османського падишаха та обдарованістю й майстерністю наших видатних малярів. Гяури злякаються нас, нашої могутності й немилосердності, взрівши в книзі наші біль і сміх, запозичення в європейських майстрів, веселі співучі кольори й зображення, створені з урахуванням

найменших дрібниць. Невірні вжахнуться, бо відчують у наших роботах те, що нечасто відкривається серцям наймудріших падишахів: ми перебуваємо водночас і в світі сучасного мусульманського малюнка, і десь далеко в сивій давнині серед майстрів древності.

Келебек спершу стукнув мене кинджалом по латах, ніби дитина, яка хоче-зрозуміти, чи справжні вони, потім ударив наче товариш, котрий перевіряє мої лати на міцність, і врешті почав лупити, аби пробити їх та поранити мене, як заздрісна людина, що ніколи не знала щастя й не може стримати своїх лихих пристрастей. Він усвідомлював, що я набагато обдарованіший за нього і, мабуть, ужалений у саме серце, відчував, що це визнає й майстер Осман.

Завдяки своєму таланту, дару Аллаха, Келебек справді був неперевершеним майстром, тому його заздрощі пробуджували в мені гордість: я не тримав у руках прутня свого вчителя, як він, і став майстром, спираючись на власні сили, тож примушу Келебека змиритися з тим, що Лейлек — не менш геніальний.

Я голосно сказав, що мені прикро за тих, котрі намагаються перешкодити виданню предивної книги падишаха й покійного Еніште. І серед них — майстер Осман, наш батько, майстер, всьому ми навчилися від нього! Але нині він, натрапивши в скарбниці султана на слід мерзотника-душогуба і встановивши, що це — Зейтін, з невідомих нам причин старається вигородити його. Я додав, що, безперечно, Зейтін, якого немає вдома, переховується в закинутому текке ордену Календері неподалік фортечної брами Фенеркапи. Це текке було розсадником розпусти й аморальності, однак закрили його за правління діда нашого падишаха через те, що там підтримували персів у їхніх безкінечних війнах проти османів. Зейтін же певний час розхвалював той притулок дервішів, говорячи, що він "чекає" на своє відродження, пригадав я й запевнив їх: якщо не довіряють мені, думають, ніби я наставив якусь пастку, то нехай мені там на місці перетнуть кинджалом горло.

Келебек наніс мені ще два важких удари кинджалом, які б не кожні лати й витримали. Потім обернувся до Кари, якого я переконав у своїй правоті, і, як мала дитина, почав кричати на нього. Тоді наблизився до Келебека ззаду та однією рукою в залізного обладунку обхопив товстуна за шию й потяг на себе, а другою — заламав йому руку за спину, кинджал упав на підлогу. По суті, ми й не боролись, і не гралися. В "Шахнаме" є маловідома історія, яка описує таку саму товкотнечу між воями. Її я й оповів.

— Три дні змагалися раті Ірану й Турану. Вершники, закуті в панцири, при повному спорядженні налітали лава на лаву, й щодня якийсь загадковий іранський воїн убивав когось із славетних туранських богатирів. Тоді туранці, аби дізнатися, хто той лицар, виставили з ним на поєдинок спритного Шенгіла, — почав я. — Шенгіл кинув виклик, іранець прийняв його. Затамувавши дух, воїни могутніх ратей, чиї кольчуги яскраво виблискували на сонці, дивилися, як два лицарі з такою силою кидаються один на одного на закутих у броню конях, аж сипляться іскри, а шкіра скакунів димить. Герць тягся довго. Туранець пускав стріли, та іранський звияжець занадто добре орудував

шаблею й тримався в сідлі; об'їхавши Шенгіла ззаду, він вибив його з сідла. Коли ж той кинувся втікати, наздогнав його і схопив обіруч за шию. Туранець змирився з поразкою, але його мучила цікавість: хто ж цей загадковий воїн? Будучи переможеним, він поставив іранцю запитання, над яким сушив голову три дні: "Хто ти?" Таємничий лицар відповів: "Для тебе моє ім'я — смерть". Хто ж то був?

— Легендарний Рустем, — пролепетав Келебек, радіючи, ніби мала дитина.

Я поцілував дурника в шию й сказав:

— Ми всі зрадили майстра Османа. Поки він не покарав нас, нам треба знайти Зейтіна, забути про чвари між собою і порозумітися, щоб дати відсіч ворогам вічного живопису і тим, хто хоче не вагаючись кинути нас на тортури. А може, там, у тому закинутому Зейтіновому текке, ми з'ясуємо, що серед нас взагалі немає безчесного вбивці.

Бідолаха Келебек мовчав, наче набрав у рот води. Хоч би яким обдарованим, претензійним і захищеним він був, проте, як і всі маляри, що, ненавидячи, заздрять і разом з тим піклуються один про одного, Келебек смертельно боявся потрапити до пекла чи залишитися самотнім у цьому світі.

Дорогою до Фенеркапи згори на нас лилося незвичне зеленкувато-жовте світло, але то не було місячне сяйво. Дивне світло породжувало в душі незнайоме, чуже відчуття, що на місці привида-Самбула, якого нічим не здивуєш, який ночами пишається своїми кипарисами, банями храмів, кам'яними мурами, дерев'яними будинками й згарищами, ось-ось виросте ворожа фортеця. Піднявшись на пагорб, ми побачили полум'я пожежі за мечеттю Беязита.

У глупій пільмі наткнулися на воза, запряженого волами, наполовину завантаженого мішками з борошном, віз теж рухався в бік міського муру, тож ми заплатили по два акче й сіли під'їхати. Малюнки були в Кари. Він сидів насторожений. Я глянув на похмуре небо, осяяне полум'ям пожежі, що розповзалась, а на мій шолом упала перша крапля дощу.

Довга дорога вже була позаду. Шукаючи текке в цьому махалле, яке опівночі здавалося покинутим людьми, ми підняли на ноги всіх псів. Якщо в якомусь із кам'яних будинків блимало світло, то ми грюкали в двері, але відчинили нам тільки в четвертому домі. Якийсь дядечко у фесці, що дивився на нас, ніби на привидів, не висуваючи свого носа під дощ, котрий лив дедалі сильніше, вказав нам напрямок до текке, не забувши задоволено додати, що там ми неодмінно здибаємося зі злими джинами, іфритами[207] й примарами.

Та в садку текке нас зустріли запах прілого листя й спокій кипарисів, що не звертали ніякої уваги на дощ. Спершу я приклав око до щілини в дерев'яній обшивці стіни, потім — до невеличкої шпарини в віконниці й у сяйві світильника побачив чиюсь страхітливу тінь, тінь людини, яка вершила намаз або ж тільки вдавала перед нами, ніби молиться.

57. На мене кажуть — Зейтін

Перервати намаз і відчинити їм двері — чи нехай постоять під дощем, поки я

завершу молитву? Второпавши, що вони мене бачать, я таки не перервав намазу, хоча й не міг зосередитися. Закінчивши, відчинив двері й, побачивши, що це свої — Келебек, Лейлек та Кара, привітав їх радісними вигуками. Кинувся до Келебека й так само збуджено обійняв його.

— Ох, що нам випало, що нам випало пережити! — охав я, ткнувшись носом у його плече. — Що їм треба від нас?! За що вони нас убивають?!

їх трьох об'єднував страх, стадний інстинкт, який я часом зауважував у малярському колі. Навіть у текке вони боялися відлучатись один від одного.

— Не бійтеся, — підбадьорив їх я. — Тут ми можемо переховуватись тижнями.

— Так, ми налякані, бо не виключено, що серед нас є той, кому вигідно, аби ми жили в страсі, — промовив Кара.

— Коли я так думаю, то й мені на душі робиться лячно, — відповів я. — Ті чутки вже дійшли до мене.

Люди начальника султанської варти розпустили в малярському відділенні плітки, що тепер убивці Заріфа-ефенді та Еніште не вдасться втекти від правосуддя: він — хтось із нас, художників, які псували зір заради таємничої книги.

Я сказав Карі, що зробив для Еніште кілька ілюстрацій.

— Першою було зображення шайтана, що вихопився з підземелля. Я намалював шайтана таким самим, як на мініатюрах давніх майстрів малярських цехів Аккоюнлу. Двох мандрівних дервішів намалював для меддаха, мого однодумця. А потім запропонував цю роботу Еніште до його книги, переконавши, що мандрівним дервішам теж є місце в Османській державі.

— І все? — запитав Кара.

Коли я відповів "усе", Кара поважно, ніби зловивши учня на гарячому, рушив до дверей, вийшов і повернувся зі згортком паперу, який ще не намок під дощем. Розгорнув і поклав його перед нами трьома, наче кішка, яка принесла кошенятam загризену пташку.

Я впізнав той згорток, ще коли Кара тримав його в руках: то були малюнки, котрі я прихопив із собою, тікаючи з кав'ярні під час погрому. Однак не розпитував, як ці люди проникли в мій дім і знайшли все це там. Ми з Келебеком і Лейлеком слухняно передивились один за одним малюнки, які зробили для небіжчика меддаха. Залишилося тільки зображення скакуна, чарівного скакуна з вигнутою шиєю. Повірте мені, я навіть не здогадуюся, хто зобразив того коня.

— Хіба не ти його намалював? — нахабно, ніби якийсь ходжа, запитав Кара.

— Ні, — відповів я.

— А скакуна до книги Еніште?

— Теж не я.

— Стиль вказує на те, що того скакуна намалював ти, — напосідав він на мене. — Це підтвердив і майстер Осман.

— У мене немає ніякого стилю, — заперечив я. — І говорю так без гордоців, не заявляю, що протистою сучасним віянням. Говорю так не для того, аби виправдати

себе. Для мене мати свій стиль — ще гірше, аніж бути вбивцею.

— Є одна особливість, якою ти відрізняєшся й од давніх майстрів, і від сучасників.

Я посміхнувся, він же став розповідати те, що вам — гадаю — давно відомо. Та я уважно його слухав, а Кара розповідав, що справою зайнялися падишах з головним скарбничим: шукають спосіб зупинити злочини, які кояться, майстрові Осману дали три дні на розслідування, і разом з Карою Осман упродовж двох днів переглядав безцінні книги в найбільшій у світі казковій скарбниці Ендеруну, я слухав про метод "недіме", про обрізані кінські ніздрі.

В житті кожного є час, коли усвідомлюєш, що пережив миті, які більше ніколи не повторяться і які довго не забудеш: лив похмурий дощ. Келебек насуплено, ніби засмучений дощем, стискав у руці кинджал. Лейлек, чия спина, закута в лати, була біліша за борошно, зі світильником у руці походжав по текке. Ці майстри, тіні яких, немов привиди, блукали стінами, були моїми побратимами, і як же я їх любив! Я почувався щасливим, бо й сам — маляр.

— Чи усвідомлюєш ти, яка радість для душі — сидіти поруч з майстром Османом і кілька днів розглядати предивні роботи древніх живописців? — запитав я в Кари. — Він цілував тебе? Гладив по вродливому обличчі? Тримав за руку? Ти вражений його хистом і знаннями?

— Майстер Осман на прикладі бездоганних робіт художників давнини відкрив мені очі на твій стиль, — не вгавав Кара. — Він розповів мені, що стиль не залежить від волі та бажання майстра, навчив дивитися на це, як на скритий огріх, що проривається з минулого маляра, його забутих споминів. Майстер Осман пояснив, що ці скриті огріхи, хиби й слабину художника, які колись були давно забуті й водночас збережені, аби ми не відірвались од традицій древності, інколи впливають назовні й нині, після того як європейські майстри рознесли цілим світом свою манеру живопису, величаються нею як "індивідуальними особливостями", або ж — "стилем". Тепер через недоумків, які вихваляються своїми огріхами, світ нашої мініатюри стане ще більш різнобарвним, однак і безглуздішим, він убере в себе безмежну кількість таких хиб.

Кара свято вірив у власні слова, він справді мав вигляд недоумка.

— А не міг тобі майстер Осман відкрити й те, що я роками творив для книжок падишаха зображення коней з нормальними ніздрями? — запитав я.

— Він любив і бив вас з перших днів вашого учнівства; він — ваш батько й улюблений учитель, тому сам не розуміє, що уподібнює вас одного з одним і з самим собою. Майстер Осман прагне, щоб стилем володів малярський цех Османів, а не кожен з вас. Над вами висіла тінь учителя, якого ви обожнювали, тому тяж забули ті огріхи й незвичні форми, які крилися в глибині вашого розуму. Проте, коли ти розмальовував сторінки до книжок, котрі не мали потрапити на очі майстру Осману, то, наприклад, зображав скакуна, що лежить, адже таким він зберігався десь у глибинах твоєї пам'яті роками.

— Моя покійна мама була набагато мудріша за батька, — почав я. — Якось увечері я плакав удома й клявся, що більше ніколи не повернусь до цеху, бо боюся не тільки

побоїв майстра Османа, а й інших суворих та нервових майстрів, лінійок, якими нас били начальники відділів, щоб приструнчити. Тоді моя мама сказала, що в світі є два типи людей. Перші все життя мучаться від побоїв, зазнаних у дитинстві, вони — назавжди подавлені ними й побиті. Адже удари вбивають у їхній душі шайтана, чого й прагнуть учителі. Другі ж — то щасливці, бо шайтана в їхній душі не знищили, однак провчили й пристрахали його. Вони теж ніколи не забувають тих недобрих споминів з дитинства, але — тільки нікому цього не кажи, — застерегла мене мама-небіжчиця, — через те, що дружать із шайтаном, робляться хитрішими, пізнають непізнане, мають багато друзів, відразу бачать, хто ворог, учасно помічають інтриги, які плетуться в них за спиною, і додаю від себе: досягають найбільших успіхів у малярстві. Одного разу я ніяк не міг гармонійно переплести на малюнку гілля дерева; тоді майстер Осман вперіщив мені такого ляпаса, що сльози полились потоками, і перед очима виріс цілий ліс. Майстер нарікав, що я не зауважив огріху в малюнку, й бив мене кулаками по голові, та потім раптом узяв дзеркало, поклав перед сторінкою жаринку, любляче притулювся до моєї щоки і почав показувати мені в дзеркалі одну за одною хиби, котрі проступали на зворотному боці сторінки — старався, щоб мої очі не звикали до помилок, він поводився так ласкаво, що я ніколи не забуду ані тої любові, ані того уроку. Він міг перед усіма мене вишпетити й відлупцювати лінійкою по руках, після чого я плакав цілу ніч, бо вражена гордість не давала заснути, але вранці майстер Осман ніжно цілував мої руки, і я переймався вірою, що колись стану легендарним маляром. Того коня зобразив не я.

— Ми — він мав на увазі себе й Лейлека — пошукаємо в текке останній малюнок, викрадений мерзотником, який убив Еніште. Ти бачив ту ілюстрацію?

— Це малюнок, з існуванням якого ніколи не змиряться ані падишах, ані ми, художники, прив'язані до майстрів древності, ані мусульмани, що не відступляться від настанов своєї віри.

Мої слова не на жарт запалили його. Він та Лейлек почали шукати ілюстрацію, заглядаючи в кожен закуток текке. Раз-другий я спробував допомогти їм, указав на яму в одній з дервішських кімнат, де протікав дах, — нехай, якщо мають бажання, пошукають і там та пильнують, аби не провалитися. Я дістав зі схованки й дав їм величезного ключа до крихітної келії. Тридцять років тому, коли ще дервіші текке не розбіглися й не приєдналися до бекташів[208], ключа залишив тут баба[209] Календері. Кара з Лейлеком кинулися в келію, але, побачивши, що тут немає однієї стіни і дощ ллє просто всередину, притьмом вибігли.

Добре, що до них не долучався Келебек, проте я відчував: тільки-но знайдуть який-небудь доказ проти мене, він миттю приб'ється до їхньої компанії. Лейлек же був заодно з Карою, який, боячись, що майстер Осман передасть нас катам на тортури, твердив, що треба підтримувати один одного й згуртуватися проти нашого вчителя та головного скарбничого. Та я добре розумів: Кара поставив собі за мету не тільки піднести чарівній Шеkjуре справжній весільний подарунок, викривши вбивцю її тата Еніште, а й спрямувати османських художників у рiчище європейського живопису, і

таким чином за гроші падишаха завершити роботу над книгою свого дядька, уподібнюючись європейським майстрам (це звучить дурніше за лайку). Не могло мого ока уникнути й те, що Лейлек мріє в результаті цих катавасій стати головним маляром (ні для кого не секрет, що на своєму місці майстер Осман хоче бачити Келебека) і заради власного успіху Лейлек ладен на все; отож постарається відкараскатися й од нас, і навіть від майстра Османа.

В якусь мить мій розум накрила хвиля сум'яття. Я довго стояв і думав, слухаючи гомін дощу. А потім, наче людина, яка намагається проштовхатися крізь юрму, щоб передати своє прохання правителеві чи головному візиру, котрі проїжджають неподалік верхи, я з не меншим завзяттям приєднався до Лейлека та Кари. Провів їх через темні передпокої, широчезні двері, й ми опинилися в страхітливому місці, яке колись було кухнею. Посеред цих руїн я запитав їх, чи вони що-небудь знайшли. Звісно ж — нічого. На кухні дервішів не лишилося й сліду печей, посуду та казанів, у яких свого часу варили їжу для всілякої бідноти та прибуд. Мені ніколи й на думку не спадало поприбирати в цих руїнах, що навіювали жах, тому тут повсюди звисало павутиння, кублилися товсті шари пилюки, грязька підлога була загиджена собаками й котами. Й завжди тут гуляв вітер, який невідомо звідки брався, він дув на вогник світильника, а наші тіні то блідли, то чорніли.

— Ви шукали, однак не змогли знайти захованого мною скарбу, — сказав я.

І ніби віником, змів долонею попіл там, де тридцять років тому горіло вогнище. Тут була піч, я відсунув її дверцята, які протягло зарипіли, і посвітив світильником у відритий отвір. Ніколи не забуду, як тієї ж миті Лейлек, мов навіжений, підскочив до мене, залишивши позаду Кару, й схопив шкіряні торби, які лежали в печі. Вони б розсупонили їх просто там, але я розвернувся і попрямував у головну кімнату. Тоді Кара, боячись лишатися на кухні, посунув за мною, а за ним і Лейлек потяг свої тонкі цибаті ноги.

Витрусивши з першої торби чисті шкарпетки, чакшири, червоні підштаники, вишуканий мінчан, шовкову сорочку, бритву, гребінець та інші мої речі, вони розгублено застигли на місці. Кара розв'язав другу, важчу торбу, і з неї посипалися п'ятдесят три венеційські золоті монети, листки сухозлітки, які я накрив за останні роки в цеху, мої зшитки та сторінки зі взірцями малюнків, серед яких знову-таки були сухозлітки, непристойні зображення, частину яких я створив сам, а частину зібрав, дістаючи, де міг, а ще — агатовий перстень, подарований мені моєю дорогою мамусею та пасмо її сивого волосся, мої найкращі калями й пензлі.

— Якби я був убивцею, як ви гадаєте, — сказав я з ідіотсько-гордими нотками в голосі, — то моїм скарбом було б не оце все, а остання ілюстрація.

— Чому твоє добро тут? — запитав Лейлек.

— Перетрушуючи мій дім, як перетрушували й ваші доми, люди начальника султанської варти безцеремонно набили свої кишені рештою золотих монет, які я накопичив упродовж життя. Отоді я й подумав, що нас ще не раз обшукають, і, як виявилося, не помилився. Якби остання ілюстрація була в мене, то заховав би її тут.

Останні слова були помилкою з мого боку, але, стоячи в темному закутку текке, я відчував, що нарешті всі заспокоїлися й перестануть мене боятись. Ви теж повірили мені?

Та тепер мою душу охопила тривога. Ні, мене не гризло те, що мої друзі-маляри, яких знаю з дитинства, довідалися, що я роками, наче останній скупердяй, копичу гроші й зберігаю їх невідомо де, мало того — маляю й збираю непристойні зображення. Я каюся, що, розхвилювавшись, показав це добро своїм товаришам-художникам. Адже тільки дуже недбала людина так легко відкриває свої таємниці.

— Що ж, — озвався згодом Кара, — тепер треба вирішити, що ми відповідатимемо під час тортур, коли майстер Осман без зайвих повідомлень і натяків, не переймаючись, віддасть нас начальникові султанської варти.

Та нас посіла апатія, ніхто ні над чим не хотів думати. Лейлек з Келебеком у тьмяному сьайві світильника розглядали мої сороміцькі картинки. Їм усе було байдуже, вони навіть почувалися якось злорадо щасливими. Зненацька мені самому захотілося подивитися на малюнок у руках моїх друзів — я здогадувався, що то за картинка, отож протиснувся між ними обома і мовчки, збуджено, ніби згадуючи щасливі хвилини свого життя, котрі залишилися далеко в минулому, вдивлявся в непристойне зображення, яке свого часу створив. До нас підійшов і Кара. Ми стояли вчотирьох і розглядали мій малюнок, це заспокоювало й зігрівало душу.

— Хіба сліпий і зрячий один одному рівня? — запитав Лейлек згодом.

Він натякає, що, незважаючи на непристойність зображення, Аллах дарував нам невимовну насолоду, бо ми можемо бачити? Але ж Лейлек нічого не тямить у таких питаннях, він і Куран-и Керіму ніколи не читав. Я-то знав, що цей аят Куран-и Керіму дуже часто згадували древні майстри Ґерата. Ним великі маляри відповідали на закиди ворогів живопису, що малярство заборонене нашою релігією, а художників Судного дня відправлять до пекла. І тут трапилося неймовірне: з Келебекових уст, наче з моїх, злетіли слова, які я від нього ніколи раніше не чув:

— Як би я хотів створити малюнок, котрий би показував, що сліпий і зрячий один одному не рівня.

— А хто такі сліпий і зрячий? — наївно запитав Кара.

— Сліпого зі зрячим не порівняєш. "Ве мА естевіл'ама ве'л васИру'нун меалідір"[210], — відповів арабською Келебек і додав:

Темрява та світло — не одне й те саме.

Тіні та вогонь — не одне й те саме,

І живі та мертві — не одне й те саме.

В ту мить я подумав про долю Заріфа-ефенді, Еніште й убитого сьогодні нашого брата меддаха — в мене мороз пішов поза шкірою. Чи й ці троє так само налякані, як я? На кілька хвилин ми всі застигли на місці мов укопані. Лейлек досі тримав розгорнутим мій зшиток, і хоча ми вдивлялися в намальовану мною сороміцьку сцену, проте він немов не бачив її перед собою!

— А я б хотів зобразити Судний день, — озвався Лейлек. — Як людей ділять на

живих і мертвих, на грішних та праведних. Чому нам заборонено ілюструвати Куран-и Керім?

Ось так і в молоді роки, працюючи гуртом в одній з кімнат малярського цеху, ми, наче старі майстри, які відволікаються від роботи, щоб одпочили очі, відривали погляди від робочих дощок, підставок для книжок і заводили розмови про перше-ліпше, що спадало на думку. Й у ті часи ми теж, як і зараз, коли втупилися в розгорнутий зошит, розмовляючи про близьке нашим серцям, не дивились один на одного. В ті часи, балакаючи, ми блукали поглядом за вікнами, аби відпочили очі. Може, через те, що я розхвилювався, згадавши щасливі дні нашого учнівства, може, від щирого каяття в тому, що вже дуже довго не розгортав Куран-и Керім, може, від жаху, який не покидав мене після побачених у кав'ярні злочинів, — сам не знаю чого, однак, коли настала моя черга говорити, в мене все перемішалось в голові, серце закалатало, ніби вчувало якусь загрозу, і всі мої думки відлетіли кудись далеко. Ось що я сказав їм:

— Пригадуєте останні аяти сури "Бакара"?[211] Понад усе я волів би відтворити в барвах такі слова: "Господи наш! Не карай нас, якщо ми забули або згрішили. Господи наш! Не поклади на нас тягаря, як поклав ти на тих, хто був раніше від нас. Господи наш! Не покладай також на нас те, що нам не під силу. Врятуй нас, вибач нам і помилуй нас!"[212]

Враз мій голос надламався, і з очей несподівано потекли сльози; я зніжковів. Можливо, злякався насмішок, які завжди були в кожного з нас наготові ще з учнівських часів, аби захищатися й не показувати власної чутливості.

Я гадав, що більше не зроню й сльозинки, однак опанувати собою не було сил, і я ридав ридма. Плакав і дивився, як інших теж охоплюють почуття братерства, спільного горя й смутку. В малярському цеху падишаха почнуть малювати в європейській манері, книги й стилі, яким ми віддали життя, поволі забуватимуться, все добігає кінця, і якщо нас не затиснуть у свої лещата ерзурумійці, то кати султана назавжди зроблять каліками... Та, ридаючи, я, хоч як дивно, вслухався в печальний гул дощу, котрий зливався з моїм схлипуванням і стогоном, тому якийсь кутик мого розуму твердив, що плакати мене змушує не те, про що думаю. Чи зауважили це вони троє? Мій плач був і щирим, і водночас — фальшивим, від чого в душу закрадалося невиразне відчуття провини.

До мене притулився Келебек, обійняв за плечі, гладив по голові, цілував у щоки, говорив лагідні слова. Такі вияви дружби з його боку викликали в мене нові потоки сліз, у яких було ще більше щирості й ще більше відчуття власної провини. Я не наважувався глянути на Келебека, але чомусь уважав, що він теж плаче. Разом з ним ми сиділи на підлозі.

Згадували, як нас одного й того самого року віддали вчитися до малярського цеху, як одірвали від матерів і ми несподівано потрапили у вир нового життя, в якому спочатку почувалися самотніми й пригніченими, як з першого дня зносили нестерпні, болючі удари і як раділи першим подарункам головного скарбничого, як, бувало, притьма верталися додому. Згадувати почав Келебек, я ж слухав його, похнюпивши

носа, та потім до нашого товариства долучився Лейлек, а за ним — і Кара, який перші роки свого учнівства теж провів у малярському цеху, тож я вже й забув, що хвилину тому плакав, і разом зі всіма, сміючись, пригадував про наше минуле.

Ми ділилися споминами про ті зимові ранки, коли підмайстри прокидалися ще до світання, розпалювали в найбільшій майстерні цеху вогонь і вимивали всі її закутки гарячою водою. Згадували одного старого майстра, вже небіжчика, дуже старанного, однак настільки бездарного, що за цілий день він міг намалювати тільки листочок дерева. Щоразу зауважуючи, як ми дивимось у відчинене вікно на яскраве зелене листя, а не на його "творіння", дідисько сотні разів нам докоряв, але ніколи не бив. Згадували учня, який від надмірної праці став зизооким, і його через це вигнали; коли він чалапав зі своїм клунком у руках до дверей, його гірко схлипування чули в усьому малярському цеху. В нас перед очима промайнула мить, коли ми задоволено дивилися, як повільно розтікається по ілюстрації, над якою шість місяців працювали три малярі, червоне чорнило з розбитого каламара (ми-бо не були причетні до тієї пригоди, а на малюнку було зображено сцену: османська рать, змучена голодом, у поході на Ширван захоплює Ереш, і вояки нарешті набивають собі шлунки здобутими харчами). Ми завели тонку, делікатну розмову про нашу закоханість у черкеську ханім, про те, як усі втрьох займалися з нею любощами; вона була найвродливішою дружиною сімдесятилітнього паші, який, пізнавши могутність, багатство і войовничість нашого падишаха, захотів, щоб йому розписали в домі стелю такими ж візерунками, як у султанському замку для полювань. З ностальгією в серці ми балакали про смачну сочевичну чорбу, про те, як їли її зимовими ранками біля порога прочинених дверей, щоб папір не просяк паром. Нас знову огортав сум тих днів, коли ми розлучалися зі своїми друзями та майстрами цеху, бо стараннями нашого вчителя нас посилали на навчання в далекі краї. Раптом у мене перед очима ожила картина з юності рідного мені Келебека. Йому тоді минало шістнадцятий. Літнього дня він спритно орудував мушлею і швидко глянсував папір, а сонце заглядало в одчинене вікно й кидало проміння на його голі руки кольору меду. Він працював, заглиблений у свої думки. Коли ж половина сторінки була готова, раптом зупинився і підніс аркуш до очей, бо схибив, пильно роздивлявся той ґандж на сторінці, а потім раз-другий пройшовсь по тому місці приладом для глянсування й знову повернувся в свій звичний ритм роботи — швидко водив рукою вгору-вниз і замріяно дививсь у вікно, вдалину. Невдовзі знову одвів очі від вікна й прикипів поглядом до моїх очей — цієї миті я не забуду ніколи. В його погляді крився лиш один смисл, відомий кожному маляреві: якщо не мрієш, то час стоїть на місці.

58. Про мене скажуть — убивця

Ви вже забули про мене, еге ж? Хоч би там як, але приховати від вас, що я тут, мені не вдасться. Адже я не можу не розмовляти своїм другим голосом, що наростає десь у глибині душі. Інколи силує себе й намагаюся втихомирити його, тому мені здається, ніби голос хрипне, і це всі помічають. А часом даю собі волю й з моїх уст вириваються слова, які свідчать про мою другу сутність, — можливо, ви їх зауважуєте. Мої руки

тремтять, на лобі виступає піт — я розумію: це нові ознаки власної дволикості.

Проте який я щасливий тут! Сидячи зі своїми побратимами-художниками, ми втішаємо один одного й ділимося споминами двадцятип'ятирічної дружби. В голову приходять тільки думки про красу живопису, насолоду, яку він приносить, і в помислах немає місця ворожості. Нас не полишало відчуття того, що наш світ доживає свої останні дні. Ми гладили один одного зі слізьми на очах, а в наших споминах про чудові колишні дні було щось властиве гаремним жінкам.

Ось така виникла в мене асоціація, і вона нагадала мені про твори Ебу Саїда з Кірмана, який, пишучи свою книжку про синів Тимура, оздобив її оповідями про давніх майстрів Ширази та Герата. Сто п'ятдесят років тому правитель Каракоюнлу Джіхан-шах підкорив собі й розорив держави ханів та шахів з роду Тимура, які безперервно воювали між собою. Він розбив їхні невеличкі полки, і всепереможне туркменське військо пройшло цілу Персію з заходу на схід, подолало під Естерабадом онука останнього з синів Тимура — шаха Руху Ібрагіма, та захопило Гург'ан. Джіхан-шах повів своїх воїв на гератську фортецю. За свідченням кірманського історика, удар туркменів нанесений у саме серце могутності Тимуридів, які півстоліття правили половиною світу, не лише Персією, а й землями від Індії до Бізансу. Удар був такий нищівний, що оточена з усіх боків гератська фортеця перетворилася на розжарене пекло. Ебу Саїд з незрозумілим для нас задоволенням згадує і повідує читачеві, як шах Каракоюнлу Джіхан безжально вбиває в захопленій фортеці кожного, хто належить до роду Тимура, відбирає собі найкращих жінок з гаремів шахів та султаничів і так само ділить малярів, більшість із яких стануть підмайстрами його художників. Описуючи, як шах зі своїм військом бере приступом ворожі вежі, Ебу Саїд робить відступ од цих головних подій і розповідає про гератських живописців, котрі, сидючи в малярському цеху серед фарб і калямів, чекають жахливого завершення бою. Він один за одним перераховує їхні імена й стверджує, що про цих художників дізнається весь світ, майстрів ніколи не забудуть.

Та нині ми не згадаємо жодного з тих малярів, а в ту мить — як пише кірманський історик — вони обнімалися й плакали, наче гаремні жінки, і нічого їм не залишалось, окрім як сидіти й ділитися споминами про світлі минулі часи.

Отак і ми, наче гаремні жінки, згадували щирі падишахову любов до нас, як вручали йому на свята розписані різнокольорові скриньки, дзеркала та блюда, страусячі яйця, фігурки, виготовлені з паперу, просто малюнки на одному аркуші, товстелезні й тонкі книги, якими можна себе й утішити, й розвеселити, а Його Величність віддячував нам калитками золота, дарував хутряні каптани. Де ж вони зараз, оті старі маляри, що працювали, страждали й не вимагали багато від життя? Вони не замикалися вдома, щодня ходили до цеху, охоплені боязню, що хтось побачить їхні малюнки, або ж трусячись від страху, що викриють їхні підробітки. Де старі маляри, котрі все своє життя щиросердо змальовували тонкі візерунки зі стін палаців, листочки дерева, кожен з яких відрізнявся од іншого, — це зрозумієш, тільки довго вдивляючись у них. Де ж ті маляри, котрі заповнювали прогалини в сторінках, виводячи семилисткову степову траву? Де ті посередні майстри, для яких не існувало

заздрощів, бо вони відали, що когось Аллах обдаровує хистом і талантом, а когось — терпінням і смиренням, що саме такі Його справедливність та правосуддя. Ми згадували тих майстрів, з яких хтось був горбатим і завжди всміхався, хтось — мрійником та п'яницею, хтось — цікавим дядечком, який усе старався підсунути нам свою доньку, бо ніяк не міг видати її заміж. Перед очима оживали незабутні постаті-родзинки нашого малярського цеху тих часів, коли ми були учнями та майстрами-початківцями.

Пригадайте: був один майстер розмічення сторінок; коли він креслив, то торкався язиком до щоки: якщо креслив на правому боці сторінки, то його язик упинаяся в ліву щоку, і навпаки: коли лінійка — ліворуч, язик — праворуч. А ще був маленький, худенький маляр, який, розмішуючи фарбу, сам до себе хихикав і повторяв: "Терпіння, терпіння, тільки терпіння". Ще в цеху працював сімдесятилітній майстер заставок, цей годинами точив ляс на першому поверсі з учнями палітурників і твердив, що червоне чорнило продовжує життя, якщо ним мазати собі лоба. А ще був один дуже нервовий маляр; він спершу сам, перевіряючи фарбу на густину, заляпував нею всі свої пальці, а потім зупиняв першого-ліпшого учня — взагалі будь-кого — і примушував уже його вмочати нігті в фарбу. А як же нас веселив художник-товстун, який заячими пухнастими лапами збирав залишки пилу зі сухозліток і гладив тими лапами свою бороду. Де вони всі?

А де зараз ті речі, які ставали для учня такими рідними, наче частина власного тіла, бо він користувався ними роками? Де дощаті прилади для глянсування паперу, довжелезні ножиці, які ми безліч разів ламали, бавлячись ними, як шаблями, письмові дошки, на яких великі майстри виводили свої імена, щоб не поплутати їх? Де мускусний запах китайського чорнила, глухий дзенькіт кавових філіжанок, що його ми слухали в тиші? Де смугасті сіро-чорні коти та кошенята, з чиїх загривків та вух ми видирали шерсть і виготовляли найрізноманітніші пензлі? Де поділися стоси індійського паперу, який ми набирали для чернеток, щоб управлятися в краснопису, а не тинятись без діла? Де писало зі сталеною ручкою, яке використовували тільки з дозволу майстра Османа під час опрацювання серйозних помилок, і куди зникла сама церемонія виправлення помилок?

Ми говорили про те, що не меншою помилкою з боку падишаха було його веління талановитим малярам працювати вдома. І згадували предивний аромат гарячої халви, що линув ранніми зимовими вечорами з кухні палацу саме тоді, коли ми в мерехтінні свічок закінчували виснажливу для очей роботу. В голову вдаряли спомини, що викликали на наших обличчях і сльози, й усмішки: ми немов знову відчували смак пиріжка, який щомісяця, навідуючись до нас, приносив старий здитинілий майстер заставок, що трусився від хвороб і не міг взяти до рук ані каляму, ані аркуша паперу — пиріжки для учнів він змушував пекти свою доньку. Також ми балакали про дивовижні малюнки попереднього головного маляра, великого майстра Кари Мемі. Після його похорону ті сторінки знайшли в кімнаті небіжчика аж за кілька днів, серед паперів, що лежали під матрацом, на якому геніальний живописець відпочивав в обід.

Ми говорили про себе, що ми так само горді, як і майстер Кара Мемі, а потім

роздумували: на які з наших малюнків хотіли б ще раз подивитися, якби мали їх копії. Вони завели розмову про ілюстрацію до "Хюернаме", на якій було зображено палац; казали, що на ній серед силуетів мечетей, веж і кипарисів утворюється краєвид, котрий нагадує нам про кінець світу, але це враження складається не завдяки сухозлітці, якщо у верхній частині забарвлено небо, а завдяки кольорам — так і повинно бути, якщо малюнок справді вишуканий і досконалий.

Ще вони описали мініатюру, на якій нашого Великого Пророка тримають під руки два янголи й возносяться з ним на небеса, лишаючи внизу верхівку мінарету. Янголи побоюються Магомета і лоскочуть його — сцена зображена в таких серйозних тонах, що навіть малі діти, побачивши те благословенне видовище, спершу побожно злякаються, а вже за хвилину по-доброму розсміються, мовби їх самих залоскотали. Я ж розповів їм, як зобразив відрубані голови повстанців-горян, яких придушив попередній головний візир-паша: стяті голови я акуратно розмістив у ряд одна біля одної скраю в нижній частині малюнка; обрубані шиї забарвив у червоний колір; брови в бунтарів — насуплені, адже ті щойно зазирали у вічі смерті, згірклі губи, немов запитують: у чому сенс життя, а глянувши на носи, зрозумієш, що вони мить тому розпачливо востаннє вдихнули повітря; старанно виведені очі повстанців — навіки заплющені для життя. Отож, я, наче європейський портретист, відтворив не просто мертві голови, а людські лиця, кожне з яких відрізняється від іншого, тому настрої малюнку — страхітливо-таємничий.

Ось так ми з ностальгією згадували наші улюблені сцени кохання та війни, найдивовижніші з робіт і їхні тонкощі, що викликали сльози; ділилися неповторними, незабутніми споминами, які пов'язані з тими творіннями. У нас перед очима проносилися застигли в часі миттєвості, поставали загадкові, всіма забуті садки, де зоряними ночами зустрічаються закохані, дерева, міфічні птахи... Ми вимальовували в уяві — ніби знову на папері — скривавлених воїнів, страшних і близьких нам, наче власні жахливі сновиддя, ратників, розрубаних навіпіл, коней, чию броню заливала кров, гарних людей минулих літ, що пронизують одне одного кинджалами, жінок з розкосими очима, лебединими шиями, мініатюрними ротиками й руками — вони дивляться на світ крізь щілини прочинених вікон... Згадували погордливих самовдоволених хлопчиків, красивих шахів, ханів і їхні давно зниклі, зруйновані держави та палаци. Наче ті шахські жінки, котрі плачуть у гаремах, ми усвідомлювали, що переходимо з життя в спогади, та чи переходимо ми, як вони, з історії в легенду? Боячись смерті й огорнуті жахом перед страхітливою тінню забуття, ми стали переповідати один одному сцени людських кончин.

І відразу згадали мініатюру, на якій підбурений шайтаном Деххак убиває рідного батька. В часи тої легенди, яку можна прочитати на початку "Шахнаме", світ ще не був таким старим, і все було так просто, що не існувало потреби комусь щось пояснювати. Захотів молока — подоїв козу, напився, сказав "кінь" — сів і поскакав, сказав "зло" — прибіг шайтан і переконав тебе, що вбити батька — це прекрасно. Вбивство Деххаком батька Мердаса з арабського роду — прекрасне, бо — безпідставне і скоєне опівночі в

саду казкового палацу під зорями, що лили тьмяне світло на кипариси та різнобарвні квіти.

Потім ми згадали, як легендарний Рустем три дні бився з Сухрабом, який командував ворожою раттю, і, навіть не здогадуючись, що він — його син, відправив героя на той світ. Рустем порубав шаблею груди Сухраба на дрібні шматки, і тільки через роки, побачивши його нарукавник, який зберігала мати вбитого лицаря, дізнався, що знищив власну кровинку. Рустем плаче й побивається, та є щось у його горі таке, від чого наші серця здригаються.

Що саме?

По даху текке досі сумно тарабанив дощ, я походжав сюди-туди й раптом озвався:

— Або нас зрадницьки вб'є наш батько, майстер Осман, або ми зрадницьки — його.

Сказане мною мало під собою тверде підґрунтя й було правдою, а не навпаки, — нас охопив жах, і ми замовкли. Тепер я ще нервовіше метався з кутка в куток і, переживаючи, що зіпсував наш ностальгічний настрій, подумав: розкажу-но про те, як Ефрасіяб занапастив душу Сіявуша, і тема зміниться. Таких сюжетів я не боявся. Та чи не краще розповісти про вбивство Хосрова? Але розповідати так, як написано в "Шахнаме" Фірдоусі чи так, як у "Хосрові та Ширін" Нізамі? Оповідь з "Шахнаме" навіває сум: у ній Хосров зі слізьми на очах упізнає вбивцю, коли той проникає в його кімнату! Немов хапаючись за соломинку, шах просить слугу, який стоїть поруч, принести йому воду, мило, чистий одяг і килимок для молитви, бо нібито хоче вершити намаз, а наївний хлопчина, не розуміючи, що господар посилає його привести когось на допомогу, і справді йде по ті речі. Наприкінці цієї сцени "Шахнаме" Фірдоусі з огидою описує самого душогуба, що розкусив наміри батька: він — гладкий, у нього довгі патли й занедбана борода, тхне з рота.

Я походжав туди-сюди, в мене на язичі крутилося безліч слів, хотів розповідати, але, ніби вві сні, не міг вичавити з себе й звуку.

Й ніби вві сні я відчував, як вони втрюх перешіптуються, зиркаючи в мій бік.

Раптом вони навалилися на мене, миттю збили з ніг, і ми всі попадали додолу. Почалася боротьба й товкотнеча, однак тривала вона недовго. Я лежав навznak, а мої друзі-вороги повилазили на мене.

Один усівся в мене на колінах, другий — на правому плечі. Кара притис мої плечі колінами до підлоги, а задом давив на живіт та груди. Я не міг поворухнутися. Всі ми були збиті з пантелику й тяжко сапали. Я ж згадав ось що.

У мого дядька-небіжчика був уредний син, на два роки старший за мене; сподіваюся, він досі заблукав з якимсь караваном і йому вже давно стяли голову. От що таке заздрість: бачачи, що я освіченіший, розумніший і благородніший за нього, він з будь-якого приводу сварився та бився зі мною, а якщо бійки затіяти не вдавалося, то говорив: "Давай поборемося" — і за хвилину поваливши мене на підлогу, так само розпластавши мої плечі колінами й впившись поглядом мені в очі — як оце зараз Кара, — пускав з рота слину: величезний плювок виростав і повільно опускався на мої очі — я від огиди крутив головою, а він радів і зловтішався.

Кара пригрозив, що мені не вдасться нічого приховати: "Де остання ілюстрація? Зізнавайся!"

Лиш за дві помилки мене гризли та душили люті і сум: не відчувши вчасно, що вони змовились, я ублажав їх теревеннями. Завчасу не втік, не подумав, що заздрість приведе їх і сюди.

Кара знову пригрозив: якщо не віддаси останній малюнок, то ми тобі переріжемо горлянку.

Весело. Я міцно стис губи, так, наче, якби відкрив рота, то з нього б вилетіла правда. Та водночас розумів, що виходу в мене немає. Дійшовши між собою згоди, вони оголосять мене вбивцею перед головним скарбничим і вийдуть сухими з води. Єдина надія, що майстер Осман тицьне пальцем на когось іншого, та як би дізнатися, чи правду говорив про нього Кара? Чи можуть вони вбити мене просто тут, а потім зробити винним?

Кинджал був біля мого горла, від чого Кара, не криючись, тішився — це впадало у вічі. Мені вперіщили ляпаса: ну що гострий кинджал? Ще раз зацідили по обличчі.

Але з того, що відбувається, можна зробити й такий висновок: якщо я нічого не скажу, то зі мною нічого й не трапиться! Це додало мені впевненості. Вони більше не приховували, що ще з учнівських років заздрять мені, бо я впродовж усього життя найкраще накладав фарби, виводив найкращі лінії і творив найдивовижніші малюнки, в чому немає сумніву. А я їх і любив за те, що так заздрили. І зараз до вас усміхаюся, мої любі браття.

Один із них — не хочу називати вам цього негідника — палко-палко мене поцілував, наче коханця, за яким нудьгував роками. Решта двоє спостерігали за нами. На пристрасть коханого побратима я теж відповів поцілунком. Якщо вже все наближається до розв'язки, то нехай знають, що бездоганні мініатюри — мої. Знайдіть їх і погляньте самі.

Мій поцілунок у відповідь вивів його з себе, і він з люттю став мене бити кулаками, та ті двоє його стримали. Всі вони розгубилися. Кару ж розізлила їхня товкотнеча. Здавалося, мої побратими лютують не через мене, а тому що їхнє життя виявилось таким кучим, тож тепер вони хочуть помститися цілому світові, всім і кожному.

Кара щось вийняв з кушака: то була довга голка з булавкою. Він підніс її до моїх очей і замахнувся, ніби ось-ось би ввігнав мені її в зіниці.

— Вісімдесят років тому, коли впав Герат, майстер над майстрами великий Бехзат збагнув, що все добігає кінця, і з честю отемнив себе, аби ніхто не примусив його малювати інакше, аніж звик, — промовив Кара. — Бехзат повільно ввігнав та вийняв з своїх очей голку, й велична Аллахова п'ятьма так само повільно зійшла на улюбленого раба Всевишнього, великого маляра з золотими руками. Голка, що зараз у моїх руках, потрапила з Герата до Тебріза разом зі вже сліпим і завжди п'яним Бехзатом. Шах Тахмасп послав її та своє легендарне "Шахнаме" в дар батькові нашого падишаха. Спочатку майстер Осман ніяк не міг здогадатися: чому шах зробив такий подарунок? Але тепер він розуміє, яке лиховісне побажання й справедливе послання несла з собою

жорстока голка. Знаючи, що падишах віднині воліє бачити власне зображення, виконане в європейській манері, а ви, ті, кого він любив більше за рідного сина, зрадили його, майстер Осман учора вночі, сидячи в скарбниці, як і Бехзат, увігнав собі цю голку в зіниці. І що може стати мені на заваді отемнити тебе, падлюку, яка намагається знищити малярський цех свого вчителя?

— Отемниш ти мене чи ні, однак ми, врешті, не знайдемо прихистку ніде, — відповів я. — І не важливо, чи майстер Осман осліпне, чи помре. Якщо ми, творячи в європейському стилі, за покликом серця вносячи в наші роботи власні огріхи та індивідуальні особливості, станемо володарями стилю, то вже ніколи не будемо самі собою, лиш — схожі на самих себе. Якщо ж скажемо собі: "Ні. Таки малюймо, як давні майстри, й залишаймося собою", то падишах підшукає на наші місця інших, він-бо обернувся спиною навіть до майстра Османа. Віднині на нас ніхто й не гляне, хіба що пожаліє. А напад на кав'ярню підлив ще більше олії в огонь, адже половину гріха звалять на нас, малярів, за те, що поливали брудом ваїза-ефенді. Я старався їх переконати, що чварами й ворожнечею справі не зарадиш, однак толку було мало. Вони й не збиралися мене слухати, були занадто схвильовані, вірили, що, коли до ранку, не добираючи, де правда, а де брехня, звинуватять одного з нас у вбивстві, то виплутаються з пастки, їх не піддадуть тортурам, а в малярському цеху роками все триватиме, як досі.

Однак тим двом не сподобалися погрози Кари виколоти мені очі. А раптом з'ясується, що злочинець хтось інший і до падишахових вух долетить, як мене намарне отемнили? Їх лякала й близькість Кари з майстром Османом та те, як різко вчитель про них відгукувався. Ті двоє спробували забрати в озвірілого Кари голку, яку він уже довго тримав перед моїми очима, Кара ж злякався, що вони доможуться свого й ми порозуміємося. Знову зчинилася товкотнеча. Аби мене не зачепила голка, за яку велася боротьба, я відкинув голову, задерши догори підборіддя.

Потім усе сталося так блискавично, що я спершу навіть не зрозумів, що відбулося: моє праве око пронизав різкий, але миттєвий біль; чоло на мить немов оніміло. За хвилину я знову почувався добре, проте всередині аж похололо від жаху. Світильника вже не було поряд, однак я бачив, як голка напористо впинається в мене вдруге, цього разу в ліве око. І тут-таки Кара акуратно й упевнено вийняв її. Збагнувши, що голка побувала в моєму оці, я застиг, мов мертвий, відчував, як увесь горю. Коли голка впилася вдруге, оніміло не тільки чоло — ціла моя голова, а потім заціпеніння відпустило мене. Один із моїх побратимів дивився на мої очі, інший — на кінчик голки. Вони ніби не вірили в те, що сталось, усвідомивши, яке страхіття я пережив, перестали човпти одне одного й більше не тиснули мені на руки.

Я завив не своїм голосом. Але не від болю, а від жаху, позаяк усвідомлював, яке нещастя звалилося мені на голову.

Не знаю, як довго волав. Я відчував, що мій пронизливий крик заспокоює і їх, і мене. Нас зближувало моє воання.

Проте що довше я вив, то більше їх охоплювало сум'яття. Від пекучого болю не

залишилося й сліду, однак з голови не вилітала й не могла вилетіти та мить, коли голка впинається мені в очі.

Хоча я ще не отемнів. Дякувати Аллаху, досі бачив, як сумно й перелякано вони на мене дивляться, як нерішуче ворушаться їхні тіні на стіні текке. Це і радувало, і страшенно тривожило.

— Облиште мене! — закричав я. — Облиште, нехай я хоча б ще раз гляну на світ!

— Негайно розповідай, — визвірився Кара, — що було того вечора, коли ви зустрілися з Заріфом-ефенді? Тоді ми тебе не зачепимо.

— Я повертався з кав'ярні додому, мене перестрів Заріф-ефенді. Він був схвилюваний, дуже розгублений і засмучений. Мені його вперше стало жаль. Та пустіть мене, і я все розповім. У мене темніє в очах.

— Відразу не потемніє, — грубо відрубав Кара. — Майстер Осман з виколотими зіницями розгледів обрізані ніздрі в коня — можеш мені вірити.

— Бідолаха Заріф-ефенді сказав, що довіряє тільки мені й хоче поговорити.

Та зараз мені було шкода не його, а себе.

— Якщо ти все розповіси, поки не запеклася кров на очах, то вранці востаннє зможеш вдосталь надивитися на світ, — промовив Кара. — Чуєш, дощ уже стих?

— Я запропонував йому повернутися зі мною до кав'ярні, однак відразу побачив, що йому місце наших зустрічей не до вподоби; воно навіть відлякувало його. Так я збагнув, що Заріф-ефенді після двадцяти п'яти років спільної з нами малярської праці відірвався од нас і став чужим. Останні вісім-дев'ять років, одколи як він одружився, я завжди бачив його в малярському цеху, однак навіть не знав, чим він займається... Заріф-ефенді сказав мені, що бачив останню ілюстрацію. На ній — печать тяжкого гріха, який не проститься жодному з нас, тому ми всі горітимемо в пеклі, твердив він. Був схвилюваний, наляканий. Нагадував людину, яка ненароком скоїла щось непростиме й тепер не знаходить собі місця.

— Що за тяжкий гріх?

Коли я запитав його те ж саме, він здивовано вирячив очі, немов відповідь була відома кожному. В ту мить я подумав, що наш товариш учнівських літ постарів, як і ми. Він розповів мені, що в останньому малюнку нещасний Еніште нахабно використовував метод перспективи. На тій ілюстрації все намальовано так, як бачить око, а не згідно з уявленнями божественного розуму: це стиль європейців. І великий гріх. Другий гріх — зображення халіфа ісламу, нашого падишаха, в один зріст із псом. Третій гріх — на ілюстрації теж в один зріст із падишахом відтворено шайтана, і він привабливий, милий оку. Та найнепростиміша безбожність — це велетенський портрет падишаха, де на обличчі видно найдрібнішу рисочку, — звісно, що зроблено так, аби вкотре підкреслити європейськість малюнка. Так творять ідолопоклонники... Це нагадує портрети, котрі християни виводять на стінах церков і поклоняються їм, бо не вбереглися від язичницьких традицій. Всі ті слова Заріф-ефенді почув від Еніште і завчив їх напам'ять; він вірив, що створення портрета — найтяжчий гріх і що з портретом закінчиться епоха мусульманської мініатюри. Тут він не помилявся. Своїми думками ділився зі мною на

вулиці: в кав'ярню ми не пішли, бо Заріф-ефенді сказав, що там ганьблять його осяйність ваїза-ефенді та нашу віру. Ми на хвильку зупинилися, і він, неначе благаючи про допомогу, запитав мене: чи правда все те, що сам говорить, невже ми в безвиході й горітимемо в пеклі? Його каяття переходило в розпач, і він страшенно побивався, але я в якусь мить відчув, що не вірю йому. Він був брехуном, який тільки вдавав із себе прибитого горем.

— Як ти це зрозумів?

— Ми з Заріфом-ефенді товаришували з дитинства. Він був дуже врівноваженим, але безликим, блідим і безголосим. Як і його заставки. Тоді зі мною розмовляла людина ще тупіша, безневинна й релігійніша, але тільки зовні.

— Він товаришував з ерзурумійцями, — промовив Кара.

— Однак жоден мусульманин так не побиватиметься через гріх, скоєний ненавмисне, — відповів я. — Добрий мусульманин знає, що Аллах — справедливий та мудрий і зважає лиш на наміри свого раба. Тож тільки затуркані, темні люди з курячими мізками вірять, що потраплять до пекла, бо ненароком з'їли свинину. Істинний мусульманин знає, що, по суті, страх перед пеклом існує для того, аби лякати інших, але не боятися самому. Щоправда, так і чинив Заріф-ефенді: він намагався налякати мене. Тоді я зрозумів, що наганяти страх його навчив твій дядько. А тепер, мої браття-маляри, скажіть мені по правді: запеклася кров на моїх очах, зблякли зіниці?

Вони піднесли до мого лица світильника й співчутливо, уважно, наче лікарі, придивилися до очей.

— На вигляд вони такі, ніби нічого не сталося.

Останнє, що я побачу на світі, — ця трійка, чиї очі прикипіли до моїх? Ось моменти, які я не забуду до кінця своїх днів — усвідомлював я і, незважаючи на муки каяття, жив надією на краще, а тому й розповідав:

— Твій дядько втовкмачив Заріфові-ефенді, що він займається забороненим. Закривав останню ілюстрацію аркушем паперу і для кожного з нас лишав відкритим лише якийсь її кут, де змушував робити малюнок... Створивши довкола мініатюри ауру таємничості, він посіяв у наших душах страх перед гріхом. Не ерзурумійці, які ніколи в житті не бачили проілюстрованої книги, а він був перший, хто вселив у нас цей страх і підозри, які заплямували нашу честь. Хоча чого боятися малярів з чистою совістю?

— Існує багато такого, чого вже боїться маляр з чистою совістю, — наче який мудрець, промовив Кара. — Так, малювання ніхто не ганить, але малюнок заборонений нашою релігією. На мініатюри перських майстрів, навіть на дива найвидатніших живописців Герата, дивилися як на якусь прикрасу до тексту, а на перше місце ставили й ставлять бездоганне написання літер, неперевершені творіння краснопісців — тільки тому живопис усім байдужий. Та, зрештою, хто має змогу розглядати наші творіння? Проте з використанням європейських стилів, відмовою від наших мініатюр, іншими словами — застарілих стилів, малюнок стає малюнком — він виходить з тіні. А це забороняє Куран-и Керім і не подобається нашому Пророку. Й падишах, і Еніште

прекрасно все розуміли. Тому мого дядька й убили.

— Твого дядька вбито, бо він боявся, — сказав я. — Він, як і ти, почав твердити, що мистецтво, яке сам творить, не повинне суперечити нашій вірі... Ось воно те, до чого докопувались ерзурумійці, — протиріччя нашій вірі. Вони пнулися зі шкіри, шукаючи їх у його книзі. Заріф-ефенді й Еніште — два чоботи пара.

— І їх обох убив ти, еге ж? — запитав Кара.

Я думав, що він мене зараз ударить, і тут-таки зрозумів, що новий чоловік чарівної Шекюре анітрохи не засмучений вбивством свого дядечка, батька дружини. Та якби він і вдарив, мені вже було байдуже.

— Наскільки падишах прагнув видати книгу, проілюстровану в європейській манері, настільки Еніште хотів підготувати видання, яке б уселяло страх перед гріхом і кидало виклик кожному, — вперто стояв я на своєму. — Аби возноситись й пишатися собою. Він обожнював картини європейських майстрів, які побачив під час своїх мандрів, і до останніх днів вірив у те, про що розповідав нам днями, — перед тобою він теж виспівував про перспективу та ніс ахінею про портрети. Як на мене, в нашій книзі не було нічого шкідливого, як і не було нічого, що виходило б за межі дозволеного ісламом... Еніште теж це знав, тому й створював атмосферу небезпеки, яка нібито пов'язана з виданням книги, і сам тим тішився... Займатись небезпечною справою з особистого дозволу падишаха було для нього так само важливо й необхідно, як і зачудовуватися картинами європейських художників. Безперечно, ми згрішимо, коли зробимо малюнок, який вішатимуть на стіну. Однак у жодній нашій ілюстрації до тієї книги я не побачив навіть натяку на невір'я, безбожність, щось суперечливе нашій вірі чи бодай трохи заборонене. А ви побачили?

В очах тьмяніло, вони втрачали силу, але — слава Аллаху! — я ще міг бачити так само, як розуміти, що моє запитання посіяло в їхніх душах великі сумніви.

— Ви не можете відповісти? — зловтішався я. — Навіть якби потайки припускали, що наші малюнки несуть якісь туманні гріховні ідеї, що в них мелькає тінь безбожності, однаково ви не змогли б змиритися й визнати це вголос. Адже тоді б визнали правоту отих софтів[213], своїх ворогів ерзурумійців, котрі звинувачують вас. З іншого боку, ви не можете й упевнено заявити, що ні в чому не винні, наче божі ягнята, бо це означає відмовитись од хизування, солодких гордошів, яких наснажує ваша причетність до чогось таємничого, загадкового, забороненого. Знаєте, коли я збагнув, що так само, як і ви, занадто високої думки про себе? Коли опівночі привів бідолаху Заріфа-ефенді до цього текке, в якому ми зараз! Привів його сюди, бо ми, петляючи вулицями, померзли, як собаки. Мені подобалося, що він вражений руїнами текке Календері та ще й моїм сховком тут. Здавалося б, нещасний Заріф-ефенді, побачивши, що я — останній подорожній[214] дервішського ордену, який перед тим, як розпастись, уславився педерастією, курінням гашишу, бродяжництвом та іншим, яке тільки є в світі безчестям, злякається мене ще дужче, перейметься великою повагою й, можливо, таки прикусить від страху язика. Та, звісно, все сталося навпаки. Анітрохи не задоволений місцем нашої зустрічі, мій приятель учнівських літ відразу вирішив, що буде дуже

доречно викласти звинувачення нашого гурту в безбожності так, як його навчив Еніште. Отож мій улюблений товариш дитинства, який спершу благав: "Поможи, переконай мене, що не горітимемо в пеклі, нехай я спокійно засну сьогодні вночі", — тут почав торочити, що "наш кінець буде жахливим". Він говорив: остання ілюстрація немає нічого спільного з повеліннями падишаха; султан нам не простить, а плітки про нас невдовзі докотяться до вух ваїза-ходжі з Ерзурума. Переконати його, що наші справи йдуть на добре, немов ми в райських садах, чомусь було неможливо. Тоді я зрозумів, що він переказуватиме нісенітниці Еніште, байки про зганьблену віру та зображення привабливого шайтана своїм безголовим друзям, одурілим від проповідей ваїза з Ерзурума, робитиме з мухи слона, а ті віритимуть кожному його брехливому слову. Ми вдостойлися поваги з боку падишаха, і вам відомо, що нам заздрили не тільки недолугі майстри з нашого кола, а взагалі, чи не кожен ремісник. Зараз вони б усі в один голос з насолодою кричали: МАЛЯРИ — БОГОХУЛЬНИКИ. І завдяки союзу Еніште та Заріфа-ефенді такий наклеп вважався б правдою. Я кажу "наклеп", бо зовсім не вірив розповідям свого побратима Заріфа про книгу й останню ілюстрацію. Тоді я ще не смів і подумати щось погане про Еніште. Я навіть вважав справедливим те, що падишах більш прихильний до нього, аніж до майстра Османа. Можливо, не так самовіддано, як сам Еніште, але я вірив усьому, що він розповідав про європейських майстрів та їхні картини. Я наївно думав, що ми османські художники, не йдучи на угоду з шайтаном, можемо перейняти європейські стилі за покликом серця, наслідуючи те, що бачили в подорожах, і це не завдасть нам ніякої шкоди. Мое життя не було обтяжене труднощами, і в тому легкому житті твій покійний дядько був мені другим батьком після майстра Османа.

— Не забігай наперед, — звелів Кара, — спочатку розповіси, як ти вбив Заріфа.

— Зробив це... — почав я, відчуючи, що не зможу вимовити слово "вбив", — зробив це не тільки заради нас, щоб урятуватись — я старався вберегти від біди весь малярський цех. Заріф-ефенді зрозумів, що в його руках — небезпечна зброя. Я благав Аллаха просвітлити мої очі, показати, яким же покидьком був той негідник. Аллах почув мої молитви й відкрив мені, що Заріф — мерзотник з мерзотників. Я запропонував йому гроші. Спершу мені на думку спало золото, яке ви знайшли, але, натхнений Аллахом, я вигдав дещо інше. Золото — не в текке, я зберігаю монети в іншому місці, — сказав йому тоді. Ми вийшли надвір, простували безлюдними вулицями закинутих махалле невідомо куди, я не знав, що робитиму, страшенно боявся. Наприкінці наших нескінченних блукань ми вийшли на вулицю, котру вже раз були минули. Тоді наш брат Заріф-ефенді, майстер заставок, який усе життя мав запам'ятовувати, що малює, дуже рознервувався. Але Аллах вивів нас на згарище, неподалік від якого й був отой колодязь.

Тут я зрозумів, що далі нічого не говоритиму, й сказав їм про це, а потім хоробро докинув:

— Бувши мною, ви теж би задумалися над долею решти побратимів-малярів і вчинили б так само, як і я.

Почувши, що вони визнають мою правоту, я мало не заплакав — і сказав би чому, та сам не знаю. Може, співчуття, якого я не заслуговував, розтопило моє серце. Ні. Може, тому, що знову почув, як гупнуло об дно колодязя тіло Заріфа-ефенді. Ні. А може, хотів плакати, бо згадав, яким щасливим був, доки став убивцею, був таким, як усі. Ні. В мене перед очима постав один сліпий, який проходив нашим убогим махалле, ще коли я був дитиною: біля квартального водограю він дістав зі свого брудного лахміття ще бруднішу мідну чашку і запитав у нас, малих, що стояли й дивилися на нього віддалік: "Дітки, хто з вас набере незрячому води в чашку?" Коли ж ніхто до нього не підійшов, він сказав: "Благе діло, малята, благе діло!" Його очні яблука вицвіли й немов випарувалися, своїм кольором вони зливалися з білками.

Збентежений думками, що сам став схожим на того сліпця, я поспіхом, без усякої зловтіхи розповів їм, як забив до смерті Еніште-ефенді. Я не зовсім збрехав, але і не відкрив усієї правди. Знайшовши зручну для себе позу, в якій ті двоє не надто давили мені на серце, я зауважив, що вони з Карою зрозуміли: я не прийшов до Еніште-ефенді з метою вбити його, отож не виношував перед тим лихих намірів. А якщо таких намірів людина не мала, то не потрапить до пекла, — нагадав їм, і вони здогадалися, що я вишукую собі виправдання.

— Після того як я передав Заріфа-ефенді Аллаховим янголам, — задумливо продовжував я, — слова, сказані небіжчиком наприкінці нашої розмови, перетворилися на хробаків і почали гризти мою душу. Остання ж ілюстрація стала для мене чимось надзвичайним, через неї ж я заплямив руки кров'ю. Тому й пішов до Еніште, який нікого вже з нас не кликав додому працювати над книжкою. Хотів, аби він показав той малюнок. Та він не дістав його зі своєї схованки і поведився зі мною так, наче все прекрасно. Еніште твердив, що немає ніякого таємничого малюнка чи ще чогось, заради чого можна було б підступно вбити людину. Тоді я й признався йому, що відправив на той світ Заріфа-ефенді й скинув його тіло в колодязь. Хай Еніште не принижує мене й поважає, думав я. Й він почав поважати, однак не перестав принижувати. Той, хто дошкуляє синові, не може бути йому батьком! Великий майстер Осман часто на нас гнівався, люто бив, але ніколи не принижував. Браття, ми допустилися помилки, зрадивши його.

Я усміхнувся до своїх побратимів, вони слухали мене так, наче ловили останні слова людини, яка лежить на смертному одрі, не відривали поглядів од моїх очей. І я, ніби помирущий, котрий відчуває все, що робиться довкола, бачив, як їх мучить неспокій, а постаті трійки вже розпливалися в мене перед очима.

— Я вбив Еніште з двох причин. За те, що він примусив великого майстра Османа, ніби мавпу, наслідувати європейського маляра Себастьяна. А другою причиною було те, що я проявив слабкість і запитав твого дядька: чи є в мене стиль?

— Що він відповів?

— Сказав: є. Але, звісно, він вважав, що це — не образа, а похвала. Пригадую, що я тоді засоромлено подумав: цікаво, чи хвалить він мене? З одного боку, стиль для мене — ніщість, безчестя, та з іншого — я сумніваюся. Волів би, щоб краще в мене не було

стилю, і водночас він мене цікавить, адже шайтан не спить.

— Кожен тайкома прагне бути володарем стилю, — відповів Кара, напускаючи на себе мудрий вигляд. — І кожен, як і падишах, хоче мати власний портрет.

— Отже, це — хвороба, якій не можна протидіяти? — запитав я. — Якщо така хвороба пошириться, то жоден з нас не встоїть перед стилями європейських майстрів.

Та мене ніхто не слухав: Кара розповідав історію про нещасного туркменського бея, який рано освідчився в коханні дочці шаха і дванадцять років провів у вигнанні в китайському краї. Бей не мав портрета коханої, про яку мріяв, і тому забував її лице серед китайських красунь, а біль кохання перетворився для нього на нестерпну муку, послану Аллахом. Ми прекрасно розуміли, що оповідь Кари — про нього самого.

— Завдяки твоєму дядькові ми дізналися, що є таке слово "портрет", — сказав я, — дасть Бог, настане день, коли ми дізнаємося, як розповідати про життя, не боячись за нього.

— Казки належать усім, а не комусь одному, — промовив Кара.

— А "живопис належить Аллаху", — відповів я мисрою ґератського поета Хатіфі. — Та коли поширяться стилі європейських майстрів, кожен вважатиме талантом уміння розповідати чужі історії-казки як свої.

— Це те, чого хоче шайтан.

— Дайте мені нарешті спокій! — щосили закричав я. — Дайте востаннє глянути на світ!

Я побачив, що вони злякалися, й посмілішав.

Першим спохопився Кара:

— Ти віддаси останній малюнок?

Я так глянув на нього, що той відразу второпав: віддам. Він відпустив мене.

Ви давно вже зрозуміли: хто я — той, хто нібито приховує своє ім'я. Але не дивуйтеся, що поведжуся так само, як давні ґератські майстри: вони ховали свої підписи не від небажання, щоб про них дізналися, а тому, що поважали своїх учителів й одвічні правила цехів. Я проходив між темними келіями текке зі світильником у руках, прокладаючи дорогу своїй блідій тіні. Чи мої очі вже заволокла пітьма, чи це така темрява панувала в дервішських келіях? Скільки в мене ще часу, доки осліпну? День, тиждень? І я, й моя тінь зупинилися, дістали з чистого кутка запиленої шафи аркуш паперу й швидко повернулися назад, залишаючи позаду себе привидів, що розгулювали на кухні. Від мене не відставав напосідливий і підозріливий Кара, щоправда, кинджала він з собою не взяв. Може, й мені його осліпити, схопивши кинджала, поки геть не отемнів?

— Я радий, що побачу малюнок ще раз перед тим, як стану незрячим, — гордо промовив я, — і хочу, щоб ви теж його побачили. Ось, погляньте сюди.

Отож у сяйві світильника я показав їм останню ілюстрацію, яку вкрав з дому Еніште того дня, коли згубив його душу. Я стежив за їхніми здивованими й наляканими очима, що втупилися в малюнок на двох аркушах. Коли ж сам, обернувшись, подивився на те зображення, то весь затремтів, запалахкотів вогнем — може, тому, що був в

екстазі, а може, тому, що сьогодні мені викололи очі голкою до падишахського султанау.

У різних кутках цих двох сторінок були розміщені зображення, які ми створили за останній рік: дерево, скаун, шайтан, смерть, пес, жінка; згідно з розміченням у новому стилі, яке невміло виконав Еніште, вони різнилися розмірами й були розташовані так, що, дивлячись на заставки та рамки небіжчика Заріфа-ефенді, складалося враження, ніби дивишся не на сторінку книги, а на світ з вікна. А в центрі того світу, там, де мало бути зображення падишаха, красувався мій портрет, яким я пишався. Хоча мені й було трохи сумно, адже я днями розглядав себе в дзеркало, стирив і наново виводив лінії, працював з останніх сил і домігся лиш незначної схожості між портретом на папері та собою, однак мене охоплювало хвилювання, й не тільки тому, що на малюнку в центрі світу помістив себе, а й з диявольської причини, про яку не міг говорити вголос: я відтворив себе на папері загадковішим, збентеженішим, аніж був у житті, мій портрет — глибший за мене самого.

Я хотів, аби вони помітили моє хвилювання, зрозуміли його й розділили зі мною, мої брати-художники. Я водночас був собою й містився в центрі всього суцього, неначе падишах або король. Це й соромило мене, і підносило у власних очах. Такі два відчуття, врівноважуючи одне одного, заспокоювали мене, і я отримував запаморочливу насолоду від того, як був зображений на мініатюрі. Та, щоб досягти такого блаженства, мені потрібно було з умінням європейського живописця бездоганно, з точністю до найменших дрібниць, в усіх кольорах відтворити кожну зморшку на своєму лиці, кожен прищик і чиряк, складки одягу й тіні, все: від бороди до згинів тканин.

На лицях своїх давніх товаришів, котрі розглядали портрет, я побачив страх, здивування і те відчуття, яке нищить усіх нас, — заздрість. Налякані, вони заздрили з лютою зневагою, яку проявляють до людини, що по горло погрузла в гріхах.

— Ночами, коли в сяйві світильника дивився тут на цей малюнок, я вперше відчув, що Аллах одцурався мене, тільки шайтан — єдиний друг мені в моїй самотності, — озвався я. — І якби я справді опинивсь у центрі всесвіту — чого так завжди хочу, розглядаючи свій портрет, — то почувався б ще самотнішим, незважаючи на красу червоного кольору, що все заповонив на сторінці, а також — на зображення докола мене, які так полюбив, навіть — попри жінку, подібну до чарівної Шекюре, і моїх друзів, мандрівних дервішів. Я не боюся бути особистістю та особливим, мене не лякає, що інші поклонятимуться мені, адже прагну зовсім протилежного.

— Отож ти каєшся? — запитав Лейлек тоном мусульманина, який щойно вислухав п'ятничну проповідь.

— Я відчуваю себе шайтаном, бо створив це зображення, але не тому, що вбив двох людей. Думаю, я знищив їх, аби створити власний портрет. Та мене лякає самотність, яку нав'язує мені моє нинішнє становище. Наслідкування європейських майстрів без опанування їхньої техніки робить художника рабом. Я хочу визволитися від рабства. Ви вже зрозуміли, що я вбив тих двох заради збереження одвічних устоїв малярського цеху, — звісно, це бачить і Аллах.

— Однак через твої злочини на нас чекає ще більше лихо, — сказав мій дорогий

Келебек.

Я ж зненацька схопив дурного Кару, який досі вдивлявся в малюнок, за зап'ясток, вп'явся нігтями в його тіло, люто стис його руку й викрутив її. Кинджал, якого він тримав неміцно, впав на землю, і я миттю підняв його.

— Тепер ви не врятуєтесь від ще більшого лиха, кинувши мене на тортури, — просичав я й підніс кинджал до очей Кари, погрожуючи виколоти їх. — Дай голку!

Вільною рукою він дістав голку і віддав мені. Я ввіткнув її в кушак і втупився в його невинні, наче в ягняти, очі.

— Мені дуже шкода чарівної Шекюре, що вона ніяк не могла собі зарадити, окрім як вийти за тебе, — шпигонув я його. — Якби не був вимушений згубити душу Заріфа-ефенді, щоб урятувати вас від біди, то ми б з нею побралися й жили в щасті. Я найкраще з-поміж вас усіх пізнав суть міфу та майстерності європейських малярів, про яких стільки розводився її тато. Тож слухай уважно те, що скажу наостанок: нам, обдарованим художникам, які чесно хочуть жити заради мистецтва, тут більше немає місця — для мене це не новина. Якщо ми почнемо уподібнюватися європейським живописцям, як того хотів небіжчик Еніште й бажає падишах, то нас завжди стримуватиме внутрішній страх — ми ніколи не завершимо розпочате; я вже й не згадую про перешкоди з боку таких, як Заріф-ефенді та ерзурумійці. Якщо ж ми таки злигаємося з шайтаном, зрадимо минуле й підемо до кінця, озброївшись стилем, європейською манерою та своїм особистісним, то однаково нічого не досягнемо в новому мистецтві, найзначнішими нашими досягненнями будуть хіба що знання та вміння, якими я оволодів, аби створити власний портрет. Вже з перших спроб намалювати зображення, яке так і не стало схожим на мене, я вкотре усвідомив: щоб перейняти майстерність європейських художників, нам потрібні століття — по суті, ми це знали з самого початку й не дуже журилися. Якби Еніште-ефенді закінчив свою книгу і її надіслали до Венеції, то тамтешні обдаровані маляри тільки б посміялись, а разом з ними — й дож; от і все. "Вони відмовляються бути османцями!" — подумали б там, і ніхто нас більше не боявся б. Тож як прекрасно йти дорогою, прокладеною майстрами древності! Однак ані Його Величність падишах, ані Кара-ефенді, опечалений, що не має портрета Шекюре, цього не хочуть, ніхто не хоче. В такому разі сидіть тут і століттями наслідуйте європейців! Та виводьте власні підписи на своїх роботах плагіаторів. Розписуватиметесь на малюнках, аби приховати, що насправді ви не є особистостями в живопису. Щоправда, вихід є: може, й до кожного з вас стукали в двері, а ви мені нічого не розповідаєте: індійський падишах Екбер сипле золотом та почестями, гуртуючи довкола себе найобдарованіших малярів світу. Тепер вам ясно: книгу на честь тисячоліття ісламу ми видамо не в Стамбулі, а в малярському цеху Агри.

— Аби так дерти носа, стати таким пихатим, як ти, маляріві спершу треба когось убити? — запитав Лейлек.

— Достатньо бути найобдарованішим і наймайстернішим, — відповів я, не глянувши на нього.

Деся далеко двічі прокричав задавака-півень. Я зібрав свої торби, золото, поскладав

зшитки взірців та малюнків до шкіряної палітурки. Я можу всіх оцих по черзі перерізати кинджалом, чиє гостре лезо зараз лоскоче горлянку Кари, — спало було мені на думку, але я відчував, що душі не чую в своїх друзях, приятелях з дитинства, навіть у Карі, котрий сьогодні ввіткнув мені в очі голку.

Келебек зірвався на рівні, заверещавши на нього, я прилякав його й посадив на місце. Це додало мені впевненості, що виберуся з текке цілим і неушкодженим. Я поспішав; уже переступаючи через поріг, обернувся й нетерпляче випалив їм слова, які приберіг на прощання:

— Моя втеча зі Стамбула схожа на втечу Ібні Шакіра з Багдада, захопленого монголами.

— Тільки тобі треба йти не на Схід, а на Захід, — уколів мене заздрісний Лейлек.

— "Належать Аллахові й Схід і Захід", — відповів я арабською, як колись небіжчик Еніште.

— Але Схід — на сході, а Захід — на заході, — тепер прирікався Кара.

— Щоб не запишатися, малярові треба всього-на-всього малювати серцем, яке вболіває й за Схід, і за Захід, — промовив Келебек.

— Оце справедливі слова, — обернувся я до дорогого Келебека. — Мені аж захотілося тебе поцілувати.

Та ледве я зробив два кроки йому назустріч, як на мене притьма кинувся Кара. В одній руці в мене була торба зі спідньою білизною та золотом, у другій — кинджал; під пахвою я тримав палітурку зі своїми малюнками. Намагаючись уберегти свої роботи, я не вберігся сам. Дозволив Карі схопити мене за руку, в якій тримав кинджал. Але фортуна не була на його боці, він зачепився за пюпітр і втратив рівновагу; вхопившись за мою руку, так і повис тулубом над підлогою. Луплячи Кару щосили ногами, я вкусив його за пальці й скинув із себе. Він голосно завив, наче собака. Я ж придавив йому ту саму руку ногою так, щоб біль діймав аж до серця, і, погрожуючи кинджалом, заверещав до отих двох:

— Сядьте, де сиділи!

Вони сіли. Я штрикнув кинджалом Карі в ніздрю — в казках оповідалося, що так робив Кейкавус. З його носа пішла кров, а з благаючих очей потекли сльози.

— А тепер відповідай, — звелів йому, — я осліпну?

У легендах сказано, що в когось кров запікається на зіницях, а в когось — ні. Якщо Аллаха радують твої мініатюри, то Він огорне тебе величною темрявою, аби забрати до себе. Тоді ти здрітимеш предивні краєвиди, які відкриваються перед Всевишнім, а не наш мерзенний світ. Якщо ж Він невдоволений твоїми роботами, то ти бачитимеш так само, як зараз.

— Справжнім живописом займаюся в Індії, — сичав я. — А малюнка, за яким би мене судив Аллах, я ще не створив.

— Не будуй собі фортеці на піску, сподіваючись уникнути європейських стилів, — торочив Кара. — Тобі відомо, що Акбар-хан заохочує своїх малярів підписувати власні роботи? Португальські єзуїти вже давно принесли в ті краї європейські стилі та

понавозили туди своїх картин. Вони там повсюди.

— Той, хто хоче бути чистим, завжди знайде собі притулок і роботу, — заперечив я.

— Ага, роботу — сліпнути й утікати в неіснуючі країни! — сікався Лейлек.

— А чому ти так хочеш залишатися чистим? — запитав мене Кара. — Зоставайся тут і переховуйся разом з нами.

— Тут усе життя малярі уподібнюватимуться європейцям, щоб стати володарями стилю, — не вгавав я. — І саме тому жоден з них ніколи не виробить власний стиль.

— Але іншого виходу немає, — безчесно заявив Кара.

Звісно ж, його єдиним щастям була Шекюре, а не живопис. Я вийняв скривавлений кинджал з ніздрі Кари й заніс його в нього над головою, наче кат шаблю.

— Якщо захочу, зітну тобі голову, — пригрозив я. — Однак заради Шекюре та дітей можу й помилувати тебе. Дай слово, що добре поводитимешся з нею, не будеш хамом і тварюкою.

— Даю!

— Я дарую тебе твоїй Шекюре, — змилосердився я. Та рука моя зробила не те, що твердили слова. Вона з усієї сили ввігнала кинджал у тіло Кари.

Щоправда, він в останню мить відхилився, а я вже поцілів не в шию: кинджал уп'явся йому в плече. Я з жахом усвідомлював те, що відбулося поза мною, з волі моєї руки; вийняв кинджал і побачив, як з рани витікає яскрава, червона-червона кров. Від скоєного мені стало й страшно, й соромно. А ще я розумів, що в дорозі осліпну, — можливо, на кораблі в Аравійському морі — і зі мною не буде жодного з моїх товаришів.

Лейлек злякався, що зараз його черга помирати, і шаснув у якусь темну келію. Тримаючи в руці світильника, ми з моєю тінню попрямували за ним, але, злякавшись, я повернувся. Останнє, що залишалося зробити, — поцілувавшись, попрощатися з Келебеком. Та я не зміг поцілувати його широко — між нами стояв дух крові. З моїх очей скрапували сльози.

Кара вже не стогнав. У тиші смерті я покинув текке. І побіг, лишаючи вдалині заболочений садок та огорнуте пітьмою махалле. Корабель, який мав привезти мене в малярський цех Акбар-хана, пускався в плавання після вранішнього азану. Якраз тоді з порту Кадирґа до нього відпливає останній човен. Я нісся вперед, а з моїх очей лилися сльози.

Нечутно, ніби злодій, минаючи Аксарай, я, мов у запоні туману, побачив на небокраї перші промені дня. Посеред вуличок, вузьких завулків і стін переді мною задзюрчав водограй, до якого я дійшов, а навпроти нього стояв кам'яний дім — тут двадцять п'ять років тому я провів свою першу ніч у Стамбулі. Крізь щілину прочинених воріт я знову дивився на колодязь, у якому колись уночі хотів втопитися, бо після теплого й гостинного прийому з боку свого далекого родича вві сні обмочився й відчував себе винним. Це трапилося двадцять п'ять років тому — мені минало одинадцятий. Поки я біг до площі Беязита, мене, заплаканого, вітали майстерня годинникаря, до якого безліч разів приходив відремонтувати годинника, крамничка торгівця пляшечками, в якого я купував флакончики, котрі розмальовував квітками,

кришталеві свічники та чашки для шербету — їх теж розписував і продавав знатним особам, привітала мене й стара лазня, до якої деякий час навідувався, бо тут було дешево й ніколи не купчилось багато людей.

Біля розгромленої кав'ярні теж не було ані душі; я щиро моливсь Аллахові за чарівну Шекюре — нехай їй та її чоловікові, який зараз помирає, всміхнеться щастя. Всі стамбульські пси, похмурі дерева, чорні вікна, закіптявілі димарі, привиди та невдахи, які рано вставали й поспішали вершити намаз, — усі ті, що вороже дивилися на мене, коли я ночами носився вулицями із заплямленими кров'ю руками, тепер поглядали на мене по-дружньому, знаючи, що зізнався в скоєних злочинах і вирішив покинути місто.

Минувши мечеть Беязита, я побачив з пагорба Халіч: на обрії ясно, але води все ще були чорні. Два рибальські човни, вантажні кораблі з вітрилами в жовтих плямах, якась галера, легко погойдуючись на невидимих хвилях, немов говорили мені: не йди, не йди. Може, сльози крапали з моїх очей, бо їх викололи голкою? Мрій про казкове життя в Індії, де будеш тільки ти та дива малярського хисту! — наказав я собі.

Я зійшов з дороги, пронісся двома заболоченими садами й опинився біля старого кам'яного будинку, оточеного зеленими деревами. То був дім, біля дверей якого я в учнівські роки щовівторка чекав на майстра Османа, аби проводити його до малярського цеху, чвалаючи на два кроки позаду з його сумкою, палітуркою, шкатулкою для калямів та письмовою дошкою в руках. Довкола нічого не змінилось, але чинари так розрослися, що на вулиці й біля дому більше не відчувалося духу розкошів, величі й багатства, які панували тут за часів султана Сулеймана.

Я вже був недалеко від узвозу, який збігав униз до порту, і мене знову схопив у свої обійми шайтан — захотілося востаннє глянути на арку будівлі малярського цеху, де я пропрацював двадцять п'ять років, страшенно захотілось. Отож я пішов тими самими місцями, які щовівторка минав учнем, шльопаючи ногами позаду майстра Османа: чимчикував вулицею Окчулар, де влітку запаморочливо пахло липами, проходив повз пекарню, де мій майстер купував чуреки з м'ясом, спускався з пагорба, на якому під шеренгами айви та каштанів завжди сиділи довгі ряди жебраків, залишав позаду себе закриті віконниці крамниць нового базару, цирульню, з чийм господарем кожного ранку вітався мій учитель. А ось розлігся величезний, ніким не засаджений город, на якому скоморохи щоліта ставили своє шатро і веселили цікаву публіку. Наді мною височіли будинки, з чийх кімнат тхнуло парубоцьким духом; я простував під арками Бізансу, під стінами палацу паші Ібрагіма, будинку з крученими колонами, які ми перемальовували сотні разів, під чинарами, що їх нас змушували відтворювати щоразу інакше. Ось і Ат-майдан, на каштанах та шовковицях цвірінькали горобці, скрекотали сороки.

Здоровенна брама малярського цеху була зачинена. Ані біля дверей, ані під арковим склепінням нікого не було. Я лиш на мить схвильовано глянув на зачинені маленькі віконця, з яких в учнівські роки, вмираючи від нудьги, дивився на дерева, аж тут мене хтось зупинив.

Голос у незнайомця був верескливий і дратував. Чоловік сказав, що скривавлений кинджал з рубіновим руків'ям, який я тримав у руці, належить йому. Кинджал у нього

вкрали його племінник Шевкет і Шекюре, отже він — доказ того, що я — один з людей Кари, які вночі напали на його будинок і забрали з собою Шекюре. Розгніваний чоловік з верескливим голосом, цей всезнайко, виявляється, знав, що друзі Кари — художники й вони рано чи пізно навідаються з ним до цеху. Ось і все, що він міг розповісти. В нього була довга шабля дивного червоного кольору, яка яскраво виблискувала, і чомусь саме зі мною він збирався поквитатись. Я хотів був пояснити, що це — якесь непорозуміння, але його лице палало такою люттю, що мені заціпило. Ще раз глянувши на нього, я збагнув, що він ось-ось кинеться на мене й по-звірячому вб'є. Я збирався закричати: "Заради Бога! Схаменися!"

Та він ще не напав.

Я тільки замахнувся своєю торбою, навіть не встиг виставити вперед кинджала.

Торба полетіла, й тут червона шабля миттю відрубала мені руку, а потім і голову. Те, що голову відтято, я зрозумів із того, як моє нещасне тіло зробило два безпорадних кроки вперед, рука дурнувато замахала кинджалом, а з шиї фонтаном ударила кров. Тіло звалилося на землю, нещасні ноги після тих двох кроків забилися в конвульсії, наче кінь, що конає в муках.

Моя голова впала в багнюку, і я не міг бачити ані свого вбивці, ані торби з золотом та малюнками, яку й досі хотів би тримати в руці. Мої роботи лежали десь там, де починався узвіз до тепер навіки недосяжного для мене моря, до пристані Кадирга. Й голова моя більше не могла обернутися та востаннє подивитись на них і на частинку світу, що лишилася позаду мене. Я забув про мініатюри й подумав про те, чого б хотіла моя голова.

Перед тим як шабля зітнула її, голова подумала, що корабель відпливе з Кадирги, розум наказував: "Поспішай!" — те саме говорила мені в дитинстві й моя мама. З тим "Поспішай!" усе й закінчилося. Мамо, шия болить, я не можу поворухнутися!

Отже, це те, що називають смертю.

Але я знав, що ще не помер. Виколоті зіниці не ворушилися, проте широко розплющені очі бачили чудово.

Те, що я бачив, лежачи на землі, заповонило всі мої думки. Дорога плавно вела вгору. Ось стіни малярського цеху, склепіння арки, дах, небо.

Здавалося: мить, коли я дививсь, розтягувалася й розтягувалась у часі, і я збагнув, що бачити тепер означає згадувати. Мені згадалися відчуття, які переживав тоді, коли годинами вдивлявся в якусь неповторну мініатюру: якщо довго розглядаєш малюнок, то сам потрапляєш у його час.

Віднині час був тим часом з малюнка.

Мене ніхто ніколи не побачить, мої думки згаснуть, і голова, що валяється в багнюці, роками споглядатиме той сумний узвіз, кам'яну стіну та недосяжні липи й каштани, які зовсім неподалік.

Нескінченне чекання було таким болючим і нестерпним, що мені хотілося тільки одного: втекти з цього часу.

59. Я — Шекюре

Ніч у хаті далеких родичів Кари, куди він нас відправив, аби заховати, була для мене безсонна. Ми з дітьми та Хайріє лежали на одному ліжку, і хоча я й змогла ненадовго задрімати, слухаючи їхнє хропіння та кашляння, проте мене розбудили дивні істоти й жінки з мого неспокійного сновиддя: до їхніх тіл були причеплені відрубані руки, ноги; вони гналися за мною, не відстаючи ні на крок. Прокинувшись над ранок, я добре вкутала Шевкета й Орхана, обняла їх, поцілувала у волоссячко й помолилась Аллахові, щоб послав мені щасливий міцний сон, такий, як у ті часи, коли я спокійно вкладалася спати в домі мого покійного татка.

Проте я не змогла заснути. Після вранішнього намазу крізь щілини віконниць тісної й темної кімнати я побачила те, що завжди ввижалося мені в моїх радісних снах: до мене знайомими кроками, згораючи від нетерпіння, наближався чоловік з кийком у руці, ніби з шаблею. Він був, наче привид, виснажений війною та ранами. У своїх видіннях я обіймаю того прибульця й укладаю спати. Та тут я збагнула, що чоловік, залитий кров'ю, — це Кара, й мимоволі скрикнула — чого ніколи не робила в своїх снах.

Я підбігла, відчинила двері.

Його лице запухло від ударів і було фіолетовим. Ніс — порізаний, з нього текла кров. Від плеча до шиї тяглася глибока рана. Сорочка, весь одяг були яскраво-червоними від крові. Радіючи, що нарешті повернувся додому, Кара всміхнувся до мене, мов герой моїх снів.

— Заходь, — сказала я.

— Клич дітей, — промовив він. — Ми повертаємося додому.

— Ти ледве стоїш на ногах!

— Більше можеш його не боятися. То був перс Валіджан-ефенді.

— Зейтін... — пролепетала я, — ти вбив того бідолаху?

— Він утік до Індії кораблем, що відпливав з Кадирги, — відповів Кара й одвів очі в бік, знаючи, що не впорався зі своїм завданням.

— Ти зможеш дійти до дому? — запитала я. — Хай тобі дадуть коня.

Я відчувала, що, повернувшись додому, він помре, і мені було його жаль: не тільки через те, що віддасть Аллахові душу, а тому, що так ніколи й не зазнав щастя. В його сумних і впертих очах я прочитала, що він не хоче помирати в цьому чужому домі, — він воліє краще зникнути, нікому не показуючись на очі в такому страхітливому стані. Ми ледве посадили його на коня.

Ми петляли вуличками з клунками в руках, і діти спочатку боялися навіть глянути на Кару. Однак він, сидючи верхи на коні, що повільно чвалав, спромігся розповісти їм, як душив за шию підлого вбивцю їхнього дідуся, як бився з ним на шаблях.

Коли ми повернулися в батьківську хату, Орхан так радісно закричав: "Ми вдома!", що в моєму серці зажеврила надія: Азраїл зглянеться над нами, й Аллах ще подарує нам час. Однак з власного досвіду я знала, що нікому не відомо, коли й чию душу забере Всевишній, тому не дуже вірила, що Кара житиме.

Впріваючи, ми зняли Кару з коня і вчотирьох винесли його нагору, вклали в ліжку в татовій кімнаті з голубими дверима. Хайріє принесла з колодязя води. Разом із нею ми

рвали й розрізали ножицями скривавлену сорочку, яка прилипла Карі до тіла, зняли з нього кушак, взуття, навіть спідню білизну. Ми відчинили віконниці, й м'яке сонячне проміння, що вигравало на гіллі дерев садка, наповнило кімнату, відбиваючись од глеків для води, каструльок, шкатулок з клеєм, скляного посуду й ножів для заточування калямів, воно падало на тіло мого чоловіка, кольору смерті, й вишнево-м'язисті рани.

Намилуючи полотнину, змочуючи її в гарячій воді, я уважно, ніби людина, яка чистить старий коштовний килим, з ніжністю та охотою, мов доглядала за своїм сином обмила Кару. Я старалася не вередити синці на його обличчі, не зачепити порізану ніздрю та вправно, наче лікар, обмивала страхітливу рану на плечі. Орудуючи ножицями, говорила йому всілякі дурниці — так робила, коли відчищала од бруду своїх дітей. Порізи були в нього і на грудях, і на руках. Пальці лівої руки вбивця, мабуть, укусив: вони посиніли. Полотнина швидко червоніла від крові. Я доторкнулася до грудей свого чоловіка; рукою відчула, який м'який живіт у Кари; довго дивилася на його прутень. Чому деякі поети називають цей орган калямом або очеретиною? Знадвору долинали дитячі викрики.

З кухні почувся веселий і загадковий голос Естер — вона так галасує, коли приходить зі свіжими новинами; я спустилася наниз.

Естер була така схвильована, що навіть не обняла мене й не поцілувала, а відразу заторохтіла: біля дверей малярського цеху знайшли відрубану голову Зейтіна та ще торбу з малюнками, які вказують на його причетність до скоєних злочинів. Зейтін збирався втікати до Індії, але перед тим, мабуть, вирішив востаннє навідатися до цеху.

Свідки твердили: Хасан, угледівши там Зейтіна, вийняв з піхов свою червону шаблю і одним махом зітнув йому голову.

Естер розповідала, а я думала: де зараз мій нещасний батечко? Новина про те, що вбивця отримав по заслугі, звільнила мене від страху перед ним. Я відчула, як помста наповнює людську душу спокоєм і вірою в справедливість. Мені раптом подумалося: що відчують люди там, де мій тато? Й зненацька весь світ перетворився для мене на гігантський палац з безліччю кімнат, з'єднаних одна з одною розчиненими дверима. Віддаючись споминам та мріям, ми всі могли переходити з однієї кімнати до іншої, проте через лінь більшість із нас залишалася на одному й тому ж місці.

— Не плач, рідненька, — заспокоювала мене Естер. — Бачиш, усе закінчилося добре.

Я дала їй чотири золотих. Вона жадібно клала кожного з них до рота й гарячковито, злодійкувато, але невміло пробувала на зуб. А потім, усміхаючись, пролепетала:

— Зараз куди не кинь оком — повсюди ходять фальшиві монети венеційських г'яурів.

Тільки-но вона пішла, як я наказала Хайріє, щоб не дозволяла дітям підніматися нагору. Сама ж повернулася в татову кімнату, замкнула двері й пристрасно обняла голе тіло Кари. Від страху — пильно, від бажання — з цікавістю я робила йому те, чого

він від мене хотів у домі повішеного єврея тієї ночі, коли вбили мого бідолашного тата.

Століттями перські поети порівнювали той інструмент з калямом та очеретиною. А чому жіночий рот їм нагадував чорнильницю? Що криється в цих алегоріях, які цитують, завчаючи напам'ять і забуваючи їхню суть: натяк на те, що рот невеличкий? Чи натяк на загадкове безголосся каламара? Чи на те, що Аллах — маляр? Не скажу, ніби ці порівняння мені зовсім зрозумілі. Та кохання пізнається не логікою, а її відсутністю, як у мене, людини, котра постійно думає про те, як себе захистити.

В такому разі відкрию вам одну таємницю: тримаючи в роті отой самий інструмент, я анітрохи не хвилювалася: і навіть якби в моєму роті пульсував цілий всесвіт, однаково хвилював би мене тільки веселий галас моїх синів, які борюкалися й сварились надворі.

Поки мій рот був таким зайнятим, очі стежили за поглядом Кари, що дивився на мене якось інакше, ніж завжди. Він сказав, що ніколи не забуде ані мого лиця, ані мого ротика. Його тіло пахло, як деякі батькові старі книги — запліснявілим папером, а волосся ввібрало в себе запах пилуки й тканин з кімнат скарбниці. Вже не володіючи собою, я доторкалася до його ран, пухлин, порізів, а він скрикував, як мала дитина. Отже, смерть віддалялась од нього, а я усвідомлювала, як прив'язалася до Кари. Ми кохалися все палкіше й палкіше, набирали темпу, ніби судно, чий вітрила надимає вітер, і наші пристрасні ніжності, мов ті надуті вітрила, сміливо прокладали собі дорогу в незвідані моря.

Я бачила, що Кара, який плавав у цих водах хтозна з якими розпусними жінками, навіть на смертному одрі тримав у руках штурвал. Все перемішалось в моєму житті: я цілую свою руку чи його? Свій палець беру до рота чи його? Він, сп'янілий від ран і насолоди, одним напіврозплющеним оком дивився, куди летить наш світ любові: заморожено милувався моїм лицем, ніби малюнком, якого радий тримати в руках, а потім я немов перетворилася для нього на мінгрельську повію.

В мить насолоди він закричав, ніби легендарний герой з мініатюри, якого розрубали шаблею навпіл під час бою іранської та туранської ратей. Я злякалася, що його крик почує все махалле. Однак навіть у хвилини найвищого натхнення, найбільшого збудження, коли його рука рухалася по очеретині з волі Аллаха, Кара, як справжній маляр, що продумує розмічення сторінки, якоюсь частинкою свого розуму шукав наше місце в світі.

— Скажеш дітям, що змащувала маззю батькові рани, — промовив він, одсапуючись.

Ці слова не просто стали кольором нашого кохання, яке пливло вузькою протокою між життям і смертю, забороненим і раєм, безвихіддю та соромом — вони прозвучали як його запорука.

Кара помер через двадцять шість років — уранці впав біля колодязя й відійшов. Я любила його до самої смерті, і впродовж двадцяти шести років ми з моїм мужем кохалися в обідню пору, коли крізь щілини віконниць у кімнату заглядало сонячне проміння, а Шевкет та Орхан, поки були дітьми, бешкетували надворі — нас тішили їхні голоси. Про свої інтимні хвилини ми так і говорили: "Змазати рану маззю". Отож мої

ревниві сини могли ще довго спати зі мною в одному ліжку, бо я не хотіла, щоб вони заздрили й погано ставилися до завжди засмученого й грубуватого Кари. Будь-яка розумна жінка знає, що набагато краще спати в обіймах дітей, аніж з пригніченим, ображеним на життя чоловіком.

Ми, я та діти, були щасливі, а Кара — ні. Найперша причина тому, яку не приховаєш від людського ока, — це те, що його рана від плеча до шиї так до кінця й не загоїлася. Як говорили люди, мій коханий чоловік залишився "калікою". Це не було каліцтво, яке б ускладнювало йому життя, однак воно зіпсувало його зовнішність. Щоправда, я сама чула, як інші жінки, котрі бачили Кару здалеку, казали, що він привабливий. Проте праве плече мого чоловіка назавжди лишилося нижчим за ліве, а шия — незвично викривленою. Іноді до моїх вух долітали й плітки про те, що такий жінці, як я, добрий тільки той чоловік, на якого можна дивитися звисока, і що каліцтво робить Кару настільки ж нещасливим, наскільки нас — потайки щасливими.

Як і в усіх плітках, у тих, що доходили до мене, теж була частка правди. Однак я не раз переймалася власними нестатками та вбогістю через те, що не могла, як личить красуні з красунь, і як напоумлювала мене Естер, випроставшись у сідлі, проїхати вулицями Стамбула в супроводі рабів, рабінь та хлопчиків-служок. А бувало, так само хотілося бачити поруч із собою чоловіка, дужого, мов лев, який би дивився на світ з високо піднятою головою й вірою у власну перемогу.

Хоч би яка була причина нещастя Кари, та він щодня ходив похмурий. Я ж відчувала, що переважно його сумний настрій анітрохи не пов'язаний з пораненим плечем, тому й вірила: десь у потаємному куточку душі Кари засів джин нудьги, який не дає йому спокою навіть у блаженні миті нашого з ним кохання в ліжку. Аби втихомирити того джина, він то пив вино, то цікавився живописом і розглядав мініатюри, а то заводив дружбу з малярами й разом з ними бігав за вродливими юнаками. В його житті були періоди, коли він одно байдикував у колі художників, каліграфів і поетів, зустрічався з ними, каламбури, обмінювався натяками, грався метафорами, залицявся та розважався з гарненькими хлопчачками. А бували періоди, коли він забував про все на світі, окрім своєї служби секретарем Дивана та Еґрі Сулеймана-паші. Через чотири роки помер наш падишах, і трон посів султан Мехмед, байдужий до живопису. Тоді захоплення Кари мініатюрою та малярством з неприхованого задоволення перетворилося на таємне заняття за зачиненими дверима. Інколи він розгортав котрусь книгу мого покійного батька й розглядав знамениту ілюстрацію, зроблену в Гераті, — так, сцену, в якій Ширін закохується в Хосрова, побачивши його зображення. Але дивився він на малюнок не зачудовано, як на щасливу мистецьку гру, що досі існувала за стінами палацу, а з сумом та відчуттям провини, наче знімаючи завісу з якоїсь солодкої таємниці, котра жила в його споминах.

На третьому році правління нового падишаха англійський король надіслав йому в дар дивний годинник, у який був умонтований музичний механізм на міхах. Кілька тижнів на пагорб у саду Хас із видом на Халіч піднімали й уже там складали по частинах, коліщата, картини й скульптури до гігантських дзигарів, які привезли

кораблем з Англії. А того дня на пагорбах Халічу зібралося величезне юрмисько; багато людей припливли човнами, й усі заворожено пороззявляли роти та повитріщали очі, коли запрацював годинник і заграла його страхітлива музика, а картини та скульптури, завбільшки з людину, вражаюче закрутилися одна навколо одної, почали рухатися під звуки музики, наче були творіннями Аллаха, а не його рабів. Годинник бив, як дзвін, і відлік часу чув увесь Стамбул.

Кара й Естер, кожне по черзі, розповіли мені, що падишах і духовенство дуже стурбовані, бо годинник свідчить про могутність ґяурів. Він збурих мешканців Стамбула, чернь та всіляких невігласів. Коли розповзлися такі чутки, наш наступний падишах, султан Ахмет, прокинувся однієї ночі з волі Аллаха, схопив свою булаву, спустився з гарему до саду Хас і розбив на друзки дзиґарі з їхніми скульптурами. Пліткарі, які знали всі новини, розповідали, що повелитель побачив уві сні благословенний лик великого Пророка, огорнутий сліпучим сяйвом, і Посланець Божий розбудив султана, сказавши, що той відступивсь од настанов Всевишнього, дозволяючи своєму народові захоплюватися картинами, скульптурами й тими негідниками, котрі змагаються з Аллахом, Творцем. Пліткарі додавали, що падишах схопився за булаву ще вві сні. Згодом наш володар велів своєму вірному історикові описати ті події від початку до кінця, обдарував калитками з золота каліграфів і розпорядився видати книгу "Сутність історії". Ілюстрацій до неї він малярам не замовляв.

Отак зав'яла червона троянда живопису й мініатюри, яка ціле століття цвіла в Стамбулі під дощами з перських країв. Суперечки щодо вибору між стилями древніх ґератських майстрів та європейських художників, які колись були причиною колотнечі між малярами й ставили перед ними все нові й нові запитання, скінчилися нічим. Адже мініатюрою більше не займалися: не малювали ані по-східному, ані по-західному. І художникам було байдуже, вони не бунтували: ніби старі діди, які мовчки звикають до своїх болячок, добровільно й покірливо, з сумом у серці змирилися. Ніхто вже не цікавився й не захоплювався ані роботами великих майстрів Ґерата й Тебріза, яких досі віддано наслідували, ані творіннями європейських художників, чиї нові стилі нерішуче намагалися переймати в атмосфері загальної ненависті й заздрощів. Мініатюру покинули невідомо кому, ніби замкнені на ніч двері дому. Всі очерствіли й забули про те, що колись на світ дивились інакше.

Прикро, що татову книгу так і не завершили. Зроблені ним сторінки, які Хасан того дня залишив валятися в багні, потрапили до скарбниці, а там спритні бібліотекарі розпорядилися, щоб їх попідшивали з іншими, нікому не потрібними ілюстраціями, виготовленими в малярському цеху. Так ті малюнки й загубилися в різних виданнях. Хасан же втік зі Стамбула і зник назавжди. Однак Шевкет з Орханом на все життя запам'ятали, що вбивцю їхнього дідуся відправив на той світ не Кара, а їхній дядько.

Головним маляром після майстра Османа, який помер за два роки після отемніння, став Лейлек. Келебек, чиїм хистом так захоплювався мій таточко-небіжчик, решту свого життя присвятив розмалюванню килимів, тканин і наметів. Молоді підмайстри малярського цеху теж обрали цей шлях. Ніхто не переймався забутою мініатюрою як

великою втратою. Можливо, тому, що ніхто ніколи не бачив зображення власного обличчя.

Я ж упродовж усього життя потайки мріяла побачити два малюнки, але секрету свого нікому не відкривала:

1. Я хотіла, щоб хтось зобразив мене. Проте знала: хоч як би той хтось старався, в нього нічого не вийде. Якщо йому й випаде побачити, яка я вродлива, він, на превеликий жаль, не повірить, що лице жінки може бути чарівним, якщо його зображати не з очима та вустами китайських красунь. Ну а якби мене намалювали, мов китайську красуню в манері древніх майстрів Ґерата, то тільки ті, хто мене знає, збагнули б, що лице китайки — моє. І навіть, якби ті, хто житимуть після нас, здогадалися, що мої очі не були розкосими, однаково не змогли, б собі уявити, яке моє справжнє обличчя. Та яка б я була щаслива, коли б зараз, на схилі літ, утішаючись своїми синами, мала зображення свого лиця замолоду!

2. А ще я мрію про малюнок щастя, яким захоплюється в своєму месневі поет з Рама Сари Назім[215]. Я добре знаю, як створити такий малюнок. Хочу, щоб це було зображення матері та її двох дітей; щоб на тій роботі мати, всміхаючись, тримала в обіймах і кормила грудьми молодшого сина; той би радісно смоктав пипку великих нениних грудей, а вона та його старший братик, що трішки заздрить малому, дивилися б один на одного. Я хотіла б бути тою матір'ю на своєму малюнку, і щоб на ньому в небі зобразили птицю, яка водночас і летіла б, і навіки щасливо застигла в небі, неначе зупинився час, — так творили древні майстри Ґерата — нехай малюнок буде в їхньому стилі! Знаю: завдання — нелегке.

Та мій син Орхан, настільки дурний, що старається все пізнати власним розумом, роками повторяє мені, що ніхто й ніколи не створить цей малюнок щастя, бо Ґератські майстри, які зупиняли час, не змогли б зобразити мене такою, яка я є, а європейські художники, котрі тільки те роблять, що малюють прекрасну матір, яка тримає в обіймах сина, час ніколи не зупинять.

Мабуть, його правда. Людина-бо, щиро кажучи, шукає не усмішки на малюнку про щастя, а щастя — в житті. Художники це знають, але відтворити не можуть. Тому щастя життя вони замінюють щастям побаченого й намальованого.

І тому цю оповідь, яку не намалюєш, я розповіла своєму синові Орхану — може, напише. Йому я й, не соромлячись, передала листи Хасана та Кари, які ті посилали мені, а також розмиті зображення коней, котрі знайшли разом з трупом бідолашного Заріфа-ефенді. Мій молодший син — нервовий, безхарактерний і нещасливий, він анітрохи не боїться говорити несправедливо про тих, кого любить. Отож будьте обережні, не вірте Орханові, коли він описує Кару безпораднішим, аніж той був насправді, наше життя — ще тяжчим, Шевкета — лихішим, а мене — вродливішою й безсоромнішою, аніж була. І яку він тільки брехню не вигидає, аби ми вірили, а історія була цікавіша й краща.

1990–1992, 1994–1998 рр.

notes

Примітки

1

Сура — розділ Корану.

2

Аят — вірш Корану.

3

Коран.

4

П'ятдесят шоста сура Корану ("Ті, що падають").

5

Ібн аль-Арабі (1165-1240) — арабський філософ-містик, видатний поет суфійського спрямування. Послідовники Ібн аль-Арабі називали його Великим учителем та Сином Платона. Через свої суфійські погляди й твори (близько 300) Ібн аль-Арабі ввійшов в історію як одна з найбільш суперечливих постатей мусульманського Середньовіччя.

6

Ходжа (тур., пер.) — а) учитель, наставник; б) те ж саме, що й мулла (служитель релігійного культу в ісламі).

7

Ерзурум — місто на північному сході Анатолійського півострова.

8

Кара — чорний (тур.).

9

Махалле — куток (тур.).

10

Халіч — затока Золотий Ріг.

11

Сефевіди — династія шахів Ірану (1502-1736). Найвідоміші представники: Ізмаїл I (засновник династії), Аббас I.

12

Майдан Чемберліташ — майдан у старій частині Стамбула, де стоїть однойменна колона, споруджена на початку IV ст. на честь візантійського імператора Константина Великого.

13

Тебріз — місто на північному заході Ірану. Засноване в III-IV ст. Сасанідами. З XII ст. — одне з найбільших міст мусульманського Сходу. Неодноразово ставало столицею Ірану, зокрема при Сефевідах. Відоме своєю архітектурою (Блакитна мечеть) і школою книжкового мініатюрного живопису, чийм розквітом ознаменувалося XVI ст.

14

Казвін — місто на північному заході Ірану.

15

Акче — дрібна монета.

16

Дирхем — міра ваги, яка дорівнює 3,12 г.

17

Яничари (тур., букв. — нове військо) — регулярна турецька піхота, що існувала з другої половини XIV ст. до 1826 року. Спочатку комплектувалася з полонених юнаків, пізніше — з навернутого в іслам християнського населення підкорених країн.

18

Беязит Блискавичний (1354 або 1360–1403) — турецький султан, завойовник Балкан і Малої Азії, що, втім, зазнав поразки від орд Тамерлана в 1402 році.

19

Текке — обитель і місце зібрання дервішів.

20

Ґ'яур — у магометан — назва іновірця.

21

Дукат (італ. ducato, від dusa — герцог) — срібна, а згодом золота монета. Вперше випущена у Венеції 1140 року.

22

Флорин — золота або срібна монета Флоренції XIII–XVI ст.

23

Календері — дервішський орден.

24

Уд — струнний щипковий інструмент.

25

Мечеть, споруджена архітектором Сінаном в 1550–1557 роках за наказом султана Сулеймана Пишного. Розташована в старій частині Стамбула.

26

Азай — заклик до обов'язкової молитви в мусульман, який оголошує муедзин із мінарета.

27

Меддах — народний оповідач.

28

Мевліт — похоронний обряд, який здійснюється сорокового дня після смерті і під час якого читають життє Магомета в мечеті або вдома.

29

Імам — настоятель мечеті, старший мулла, який керує богослужінням.

30

Дервіші (букв.: бідняк, жебрак — перс.) — прибічники суфізму (містичної течії в ісламі), які вели аскетичний, жебрацько-бродяжницький спосіб життя.

31

Мевлеві, Халветі, Календері — дервішські ордени.

32

Хаджі — мусульманин, який здійснив хадж (паломництво) в Мекку.

33

Ваїз — проповідник (араб.).

34

Абдест — у мусульман ритуальне обмивання перед молитвою.

35

"Печера", вісімнадцята сура Корану.

36

Мініатюра (від лат. *minium*) — твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, що потребує витонченої техніки виконання. До мініатюри належать і книжкові ілюстрації.

37

Камапеддін Бехзат (близько 1455-1535/36) — засновник Тебрізької школи мініатюристів.

38

Герат — місто на території сучасного Афганістану. Центр середньовічної мусульманської мініатюри. Заснування міста приписують Олександрю Македонянину.

39

Нізамі Гянджеві — Абу Мухаммед Ільяс Ібн Юсуф (близько 1141, м. Гянджа — 12.03.1203, там само) — азербайджанський поет і мислитель. Писав перською мовою. Його головний твір "П'ятериця" ("Хамсе") складається з п'яти поем, серед яких — "Хосров і Ширін".

40

Абулькасим Мансур Фірдоусі (між 932 і 943 — між 1020 і 1026) — перський і таджицький поет. З 976 року продовжував епічну поему "Шахнаме" ("Книга царів"), розпочату поетом Дакікі.

41

Шiraz — місто на південному заході Ірану.

42

Еніште (тур.) — тут: чоловік тітки, дядько.

43

Аксарай — район у європейській частині Стамбула, на березі Босфору.

44

Мешхед — місто на північному сході Ірану.

45

Халеб — місто на північному заході Сирії.

46

Аббас 1 (1571-1629) — шах Ірану з династії Сефевідів.

47

Джелаль-ад-дін Акбар — правитель імперії Моголів в Індії.

48

Сипахії — в Османській імперії воїни кавалерійських загонів, які в XV-XVIII ст. входили до регулярного війська.

49

Перекладається як "Книга мертвих" або "Книга душ" (араб.).

50

Тимарджі — феодал, власник тимару (феодального володіння).

51

Сур — доля; наме (арх.) — письмо; сурнаме (тур.) — письмо про долю.

52

Келебек — Метелик, Зейтін — Маслина, Лейлек — Журавель, Заріф — Витончений (тур.).

53

Міндер — подушка для сидіння на підлозі (тур.).

54

Хіджра — втеча Магомета з Мекки в Медіну, де була заснована перша мусульманська громада (622 р.); вважається початком мусульманського літочислення.

55

Купа — місто на південному заході Туреччини.

56

Кавук — давній головний убір, на який намотувалася чалма.

57

В Османській імперії іновірці примусово носили вбрання певного кольору та крою.

58

Кушак — довгий турецький пояс на зразок козацького, яким обмотувалися довкола поперека.

59

Чаршаф — легкий серпанок, яким жінки-мусульманки запинаються з голови до ніг.

60

Улудаг — гора на північному заході Туреччини.

61

Мається на увазі Гарун аль-Рашид (роки правління 786-809), мусульманський халіф, ласий до розкошів і задовольень.

62

Кадій — суддя шаріатського суду.

63

Шах Тахмасп I (1514-1576) — перський шах, син шаха Ізмаїла, посів трон після смерті батька. В 1548 році переніс столицю держави Сефевідів з Тебриза до Казвіна.

64

Османи — династія турецьких султанів, заснована Османом I Газі (близько 1258-1324 або 1326).

65

Месневі (араб. здвоєння) — у ліриці східних народів велика за обсягом героїчна або філософсько-дидактична поема, написана двовіршем за схемою суміжного римування.

66

Джамі Абдуррахман Нуріддін Ібн Ахмад (1414, Хорасан — 1492, Герат) — перський і таджицький поет, філолог, філософ-суфій і музикознавець. Після смерті був канонізований.

67

Ісфаган — місто в центральній частині сучасного Ірану.

68

Сівас — місто в центральній частині Анатолійського півострова.

69

Дев — у турецькому (і не тільки) фольклорі — злий дух, чудовисько, демон.

70

Харам (араб. заборонене) — комплекс обмежень і заборон, які накладаються на мусульманина.

71

Мухаммед аль-Газалі (1058/59-1111) — мусульманський філософ, один із засновників суфізму, також відомий у середньовічній астролого-астрономії.

72

Айя-Софія — пам'ятка візантійської архітектури. Споруджена у 532-537 роках у Константинополі (Стамбул) будівничими Анфімієм з Тралл та Ісидором з Мілета. У XV ст. турки перетворили храм на мечеть, у XVI-XVIII ст. прибудували чотири мінарети.

73

Джуббе — мантія (тур.).

74

Дефтердар — чиновник, що розпоряджається фінансами (перс., тур.).

75

Ван — давнє місто Закавказзя, тепер на території Туреччини.

76

Тифліс — колишня назва міста Тбілісі.

77

Окка — міра, яка дорівнює 1,263 кг.

78

Династія узбецьких ханів, нащадків Шейбана — внука Чінгісхана, брата Батия; держава Шейбанідів — феодальна держава в Середній Азії 1500-1598 років із столицею в Самарканді, з 1560 року — в Бухарі.

79

"Дива творінь" (араб.).

80

Челебі — шаноблива, ввічлива назва чоловіка, звертання, пан (тур.).

81

Ат-майдан — "Кінський майдан", на якому збиралися яничари, коли підіймали повстання (відсутню примітку додано верстальником).

82

Килич Алі-паша (1496-1587) — міністр морського флоту Османської імперії.

83

Фалака — знаряддя для покарання, дерев'яний брус, до якого прив'язували ногами, а потім били палицями по п'ятах.

84

Монограма султана.

85

Хамсе (букв. П'ятерниця) — в тюркомовних народів великий за обсягом поетичний твір, що складається з п'яти великих поем за традиційними східними мотивами, написаних одним розміром

86

Перша літера арабського алфавіту.

87

Друга літера арабського алфавіту.

88

У тюркомовних народів оповідний вірш або поема про важливі суспільно-політичні події, подвиги героїв, пов'язані з ісламом, а також за мотивами "Тисячі й однієї ночі", на сюжети, запозичені з поеми Нізамі "Маджнун і Лейла" та ін.

89

Третя літера арабського алфавіту.

90

Гюнкар (повелитель, владика) — титул османського султана.

91

Тамбур — східний шестиструнний щипковий музичний інструмент.

92

Ферадже — верхня жіноча накидка; легка верхня одежина в Мевлеві.

93

Мінтан — верхня сорочка.

94

Кияфет — зовнішність, вбрання, кияфетнаме — описання зовнішності (араб., тур.).

95

Каракоюнлу — об'єднана держава туркменських племен, яка виникла в другій половині XIV ст. на сході Анатолії.

96

Аккоюнлу — держава туркменських племен на північному сході Анатолії (кінець XIII — початок XIV ст.).

97

Отлукбелі — місто на північному сході Анатолії.

98

Султан Мехмед Фатіх (Мехмед II Завойовник) — турецький султан, роки правління: 1451–1481. Султан Мехмед Фатіх уславився завоюванням Константинополя в 1453 році.

99

Султан Сулейман Кануні (Сулейман Пишний) — турецький султан, що управляв Османською імперією з 1520 по 1560 рік. Роки правління Сулеймана Пишного вважаються розквітом держави Османів.

100

Хутбе, хутба — проповідь імама, яку він виголошує в мечеті на свята та в п'ятницю.

101

Улугбек Мухаммед Тарагай (1394–1449) — узбецький астроном і математик. У 1409 році був проголошений володарем Самарканда, з 1447 року — главою династії Тимуридів.

102

Сааді (1213/19, Шираз — 1292, там само) — класик персько-таджицької літератури, філософ-суфій. Понад двадцять років мандрував в одязі дервіша мусульманськими країнами. Основні твори — ліричні газелі, зібрання віршів "Бустан" ("Плодовий сад"), "Гулістан" ("Сад троянд", у прозі та віршах).

103

"Махзен-і Есрар" — "Скарбниця таємниць" (перс.).

104

Хюрмюз — давній бог іранців.

105

Мевляна — так називали Джеляледдіна Румі (1207–1273), видатного поета-суфія. Переважно писав перською мовою, хоча збереглися деякі його твори й давньотуркменською.

106

Султан Хусейн Байкара ібн Мансур (1438–1506) — останній з відомих правителів династії Тимуридів.

107

Малікіти — прибічники малікізму, мусульманської школи права, заснованої у VIII ст. юристом-богословом Маліком.

108

Ханбеліти — прибічники ханбелізму, найсуворішої з чотирьох шкіл у сунітському правознавстві.

109

Абу Ханіфі — засновник ханафізму, школи сунітського правознавства, яка вважається менш ригористичною, ніж інші.

110

Шафіїти — прибічники мусульманської юридичної школи шафіїзму, заснованої на початку IX ст. юристом-богословом ал-Шафі.

111

Тут і далі мається на увазі матрац на підлозі, оскільки тогочасні турки спали на підлозі.

112

"Книга про стани та зупинки" (араб.) — середньовічний мусульманський трактат про життя після смерті.

113

Ханим — шанобливе звертання до жінки (тур.), султан-ханим — султанша.

114

Шейхуліслам — найвища духовна особа в Османській імперії.

115

Фетва — в ісламі — рішення найвищої духовної особи або ж муфтія про відповідність тих чи інших дій Корану та шариату.

116

Джумартесі — субота (тур.).

117

Чаршамба — середа (тур.).

118

Диван (перс. запис, книга) — у класичних літературах Близького та Далекого Сходу — поетична збірка одного автора чи збірник кількох авторів, де в межах певних жанрів в абетковому порядку розташовуються ліричні поезії. Кожен поет мусив мати бодай один диван.

119

Мухаммед Сулейман-огли Фізулі (1494-1556) — азербайджанський поет. Писав азербайджанською, перською й арабською мовами. Автор класичних газелей, касид, рубаї.

120

Юсуф — у мусульман біблійний Йосип, син Якова.

121

"Юсуф і Зюлейха" — літературно-фольклорна пам'ятка багатьох народів Сходу, створена за мотивами біблійно-коранічної легенди про Йосипа (Юсуфа), сина Якова.

122

Ункапани — район на європейському боці Босфору.

123

Комо — озеро на півночі Італії.

124

Іса — в мусульман Ісус.

125

Калям — перо з очерету.

126

"Розрізнення" — двадцять п'ята сура Корану.

127

"Перенесення вночі" — сімнадцята сура Корану.

128

Азраїл — в ісламі — янгол смерті.

129

Джебраїл — архангел Гавриїл.

130

Сахан — мідний таріль.

131

Яхні — м'ясна страва, приготовлена зі смаженою цибулею.

132

Бей — ввічлива форма звертання до осіб чоловічої статі (тур.); тут: член привілейованих верств суспільства.

133

Хамал — носильник, вантажник.

134

"Сімейство Імрана" — третя сура Корану.

135

Леблебі — смажений горох.

136

Суджук — солодощі з вивареного виноградного соку.

137

Кале — гарбуз, смажений на олії.

138

Саз — східний щипковий музичний інструмент.

139

Мюрид — людина, яка бажає присвятити своє життя ісламу, учень, послідовник шейха.

140

Хадіс — в ісламі казання про висловлювання й вчинки пророка Магомета.

141

Бухарі (810-869) — вчений-богослов, знавець і упорядник хадісів, упродовж багатьох років подорожував ісламським Сходом, збираючи розповіді шейхів свого часу.

142

Шерефе — балкончик на мінареті, з якого муедзин закликає до молитви.

143

Гафіз (Мохаммед Шамседдін; близько 1325-1389/1390) — перський і таджицький поет. Писав переважно газелі. Літературний псевдонім Мохаммеда Шамседдіна став загальною назвою і означає "народний співець".

144

Бейт (араб.) — у тюркомовній, перській та арабській поезіях — двовірш, у якому

міститься певна закінчена думка; може бути римованим та неримованим.

145

Ібліс — у східному фольклорі — демон, сатана, шайтан.

146

Пече — сіточка, якою мусульманки закривають обличчя.

147

Мисра — у тюркській, перській та арабській літературах — рядок вірша (половина бейта).

148

Якутлар — рубіни (тур.).

149

Зурнач — музикант, що грає на зурні (духовий музичний інструмент).

150

Намахрем — в ісламі — згідно з шаріатом дозвіл на шлюб (за умови відсутності родинних зв'язків).

151

Вав — літера арабського алфавіту.

152

Початок ісламського символу віри: "Немає Бога, крім Аллаха, і Магомет — Пророк Його".

153

"Ясін" — тридцять шоста сура Корану, яку читають як поминальну молитву.

154

Кибла — в ісламі — бік, куди спрямований погляд під час молитви, — в напрямку Кааби.

155

Сала — заклик до молитви перед намазом у п'ятницю або для здійснення похоронного обряду.

156

Диван — державна рада Османської імперії.

157

Чавуш — глашатай; унтер-офіцер (тур.); тут: палацовий служитель спеціального призначення.

158

Серпуш — головний убір.

159

"Фірасетнаме" — книга про майстерність їзди верхом.

160

Дефтердар — тут: міністр фінансів.

161

Чавушбаші — начальник над чавушами.

162

Сир — таємниця (тур.).

163

Сев — люби (тур.).

164

Садразам (великий візир) — голова уряду Османської імперії.

165

Бейлербей — титул пашів, намісників на завойованих землях.

166

Баклава — тістечко ромбовидної форми з медом та мигдалем.

167

Маджуни — в'язкі цукерки (з ароматичними речовинами або ліками).

168

Бекмес — виноградний сік, виварений до густини меду.

169

Недіме — фрейліна (тур.).

170

Сефернаме — опис військового походу (перс., тур.).

171

Тюркю — народна пісня (тур.).

172

"Байтарнаме" — книга ветеринара (перс., тур.).

173

Зафернаме — опис перемоги (перс., тур.).

174

Хюнер — хист (тур.), хюнернаме — опис хисту.

175

Ічолан — слуга, який мав доступ до гарему (тур.).

176

Ільяс — біблійний Ілля.

177

"Менакипнаме" — книга казань, легенд.

178

Махаллебі — молочний кисіль, зварений на рисовому борошні (тур., араб.).

179

Чорба — юшка (тур.).

180

Челебі — тут: респектабельна людина, пан.

181

Літера арабського алфавіту.

182

Літера арабського алфавіту.

183

Літера арабського алфавіту.

184

Міхраб — ніша в мечеті (араб.).

185

Пейгамбер — в мусульман шаноблива назва пророка Магомета.

186

Кадаїф — кондитерський виріб з цукровим сиропом.

187

Халладж-і Мансур (857-922) — перський філософ-суфій, мусульманський теолог.

188

Суфії — послідовники містичної течії в ісламі, суфізму, проповідують шлях до Аллаха (тарікат) через власне своєрідне трактування Корану та езотеричні практики, однією з яких є танок сама'а, за мету життя ставлять злиття з Богом.

189

Султан Явуз Селім — Селім Грізний (роки правління 1515-1520), відомий своєю жорстокістю.

190

Султан — тут: оздоба з пучка пір'я на головних уборах.

191

Куфічний шрифт — особливий шрифт арабського письма.

192

Кешкюлі — жебрацькі чашки дервішів, які вони носили на шиях або в руках.

193

Чевган — гра в м'яч з ключками, верхи на конях.

194

Искандер — Олександр Македонянин.

195

Кизилбаші (букв. червоноголові — тюрк.) — об'єднання тюркських кочових племен в Ірані, на яке опирався засновник держави Сефевідів шах Ізмаїл I (1501-1524), воїни-кизилбаші носили чалми з дванадцятьма червоними стрічками.

196

Байсунгур (1397-1433) — державний діяч, онук Тимура, покровитель учених і художників.

197

Чапдиран — фортеця на сході Туреччини, неподалік від озера Ван.

198

"Шахнаме" — "Книга царів" (перс.).

199

"Селімнаме" — книга, присвячена султану Селіму.

200

Джуппе — мантия (тур.).

201

Бйорке — головний убір.

202

Пір — засновник і керівник суфійського (дервішського) ордену; тут: учитель, основоположник.

203

Мейхане — шинок.

204

Аруз — у тюркомовній, арабській та перській класичній літературі — система квантитативного віршування, базована на чергуванні довгих та коротких складів.

205

Кюлах — головний убір.

206

Чакшири — різновид чоловічих шаровар.

207

Іфрит — злий дух (араб., тур.).

208

Бекташі — члени дервішського ордену Бекташі.

209

Баба — тут: глава дервішського ордену.

210

"Сліпий та зрячий — одне одному не рівня" (араб.) — цитата з Корану.

211

"Корова" — друга сура Корану.

212

Переклад І. Крачковського.

213

Принизлива назва духовних осіб або релігійних фанатів (пер., тур.).

214

Суфії вважали себе подорожніми, які йдуть шляхом, що веде до Аллаха.

215

Вигадане ім'я, Орхан Памук проводить асоціативну паралель з турецьким письменником, поетом Назімом Хікметом Раном (1902-1963).